

THE
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES,
A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS
NO. 366

THE
VRĀTYATĀPRĀYA'S'CHITTANIRNAYA
(*GRĒTA* and *SMĀLL*)

BY
SAGES' BHATTĀ
and
THE

VRĀTYATĀS'UDDHISANGRAHA
compiled by order of,
MAHARAJA JAYASINHA OF JAIPUR.

Edited With a Prefatory Note by
Pt. Nāyana S'āstri Kṛste, Sāhityachārya,
Assistant Librarian, Govt Sanskrit Library,
Sarasvatī Bhavana, Benares,

And
Pt. Jagannātha S'āstri Hoshing Sāhityopādhyāya,
Late Sīdholal Research Scholar,
Govt Sanskrit College, Benares.

FASCICULES I-V.

PRINTED-PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES OFFICE
Vidyā Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares

1927.

चौखम्बा-संस्कृत-ग्रन्थमाला

(ग्रन्थ संख्या ६६)

श्रीनागेशभट्टकृतः

ब्रात्यताप्रायश्चित्तनिर्णयः

(महान् लघुश्च)

श्रीजयसिंहकारितः

ब्रात्यताशुद्धिसङ्ग्रहश्च

साहित्याचार्य-खिस्ते-नारायणशास्त्रिणा

तथा

साहित्योपाध्याय-होशिङ्ग-जगन्नाथशास्त्रिणा

संशोधितः

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास-हरिदासगुप्तः—

चौखम्बासंस्कृतसीरीज आफिस, विद्याविलास प्रेस,
गोपालमंदिर के उत्तरपादक, बनारस सिटी ।

१९८४

ध्याः

अथेदमुपक्रम्यते आत्यताप्रायश्चित्तविषयं 'ग्रन्थत्रयं' मुद्रयित्वा प्रकाशयितुम् । अत्र (१) आत्यताप्रायश्चित्तनिर्णयः (महान्) = श्रीनागेशभट्टकृतः (२) आत्यताप्रायश्चित्तनिर्णयः (लघु.) = ग्रन्थ-कर्तृनामनिर्देशाभावेऽपि ग्रन्थारम्भतदन्तर्गतबहुविषयताभ्यात् , नागेशभट्टस्य लघुबृहद्भेदेन द्विधा ग्रन्थनिर्माणप्रकारस्य बहुशोऽन्यत्र दर्शनात् अयमपि नागेशभट्टनिर्मित एवेति निर्दिवादमेव । (३) आत्य-ताशुद्धिसङ्ग्रहः = श्रीमन्महागजजयसिंहकारितोऽनेकैर्विद्वद्भिः कृतः । तत्र लघुबृहन् वा आत्यताप्रायश्चित्तनिर्णयः 'कलौ क्षत्रियपदव्यवहा-र्याणां दशविंशतिपुरुषपर्यन्तं स्मर्यमाणोपनयनाभावानां तदग्रेऽप्य-स्मर्यमाणोपनयनानां संस्कारो न वेति' सन्देहं पुरस्कृत्य 'एवञ्च तादृश-क्षत्रियाणामुपनयनाभावः 'सिद्धः' इति सिद्धान्तं व्यवस्थापयति । अग्रे च स्पष्टमेवोक्तं नागेशेन - 'यावत्परीक्षितो जन्म यावन्ननन्दाऽभिषे-चनम् । एतद्वर्षसहस्रं तु कलौ पञ्चदशोत्तरम्' ॥ इति विष्णुपुराणीय-वचनानुरोधेन वस्तुतः कलौ उपनयनयोग्यक्षत्रियाभाव एव । 'एतेन क-नयोगेन मनुषुत्रैर्वसुन्धरा । कृतव्रतादिसंज्ञानि युगानि त्रीणि भुज्यते' ॥ अत्र त्रीणि भुज्यते इत्यनेन तुर्ये कलौ पञ्चदशोत्तरसहस्ररूपात्यल्पकालं तत्सत्ता सूच्यत इति च ।

अपरोऽनेकविद्वन्निबद्धो आत्यताशुद्धिसङ्ग्रहस्तु विविधप्रमाणोपष्ट-म्भैः कलावपि क्षत्रियसत्तां तेषामुपनयनार्हत्वं च व्यवस्थापयति । किञ्च - 'चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः' इति वचनानुरोधेन शृङ्गब्राह्मिकया ब्राह्मणादीनामयमयं ब्राह्मणः क्षत्रियो वेति निर्णयासम्भवेन पञ्चाक्षपेक्षया मानुषकारवैलक्षण्यस्यावयवसंस्थानरूपस्य प्रत्यक्षत्वेन मा-नुषत्वजातेर्ज्ञातुं शक्यत्वेऽपि मानुषत्वावान्तरजातिभूतब्राह्मण्याद्यभिव्यञ्ज-कसंस्थानाविशेषस्य चक्षुरादिमानगम्यस्याभावेन ब्राह्मण्यादिनिर्णयो भवितुं नार्हति । अतस्तत्र तत्र तेषु तेषु जनपदेषु जनसमुदायो विरोध्यविरोधी

वा यं यं समुदायं यद्यद्वर्णसमूहतया विना विमानं परम्परया वर्णयति स स
 तावत्तत्तद्वर्णसमुदायरूप एव । एवञ्चाऽविगीतव्यवहार एको जातिनिर्ण-
 यकः, एवमेव ये स्वस्वजात्युचितधर्माचरणरहिता अपि तत्तज्जात्युचितध-
 र्माचरणशीलैः सह भोजनादिव्यवहारमविगीतगाचरन्ति, ये तद्व्यवहारमा-
 जस्तेऽपि तज्जातय एव, तद्व्यवहाराभावेऽपि तज्जाप्यधर्मव्यवहारादपि व्या-
 पकजातेर्निर्णयो भवतीत्यादिसिद्धान्तो व्यवस्थापितः । एवमेव प्रयागादिप्र-
 देशेषु ब्राह्मणा इति व्यवहियमाणा राजपुत्रकन्योद्वाहिनो द्विकुलीना ब्राह्मणा
 अविगीतव्यवहाराद्ब्राह्मणा एव तत्सम्बन्धिनो राजपुत्रा अपि क्षत्रिया एव ।
 इत्थमेव पुरोहितगोत्रेण परम्परया गुर्गादिगोत्रव्यवहाराद्वर्णज इत्यव्य-
 भिचरिताविगीतव्यवहारात् अगरवालाः सर्वेऽपि तृतीयवर्णाः प्रायेणो-
 पनयनादिसंस्कारभाजः शिष्टैः परिगृह्यमाणा भवन्ति । एते सर्वेऽपि
 प्रायश्चित्ते कृते तूपनयनार्हा भवेयुरिति । इत्थमनयोर्भिन्नकर्तृकयोर्ग्रन्थयोः
 प्रतिपाद्ये वैलक्षण्यम् । नात्र वयं स्वमते, किञ्चिदपि प्रतिपादयामः ।
 विचक्षणानां पुरो द्वयमपीदं न्यस्तं, येभ्यो यथा रोचते तैस्तथा प्रमाण-
 जातमवलम्ब्य तथा विधेयमिति सरलः पन्थाः ।

२

जयपुरमहीमहेन्द्रेण श्रीमता राजाधिराजेन श्रीसवाईजयसिंह
 नरपतिना क्षत्रियपदव्यवहारमाणा उपनयनार्हतामभिलषता प्रायो भारत
 वर्षीयाः सर्वेऽपि पण्डिताः सम्मेलिताः । तत्र पण्डितसमाजे प्रवृत्त मत-
 द्विविध्यम् । राजानुगमनप्राप्तजीविका वैमवानुभावविस्मारितस्मृति-
 रहस्या एके विद्वांसो प्रात्यताशुद्धिसङ्ग्रहं प्राणयन् । यत्र यथाकथ-
 द्धित् क्षत्रियनामभृतां वैश्यनामभृतामप्युपनयनार्हत्वं निष्कण्टकमु-
 द्दकितम् । लक्ष्मीं तृणाय मन्यमाना अपरे शास्त्रमर्यादासंरक्षणप्राणाः
 श्रीनामेशमठ राजानुरोधमपि निर्धूय शास्त्रोपादिष्टमेवाध्वानमक्षुण्णं
 व्यवस्थापयन्तो लघुं महान्तं च प्रात्यताप्रायश्चित्तनिर्णयं प्राणयन्-
 इति शृणुमो वृद्धमुखेभ्यः ।

३

प्रस्तुतप्रबन्धानामेकेकमेव पुस्तक राजकीयसरस्वतीमवनपुस्त-
कालयस्थमशुद्धिबहुलमवलम्ब्य प्रवृत्ते मुद्रणकार्ये निसर्गजा अशुद्धी
रूपेक्ष्य ग्रन्थसारमात्रमवगाहनीय सुधीभि । साम्प्रतिके शुद्धिप्रचार
प्रचुरप्रभावे काले यस्य कस्यापि येन केनाऽपि यथा तथा वा क्रियमा
णा शुद्धिर्न शास्त्रमुखप्रेक्षामपेक्षने इति साम्प्रतिकाना शुद्धिर्नार्यधूर्धराणा
सधिधेऽनपेक्षित एवाय प्रबन्धसमुच्चयः, किन्तु ये शास्त्रैकदशो धर्मप्रा
णास्तै सकौतुकमय नाऽतिप्राचीन पण्डिताना विवाद प्रेक्षणीयो
विचारणीयश्च ।

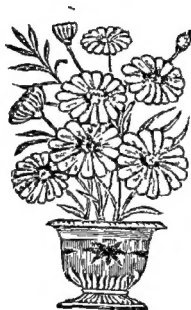
एतत्प्रबन्धत्रयमुद्रणे प्रचुर साहाय्यमाचरता साहित्योपाध्याय
होशिङ्ग-जगन्नाथशास्त्रिणा महान्तमुपकारभार वहन् धन्यवादैस्तेषामुचिन-
मर्हणमाचरामि ।

येषा प्रेरणया मार्गप्रदर्शनानुमहेण प्रवृत्तोऽहमत्र कार्ये, तान्
काशिकराजकीयपाठालयप्रधानाध्यक्षान् श्रीगोपीनाथरुविराजशर्ममहो
दयान सविनयमनन्तैर्धन्यवादै, 'चौखत्रासम्कृतसीरीज्'नामरूपुस्तक
मालाध्यक्ष बाबूजयकृष्णदासभेष्टिवरश्च शताधिकैराशीर्वचनैश्च सम्मान्य
विरमामीति शिवम् ।

सरस्वतीमवनम् ।

काशी ।

} विदुषां वृषाभाजनम्—
} नरायणशास्त्री गिस्ते.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

व्रात्यताप्रायश्चित्तनिर्णयः ।

अथ कलायप्राह्मणस्ये सति शस्त्रग्रहणप्रजापालनमात्रेण क्षत्रिय-
साहचयेन क्षत्रियपदव्यवहार्याणां दशविंशतिपुरुषपर्यन्तमस्मर्यमा-
णोपनयनानां तदग्रेऽपि तादृशानामुपनयनसंस्कारो भवति न
येति सन्देहे निर्णयः कियते । तत्र नैव भवतीति निर्णयः, क्षत्रिय-
साहचयेन तथाव्यवहारेऽपि मुख्यक्षत्रियत्वाभावात् । तथा च
अर्जुनपौत्रपरीक्षिद्राज्यकाले मिथेयं प्रति पाराशरेणोपदिष्टे विष्णुपुराणे
चतुर्थेऽंशे सूर्यचन्द्रचन्दानां तत्तत्क्षत्रियाणां वंशसमाप्तिमुक्त्वा परी-
क्षिद्राज्योत्तरं क्षेमकान्तान् चन्द्रवंदयान् उक्त्युक्तम्—

प्राह्मक्षत्रस्य यो योनिर्वंशो देवर्षिसंस्तुतः ।

क्षेमकं प्राप्य राजानं स संस्थां प्राप्स्यते कलौ ॥

इति । मारयेऽप्येवम्—‘संस्थास्पति स वै कलौ’ इति । तत्र
तुर्यपादः—भागवतेऽपि नवमे—

प्राह्मक्षत्रस्य वंशोऽयं प्रोक्तो देवर्षिसंस्तुतः ।

क्षेमकं प्राप्य राजानं संस्थां प्राप्स्यति वै कलौ ॥

इति । अत्र वंशक्षत्रियाणां प्राह्मणस्यप्राप्तेदत्तत्वादस्य प्राह्म-
क्षत्रयोनित्वमुक्तम् । वंश इत्युक्त्वा राजपह्निनोऽपि घट्टमाणवाहं द्रव्य-
वंशातिरिक्त एतद्वंशो नास्तीति सूचितम् । ततो भाषित इत्याहून्
सुमित्रान्तानुक्त्युक्तम्—

इत्याहूणामप्यं वंशः सुमित्रान्तो भाषिष्यति ।

एतस्तं प्राप्य राजानं स संस्थां प्राप्स्यते कलौ ॥

इति । स इक्ष्वाकुवंशः । अन्येषां सूर्यवंश्यानां वंशसमाप्तिः पूर्व-
मुक्तैव । नवमे भागवतेऽपि—‘सुमित्रो नाम निष्ठान्तः’ इत्युक्तम् ।
निष्ठा वंशस्थितिस्तस्या अन्त इति तदर्थः । ‘इक्ष्वाकूणामयं वंशः’
इति च पूर्ववेदेव । तत्र ‘संस्थां प्राप्नोति वै कलौ’ इति चतुर्थ
चरणपाठस्तत्र रिपुञ्जयान्ता भाविनो मागधा बार्हद्रथा उक्ताः ।
तत्र जरासन्धादिरिपुञ्जयान्तं सहस्रवर्षपर्यन्तं राज्यमुक्तम् ।
रिपुञ्जयमुक्त्वा—

‘ बार्हद्रथाश्च भूपाला माग्याः साहस्रवत्सरम् ।

इति नवमे भागवतेऽपि । तत्र जरासन्धमारभ्याऽयुतायुःपर्यन्तं
पञ्चशत वर्षाणि परोक्षित्कालिकायुतायुतो रिपुञ्जयान्तं पञ्चशतं
वर्षाणीति व्यवस्थातो नाऽग्निमग्रन्धविरोधः । ततो रिपुञ्जयमपुत्रं
हत्वा तदमात्येन स्वपुत्रस्य प्रद्योतस्य राज्यं दत्तं, तद्वंशे चा-
ऽष्टविंशदुत्तरमब्दशतं राज्यमुक्त्वा ततः शिशुनागवंशे महा-
नन्द्यन्तं द्विपष्टयधिकवर्षशतत्रयं राज्यमुक्तम् । द्वादशे भागवतेऽपि—
शिशुनागा दशैविते पण्ड्युत्तरशतत्रयम् ।

समा मोक्ष्यन्ति पृथिवीं कुरुश्रेष्ठ कलौ नृपाः ॥

इति । तदल्पान्तरत्वाच्च विरुद्धम् । ततो महानन्दिस्तुतः शूद्रा-
गर्भोऽतिबुद्धो महापद्मो नन्दः परशुराम इवाऽपरोऽखिलक्ष-
प्रान्तकरो भविता । ततः प्रभृति शूद्रा भूमिपाला भविष्यन्ति ।
स चेकच्छत्रामनुलङ्घितशासनो महापद्मः पृथिवीं मोक्ष्यतीत्युक्तम् ।
अत्र परशुरामोपमया स्त्रीपालावधि निर्दयं हन्तृत्वं सूचितम् ।
महापद्म इत्यस्य तावत्सङ्ख्यधनस्तायत्तैन्म इति चाऽर्थः । परशु-
रामेणेव कतिपयानामहननमपि स्यादत आह—अखिलक्षप्रान्तका-
रीति । तेन क्षत्रियसामान्यामाव सूचितः । तदेवोक्तम्—‘भूमि-
पालाः’ इति । नन्दस्योपमत्वेऽपि अनुजोमसद्वराणां मातृजातीयत्वा-
च्छूद्रा इत्युक्तम् । तत्तद्देशीयक्षत्रियाश्च हत्वा तत्सन्तानभूता उमा-

स्तत्तद्राज्ये स्थापिता इति तात्पर्यम् । भागवते द्वादशे—

महानन्दिसुतो राजन् ! शूद्रागर्भोद्भवो घर्ली ।

महापद्मपतिः कश्चिन्नन्दः क्षत्रविनाशकृत् ॥

ततो नृपा भविष्यन्ति शूद्रप्रायास्त्वधार्मिकाः ।

इति मन्त्रादीनामुग्रत्वात् शूद्रप्राया इत्युक्तम् । एतेन राज्याधिकारिणो मागधा एवाऽनेन नाशिता न 'तु देशान्तरस्थोः । शूद्रराज्योक्तिरपि भगधदेशविषयैवेति निरस्तम् । सामान्यप्रवृत्तवाक्यस्य सङ्कोचे मानाभावात् पक्ष्यमाणवाक्यविरोधाच्च । मागधरिपुञ्जयकाल एव सर्वक्षत्रियवशशास्त्रानां शोधः । एतच्चाऽग्रे स्फुटं भविष्यति । ततो नन्दपुत्राणाञ्च शतवर्षपर्यन्तं राज्यमुक्तम् । ततश्च कौटिल्यप्रधानत्वात् । कौटिल्यः—वात्स्यायनविष्णुगुप्तादिपर्यायः—चाणक्यो नन्दपुत्रानुच्छिद्य नन्दस्य कनीयस्यां भार्यायां मुरासहायां जातः चन्द्रगुप्तं राज्येऽभिषेक्ष्यति । मौर्याणां सप्तत्रिंशदधिकं वर्षशतं राज्यम् । ततोऽन्त्यं मौर्यं तत्सेनापतिः शुङ्गजातीयः पुष्पमित्र हत्वा राज्यं करिष्यति । तद्वंशे द्वादशाधिकं वर्षशतं राज्यम् । ततोऽन्त्यं शुङ्गं देवभूतिमपुत्रं तदमात्यः कण्वजातीयो वसुदेवनामा ब्राह्मणो हत्वा स्वयं राज्यं करिष्यति । तद्वंशे शतत्रयं पञ्चचत्वारिंशच्च वर्षाणि राज्यम् । ततस्तद्भृत्य आन्ध्रजातिः शिशुकनोमाऽन्त्यं कण्वं सुशर्माणं हत्वा स्वयं राज्यं करिष्यति । तद्वंशे पद्मञ्चाशदधिकचतुरदशशतं राज्यम् । ततः सप्ताऽऽभीरा, दश गर्दभिल्लाः, षोडश कङ्का इति । भागवते—अष्टौ यवनाः, चतुर्दश तुषाराः, चतुर्दश पुकसा इति । भागवते—त्रयोदश गुरुण्डाः, एकादश मौना नवनवत्यधिकत्रयोदशवर्षशतानि राज्यं करिष्यन्ति । तेषु छिन्नेषु कैलिङ्गिला यवना भूपतयो भविष्यन्ति । तेषां षडधिकवर्षशतं राज्यमिति । भागवते—मूर्धामिषिकस्तेषां विन्ध्यशक्तिः—इत्युक्तम् । मूर्धामिषिको मुख्यः । मूर्धसिक इति पाठे तादृशक्ष-

त्रियवन्मुख इत्यर्थः । ततः पुरजयादयो नव पद्मवर्णाऽधिकं वर्ष-
शतं राज्यं करिष्यन्ति । तत्पुत्रास्त्रयोदश घाहीकास्ततः पुष्प-
मिश्रादयस्त्रयः, ततस्त्रयोदश मेरुलाः, सत्यकौशला निपथा नव,
ततो मागधो विश्वस्फूर्जिसहोऽन्यान् वर्णान् करिष्यति । कैषर्त-
पटुपुलिन्दसंहान् म्लेच्छप्रायान् ब्राह्मणान् राज्ये स्थापयिष्यति ।
'उत्साद्याऽखिलक्षत्रजातिम्' इत्युक्तम् । क्षत्रजातिमित्यस्य क्षत्रजा-
तिमुद्रादिरूपामित्यर्थः । एतेन तावत्पर्यन्तमुद्रादिजातिस्थितिः ।
अग्रे साऽपि नास्तीति सूचितम् । अतो नैतद्वलाभन्दोत्तरं क्षत्रिय-
सत्तासिद्धिरिति बोध्यम् । मागधेऽपि—

मागधानान्तु भविता विश्वस्फूर्जिः पुरजयः ।
करिष्यत्यपरान्वर्णान् पुलिन्दपटुमद्रकान् ॥
प्रजाश्चाऽब्रह्मभूयिष्ठाः स्थापयिष्यति दुर्मतिः ।
धीर्यवान् क्षत्रमुत्साद्य पद्मावत्यां स वै पुरि ॥
गङ्गाद्वारादाप्रयागं गुप्तां भोक्ष्यति मेदिनीम् ।

। इति । अत्र क्षत्रपदं तज्जन्यत्वादुग्रपरम् । मागधानामित्यस्य मागध-
वेदियानां सङ्कीर्णराज्यामित्यर्थः । ततोऽन्ते ब्राह्मणद्विजाऽऽभीरशूद्राद्या-
समकालं पृथ्वीं भोक्ष्यन्ति । ततोऽनुदिनमल्पहासाद्धर्मस्य व्यवच्छे-
दादर्थस्य च सङ्क्षयो भविष्यति । ततश्च धनमेवाऽभिजनहेतुः,
रुचिरेव दाम्पत्ये हेतुः, आलस्येव साधुत्वे हेतुः इत्येवमनेकदो-
षोत्तरे भूमण्डले सर्ववर्णेषु यो बलवान् स भूपतिर्भविष्यतीत्युक्तं
'सर्ववर्णेषु' इति । अस्याऽवशिष्टेषु ब्राह्मणवैश्यशूद्रेष्वित्यर्थः । तेऽपि
कलावतिब्राह्मणतया शूद्रत्वेनैव पूर्वं गणिता इति न विरोधः । 'अक्ष-
त्रियाश्च राजानः' इति वक्ष्यमाणद्वैविध्यम् । एतेनैतद्वलात् क्षत्रियस-
त्तासाधनप्रपास्तम् । यदि तु—

कलौ न क्षत्रियाः सन्ति कलौ नो वैश्यजातयः ।
ब्राह्मणाश्चैव शूद्राश्च कलौ वर्णद्वयं स्मृतम् ॥

इत्युक्ते —

नाधीयन्ते तदामय न यजन्ते द्विजातयः ।

उत्सीदन्ति तदा चैव वैश्येस्सार्द्धन्तु क्षत्रिया ॥

इति मात्स्येकेष्व वैश्यस्याऽप्यभावस्तदा सर्वपद बहुपदञ्च व्य-
क्तिविषय बोध्यम् ।

ब्रह्मविदक्षत्रशूद्राणां यो बली भविता नृपः ।

इति भागवते । तत्तद्वृत्त्या ब्राह्मणेष्वेव विदक्षत्रव्यवहारो द्रष्ट-
व्यः । एवमेव 'शूद्रप्रायेषु वर्णेषु' इत्यपि व्याख्येयम् । येऽपि तत्त-
द्वृत्त्या तत्तद्वर्णत्वेन व्यवहियमाणास्तेऽप्याचारतः शूद्रतुल्या एवे-
त्यर्थः । तथा त्रेतायां ब्राह्मणोत्तरा प्रजा, द्वापरे ब्रह्मक्षत्रोत्तरा
इत्युक्त्या कलौ शूद्रदाशोत्तरा इत्युक्त द्वाक्षे भागवते । एव क्रमेण
कलियुगे क्षयमाप्नोति सर्वधर्मेषु विप्लववृत्तेषु भगवतो यासु-
देवस्याऽश शम्भलप्राप्तप्रधानविष्णुयज्ञसो गृहे कलिकरूपोऽवतीर्य
सकलवस्युन्मेष्छुद्राचरणचेतसामशेषाणां क्षय करिष्यति स्वधर्मेषु
चाऽखिलं जगत् स्थापयिष्यति । अनन्तर प्राचेतसा-
ऽर्धकलेरयसाने प्रयुद्धानां तेषां जनपदानाममलस्कृदिकविशुद्धा-
मतयो भविष्यन्ति । प्रयुद्धानामित्यनेन सस्वगुणोद्रेको दर्शितः ।
तेषाञ्च योज्यभूतानामशेषमनुष्याणां परिणतानामपि तत्कालवृत्ता-
नामपत्यप्रसूतिर्भविष्यति, तेन कालेन कृतानामादितशर्क्षानामि-
त्यर्थः । तानि च तदपत्यानि कृतयुगधर्मानुसारीणि भविष्यन्ती-
त्युक्तम् । भागवते—

दिव्याब्दानां सहस्रान्ते चतुर्थे तु पुनः कृते ।

भविष्यति तदा नृणां मन आत्मप्रकाशकम् ॥

इति । चतुर्थे तु कलावतीते सति यदा नृणां मन आत्मप्रकाशक भ-
विष्यति तदा कृतं भविष्यतीति तदर्थः ।

गते सनातनस्यांशे विष्णोस्तत्र भुवो दिवम् ।
तत्याज तनुराज्ये यो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥
विपरीतानि हृष्टा च निमित्तानि स पाण्डवः ।
याते कृष्णे चकाराऽथ सोऽभिपेक्ष परीक्षितः ॥
प्रयास्यन्ति यदा चैष पूर्वापादां महर्षयः ।
तदा नन्दात्प्रभृत्येष कलिर्वृद्धिं गमिष्यति ॥

अथ कलिप्रवृत्तिमाह—

। ते तु परीक्षिते काले मघास्त्रासन् द्विजोत्तमाः ।

। तदा प्रवृत्तश्च कलिर्द्वाद्वाद्दशताधिकः ॥

इति दैवमानेन सन्ध्यासन्ध्यांशभ्यां सह स द्वाद्वाद्दशतात्म-
का कलिः पूर्णसन्ध्यारूपेण प्रवृत्तोऽपि । सन्ध्यारूपमतिक्रम्य स्वेन
रूपेण प्रवृत्तः प्रकर्षेण वृत्त इत्यर्थे इति रत्नगर्भादयः । भागवतटिप्पणे
धोभरोऽप्येवमेतद्वक्ष्यति—

यस्मिन्कृष्णो दिवं यातस्तस्मिन्नेव तदाऽहनि ।

प्रतिपन्नं कलियुगं तस्य सख्यां निबोध मे ॥

। श्रीणि लक्षाणि वर्षाणां द्विजमानुषसंख्याया ।

पष्टि चैष सहस्राणि भविष्यत्येष वै कलिः ॥

इति स्पष्टपुराणकथनकालादेतावान् भविष्यति मुख्यः कलिरि-
त्यर्थः । सन्ध्यांशश्चोत्तरसन्ध्यारूपस्तदुत्तरभावीति बोध्यम् ।

किञ्च—

तदा नन्दात्प्रभृत्येष कलिर्वृद्धिं गमिष्यति ।

इत्युक्तम् । नन्दात्प्रभृति भूलोके क्षत्रियाणाममायान्यायदण्डा-
भावेन कलेर्वृद्धिरिति भावः । अत एव 'नन्दान्तं क्षत्रियकुलम्'
इति सकलजनप्रसिद्धिः । अत्र नाशकवाच्यन्तशब्देन घट्टग्रीहिः ।
मोक्षधर्मेण नारायणीये—

द्वापरस्य कलेर्धैव सन्धौ पार्यवसानिके ।

प्रादुर्भावः कसहेतोर्मथुरायां भविष्यति ॥

इत्युक्तं भगवता । पार्ययसानिके समाप्तिकल्पे इत्यर्थः । एवञ्च
द्वापरान्ते हरेर्जन्म यदुद्यंशे भविष्यति ।

इति ब्राह्मवाक्ये द्वापरधर्माणां केषांश्चिदनुवृत्तेः कलिसन्ध्यापि
तत्त्वेन गृहीतेति बोध्यम् । तत्रैव मुचुकुन्दप्रस्तावे—

ततः कलियुगं ज्ञात्वा प्रातःप्राय ततो नृपः ।

नरनारायणस्थानं प्रययौ गन्धमादनम् ॥ ।

इत्युक्तेः—

यस्मिन् दिने हरिर्यातो दिवं सन्त्यज्य मेदिनीम् ।

तस्मिन् दिनेऽवतीर्णोऽयं कालकायः कलिः किल ॥

इत्युक्तेश्च । भागवते, एकादशे—

मया निष्पादितं ह्यत्र देवकार्यमशेषतः ।

यदर्थमवतीर्णोऽहमश्वेन ग्रहणाऽर्चितः ॥

न वस्तुष्यं त्वया चेह मया त्यक्ते महीतले ।

हरिवशे मुचुकुन्दजागरे तत्प्रश्ने कृष्णवाक्यम्—

प्रेतायुगे प्रसुप्तोऽसि विदितो मेऽसि जागरात् ।

इदं कलियुगं विद्धि किमन्यत्करवाणि ते ॥

महीतले जनोऽधर्मरुचिः सद्यो भविष्यति ।

कलौ युगे—

इत्युक्त्य प्रति भगवदुक्तेश्च । पतेनेदानीं कलेः सन्त्येयास्तीति
मन्वोक्तिः परास्ता । गदापर्वणि भास्ते—अधर्मेण दुर्योधनपथं दृष्ट्वा
क्रुद्धं बलदेवं प्रति 'प्राप्तं कलियुगं विद्धि' इति कृष्णवचनाच्च ।

आसन्नं त्रिप्रकृष्टं वा यतः कालं न विशोहे ।

तस्माद्द्वापरसंविद्धं युगान्तं स्पृह्याम्यहम् ॥

प्राप्ता वपन्तु तत्कालमनया धर्मदृष्ट्या ।

आदद्यां परमं धर्मसुखमल्पेन कर्मणा ॥

इति हरिवशे जनमेजयोक्तेश्च । काल मोक्षस्य द्वापरेण समधर्माण

संविज्जमधर्माधिष्ण्याद् दूषितं, युगान्तं कलिम्, अतोऽस्माभिः कलौ
जन्म प्राप्यितमित्यर्थः । अल्पेन कर्मणा अनायाससाध्येन भगवता-
मकीर्तनेन ।

मदापदमाश्विनन्देन क्षत्रियाणां नाशेऽपि पुनः प्रवृत्तिमाह—

देवापि पौरवो राजा मरुश्चेश्वाकुसुम्भश्च ।

महायोगधलोपेतौ कलापग्रामसञ्चरौ ॥ , -

कृते युग इहागत्य क्षत्रप्रवर्तकौ हि तौ ।

भविष्यतो मनोर्वशे बीजभूतो न्यवस्थितौ ॥ .

एतेन क्रमयोगेन मनुपुत्रैर्वसुधरा ।

कृतधेताविसृष्टानि युगानि त्रीणि भुज्यते ॥

कलौ तु याजभूतास्ते केचित्तिष्टान्ते भूतले ।

यथैव देवापिमरु साम्प्रत समवस्थितौ ॥

प्रवृत्तान्तेऽपि—ततो मरु पुत्रोऽभूत्, योऽसौ योगमास्थायोऽद्या
पि कलापग्रामाधितस्तिष्ठति । आगाम्युगे सूर्यवशक्षत्रप्रवर्तयेता
भविष्यतीति क्षत्रस्य क्षत्रियवशस्य प्रवर्तको भविष्यत । यतो म
नोर्वशे सोमसूर्यवशरूपे बीजभूतो न्यवस्थितावित्यर्थः । कले' सन्ध्या
यामेव क्षत्रियसत्त्वात् त्रीणि युगानि भुज्यते इत्युक्तमिति रत्नगर्भ ।

तत्र सन्ध्याशब्देन कलिप्रारम्भ उच्यते—यथा सूर्योद
योत्तरमपि सूर्यास्तात्पूर्वमपि किञ्चित्कालं सन्ध्याव्यवहार-
स्तद्वत्कलिप्रवेशानन्तरमपि सहस्रवर्षपर्यन्तं सन्ध्याव्यवहार इति
तदाशयः । वैदयानामप्यभावे तु यथावेव तेषां प्रवर्तकौ वो-
ध्यौ शुद्धवेद्याया अपि क्षत्रियावत्ताभ्यां सह वास्तात् । अत्रत्यक्षत्र
पदञ्च ग्राहणावरजद्विजोपलक्षणम् । भागवतेऽपि—

देवापिर्योगमास्थाय कलापग्राममाश्रितः ।

सोमवशे कलौ नष्टे कृतादेः स्थापयिष्यति ॥

तान् वद—

इति क्षत्रीणां प्रश्ने—

येषु सस्थास्यते तत्र ऐलेस्वाकुबुल शुभम् ।

तान् सर्वाङ्गं कीर्तयिष्यामि भविष्ये कथितान् नृप ॥

तेभ्योऽपरे तु ये त्वभ्ये उत्पस्यन्ते नृपा धुन ।

उग्र पारशवा शूद्रास्तथाऽन्ये ये बहिष्करा ॥

आन्ध्रा शकाः पुलिन्दाश्च कलिङ्गा यवनास्तथा ।

कैयतामीरशयरा ये चाऽन्ये म्लेच्छसम्भवा ॥

पर्यायत प्रवक्ष्यामि नामसङ्घं च तान् नृपान् ।

इत्युपक्रमे क्षेमकान्तमैल वक्ष्यामुक्त्वा—

प्रह्लादप्रसन्नो यो योनिर्विशो देवपिसङ्गत ।

क्षेमकं प्राप्य राजानं स सखा प्राप्स्यते कलौ ॥

इत्युक्त्वा । तत्र पारशवा विक्रमादयः । ततोऽन्ते—

पुरोर्वशस्वया सन्तः । भविष्यति निवेदिताः ।

सूर्यवशे तथा ये तु भविष्यास्तान् वदस्य न ॥

तथेव यादये वशे राजानं कीर्तयन्तः ।

वसन्ति जातयो याश्च राज्यं प्राप्स्यन्ति सुमतः ॥

इति क्षत्रीणां प्रश्ने ततः सुमित्रान्तं पूर्ववक्ष्यामुक्त्वा—

इक्ष्वाकूणामयं वंशः सुमित्रान्तो भविष्यति ।

सुमित्रं प्राप्य राजानं स सखा प्राप्स्यते कलौ ॥

इत्युक्त्वा— ।

प्रतिबाहुरभूदजा सुबाहुस्तस्य चाऽऽत्मजः ।

सुबाहो शातसेनस्तु शतसेनस्तु तत्सुतः ॥

शतसनाद् यदोर्वशः सखा प्राप्स्यति चे कलौ ।

इत्युक्त्वा इतरसर्वक्षत्रियवंशशाप्यासमाप्त्याशयेन—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मागधा ये बृहद्रथः ।

इत्यादिना रिपुञ्जयान्तास्ते उक्ताः । श्रीधरस्वाम्यपि द्वादशे सर्वसो-
मवंशशाप्रापेक्षया मागधवंश पवैकश्चिरस्थायीत्याह । ततो
महानन्यन्तं, क्षत्रबन्धून् शैशुनांगानुक्त्वा तत्समकालं चतुर्विंशत्यै-
श्वाकान् सप्तविंशतिपाञ्चालान् चतुर्विंशतिकाशेयान् अष्टाविंशतिहै-
हयान् द्वाविंशत्कलिङ्गान् - पञ्चविंशत्यश्मकान् षट्त्रिंशत्कुडम्
अष्टाविंशतिमौशिलान् त्रयोविंशतिशूरसेनान् - विंशतिवीतिहोत्रान्
क्षत्रबन्धूनेव नृपानुक्त्वा—

महानन्वितुनश्चाऽपि शूद्रायां, कलियर्जनः ।

वृत्पत्स्यते महापक्ष सधंक्षत्रान्तको नृपः ॥

ततः प्रभृति राजानो भविष्याः शूद्रयोऽनयः ।

सर्वक्षत्रमथोऽस्माद्य आविनाऽर्थेन चोदितः ॥

। एकराट् स महापक्ष एकच्छत्रो भविष्यति ।

तत्सन्ततौ राज्यं वर्षशतं, ततो मौर्याणां सप्तत्रिंशदधिकं शतं,
ततः शुङ्गानां द्वादशाधिकं वर्षशतं, ततः कण्वक्यवर्णानां पञ्चचत्वारिं-
शदधिकं त्रिंशत्तवार्षाणि राज्यं, तत आन्ध्राणां षट्सुत्तरं चतुः शतं,
तत सप्तमीराः, सप्त गर्दभिल्लाः, अष्टादश शका यवनास्तुषाराध-
तुर्दश, त्रयोदश मुण्डाः, ततः कैलिङ्गिला यवना इत्यादिभ्यः ।

राजान् शूद्रभूयिष्ठा पापण्ड्यानां प्रवृत्तये ।

इति चाऽन्यत्रोक्तम् । क्वचिद्वाङ्मनानां राज्यवर्शनाद् भूयिष्ठा
इत्युक्तम् ।

महापद्माभिषेकात्तु पापञ्चम परीक्षितः । —

एवमर्षसदृशन्तु क्षेयं पञ्चाशदुत्तरम् ॥

परीक्षितद्राज्यात्तु पञ्चदशोत्तरं सहस्रं, पञ्चविंशोऽर्धतेर्हि तस्य
राज्यप्राप्तिरिति श्रव्यं पुराणत्रयम् ।

परिमन्त्र्यो दिवं यातस्तस्मिन्नेव तदाऽहनि ।

प्रतिपन्नं वत्सियुगं प्रमाणं तस्य मे शृणु ॥

श्रीणिशतसहस्रन्तु वर्षाग्रा तत्स्मृतं बुधे । १५

पष्टिवर्षसहस्राणि सङ्ख्यात मानुषेण तु ॥

विष्य वर्षसहस्रन्तु तदा सन्ध्या प्रवर्तते ।

नि शेषे तु तदा तस्मिन् कृत वे प्रतिपत्स्यते ॥

देवापि पौरवो राजा ऐश्वराकुञ्जाऽत्र वै मय ।

महायोगवलोपेतौ कलापग्राममाश्रितौ ॥

एतौ क्षत्रप्रणेतारौ नवविंशे चतुर्युगे ।

सुवर्चा मरुपुत्रस्तु ऐश्वराकाधो भविष्यति ॥

नवविंशे युगेऽसौ वै यशस्यादिर्भविष्यति

देवापिपुत्र सत्यस्तु ऐश्वरा भविता नृप ॥

क्षत्रप्रवर्तकावेतौ भविष्यौ च चतुर्युगे ।

क्षत्र पुत्र इत्युपलक्षणम् । एकेका कल्पाऽपि तयोर्वर्षा । भागवते

। नवमे जरासन्धपुत्रवशे रिपुञ्जयान्तान् भायिनो राज उच्यन्ते द्वावे-

स्वधामाऽनुगते कृष्णे यदुवशविभूषणे ।

फस्य यशो भवेत्पृथग्यामेतदाचक्ष्य मे मुने ॥

इति राज प्रश्न । स्ववशस्य क्षेमके सस्याया नवमे उच-

त्वात्-अय प्रश्न । तत्र सोमयशशायपेक्षया चिरस्थायी माग

धनश एवेत्याशयेन शुकस्योत्तरम्-

योऽन्ये पुरञ्जयो नाम भविष्यो धार्द्वय ।

तस्याऽमात्यरतु शुनफ -

इत्यादिना रिपुञ्जय एव पुरञ्जय । तेन च पञ्चशतवर्षात्तरमेव

कनौ सङ्करादिदुष्टा क्षत्रिया इत्युक्ते स्पष्टमेव । यस्तु वनपर्वणे भारते

कलिधर्ममुपक्रम्य-

परस्परवधोद्युक्ता मूर्खा पण्डितमानिन ।

भविष्यति युगस्याते क्षत्रिया लोक्कण्टका ॥

क्षत्रियाश्चाऽपि वैद्याश्च विकर्मस्था नराधिप ।

अल्पायुषः स्वल्पबलाः स्वल्पवीर्यपराक्रमाः ॥

ब्राह्मणाः क्षत्रियाः वैद्याः सङ्कीर्यन्तः परस्परम् ।

शूद्रतुल्या भविष्यन्ति तपःसत्याविवर्जिताः ॥

इत्युक्तम् । तत्र रिपुञ्जयहननोत्तरं तदमात्यादिषु महान्घातं पञ्चशतं वर्षाणि क्षत्रियाणां राज्यसत्यात्तेषाञ्च विकर्मस्थतायाः स्पष्टत्वात्तेषां नास्त्ये क्षत्रबन्धुत्वेन विशेषणाच्च न तद्विरोधः । तत्रैव—

अन्त्या मध्या भविष्यन्ति मध्याश्चाऽन्त्या न संशयः ।

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैद्या न शिष्यन्ति जनाधिप ॥

एकवर्णस्तदा लोको भविष्यति युगक्षये ।

इत्युक्तोः । युगक्षये कलावन्त्याः शूद्राः मध्याः क्षत्रियाः वैद्याः शूद्रास्तत्सदृशाः स्वधर्मं सर्वथा त्यक्त्वा तिष्ठन्तीत्यर्थः । तत्र क्षत्रियवैद्यनाशो मात्स्यवैष्णवयो स्पष्टमेवोक्तः सर्वथोच्छेदरूपः । ब्राह्मणनाशस्तु स्वधर्महान्येति बोध्यम् । विप्राणामपि शूद्राचार-त्वादेकवर्ण इत्युक्तम् । यथा सत्ययुगे सर्वेषां धर्मनिष्ठत्वादेकवर्णत्वं नास्त्यादिपूजम् । किञ्च—

द्रापरे व्याकुलो धर्मः प्रणश्यति कलौ पुनः ।

वर्णानां द्रापरे ध्वंसः सङ्कीर्यन्ते तथाश्रमाः ॥

नैका श्रुतिः स्मृतिश्चैव निश्चयो नाऽधिगम्यते ।

द्रापरे सन्नितृप्तास्तु वेदा नश्यन्ति घे कलौ ॥

ब्राह्मणेः कर्तृत्वस्यैव भाष्येर्वेदेस्तथैव च ।

व्याकुलो द्रापरेऽप्यर्थः क्रियते भिन्नदर्शने ॥

पूर्वस्वभावात्सन्ध्यासु अवतिष्ठन्ति प्रादतः ।

इति नास्त्येन द्रापरेऽपि केषाञ्चिदेव स्वधर्मेऽवस्थितिबोधनेन सम्प्र-
ति कलौ स्वधर्मेऽवस्थितिं लोकानां घटन्तो भ्रान्ता एवेत्यलम् ।

नारदायेऽपि—

भविष्यन्ति कलो प्राप्ते राजानो ह्यन्तजातयः ।

इत्युक्तम् ।

ननु क्षत्रियशूद्राभ्यामुत्पन्नस्योदस्य पितृत उपनयनादिप्राप्ति
कृतो न—

यस्माद्वीजप्रमाद्येन तिर्यग्जा ऋपयोऽभवन् ।

पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्वीज प्रशस्यते ॥

इति मनुकेरिति चेन्न, मनुनेव तेषां तदनधिकारवोधनात् । तथा हि—

सर्ववर्णेषु तुल्यासु पक्षीव्यक्षतयोनिषु ।

आनुलोम्येन सम्मृता ज्ञात्या ज्ञेयास्त एव ते ॥

तुल्यासु सवर्णासु । पक्षीष्विति विधादितास्वित्यर्थकं, यज्ञसयोगे
एव तथाप्रयोगात् । अक्षतयोनिषु मन्यामुक्तासु ।

द्वितीयेन तु यः पित्रा सवर्णायां प्रजायते ।

अथराट् इति त्वात् शूद्रधर्माः स जातितः ॥

प्रतहीना न सस्कार्या स्वतन्त्रास्वपि ये सुता ।

उत्पादिता सवर्णेन व्यात्या इव बहिष्कृता ॥

इति वैशम्पत्यः । आनुलोम्येनेत्युत्तरास्वपि ।

स्त्रीव्यनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान् सुतान् ।

सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् ॥

अनन्तरजातासु विधाहितक्षत्रियादिषु तान् मातृर्हीनजातीयत्वं
दोषेण गर्हितान् पितृसदृशान् न तु त्र्यजातीयानाहुरित्यर्थः । एवञ्च
ते मातृजातेरुत्पृष्टा पितृजातेर्हीना । एषां मूर्द्धावसिकमाहित्यक-
रणोत्पत्त्या वा तद्वत्त्वेनोच्यते ।

अकान्तरासु जातानां धर्म्यं विधादिमं किंचिम् ।

इमं वक्ष्यमाणमित्यर्थः ।

ग्राह्यणाद्वैश्यकन्यायामश्वष्टो नाम जायते ।

जडायामिति शेषः ।

निपादः सूक्ष्मकन्यायां यः पारशय उच्यते ।

क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूरचारविहारवान् ॥

क्षत्रशब्दवपुर्जन्तुकर्मो नाम प्रजायते ।

जन्तुरित्यनेन निपादादप्यस्य नीचता सूचिता ।

विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्धर्मयोर्द्धयोः ।

वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन् पडेतेऽपसदाः स्मृताः ॥

सवर्णापुत्रेभ्यो हीनाः । यद्यपि पूर्वपूर्वस्मादुत्तरेक्षरे हीनाश्लेषः ।

पुत्रा येऽनन्तरर्त्तजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम् ।

ताननन्तरजातांस्तु मातृदोषात् प्रचक्षते ॥

अनन्तरैर्युपलक्षणम् । अनन्तरैकान्तरास्तत्जातिस्त्रीष्वानुलो-
भ्येनोत्पन्नाः पूर्वमुक्तास्तान् मातृहीनजातित्वदोषात् अमन्तरनाम्नो
मातृजातीयान् प्रचक्षते, तेन मातृजातिसंस्कारस्तेषामित्यर्थः । एष-
श्चोपानामुपनयनाभावः स्पष्ट एवोक्तो मनुना । 'बीजं प्रशस्यते'
इति तु येनेधर्माद्यनधिकारे बीजं प्रधानमिति सारम् । अन्तरसः
शापेन गृहीतदेहान्तस्य अपि धर्माद्यनधिकारिण एवेति बोध्यम् ।

[पूर्वं हि] बीजं प्रधानमित्येके [प्रशंसन्ति] क्षेत्रमध्ये मनीषिणः ।

बीजक्षेत्रे तथैवाग्नौ तत्रेयं तु व्यवस्थितिः ॥

तत्रोभयप्रशंसावर्णविषये उभयप्राशस्त्य एव प्राक्षणात्पादकीका-
रात् । क्षेत्रप्रशंसा मूर्धावसिकादिविषये, बीजप्रशंसा प्रतिलोमवि-
षये । ते हि बीजदोषवशादधमा एवेत्युक्त्वा तद्विषयेऽपि बीजप्रा-
धान्यं यक्तुं तेनेदमुक्तम् । तथा च मन्त्रेण—

जातो नार्यामनार्यायामार्यादार्या भवेयुः शुभे ।

जातोऽप्यनार्येणाऽऽर्यायामनार्य इति निश्चयः ॥

तामुभावप्यसंस्कार्याविति धर्मो व्यवस्थितः ।

सुबीजक्षेत्र्य सुक्षेत्रे जातं सम्पद्यते यथा ॥

तयार्याञ्जात आर्यायां सर्वसंस्कारमहति ।

इति । अनार्या नारी शूद्रा । आर्यः शूद्रात्किञ्चिन्नेष्ट इत्यर्थः । पाक-
यज्ञाद्यनुष्ठानादिति भावः । अनार्यात् शूद्रात्, आर्या भवेद्वर्णिका, अना-
र्यः सर्वधर्महीनः । तथाऽनुलोमान्तरं तेनोक्तम्—

प्राक्षणादुपकन्यायामावृतो नाम जायते ।

आर्भारोऽस्यष्टकन्यायामायोगव्यान्तु धिम्बनः ॥

इति ।

अथ प्रतिलोमानाह—

आयोगवच्च क्षत्ता च चण्डालश्चाऽधमो नृणाम् ।

प्रातिलोभ्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रयः ॥

क्रमेण धेद्व्याक्षत्रियाविप्रास्तु धेद्व्यान्मागधवैदेहौ क्षत्रियाधिप्र-
योरिति शेषः । 'क्षत्रियात् सूत एव तु'-विप्रायामिति शेषः ।

प्रतीपमेते जायन्ते परेणाऽपसदास्त्रयः ।

अपसदा पुत्रकार्यादपगताः । लोमहर्षणोऽपि प्रतिलोमज एव ।

तथा हि—

लोमानि हर्षयाश्चमे धोतृणां यः स्वभाषितः ।

कर्मणा प्राधितस्तेन लोमहर्षणसंशया ॥

इति । वीमे—

धेन्यस्य तु पृथोर्यज्ञे यत्नमाने महात्मनः ।

सुखायाममचास्तुतः प्रथमं यर्णवैष्टतम् ॥

येन्द्रेण हविषा तत्र हविः पृक्तं गृहस्पतेः ।

सुहायेन्द्राय देवेन ततः सुतो ध्यजायत ॥

दिष्यद्व्येन सपृक्तमभिभूतं गुरोर्हविः ।

अधरोत्तरचारेण जग्ने तद्वर्णवैष्टतम् ॥

इति गणपुत्रणे । वर्णवैष्टतं 'प्राक्षण्यां क्षत्रियात्सुता' इति प-
ञ्चम्यद्वयं विलोमजत्वम् । अपं रोमहर्षण एव ।

अग्निकुण्डसमुद्भूत सूत निर्मलमानस ।

इति रोमहर्षणं प्रति शौनकवाक्यस्य पुराणान्तरे दर्शनात् । अस्य च तपोवलात् व्याससङ्कल्पात्पुराणाधिकारः । तत एव शौनकादिसङ्कल्पाद् ग्रहासनाहृत्यम् ।

अस्य ग्रहासतं दत्तमस्माभिर्यदुनन्दन ।

इति थलमद्रं प्रति शौनकोक्तेः । 'रोमहर्षणमासीनम्' इत्युपक्रम्य कस्मादस्ताविमान् विमानध्यास्ते प्रतिलोमजः । ।

धर्मपालांस्तथैवाऽस्मान्धमर्हति दुर्मतिः ॥

इति तत्रैव थलमद्रोक्तेः । अयं न ग्राहणः अत एव तद्वधस्त्व-
जानतेषाञ्चरितस्त्वया ब्रह्मवधो यथेत्यनेन ब्रह्मवधसादृश्यमुक्त्या—

ततश्च भारते धर्मे परीत्य सुसमाहितः ।

चरित्वा द्वादशान्मासांस्तीर्थस्नानी विशुध्यति ॥

इति अश्विमात्रकुरप्रायश्चित्तमुक्तम् । सूतानां मन्त्रित्वाऽश्वसारथ्या-
दाविव पुराणाध्ययनतच्छ्रावणयोरप्यधिकारः । परस्त्वस्त्ययोर्ग्राहण-
सङ्कल्पादेव । यथा व्याससङ्कल्पादध्ययनं शौनकसङ्कल्पाच्छ्रावणं
तदीयाऽतितपोवशाच्च तयोस्तथा सङ्कल्पेन न हीनता । 'परमभ्याददी-
त' इति निषेधस्य नाऽप्रावकाशः, तेन सूतमात्रस्य नाऽत्राधिकारः ।
मन्त्रित्वादि तु सजयाऽधिरथादेः प्रसिद्धमेव । 'ग्रहासतं दत्तम्' इति
अभ्युक्तेश्च ग्राहणानामेव धावणेऽधिकार्ये नाऽन्येषामिति सिद्धम् ।
अत एव जनमेजयस्य पुराणधावपितृत्वं वैशम्पायनस्य स्मर्यते ।
तत्पुत्रस्योग्रधवसोऽपि तत्सङ्कल्पादेव पुराणाध्ययनधावणादावधिकार-
इति सिद्धम् । एतेन लोमहर्षणो ग्राहण एव । सूतशब्दस्तु कथा-
प्रवक्तृत्वसामान्यात् प्रोत्साहनाय प्राचीनराज्ञां शौर्यादिकथाकथन-
स्याऽपि तद्वृत्तित्वादित्यपास्तम् ।

जातो निपादाच्छ्रुत्वा जात्या मयति पुनस्तः ।

शुद्धाजातो निपाद्यान्तु स वै कुपकुटकः स्मृतः ॥

- क्षन्तुर्जातस्तयोप्राया इवशाक इति कीर्त्यते ।

वेदेदकेन त्वम्वष्टधामुत्पन्नो घेन उच्यते ॥

- द्विजातयः सवर्णास्तु जनयन्त्यवतास्तु यान् ।

- तान्सावित्रीपरिभ्रष्टान् प्रात्यानिति विनिर्दिशेत् ॥

- अतस्तान् अनुपनीतान् । कालेऽनुपनीतानित्यर्थ इत्यन्ये । 'अत ऊर्ध्वं प्रयोऽप्येते' इत्युक्तस्याऽपि प्रात्यक्षक्षणस्य पुनः प्रतिलोमप्रकरणे कथनं प्रतिलोमपुत्रतुल्यत्वेन तद्वदेव । पुत्रकार्याक्षमत्वप्रातिपादनार्थमिति ज्ञेयं व्यातारः । एषामत्र कथने बीजं मनुनाऽप्युक्तम्-

व्यभिचारेण घर्णानामवेद्यावेद्नेन च ।

स्वकर्मणाञ्च त्यागने जायते घर्णसङ्करः ॥

इति । व्यभिचारोऽप्योन्यस्त्रीगमनमविवाहसंगोत्रादिविवाहोऽवेद्या-
वेदनं स्वकर्मणामुपनयनादीनां त्यागः । एवञ्च प्रात्योत्पन्नत्वमेव प्रा-
त्योत्पन्नस्य सङ्करत्वबीजं न व्यभिचार इति बोध्यमिति व्याख्यातारः ।

प्रात्यास्तु जायते विप्रात् पापात्मा भूर्जकण्टकः ।

आयन्त्यघाटधानौ च पुष्पशेखर एव च ॥

अत्र सवर्णास्त्वित्यनुवर्तते । 'पापात्मा' इत्यनेन निन्दितोक्तः ।

चत्वार्येकस्यैव नामानीति चेन्न । अन्ये तु भूर्जकण्टकाद्वाह्यपदा-

माद्यन्त्यस्तस्मात्तस्या घाटधानस्तस्मात्तस्या 'पुष्पशेखर इत्यर्थः ।

एवमप्येति व्याचक्षते-

शूलो मल्लश्च राजन्याद्वात्याग्निच्छिद्यिरेव च ।

नटश्च करणश्चैव सप्तो दुर्मिष्ट एव च ॥

वेद्यास्तु जायते प्रात्यात्सुघ-वाचार्य एव च ।

पारुष्यश्च विजन्मा च मैत्र सात्यत एव च ॥

इत्यादिना प्रतिलोमानुक्त्वा मनुष्य- ।

सजातिजानन्तरजा पट सुता द्विजधर्मिणः ।

धृष्ट्राणान्तु सवर्माणः सर्वेऽप्यसजा स्मृता ॥

इति । त्रिभिर्वर्णैः समानजातीयासु जातास्त्रयः, अनन्तरजास्त्रयः, ब्राह्मणेनाऽप्रात्येन क्षत्रियावैश्ययोः, क्षत्रियेणाऽप्रात्येन वैश्यायामेवं षट् पुत्राः द्विजधर्मिण उपनेयास्तद्भिन्नाः सर्वे उक्ता अनुलोमा प्रतिलोमाश्चाऽपध्वंसजास्ते सर्वे शूद्रधर्माणो नैपामुपनयनमस्तीत्यर्थ इति मेधातिथिकुल्लङ्घनम् । अपध्वंसजाः शूद्रा, विवाहस्यायोपेतत्वान्छूत्रात्रिबाहमुपक्रम्य-

नैतन्मम मतं यस्मात्तत्राऽऽत्मा जायते स्वयम् ।

इति याज्ञवल्क्योक्ते । अपध्वंसो व्यभिचारः स आनुलोम्येन प्रतिलोम्येन च सघर्णायामन्यपुरोत्पन्नस्य प्रागुल्लिखितदेवत्वचनेन शूद्रसधर्मोक्ते । ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यां जातकुण्डादेरुपनयनमात्रं केचिदिच्छन्ति । तथा शूद्रावसिकादीननुलोमप्रतिलोमान् प्रक्रम्य ब्रह्मपुराणे उक्त-‘एते मातृसधर्माणः’ इति । वसिष्ठोऽपि तां नैव प्रक्रम्य ‘सर्वे बाह्याः सद्धर्मयहिष्कृता अन्यत्र प्राणितरंक्षणादिति शिक्षा’ इत्याह । अत्र सद्धर्मोऽनुलोमेषु पितृधर्मः, प्रतिलोमेषु मातृधर्म इति तस्याख्यातारः । विश्व वसिष्ठेन-‘क्षत्रियवैश्यानुलोमानन्तरजातो रथकार इत्येके, तस्येज्याध्ययनाधानोपनयनसत्काराश्चाऽप्रति विद्याः रथसूनुवास्तुविद्याध्ययनवृत्तिता च’ इति राजसदृशजस्य रथकारस्यैवोपनयनमुक्तम् । तथा मिताक्षरायां शब्द-‘क्षत्रियवैश्यानुलोमानन्तरौत्पन्नजो रथकारस्तस्याध्ययनेज्याधानोपनयनसत्कारशक्त्याः’ इति ।

माद्विष्येण करण्यान्तु रथकारः प्रजायते ।

इति याज्ञवल्क्योक्तोऽयम् । वैश्याच्छूद्रायामुत्पन्नस्य करणस्याऽपि रथकारपदवाच्यता । ‘वैश्याच्छूद्रायां रथकारः’ इति मीमांसनादिति मदनपारिजातचर्चकर्तृकर्मणो शूद्रधर्मोत्पलघोतन्यां सृष्टिर्चमुच्यते स्पष्टम् । पूर्वोक्तो वसिष्ठोऽपि तत्रैव स्पष्टः । तथा प्रात्यवैश्योत्पन्नः सुघन्वाचा-

र्याख्योऽपि रथकार इति जैमिनि । तथा हि चचनाद्रथकारस्याधाने सर्वशेषत्वात् 'वर्षास्तु रथकार आदधीत' इति वाक्ये त्रैवर्णिकस्य रथकारस्याधानं चचनात्—अस्मादेव वाक्यात् । अस्य रथकाराधानवाक्यस्य सर्वत्रैवर्णिकाधानविधायकवाक्यशेषे षष्ठितत्वात् । त्रैवर्णिकानामुक्तस्य कालस्य वाघे भानामावेनेदं वचनमत्रैवर्णिकपरमिति तदर्थे इति तद्भाष्यम् । ते च के तत्राह सूत्रकार—

सौधन्वनास्तु हिनत्वात्मन्त्रवर्णात्प्रतीयते ।

इति । 'सौधन्वना ऋमवः' इति रथकाराधानमन्त्रैर्ऋमुपदवाच्यानां रथकाराणां सौधन्वना इत्यनेन साप्तानाधिकरण्यासेऽत्र रथकाराः सुधन्वनामाचार्याः सौधन्वनाः ।

ननु मात्यवैद्योत्पन्नस्य सुधन्वाचार्यस्य वैश्यत्यमेवेति तत्राह हीनत्वात्—वैश्येभ्योऽपहृष्टत्वादित्यर्थः । अत एव मनुना सङ्करेपुक्ताः । शूद्रेभ्यस्तूष्ण्यास्ते इति शूद्रत्वप्रयुक्तो निषेधो नाऽस्मिन्निति धनरत्नामी । इदञ्चाऽऽधानं स्वतन्त्रविद्यजिद्वत्कल्पस्वर्गरूपफलं, न तु यज्ञादिफलकमुपनयनाभावाविति । तत्र रत्नहृदचनादाधानमिति घट्टता जैमिनिनापीदं ध्यनितम् । एवञ्च मात्यवैद्योत्पन्नस्य नोपयनसंस्कार इति जैमिनिसम्मतम् । यद्यप्यस्य वृत्तिर्वसिष्ठेन, ब्रह्मपुराणे व्यासेन च प्रतिमादिस्थाने पूजोक्ता, तथाऽपि जैमिनिमामाज्यात् रथकरणवृत्तिरप्यस्य बोध्या । अत एव शबरस्वामिना 'सौधन्वना ऋमवः' इत्यत्र ऋमुपदस्य रथकारशक्तत्वेनेति 'नयन्ति ऋमवो यथा' इति मन्त्रप्रमाणत्वेन दर्शित । 'नेमि नयन्ति' इत्यस्य काष्ठत्रययोजनेन नेमि निष्पादयन्तीत्यर्थः । एवञ्च योगरूढस्तत्र रथकारशब्दः । अन्ये तु शुद्धरूढमेवेच्छन्ति । एवञ्च रुढेर्वास्तवत्वादस्यैव ग्रहणं न्याय्यमिति तदाशयः । एव क्षत्रियब्राह्मणोत्पन्नोऽप्यसंस्कार्यः ।

शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः ।

चृपलत्वं गतां लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥ १ ॥

पौण्ड्रकाश्चौद्गुमिडाः काम्बोजा यवनाः शकाः ।

पारदाः पल्लवाश्चीनाः किराताः दर्वदाः संशाः ॥

इत्यत्र भवता चृपलत्वेन गणितदुर्मिडखशसंज्ञाया मात्यक्षत्रियजस्य व्यवहारात् क्रियालोपेन चृपलत्वकथनाच्च । न च क्षत्रियाणां कलौ संन्यासनिषेधात्तत्सत्तानुमानमुपनयनाद्यनुमानश्चेति वाच्यम् ।

मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् ।

न तु याहूकजातानामयं धर्मो विधीयते ॥

इत्येव स्मरणात् । विष्णोर्लिङ्गं संन्यासः, तन्निषेधस्य उपन्यायमाण-
त्वाच्च कापि युगे क्षत्रियाणां संन्यासास्मरणाच्च । आपस्तम्बेन तु
'वसन्तो ब्राह्मणस्य, ग्रीष्मो राज्ञस्य, हेमन्तो वा शूरेन्द्रस्य, वर्षा
रथकारस्य, ये त्रयो वर्णानामेतत्कर्म कुर्युस्तेषामेव कालः' इत्याधानप्र-
करणे उक्तम् । त्रयाणां वर्णानामन्तर्भूतां शुर्णैल्लया कुर्वन्ति रथकरणं
रथकारा इति तद्भाष्येन । 'ग्रीष्मवर्षाशरत्सु' क्षत्रियेष्वप्युपकुट्टाः
इति आश्वलायनसून्याख्यायामुपकुट्टो रथकारो वैश्यस्तक्षकमोप-
जीवी उपकुट्टः इत्युच्यते इति तद्व्याख्यातारः । न च वैश्वर्णिकस्य 'शि-
व्योपजीवनप्रतिषेधात्तस्य' रथकारत्वासम्भव इति वाच्यं, 'शुर्णा-
धेन' इति सूत्रेण जेष्मिनिना समाहितत्वात् । न च तेषामेताद्विधिवि-
पयत्वे रथकरत्वे निमित्ते वर्षाविधानं वाक्येन कार्यं मम तु य-
स्याप्राप्तन्तस्याधानविधानं श्रुत्येति । वसन्तादिवाक्यैरेकरूप्यमिति
वाच्यम्, आपस्तम्बवचनेन तस्य नैमित्तिकत्वबोधनेनाऽऽहतेः । न
हि सर्वेषामेकरूप्यनियमः सर्वत्राऽस्ति । बौधायन उपनयनमपि
वर्षासु रथकारस्याह । अनेकप्रह्वपिप्रामाण्यात्सर्वत्र श्रुतेस्तात्पर्य-
मिति तत्त्वम् । एतेन माहिष्यात्करण्यामुत्पन्नस्य रथकारस्य
नाधानाधिकार इति तन्त्ररत्नोक्तमपास्तं प्राशुकवशिष्ठहविरोधात् ।

नन्वस्तूपाणां शूद्रत्वं तथापि तेषां कलो कर्माधिकारोऽस्त्येव ।
तथा हि मात्स्ये—

प्राहणाः शूद्रयोनिस्थाः शूद्रा वै मन्त्रयोनयः ।

इत्युक्तम् । अभिलिप्सयो धनमिति शेषः । वेदार्थमुपस्थास्यन्ति
उपस्थापयिष्यन्ति योधयिष्यन्ति । शूद्रयोनिस्थाः तन्नुत्था एव ।
मन्त्रयोनय इति मन्त्रयोनिप्राहणयदुपनयनादिसंस्कारयन्त इत्यर्थः ।
तथा कौर्मे—

अभ्यापयन्ति वै वेदान् शूद्रान्धर्मांश्चोविदान् ।

इति । स्मृतात्स्ययो —

अधीयते तदा वेदान् शूद्रा धर्मांश्चोविदाः ।

यजन्ते चादधमेधेन राजानः शूद्रयोनयः ॥

इति पाक्यज्ञालेन तदधिकारयोधनादिति चेत्—

तस्मादायुर्वल रूपं कर्त्तुं प्राप्य ग्रहीयते ।

इति ऐतरेयपाक्यशेषेणैतद्वाक्यानां कलायपि शूद्रान् प्रत्येतन्निषिद्ध-
मित्यन्वयः एव तात्पर्यात् । विश्व—

इति । द्विजबन्धवो घात्या क्रिजेभ्यः शूद्रायामुत्पन्नाश्च । ब्रह्मपुराणेऽपि-

विवाहमात्र संस्कारं शूद्रोऽपि लभतां सदा ।

इति मात्रपदेन स्थितिषु शूद्र प्रति विहितगर्भाधाननामकरण-
निष्क्रमणकर्णवेधास्तप्राशनविवाहातिरिक्तसंस्कारनिवृत्तेः ।

ननु धनपर्वणि युधिष्ठिराऽजगरस्रवादे 'ये यजामहे' इति श्रुत्या
ब्राह्मणत्वे सन्देहमुपन्यस्य शीलेन निर्णय इत्युक्तम् । तथात्यातृभिश्च
ब्राह्मणत्वसन्देहे कथं यज्ञो नानिष्फल इत्याशङ्क्य यजमानस्य
होत्राऽध्वर्युणा च प्रवरवरणेनाऽब्राह्मणस्यापि यजमानस्य ब्राह्मण्यं
सम्पाद्यत इति व्याख्यातम् । तथेदानीमक्षत्रियाणामपि क्षत्रि-
यत्वप्राप्तिरस्त्विति चेन्न, ब्राह्मणत्वेन निश्चिते तच्छ्रौततात्पर्याभा-
वात् । तथा हि सर्प उवाच-

ब्राह्मणः को भवेद्राजन् । वेद्यं किञ्च युधिष्ठिर ! ।

वेद्यं-ज्ञानमात्रप्राप्यम् । युधिष्ठिर उवाच-

सत्यं दानं क्षमा शीलमानृशंस्य तपो घृणा ।

हृदयते यत्र नागेन्द्र ! स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥

सत्य यथार्थमहिंस चचन्म् । आनृशस्यमनैश्चुर्षम् । तपः स्व
धर्माचरणम् । घृणा कृपा ।

वेद्यं सर्प ! परं प्रह्न निर्दुःखमसुखञ्च यत् ।

यत्र गत्वा न शोचन्ति भयतः किं विचक्षितम् ॥

असुपत्यं कार्यसुप्पानाथयत्वात् । यत्र ब्रह्मणि न शोचन्ति पुनः

संसार न प्राप्नुवन्ति । सर्प उवाच-

चातुर्वर्ण्यं प्रमाणञ्च सत्यञ्च ब्रह्म चैव हि ।

शूद्रेष्वपि च सत्यञ्च दानमक्रोध एव च ॥

आनृशंस्यमहिंसा च घृणा चैव युधिष्ठिर ! ।

वेद्यं यच्चात्र निर्दुःखमसुखञ्च नराधिप ! ॥

ताभ्यां हान पदज्ञान्यत्र तदस्तीति लक्ष्ये ॥

चातुर्वर्ण्यं चतुर्वर्णाहितं सत्यं प्रमाणञ्च ब्रह्म धर्मव्यवस्थापकं चेद्-
स्मृत्याचारादि । सत्यादीनां शूद्रेऽपि दर्शनात्तत्राऽतिव्याप्तिर्ग्राह्यल-
क्षणस्येति भावः । एवं ब्रह्मापि नास्तीति प्रश्नः । युधिष्ठिर उवाच-

शूद्रे तु यद्भवेत्तस्मिन् द्विजे तच्छ न विद्यते ।

नैव शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः ॥

यत्रैतत्स्यते सर्प ! शूद्रं स ब्राह्मणः स्मृतः ।

यत्रैतन्न भवेत्सर्प ! तं शूद्रमिति निर्दिशेत् ॥

शूद्रलक्ष्म कामादिकं, ब्राह्मणलक्ष्म शमादिकं, तत्क्रमेण ब्राह्मणे
शूद्रे च नास्तीत्यर्थः । शूद्रोऽपि शूद्रत्वेन निश्चितोपि शमाद्युपेतो
ब्राह्मणसदृशो मान्यः । ब्राह्मणोपि कामादियुतः शूद्रतुल्यतयाऽनादत्त-
व्यो न तु मुख्ये शूद्रे ब्राह्मणत्वादि धत्तुं शक्यमनेकभृतिसृष्टि-विरो-
धात् । पूर्वपक्षिणा मुख्यतत्त्वापत्तौ शङ्कितायाद्दीनतरपदप्रयोगे इष्टाप-
त्तिः सिद्धान्तिनः, अन्यथा तादृशवृत्तयस्तः शूद्रस्य येषांभ्ययनापत्तेः ।

यत्पुनर्मयता प्रोक्तं न चेद्यं विद्यतीति च ।

सुप्रदुःखहीनन्नास्तीत्युक्तमित्यर्थः ।

एवमेतन्मतं सर्प ! ताभ्यां हीनन्न विद्यते ।

कर्म प्राप्यमिति शेषः । यद्यन्वस्येवेत्याह—

यथा शीतोष्णयोर्मध्ये भवेन्नोष्णं न शीतता ।

एवं ये सुप्रदुःखाभ्यां हीनन्नास्ति पदं कश्चित् ॥

एषा मम मतिस्तर्प ! यथा सा मन्यते मया नृ ।

एद्यपि तत्कर्म प्राप्यन्न तथापि तस्मास्तीति नेति काङ्क्षः, ज्ञान-
प्राप्यस्य तस्य भृतिसिद्धत्यादिति भावः ।

सर्प उवाच—

यदि तेऽवृत्ततो राजन् ! ब्राह्मणः प्रसमीक्षितः ।

पृथा जातिस्तदा राजन् ! शूद्रं यावत् विद्यते न

युधिष्ठिर उवाच—

जातिरत्र महासर्प ! मनुष्यस्य महामते ! ।

सस्कारात्सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्येति मे मतिः ॥

सर्वे सर्वास्वपत्यानि जनयन्ति सदा नराः ।

वाङ्मधुनमथो जन्म मरणञ्च सप्त नृणाम् ॥

वागादिबन्धैश्च न स्यापि साधारण्याज्जातिर्दुह्येति भावः । तत्र श्रुतिं प्रमाणयति । इदमापं प्रमाणञ्च 'ये यजामह' इत्यपि । ये यजामहो ब्राह्मणा अन्य वा ह्यत्र ध्वयुयजमाना यपङ्कारद्वयं प्रक्षेपादेशं त्यागकर्तारस्त यजामहे इत्यर्थेन 'ये यजामह' इत्यनं ब्राह्मण्येनाऽऽधारणं दर्शयति । श्रुत्यन्तरमपि—'न चेत्तद्विमो ब्राह्मणा स्मो वय मब्राह्मणा वा' इति मन्त्रालिङ्गमपि 'य एवास्मि स सन्त्यज' इति । एवमि धा विनयेन सत्योचिरेव शीलकृपा तेषां ब्राह्मण्यनिश्चायिकेत्याह—
तस्माच्छीलं प्रधानेष्टं विदुषं तत्त्वदर्शिनम् ।

ते शीलं प्रधानञ्च तदिष्टञ्चेत्यर्थः, जात्यनुमापकत्वादिति भावः । स्पष्टत्वायमर्थस्तन्देशे जायालोपाख्याने ।

तन्वेव ब्राह्मण्यसन्देहे कथं यज्ञादौ प्रवृत्तिरिति चेन्न निश्चयस्यैव प्रातिपत्त्यकत्वात् । शीलविना ब्राह्मण्यमैककण्ठ्येन सम्भाव्यमानत्वं व्यवसिधत्तुष्टमातापितृजन्यत्वप्रयुक्ता ब्राह्मण्यस्यानुत्कटसन्वेदविषयस्य निवृत्तये 'भग्निर्होता' इति मन्त्रेण गौतमवदपरम्परा(?) इक्ष्वाकुपक्षाद्विप्रस्य विप्रस्यैव यजमानादेः प्रवरवरणदुर्वन्ति । तथा च श्रुति—'भग्निर्होता होता' इत्याह । 'य एव वेषानामवृणीत ततो दद्यात् अमयन् परासुरा यस्यैव विदुषः प्रवरवृणते भवत्यात्मना परास्य भ्रातृभ्यो भवति' इति । न त्वनेनाऽऽब्राह्मणत्वेन निश्चितस्य ब्राह्मणत्वं भवति । अन्यथा विश्वा मित्रस्य ब्राह्मण्यलाभाय श्रुत्तरतप प्रयासवैयर्थ्यापत्तिः । अब्राह्मणत्वेन निश्चितस्य सङ्करजस्यात्युपेक्षापि तपसा—ब्राह्मण्याप्राप्तिर्मतः स्तोपाख्याने भारते स्पष्टा । अत एव द्विजातपुण्ड्रगोलकायलसंस्कार्या-

विति मिताश्रयः । याज्ञे कुण्डादिनिषेधस्तु ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जात
इति भ्रमप्राप्तस्येत्यपि तेनैवोक्तम् । अस्त्यर्थस्तारुह्यपि तथैवोक्त्वा—

केचिदाहुर्द्विजैर्जातौ संस्कार्यौ कुण्डगोलकौ ।

इति मतान्तरमुपन्यस्य उपेयनपूर्व सन्ध्यावन्दनमात्रमुक्तम् । त्वद्रीत्या
प्रवरघरणेन तस्य यज्ञादेरप्यापात्तोरिति बोध्यम् । उक्तमुपसहरति—

यज्ञेदानीं महासर्प ! संसृजत घृत्तमिष्यते ।

तं ब्राह्मणमहं पूर्णमुक्तयान्भुजगोत्तम ! ॥

इति । ससृजतघृतं वैदिकसंस्कारपूर्वकं सत्यादिवचनरूपमतः सत्या-
दियुतस्यापि शूद्रस्य न ब्राह्मणत्वम् । ब्राह्मणत्वेन सम्भाविते च वि-
प्रत्वप्राप्तिकर्मविशिष्टं तत्तन्निर्णायकमतस्तद्विशिष्ट एव मे ब्राह्मणो मत
इति भाव इति । न तेनाऽक्षत्रियाणां क्षत्रियत्वप्राप्तिः ।

कर्मभिः शुचिभिर्देवि ! शुद्धात्मा विजितेन्द्रियः ।

शूद्रोऽपि द्विजवासेष्व इति ब्रह्माऽप्रवीत्स्वयम् ॥

स्वभावः कर्म च शुभं यत्र शूद्रेऽधितिष्ठति ।

विशुद्धः स द्विजातिभ्यो विद्मेय इति मे मतिः ॥

तयोर्विनापि संस्कारे न श्रुतिर्न च सङ्गतिः ।

कारणानि द्विजत्वस्य घृत्तमेव तु कारणम् ॥

इति ब्रह्मोक्ते । घृत्तसहितान्येवैतानि कारणं न तु केवलानीत्यर्थः ।

यस्य यल्लक्षणं प्रोक्तं पुंसो वर्णाभिधजकम् ।

यद्यन्यत्रापि दृश्येत त तेनैव विनिर्दिशेत् ॥

इति भागवतस्येवमपि तद्वन्मान्य इत्यर्थकं 'संस्कारा भविच्छिन्नाः स द्वि-
जोऽजो जगादयम्' इति तत्रैवोक्ते । यत्र यस्मिन्संस्कारा भविच्छिन्नाः
स द्विजः, यमेवम्भूतमजो ब्रह्मा द्विज-इति जगादेति तदर्थं इति दिक् ।

नन्वेवमपि भागवते दशमे वर्त्तातेऽप्यागोऽङ्कुरस्तुती—

म्लेच्छप्रायश्चित्तग्रहन्ते नमस्ते कलिकरूपिणे ।

इत्यनेन कलिकल्पेऽपि क्षत्रियसत्तोकेः कथमिदानीं तदभावे इति चेन्न,

पूर्वोक्तविष्णुपुराणैकवाक्यतया तत्रत्यक्षत्रपदस्य क्षत्रसदृशपरत्वात् ।
 -म्लेच्छप्रायेत्यस्य म्लेच्छवत् पापाचारेत्यर्थः । 'प्रायः पापं विजानीयात्'
 इति स्मृते । १) प्रायःशब्दोऽदन्तः 'प्रायस्य चित्तिचित्तयोः' इति
 वात्स्यायनवार्तिके स्पष्टः । यद्वा क्षत्रसदृशस्तेऽपि म्लेच्छग्रहणं अन्ये
 त्वदवा एव तज्जन्मे इत्यर्थः । अत एव द्वादशे कदक्यवतारवर्णने—

नृपलिङ्गच्छदो वस्यून्कोटिशो निहनिष्यति ।

इत्युक्तम् ।

असंस्कृताः क्रियाहीना रजसा तमसा कृताः ।

प्रजास्ते भक्षयिष्यन्ति म्लेच्छाः राजन्यरूपिणः ॥

इति च तत्रोक्तम् । एकादशस्कन्धेऽपि—

भूमर्मरावतरणाय यदुष्यजन्मा

जातः करिष्यति सुरैरपि दुष्कराणि ।

वादेर्विमोहयति यत्कृतोऽतदर्हान्

सृष्टान् कलौ क्षितिभुजो न्यहनिष्यदन्ते ॥

इति । अतदर्हान् दैत्यान् । अन्ते कलेरन्ते कदिकरूपेण । येषञ्च नृप-
 लिङ्गच्छद इत्यस्य राज्ञेष्वेच्छयानित्यर्थः । तथापि विष्णुपुराणे
 चन्द्रसूर्यवंशानुक्त्या—

एतेषां नामलिङ्गानां पुरपाणां महात्मनाम् ।

कथामाभावशिष्टानां कीर्तिरेव स्थिता भुवि ॥

इत्युक्तम् । नमिष लिङ्गं शापकं येषां चन्द्रसूर्यवंश्यानां क्षत्रियाणां
 कीर्तिरेव स्थिता न तु राज्यं पुत्रादयो वेत्यर्थः इति श्रीपरत्वामी
 हरिवंशेति । मविष्ये—

न क्षत्राणि नियोक्ष्यन्ति विकर्मस्था द्विजातयः ।

चौरप्रायाश्च राजानो युमान्ते मयुपस्थिते ॥

इति । युमान्ते कलौ । क्षत्राणि क्षत्रियाः । न नियोक्ष्यन्ति लोकांश्चर्म
 इति शेषः । राज्याधिकारिणां तेषाममात्रादिति भावः । अत एव

द्विजातयोऽप्राह्मणाद्या विकर्मस्था राजानो योगमात्रेण भूपालाश्चौराः
प्रायाः स्वयमेव पालकाः स्वयमेवापहर्तार इत्यर्थः । कश्चिदेव तथेत्यतः
प्राय इत्युक्तम् । यत्तु यतः स्वयं विकर्मस्था अतोऽप्राह्मणाः क्षत्रियान्
धर्मे न नियोजयन्तीत्यन्वय इति तत्र निष्पत्तिरिति विरोधात् । तथा—

येदयाचाराश्च राजन्या धनधान्योपजीविनः ।

इति । एतच्छेषस्य भविष्यन्तीत्यस्य स्थास्यन्तीत्यर्थः । यथा सम्प्र
ति ग्रहक्षत्रियत्वेन प्रसिद्धास्तथाचारा दृश्यन्ते बाह्यकारण्ये मद्रदेशे, ते
परशुरामेण क्षत्रियधर्मे त्वाजिता इति पुराणेषु प्रसिद्धम् । तथा—

अक्षत्रियाश्च राजानो विप्राः शूद्रोपजीविनः ।

शूद्राश्च प्राह्मणाचारा भविष्यन्ति युगक्षये ॥

इति । युगक्षये कलौ । एतच्च स्पष्टं क्षत्रियाणां राज्याभावं बोध-
यति । तस्मात्कलौ राज्यपदस्थानां क्षत्रियपदव्यवहार्याणामुपनयनध-
र्माद्यनयनानधिकारः सिद्धः, तदधिकारयोग्यमुख्यक्षत्रियत्वा-
भावादित्यल पल्लवितेन ॥

अथ त्रिपुरपातपूर्वमप्यनुपनीतप्राह्मणकुलजस्योपनयनं भवति
न वेति सन्देहे च निर्णयाय घात्यताप्रायश्चित्तनिर्णयः कियते, तदर्थं
मुपनयनकालनिर्णयः । तत्र 'अष्टवर्षे प्राह्मणमुपनयीत तमभ्यापयेत्'
इति श्रुतिः । आश्वलायनोऽपि—'अष्टमे वर्षे प्राह्मणमुपनयेत् गर्भा-
ष्टमे वा, एकादशे क्षत्रिये, द्वादशे वैश्यमापोऽष्टाद्वाह्मणस्यानतीतः
कालः', आठ्ठाविंशाक्षत्रियस्याचतुर्विंशाद्वैश्यस्याऽत उर्ध्वं पतित-
सावित्रीका भवन्ति नैतानुपनयेन्नाप्यापयेत् याज्ञयेन्नेभिर्व्यहरेषु'
इति । अत्रायमुपनयननिषेधो चीर्णप्रायश्चित्तानां केचिदतिशयान्त-
निषेधैरुपनयनेऽपि नाभ्यापन केनचिदतिशयान्तनिषेधेनाभ्यापनेऽपि
न यागादित्यर्थः । अयञ्चोपनयननिषेधोऽष्टवर्षान्तमुख्यकालपोऽष्टा-
वर्षान्तगौणकालोभयाभावेन प्राप्तस्यैवोपनयनाभावस्याऽनुवादः ।
यथा 'अशूद्राणामदुष्टकर्मणामुपनयनम्' इत्यापस्तम्बसूत्रे शूद्रप्रतिषे-

धो नित्यप्राप्तानुवाद । दुष्टकर्मप्रतिषेधार्थन्तु सूत्रम् । त्रैवर्णिकस्यैवो
पनयनविधानेन शुद्धस्य तदप्राप्तेरिति हरस्तेनोक्तम् । तदनुवादफल-
न्तु ब्राह्मणादिभ्यः शुद्रायामुत्पन्नस्य ब्राह्मणादिजन्यत्वेऽप्युपनयना
भावबोधनम् । औघागनेऽपि—‘अथातो गर्भाष्टमेषु वर्षेषु ब्राह्मणमुपन-
यीत, गर्भकादशेषु राजन्य, गर्भद्वादशेषु वैश्यमापोऽष्टाद्ब्राह्मणस्य
नात्यय इत्येवमेधेतरयोर्द्वाविंशतिश्चतुर्विंशतिश्चाथाऽपि कान्यानि
अवधत्ति, सप्तमे ब्रह्मवर्षसकाममष्टमे आयुष्काम नवमे तेजस्काम,
दशमेऽन्नाद्यकाममेकादशे इन्द्रियकाम, द्वादशे पशुकाम, घसन्ते
ब्राह्मणमुपनयीत, त्रींशे राजन्य, शरदि वैश्य, वर्षासु रथकारं
सर्वानेव वा घसन्ते’ इति । रथकार पूर्वमेव निरूपितः । आपस्तम्बो
ऽपि—‘गृह्ये गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणानुपनयीत, गर्भकादशेषु क्षत्रिय, गर्भ-
द्वादशेषु वैश्य घसन्तो त्रींशः शरदृतयो वर्षानुपूर्व्येण’ इति ।
गर्भाष्टमेषु गर्भपष्ठसप्तमाष्टमेषु विप्रस्य क्षत्रस्य नवमदशमेकादशेषु
वैश्यस्य दशमतस्त्रिंश्विति तदर्थ इति सुवचन । धर्मग्रन्थे आपस्तम्ब -
‘आपोऽष्टाद्ब्राह्मणस्यानात्यय आर्द्धाविंशात्क्षत्रियस्याचतुर्विंशाद्वैश्य-
स्य’ इति । आडभिविधां, मर्यादायामिति मिताशरा ।

सावित्री पतिता यस्य दश वर्षाणि पञ्च च ।

समतिक्रान्तकालाश्च पतिता सर्व एव ते ॥

सशिष्यं वपन कृत्वा व्रतदुर्यात्समाहित ।

एकविंशतिरात्रञ्च विवे-प्रसृतियावकम् ॥

हविषा मोजयेच्चैव ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा ।

ततो यावकशुद्धस्य तस्योपनयन स्मृतम् ॥

इति । गमस्तौ पञ्चदशोर्ध्वं पतितसावित्रीकत्वोक्तेरिति तदाश-
य । अमिविधिपक्षेऽपि षोडशग्रहणहर्मत इति कैश्चिद्विरोधः । अ-
त्ययोऽतिशयः स च प्रकरणानुपनयनस्येति गम्यते । तदभावो
ऽनात्ययः । आर्षो दीर्घ, आडो वा दीर्घ । अधिकमप्याह—‘यथा व्रतेषु

समर्थः स्याद्यानि वक्ष्यामः । वक्ष्यमाणव्रतेषु यथा समर्थः स्यात्ताव-
त्कालं प्रतीक्षा कार्येति तदर्थः । एवञ्च पूर्वमेव सामर्थ्येऽष्टवर्णाति-
क्रमेऽपि वक्ष्यमाणं प्रायश्चित्तं भवत्येव । एव षोडशादिभ्य ऊर्ध्वं
कियत्कालमसमर्थानां यदा सामर्थ्यन्तदा चिन्तय प्रायश्चित्तमुपनय-
नम् । सामर्थ्यात्तरमपि किञ्चित्कालातिक्रमे प्रायश्चित्तं पूर्वमेव ।

तत्प्रायश्चित्तमाह—‘अतिक्रान्ते सायिण्या ऋतुं धैविचक्रं ब्रह्म-
चर्यं चरेत्’ । यस्य यः सायिण्याः कालस्तदतिक्रमे इयवयवविधा-
ध्येतुसम्बन्धि ब्रह्मचर्यमभित्तेषाभ्ययनगुह्यशुद्धपातिरिक्तं सर्वं, ब्रह्म-
चारिधर्मं चरेत् । ऋतुमिति कालविधानं, तेन क्रत्यारम्भे प्रायश्चि-
त्तारम्भः । अन्ये तु वेदब्रह्मचर्यमित्येव सिद्धे धैविचक्रमित्युक्त्वा
प्रतिवेदं ऋतुमिति ऋतुप्रयन्तदित्याह ॥

अधोपनयनम् । एवं चरितव्रत उपनेतव्यः । ततः संवत्सरमुद्-
कोपस्पर्शनम् । तत उपनयनोत्तरं संवत्सरस्नानम् । शक्तस्य विपच-
णमशक्तस्य यथाशक्ति । तच्च वक्ष्यमाणपायमान्यादिभिरिति इदम् ।
तूर्णामित्यन्ये ।

अथाध्याप्य इति । अत्रापि विषये क्लिष्टः आहोहालकप्रसङ्गः । ‘पति-
तसावित्रीक उहालकप्रसङ्गश्चरेत् द्वौ मासौ वायुकेन यतपेद् मासं
पयसाऽऽमिक्षयाऽष्टरात्रं, घृतेन पञ्चरात्रम्, अयाचितेन त्रिरात्रम्, अ-
भक्षोऽहोरात्रमुपयसेद्भ्यमेधोवभृथङ्गच्छेत् प्रात्यस्तोमेन वा य-
जेत’ इति । उपवसनमद्वयमेधोवभृथमिति पाठास्तरम् । यथा न्य —

आषोडशादाद्याविशाष्टतुविंशच्च घत्सरात् ।

ब्रह्मक्षत्रविशां काल औपनायनिकः परः ॥

अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मेणद्विष्टताः ।

सायित्रीपतिता प्रात्या प्रात्यस्तोमादते क्रतोः ॥

इति । मनुष्ये—

आषोडशाङ्गाहणस्य सायित्री नातिपतते ।

आह्राविंशत्क्षत्रयन्धोराचतुर्विंशतेर्विंशः ॥

अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।

सावित्रीपतिता प्रात्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः ॥

इति । प्रात्यसंज्ञाप्रयोजनञ्च प्रात्यानां याजनद्वत्वा श्रीनृच्छा-
नाचरेदिति । श्रीन् कृच्छ्रानाचरेद्वात्ययाजकोऽभिचरन्नपीति गदुपा-
श्वल्पाद्युक्तप्रायश्चित्तप्राप्तिरिति तद्व्याख्यातः । तथा शातात-
पोऽपि—'एतितसाधित्रीकाशोपनयेन्नाध्यापयेत् य एतानुपनप-
येदध्यापयेत् याजयेद्वा स उद्दालकप्रतञ्जरेत्' इति । ए-
तदुद्दालकप्रतञ्जमकृते । इति निताक्षर । अत्र मुख्योपनेतुरभावेन
प्रतप्तमर्थस्यऽऽद्यवर्षाद्युपनयनकालातिक्रमे मासं पञ्चगव्याशनं,
षान्द्रायणं, मासं पर्यायतं वा पराको वा अनापद्यतिक्रमे उपन-
यात केपूक्तं मानयं त्रैमासिक पञ्चदशतः षोडशतो वा च-
र्षादूर्ध्वं कियतः कालस्यातिक्रमे उद्दालकप्रतमात्यस्तोमो घोष्या-
विति विवन्धकृत । यस्तु शङ्गेन गोदानसहितं चान्द्राग्रणमुक्तन्तदुद्दाल-
कप्रतसमानविषयम् । उद्दालकप्रतशहोक्तयोः सपाददशधेनवः । वैश-
विश्यादिना कालातिपाते सशियं घणनद्वुत्वेत्यादियुक्ते द्रष्टव्यम् ।
आलस्यादिना कालातिपाते एव द्विगुणं शङ्कोकं बलिष्ठाके वा । कथं
मप्युपनेतुरभावेन कालातिपाते मनुविष्णू—

येषां द्विशानां गायत्री नानूष्येत यथाविधि ।

तांश्चाप्यित्या श्रीनृच्छ्रान् यथाविष्णुपन्नाययेत् ॥

इति । पित्रादीनामप्यनुपेतव्ये आह्राऽऽयस्तस्य—'अथ यस्य पिता
पितामह इत्यनुपेती स्यातान्ते ब्राह्मसंस्तुताः' यस्य माणवकस्य, जा-
तायेकपथनम् । येषां माणवकानां पिता पितामह इत्यनुपेती स्व-
यञ्च ते तथापिमा माणवका ब्राह्मसंस्तुताः, ब्राह्मण इत्येवकीर्तिताः ।
अहिमंस्तच्छतस्तर्जमप्राप्त्यर्थः । ततश्च यथा ब्राह्मसहिते गृहे नाध्येय-
योगेण सैरपि तत्राविद्यत्तप्राप्त्यर्थस्तच्छब्द इति इत्यतः । एतच्च ब्रह्म-

हत्याप्रायश्चित्तेन समुच्चयो वक्ष्यमाणस्येति लभ्यते । अत्र व्याख्याने
स्वयञ्चेत्यत्र यथाकालमनुपेत इति शेषः । 'यस्य प्रपितामहादि' इति सूत्रे
दत्तेन तथा व्याख्यानात् । 'तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च धर्ज-
येत्' । अभ्यागमनं आमिमुख्येन गमनम् । मातापितृपुत्रदारशरीररक्ष-
णार्थमपि धर्जयेत् । रक्षायाः सर्वतः प्रतिग्राह्यत्वे पितृतस्तत्प्रतिग्रहे
निषेधः । दुष्कृलकारिणामप्युद्यतं भोजनं यद्यप्यस्याज्यन्तथाप्यस्य
तादृशमपि स्याज्यम् । दुष्कृलादपि स्त्रीरत्नस्य ग्राह्यत्वं यद्यपि, त-
थाप्येतदीयकम्याया अपि विवाहो धर्ज्यः । तेषामिच्छतां प्रायश्चि-
त्तम् । इच्छतामिति यचनाच्च बलात्कारेण प्रायश्चित्तम् ।

अत्र च दन्ति प्रायेऽतिक्रमे प्रायश्चित्तपदमनुकृत्वाऽत्र प्रायश्चित्ति-
त्युक्त्या प्रह्लादपदस्य च पूर्वं प्रयोगात्तत्प्रायश्चित्तमित्यर्थः । अत एव
तेषामिच्छतां प्रह्लाद्व्यभिचिन्तितं नोक्तम् । एतदभिप्रायेणैव दत्तेनानातस्मिन्स्त-
च्छब्दप्रयोगः प्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थं इति व्याख्यातम् । प्रह्लाद्व्यभिचिन्तितं अधिक-
मिति । यथा प्रथमेऽतिक्रमे क्रतुरेवं संवत्सरः । यथा मध्यमातिक्रमे प्रह्लाद-
वस्य क्रतुः काल एवमत्रातिक्रमे संवत्सर इत्यर्थः । अत्र 'अथ यस्य' इति
सूत्रे पितामह इत्यसमस्तोपादानात्पितृमात्रगुणनीतस्य इदं पितामह-
स्यापि तस्य द्विगुणमेतत्, द्विगुणप्रह्लादहत्याप्रायश्चित्तेन सह । अत्र
संवत्सरं प्रह्लाद्व्यभिचिन्तितं सूचितम् । एवञ्चात्र पितृमात्रस्याऽनुपनीताये
त्रिधासरभिरयापि बोध्यमिति धदन्ति ।

अधोपतयनम् । तत् उदकांस्पर्शानं स्पष्टम् । तत्र विदोषमाह - 'प्र-
तिपुरुष स्पर्शाय संवत्सरान् यापतोऽनुपेताः स्युः' । यदि पितृवा-
नुपेतस्तदा संवत्सरमेकं, यदि पितामहोऽपि ततो द्वौ, अथ स्वय-
मपि यथाकालमनुपेतस्ततः संवत्सरानिति दत्ता । स्नाने मन्त्रा
व्याहृतयः । पश्चात्तरेण मन्त्रान्तराण्यपि धर्मग्रहणे दृष्टव्यानि ।

अथाध्याप्यः । स्पष्टम् । अत्र यस्येयुषकमे एव यजनमन्ते-
ऽध्यधाप्याप्य इति एकयजनम् । मध्ये तु ने प्रह्लादसंस्तुतास्तेषा-

मभ्यागमनमित्यादि बहुवचनं, तत्रोपक्रमोपसंहारानुसारेण एकस्यैव प्रायश्चित्तोपनयनाध्यापनानि च पित्रादेः । बहुवचनञ्च माणवकबहुत्वापेक्षम् । जातौ चैकवचनमिति हरदत्तः । युक्तञ्चैतत्, संन्यासोत्तरं गृहस्थस्यैव विवाहोत्तरं ब्रह्मचर्यस्याऽप्राप्त्या तत्प्रसङ्गाभावादिति निरूपयिष्यामः । मध्ये तेषामिति बहुवचनेन पित्रादिसङ्गृह्यमभ्यागृह्यार्थमाशयन्ते चैकवचनमिति बोध्यम् । 'अथ यस्य प्रपितामहादिनानुस्मर्य, उपनयनं ते स्मशानसंस्तुतास्तेषामभ्यागमनं मोजनं विवाहमिति च वर्जयेत्, तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तं द्वादशवर्षाणि त्रैविधिकं ब्रह्मचर्यञ्चरेत्' ।

अथोपनयनं, तत उश्रकोपस्पर्शनं पायमान्यादिभिरिति । प्रपितामहादि प्रपितामहमारभ्य पितामहः पिता स्वयञ्च यथाकालमनुपेतास्ते तथापि माणवकाः स्मशानसंस्तुताः यथा स्मशानस्य सर्वतः दाम्प्राप्तपर्यन्तमाध्ययनतथा षण्णामपि सन्निधौ नाध्येयमित्यर्थः । स्नानं माणवकबहुत्वाभिप्रायेत्यादिभिरित्युक्त्या प्रतिपुष्टं संख्याय संघत्सरानित्येतदप्यत्र द्रष्टव्यमिति 'सुवपति । अथापि बहुवचनं माणवकबहुत्वाभिप्रायेणैकवचनं जातौ । अथ 'अथ गृहमेधोपदेशनम्' इत्युक्त्या प्रतिपुष्टं संख्यायेत्युक्तेश्च । तेषामिति तत्पदेन यत्परामृष्टमाणवकग्रहणमेवाचिष्टं, न तु पित्रादीनामित्याहुः ।

'अथ गृहमेधोपदेशनम्' । गृहमेधो गृहशास्त्रं गृहस्थाश्रमश्च नाध्यापनं हस्तेनस्य घेदस्य न गृहान्घ्राणान्तु भवति गायत्रीजपोऽस्य सन्ध्याफलं आशीर्चन इव दशवारं स्मरणमात्रम् । तथा च प्रवचनो—

अप्यः स्यादिह परलोकसिद्धिकामे—

मन्त्रोऽयं महिततरो द्विर्जर्यपावत् ।

भूदेवा मरुतयस्सुतायवर्णा

सम्प्रोक्ता द्विजवचनेन तत्र भूयः ॥

तद्व्यमित्यर्थः । तदग्रे तु न प्रायश्चित्तं नाप्युपनयनं मनूकेरिति
 बोध्यम् । एवमेवैषा स्मृतिः पराशरस्मृतिव्याख्याने माघेन व्याख्याता ।
 यत्तु 'यस्य प्रपितामहादि' इति सूत्रे प्रपितामहादीनामिति पाठकल्पनं,
 तत्त्वसङ्गतं हरदत्तमाधवादिविरोधात्, अप्येतुसम्प्रदायविरोधाच्च ।
 यत्तु 'यस्य प्रपितामहादि' इति सूत्रं प्रपितामहादारभ्य पूर्वं उत्तरे भे-
 ति व्याचक्षते, इदमेवाभिप्रेत्य हरदत्तेन यस्य प्रपितामहस्य पितुरारभ्य
 नानुस्मर्यते उपनयनं तत्र प्रायश्चित्तं नोक्तमित्युक्त्वा धर्मशास्त्रेस्तु
 विहितमेवं पूर्वेष्वपीत्युक्तम् । तस्यार्थः धर्मशास्त्रेस्तच्छास्त्रनियमका-
 रित्यक्तरीत्या स्मृति व्याख्याय तत्रापि प्रायश्चित्तं विहितमिति धदन्ति
 तत्तुच्छम्, कात्यायनवृषस्मृतिविरोधात् । तत्र हि 'आपोऽशाद्वाह्यण-
 स्य' इत्यादि आश्वलायनवाक्यसमानार्थकनैतैर्व्यवहारेतिरित्यन्तं पठि-
 तम् । व्यवहार्यद्वार्थश्चाऽत्र सेवामभ्यासमनमित्यादिरपस्तम्बोक्तः ।
 ततः स आह कालातिक्रमे नियतवत् । अत्र हरिहरस्य -गर्भाधाना-
 द्युपनयनाभ्यासां कर्मणां कालातिक्रमे नियतवत् । नियतेषु श्रौतेषु
 विहितेषु यद्विहितमनादिप्रविष्यं महश्चाहतिहोमारस्य सर्वप्राय-
 श्चित्तं तत्तद्वत्त्वा तानि कार्याणीत्यर्थः इति । अन्ये तु षोड-
 शीदिरूपस्योक्तकालस्यैव कालातिक्रमे इत्यत्र ग्रहणमुचितम् ।
 तत्र तु नेदृशं प्रायश्चित्तमुचितमत्यल्पत्वात् । तस्मान्नियतव-
 दित्यस्य ग्रहचारिणो नियतं यद्वेदाध्ययनार्थं ग्रहचर्येस्तद्वत्त-
 म्ब्रह्मोपनयनद्वार्थमित्यर्थः । तद्वदित्यनेनाऽङ्गिसेवाऽध्ययनगुरुशु-
 धूपात्यागो योषितः, कालश्चास्यापस्तम्बोक्त एव । एवञ्चातिक्रान्ते सा-
 धित्वा काले इत्यन्तसमानार्थमिदं, तन्नेत्रेणाऽस्यार्थरूपपरता चेत्याहुः ।

अथाऽनेकपुरुषपतितसाधिव्रीकविषये आपस्तम्बेन निषिद्धस्योपन-
 यनस्य प्रतिप्रसवः यदन् कियत्पर्यन्तं संस्कार्यतेत्याकांक्षायां नि-
 यममाह -'त्रिपुरुषं पतितसाधिव्रीकाणामपत्ये संस्कारो नाध्यापन-
 श्च' । त्रिपुरुषमिति "संख्यावश्येन" इत्यव्ययीभावः । पतितसाधिव्री-

काणां वंद्यानां श्रयाणां पुरुषाणां यदपत्यञ्चतुर्थं तत्र सम्कार उपन-
यनं भवति, अध्यापनस्तु नेति तदर्थः । चस्वर्ये तदधिकपतितसा-
वित्रीकस्य तु न । तदाह हरिहरः—‘प्रपितामहस्य पितरमारभ्य चतुर्णां
पानेनसावित्रीकाणामपत्ये तु न संस्कारः पूर्वनिर्णयात्’ इति ‘यस्य
प्रपितामहादि’ इति प्रक्रम्य उपनयनं नाध्याप्य इत्यापस्तम्बोक्तस्याप-
मेवार्थ उचितः । यत्तु कात्यायनसूत्राख्याया गदाकरेण—‘तिशामपत्यं संस्का-
रो नाध्यापनञ्च न’ इत्येवमेतत् सुब्रं व्याख्यातं हरिहरस्तु मृग्य इति
शोक्तं, तदनेन परास्त पूर्वनिर्णयेनैव सिद्धं । स च बहुदोषश्च-
यणाद्बहुपुरुष पतितसावित्रीकविषयोऽपि संस्काराभावे अध्यापना-
प्रसक्त्या नाध्यापनमित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।

न च चतुराविपुरुषपर्यन्तं पतितसावित्रीकाणामपत्ये त्रिपुरुषं
पतितसावित्रीकाणामपत्यत्वमप्यस्तीति वाच्यं व्यापकसंख्या-
व्यवहाराद्यप्ये व्याप्यसंख्याव्यवहाराभावात् । अत एव न हि त्रिपु-
त्रां द्विपुत्रस्यपदेशात्वं लभत इति ‘अ इ उण्’ सूत्रे भाष्ये उक्तम् । ‘अन्य-
थाऽत्र बहुपुरुषमित्येव भवेत् । एवञ्चित्तरेकयाक्यतया ‘यस्य प्रपिता
महादि’ इत्यापस्तम्बरमृतिरापि त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकविषयं । किञ्च य-
द्वंश नोपनयनं स्मर्यत इत्येव सिद्धे यस्य प्रपितामहादीति विशिष्यो-
क्तिर्निष्फला । अत एव धर्मशास्त्रेण विहितमिति वाक्यं हरितेन तु
नाऽऽचर्योपेक्षितम् । तद्विज्ञान्तुक्तमेव । स्मृत्योरेकमूलकल्पनालाघवा-
नुरोधेनैकाक्ये सम्भवति भिन्नार्थमन्याम्यमिति सर्वधर्मशास्त्रनि-
बन्धकृतां सिद्धान्तात् ।

अभ्युपेत्याऽपि श्रूमः—पूर्वे इत्यत्र ‘कपिञ्जलाधिकरण’न्यायेन श्रया-
णामेव ग्रहणापत्तौ सप्तमस्योपनयेनलामेऽपि तदूर्ध्वस्याहमादेशपनयने
मानामाधः । किञ्चायं प्रायश्चित्तविधिर्येषां वंश उपनयनं स्मर्यते
तद्विषये एव, न तु तदस्मरणे । यस्य प्रपितामहादीत्येनाद्विषये पाप-
माग्यादिभिः स्नानमित्यधिकं प्रतीके प्रतिपुरुषं संख्याय संपत्तरानि-

त्येतदत्रापि द्रष्टव्यमिति ह्रदत्तोक्ते । तदस्मरणे तद्व्रणनाया असम्भ-
वात् । किञ्च—

जात्युत्कर्षो युगे द्वेयः सप्तमे पञ्चमेऽपि वा ।

व्यत्यये कर्मणां साम्यं पूर्ववशाधरोत्तरम् ॥

इति बाह्यवृत्त्यस्युतिविरोधाच्च पञ्चमादीनामुपनयनम् । तथा हि सा
स्मृतिरिति विज्ञानेश्वरेण व्याख्याता । जातयो मूर्द्धावसिक्ताद्यास्तासामु-
त्कर्षो ब्राह्मणाद्यादिजातिप्राप्तिः । युगे जन्मानि सप्तमे पञ्चमे, अपिशब्दात्
पष्ठे बोद्धव्यः । व्यवस्थे आर्यं विकल्पः । व्यवस्था चेत्थम्—ब्राह्म-
णेन शूद्राद्यामुत्पादिता निपादी, सा ब्राह्मणेनोढा बुद्धितरं काञ्चिज्ज-
नयति सापि ब्राह्मणेनोढाऽन्यामित्यनेन प्रकारेण पृष्ठी सप्तमं ब्राह्मणं
जनयति । एवं ब्राह्मणेन वैश्यायामुत्पादिता पृष्ठी साऽप्यनेन प्रकारे-
ण पञ्चमी पष्ठ ब्राह्मणं जनयति । ब्राह्मणेन क्षत्रियायामुत्पादिता मू-
र्द्धावसिक्ता साप्यनेन प्रकारेण चतुर्थी पञ्चमं ब्राह्मणं जनयति । एवं
शूद्रायां क्षत्रियजोऽपि क्षत्रियेनोढा क्रमेण पञ्चमं क्षत्रियं जनयति ।
वैश्यायां क्षत्रियजा महिष्या क्षत्रियोढा क्रमेण पञ्चमं क्षत्रियं
जनयति । तथा करणी वैश्योढा पञ्चमं वैश्यमित्याहूयम् । तथा क-
र्मणां घृत्यर्थानां व्यत्यये विपर्ययसं सप्तमपष्ठपञ्चमेषु तत्साम्यम् ।
तथा हि ब्राह्मणो मुत्यया घृत्याऽजीवन् क्षात्रेण कर्मणा जीवेदित्य-
नुकल्पः । तेनऽप्यजीवन् वैश्यवृत्त्यां तयाऽप्यजीवन् शूद्रवृत्त्या । एवं
क्षत्रियस्य वैश्यशूद्रवृत्ती अनुकल्पः । वैश्यस्य शूद्रवृत्तिरिति । एवं
कर्मणां विपर्यये सति यद्यापहिमोक्षेऽपि तां वृत्तिं न त्यजति, तदा
सप्तमादिजन्मानि साम्यं यस्य हीनवर्णस्य कर्मणा जीवति तत्समा-
नजातिः । तद्यथा ब्राह्मणः शूद्रवृत्त्या जीवन् यदि पुत्रमुत्पादयति
सोऽपि तथैव वृत्त्या जीवन् पुत्रान्तरमित्येव परम्परायां सप्तमं शूद्र-
मेव जनयति । वैश्यवृत्त्या जीवन् पष्ठे वैश्यम् । क्षत्रियवृत्त्या जीवन्
पञ्चमे क्षत्रियम् । क्षत्रियोऽपि शूद्रवृत्त्या जीवन् पष्ठे शूद्रम् । वक्ष्य-

तद्विधं व्याचक्षते केनित्—स चतुर्यस्य संस्कारः कथङ्कर्तव्यस्तत्रा-
ह—तेषां संस्कारेषु ब्राह्म्यस्तोमनेष्टा संस्कारं कुर्यादिति शेषः । सं-
स्कार उपनयनं, तेषां पतितसावित्रीकाणां घंश्यानां त्रयाणां पुरुषा-
णां यान्यपत्यानि तेषां मध्ये यः संस्कारेषुः संस्कारं प्राप्नुकामः
स ब्राह्म्यस्तोमनेष्टा गुरुणाऽऽत्मानं संस्क्रुर्यादित्यर्थः ।

ननु ब्राह्म्यस्तोमैर्यद्व्यमाणः पृथगग्नीनाधीय यज्ञोपकरणानि चंष्ट्वा
'य एतेषामध्ययने नाभिक्रान्ततमः स्यादभिजनेन तदभावेऽपि भो-
गलोभेन तस्य गार्हपते दीक्षेरन् भक्षांश्चाऽनुभक्षयेयुः' इति छन्दोग-
सूत्रे उक्तं घेनोपनयनात्प्राक् कथं तत्राधिकारः । इष्ट्वा सम्पाद्य अभि-
क्रान्ततमोऽतिशयि उत्कृष्ट इति यावत् । भोगो धनम् । अत्यन्तं क्रूरक-
र्मा यस्तेषां स वा गृहपतिः' इति कात्यायनसूत्रे उक्ते ब्राह्म्यस्तोमार्थमेषा-
ऽऽधानेन पृथगग्नीनाधाय विद्यया धनेन कुलेन क्रूरकर्मणा चासम्पन्न-
स्य गृहपतेरग्निषु त्रयाणां त्रयाणां स्वाग्नीनिसाक्षिचाय्यङ्गत्वा ब्रा-
ह्म्यस्तोमदीक्षाङ्ग्युः, इतरे च ब्राह्म्यास्तु गृहपतेर्भक्षमनु सोमादि
भक्षयेयुरिति तदर्थः । मानवेऽपि सूत्रे अग्नीनाधाय गृहपतेरग्निषु
संयुज्य यजेरन्निति पूर्वोक्ताः पतितसावित्रीकाः ब्राह्म्याः । नम्येऽपि
द्विजातिकर्महीना मिहिताकर्तारो निपद्धकर्तारः क्रूरकर्माणो ब्रा-
ह्म्याः॥(१)एतदि ताण्डिब्राह्मणे स्पष्टम् । अथञ्च गणयज्ञो गणस्त्रयकिंशना-
म् । 'अथस्त्रिशंद्द्वान्प्राध्वयन्' इति ताण्डिभुक्तेः॥(१) 'तेषां ते प्रत्येकं त्रयस्त्रि-
शतं त्रयस्त्रिशतं वा दक्षिणं ह्यथः क्रत्विगन्धः' (?) इति ताण्डिसूत्रम् । 'ता
ब्राह्म्यान्त्ये ब्राह्मणा क्रत्विजां भूत्वा याजयेयुः' इति देव्याह्निकः । 'इमा
गावो ब्राह्म्येभ्यो देवा येस्मा एतददति तस्मिन्नेव मृजान्नवन्तीति सा-
धारण्योक्तेः' (?) इति ताण्डिब्राह्मणभाष्यम् । एवञ्चान्ये ब्राह्म्या एवा तत्र क्रत्वि-
ज इति लभ्यन्ते तत्कथमस्मिन्ननुपनीतानामधिकार इति चेन्न, घवना-
देव तेषामप्यधिकारात् । तथा च कात्यायनगृह्यकारिकाकृत—

अयार्थस्यानर्थातस्य स्यादाधानं तदर्थवत् ।

इति । इदमनुपेतस्याप्युपलक्षणं तदुपयोग्यध्ययनमपि तेषां भ-
वति त्रिधर्पस्य पित्रादिक्रियोपयोगिमन्त्राध्ययनवत् । निपादस्य च
अवकीर्णिनो गर्हभेज्यो लौकिके वैतानिकेषु सर्वमित्यधिकारे
कात्यायनोक्तोरिति देवशास्त्रिक । कर्मसु तेषां लौकिके शावे च प्रात्य-
स्तोमाद्वा अपकीकस्यानधीतवेदस्याकृताधानस्यावकीर्णो पशुश्च त-
द्वदिति । प्राष्टन्यायेन वचनादधिकारो लौकिकाग्नौ च स इति इदंश-
रमद्वय । कालाग्नस्तृतावयकीर्णिनो गर्हभेज्येति अनाहिताग्निकर्तृककर्मो-
पलक्षणमिति तद्व्याख्यः । युक्तञ्चेत्तत् स्मृतेर्न्यायसिद्धार्थत्वलाभात् ।
ते च प्रात्यस्तोमाश्चत्वारस्तेषामितिकर्तव्यतास्तदधिकारिणश्च
कारणानसून्यन्धोगसून्यताण्डिब्राह्मणेषु स्पष्टाः । संस्कृतानामपि तेषां पूर्वं नि-
पिद्धमध्ययनपुनराह-‘काममधीयीरन्व्यवहाप्या भवन्ति’ इति वच-
नादिति प्रात्यस्तोमेनेच्छेत्यनुवर्तते । तेनैव पुनरिच्छा काम वेदमवेद-
मधीयीरन्नित्यर्थः । प्रात्यस्तोमेन पतिता अपि व्यवहाप्या भवन्ति
अध्यापनादिषोग्या भवन्तीति वचनात् श्रुतेरित्यर्थः । ‘पतेन पाप्मनो
निधिमुच्यते’ इति प्रात्यस्तोमं प्रक्रम्य ताण्डिब्राह्मणोक्ते, ‘प्रात्यस्तोमेन
यजेत पुनस्सद्यनमायाति’ इति वीधायनगीतमादिभूतश्रुतेः । तपाशूतेषां तत
ऊर्ध्वं मुजीनापि चैतान् काम याजयेत्’ इति छान्दोगसूत्राच्चेति वदन्तस्तदयु-
क्तं ग्राहवत्त्वेन प्रथमेऽतिक्रमे एव तदुक्तेः । अत एव विष्णुनेत्रेण ग्राहव-
त्त्वमन्त्रादिवचांस्युदाहृत्य पित्रादीनामनुपेतत्वे त्वापस्तम्ब आहृत्युक्तम् ।
तस्मादापस्तम्बोक्तप्रायश्चित्तेनोपनयनसंस्कारः, अध्ययनाधिकार एव
तु प्रात्यस्तोमेन । सूत्रार्थरूपेण-तेषां पतितसावित्रीकापत्यानां मध्ये
ये संस्कारेऽसौ वेदाध्ययनसंस्कारप्राप्तिकामा इति । जातायेक्यच-
नम् । प्रात्यस्तोमेनेष्ट्वा काममधीयीरन्व्यवहाप्या भवन्ति । शिष्टः प्राग्यदिति । इतरे
तु सावित्रीपतितसंक्षिप्तं पतितसावित्रीकसंसाधनं प्रात्यसंहकृत्य-
ञ्च षोडशाधूर्ध्वमनाचरिताऽऽपस्तम्बोक्तप्रायश्चित्तानां जाताऽपनयनानामेव ।

अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मवहिष्कृताः ।

सावित्रीपतिता प्रात्याः—

इति याज्ञवल्क्यवाक्ये अत ऊर्ध्वमापस्तम्बोक्तप्रायश्चित्तानुष्ठानं विना संस्कृता अपि ते प्रात्यस्तोमानुष्ठानं विना सावित्रीपतितसंज्ञा प्रात्यसंज्ञाश्चाऽत एव सर्ववर्मबहिष्कृता इत्यर्थः । सावित्रीपतिता इत्यस्य स्वकालात्पतिता सावित्री येषामित्यर्थः । आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः पतितशब्दस्य । अत एवार्थे पतितसावित्रीकृता इत्यपि साधु । अत एव मनुवाक्ये—

अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते यथाकालमसंस्कृताः ।

सावित्रीपतिता प्रात्या सर्वकर्मविगर्हिताः ॥

इत्यत्र यथाकालमित्युक्ते । तेनाऽयथाकालं संस्कृता इति लभ्यते । अत एव कथमप्युपनेत्रभावेन कालातिपातकृतप्रात्ययताया निबन्धोदाहृते मनुविष्णुवाक्ये

येषां द्विजानां नायत्रिा नानूच्येत यथाविधि ।

तांश्चारयित्वा त्रीन्कच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेत् ॥

इत्यस्मिन् उभयत्रापि यथाविधीत्युक्तं तत्र, विधिश्च शास्त्रोक्तकालिकारूपः पूर्वाह्णः । तेनाकाले उक्तैत्यर्थलाभः । उत्तराह्णे यथाविधीत्यस्य पूर्वतनोपनयनस्याऽऽशास्त्रीयत्वात् । पुनर्मुख्योपनयनविध्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः । अत एव 'यस्य पिता पितामह इत्यनुपनौ' इति सूत्रे इत्यनुपेतावित्युक्तमिति प्रकारे, उक्तकालिकात्वेन प्रकारेणानुपनीतावित्यर्थः । तेनाकाले षोडशाधूर्ध्वप्रकृतप्रायश्चित्तानुपेतौ इत्यर्थलाभः । अत्र सूत्रेऽतिक्रान्ते सावित्र्या ते ब्रह्मसंज्ञका इत्यर्थः । अत एव 'यस्य पिता पितामहादि' इति सूत्रे स्वयञ्च यथाकालमनुपेत इत्युज्ज्वलाया व्याख्यातम् । युक्तञ्चेतत्, अन्यथा त्रैवर्णिकस्य त्रयाणामाश्रमाणां क्रामिकत्वेन वेदाध्ययनफलकप्रज्ञाचर्याश्रमस्योपनयनं विना सम्भवेन तत्संस्कारं विना ब्राह्मणत्वाब्राह्मणत्वाद्यनभिव्यक्त्या विवाहासम्भवेन पुत्राद्युत्पत्तेरेवासंभवात् । यस्यां कस्याञ्चित्पुत्राद्युत्पत्तौ तु तत्र त्रै-

वर्णिकत्वसन्देह एव । अत एवोपनयनानन्तरं ब्रह्मचर्यं सर्वेषां समान-
नित्यापस्तम्ब । 'सर्वेषां गृहस्थयानप्रस्थयतीनां त विना कस्याप्या-
श्रमस्याप्रवृत्ते' इति हरदत्तः । वीधायनोऽपि—

मास्य कर्माणि कुर्वन्ति किञ्चिदामौज्यन्धनात् ।

वृत्त्या दृढसमो ह्येष पापद्वेदैर्न जायते ॥

इति । अत एव—

येद मृतानि वा पारं नीत्या क्षुमयमेव वा ।

अविप्लुतप्रहचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वेहेत् ॥

इति याज्ञवल्क्येन ब्रह्मचर्याश्रमानन्तरमेव विवाह उक्तः । ब्रह्मचर्याश्रम-
परिग्रहश्च उपनयनं विना नेति ततः प्राग्विवाहाप्रसक्तिः । अविप्लु-
तप्रहचर्यं अस्त्वलितप्रहचर्यं । तत्स्त्वलने तु तत्स्त्वलननिमित्तप्रा-
यश्चित्तपूर्वमेव विवाहः । मनुषि—

गुरुणानुमतं स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।

उद्वहेत् द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणाभ्यिताम् ॥

तथा—

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च यानप्रस्थश्च भिक्षुकः ।

एते गृहस्थप्रमवाञ्छत्वारः पृथगाश्रमाः ॥

सर्वेऽपि क्रमशस्त्वेते यथाशास्त्रं निषेविताः ।

यथोक्तकारिण विप्रं नयन्ति परमाङ्कतिम् ॥

इति । गृहस्थप्रमवत्त्वं तदुपाजीवित्वम् । अश्वस्तनवृत्त्यादेर्गृहस्थस्यापि
गृहस्थोपजीवित्वाच्चतुर्णान्तद्विशेषणम् । त(?)वामस्ते येन गार्हस्थ्य-
माचार्यकुलमौनं यानप्रस्थमिति गार्हस्थ्योत्तरं ब्रह्मचर्याश्रमोत्तेर्विरो-
धः, तस्येतेदेवमात्रे तत्सर्वेषां क्रमेण सत्यस्यैवमात्रम् । अत एव तद्वे-
तेषु सर्वेषु यथोपदेशमव्यग्रो वर्तमानः क्षेमं गच्छतीत्युक्तम् ।
तत्र यथोपदेशमित्यस्य मन्वाद्युक्तक्रमोपदेशमनतिक्रम्येत्यर्थः ।

तथा च दक्ष —

त्रयाणामानुलोम्यं स्यात्प्रातिलोम्यं न विद्यते ।

प्रातिलोम्येन यो याति न तस्मात्पापकृत्तरः ॥

इति प्राह । त्रयाणामिति ब्रह्मचर्योत्तरेपाद्ब्रह्मणम् । ब्रह्मचर्यस्तु सर्वेषां समानत्वेनेत्याशयकत्वात् प्रहणम् । यद्वा त्रयाणां ब्रह्मचारि-
शुद्धस्थवानप्रस्थानामानुलोम्यं क्रम एव लगतु पूर्वपूर्वानुष्ठानं विनो-
त्तरोत्तरोनुष्ठानम् । तदाह-‘प्रातिलोम्यन्न विद्यते’ इति । चतुर्यस्य संन्या-
सस्य तु न नियमः । यदि वेतरया ब्रह्मचर्यादेव प्रयजेत् शुद्धाद्वा घ-
नाद्वेति जाबालश्रुतेरित्यर्थः । कात्यायनवाक्येऽपि पतितसावित्रीकाणा-
मपत्ये संस्कार उपनयनं भवति आपस्तम्बोक्तं प्रायश्चित्तपूर्वकम् । ता-
दृश्यापनन्तु इत्यर्थः । एकस्मिन्पुरुषपतितसावित्रीकविषये तदीयस्यैवा-
ऽनुष्ठेयायात् । तेषां मध्ये यः कश्चिन्माणवको वेदाध्ययनकृतसंस्कारं
प्राप्तमिच्छुर्भवेति । जाताषेकवचनम् । ‘ते प्रात्यस्तोमेनेद्वा काममधी-
यीन् प्रात्यस्तोमयष्टारो व्यवहार्या भवन्ति’ इति वचनात् श्रुतेरित्य-
र्थः । यस्य रूपनयनमेव नास्ति तस्य कदाचिदुपनीतत्वन्नमेव विधा-
हेऽपि तदपत्ये न प्रायश्चित्तप्रवृत्तिर्नापि संस्कार त्रैवर्णिकत्वदाने,
असंस्कृतमातापितृजत्यात् । किञ्च ‘व्यत्यये कर्मणां साम्यम्’ इति स-
कलप्राक्षणसंस्कारवतां वृत्तिमात्रेण समस्य श्रुतौक्ता । तेन न्या-
येनासंस्कृतजन्यस्य द्वितीयस्यैव श्रुतवृत्तिर्युक्ता । अत एव मनुना प्रा-
त्योत्पन्नस्य प्रतिलोमसङ्करेषु कथनं विना प्रायश्चित्तम् । अतिफ्रान्ते
काले उपनयनवतां सर्वधर्मबहिष्कृता इति स्मृत्या सकलद्विजातिकर्मदा-
न्या श्रुतवृत्तेरेव प्राप्त्या च पञ्चमस्य श्रुतैव । एतन्मूलकमेव कात्याय-
नापस्तम्बाभ्यां चतुर्यस्यैवोपनयनमुक्तं न पञ्चमादीनामित्याहुः । एव-
ञ्चेदृशाविप्राणामभ्युपनयनाभावस्तिष्ठः । अत एव ‘ऐन्द्राशं पुनरुत्सु-
ष्टमालमेत त्रिपुरुषा सोमपीधिनः आदिवन घृक्षललाममालमेत यो
दुर्मांक्षणः सोमं पिपासेत्’ इति श्रुतिश्चतुर्यपुरुषस्यैव प्रायश्चित्तेन

सोमपानमाह न पञ्चमादेरधिकप्रायश्चित्तानुक्ते । गोभिलेऽपि—

सोमेन यक्ष्यमाणस्य यस्य पित्रादयस्त्रयः ।

नेजिरे सोमयागेन स स्याद्विच्छिन्नसोमकः ॥

आलभत स पेन्द्राग्नमवशीर्णगव पशुम् ।

यस्य घेदश्च घेदी च विच्छेद्येते त्रिपूरुषम् ॥

स वे दुर्गाहणो नाम यक्ष्येय वृषलीपति ।

आलभेताश्विनं धूम्रलक्ष्मं सत्त्वज पशुम् ॥

इति । अत्र दुर्गाहण इति ग्राहणपदोपादानादीदृशान्यवर्णस्य सो-
माभाय पक्षेति बोधितः । कार्णाजिनि —

अनाहितासौ पित्रादौ यक्ष्यमाणः सुतो यदि ।

स हि व्रात्येन पशुना यजेत्तन्निष्कताभ्यायतु(?) ॥

इति । तत्र पित्रादावित्यस्य पितृपितामहप्रपितामहेष्वित्यर्थः । अ-
धिकृतस्यानाहिताग्निर्वे गोवधोक्तग्रतश्चतुष्टयं यत्सरावूर्ध्वमपिदि
शफ्लपेक्षया योज्यमाना यदि मानव त्रैमासिकमिति मितक्षर । व-
त्सरावूर्ध्वोक्तु कार्णाजिनि —

काले त्याधाय कर्माणि कुर्याद्विप्रो विधानतः ।

तदकुर्वन्निरात्रेण मासि मासि विशुष्यति ॥

तथा—

कृतदारो गृहे ज्येष्ठो यो नादध्याहुपासनम् ।

चान्द्रायणश्चरेद्वर्षं प्रतिमासमहोपि च ॥

इति । द्विपुरुषा सोमपीथिनोप्येन्द्राग्न पयोक्त कात्यायनेन ।
'पेन्द्राग्नमुनक्तुष्टमालभ्य द्विपुरुषाः सोमपीथिनः' इति । द्विपुरुषाः
सोमपीथिनो यजमानस्य तमालभ्य सोमो भवतीत्यर्थस्तथाशा-
खान्तरे श्रवणात् इति व्याख्यातारः । यस्य पिता पितामहो वा सोमपीथी
स पेन्द्राग्नमिति शाखान्तरे पाठात् । एकपुरुषाः सोमपीथिनोप्ययन-

इति ।

यावद्वर्णविभागोऽस्ति यावेद्वेदः प्रवर्तते ।

अग्निहोत्रञ्च सन्न्यासं तावत्कुर्यात्कलौ युगे ॥

इति देवलाय । अत्र वर्णविभागो नाम सङ्करेभ्यो वर्णानां पृथक्करणम् । न च तदधुनास्ति नापि वेदस्य नियमाध्यापनरूपाप्रकर्षणवृत्तिरस्ति अन्यस्य वर्णविभागपदार्थस्य दुर्वचत्वात् । क्षत्रियाणां सर्वथाऽभावेन तद्वर्णविभागसम्भवात् । मारुते वनपर्वणि—

नाशुचिर्नाप्यनिर्णिकपादो

नामदाधिज्जुहुयाच्चायिपश्चित् ।

बुभुत्सवः शुचिकामा हि देवा

नाश्रद्धधानास्त्रि हविर्जुपस्ति ॥

नाश्रोत्रियं देवहव्ये नियुज्या-

न्मोघं पुरा सिञ्चति तादृशो हि ।

अपूर्वमश्रोत्रियमाह तादृश्ये ।

न वै तादृक् जुहुयादग्निहोत्रम् ॥

अनिर्णिकपादः अप्रक्षालितपाणिपादः अनाचान्तश्च । अग्रहयित्त्वेन पठतोऽर्धतश्चाविद्वान् । अविपश्चिद्वेदादधिगतार्थस्यानुभवहीनः । अनेन तद्योर्विहीनत्वं सूचितम् । बुभुत्सवः परिचितं ज्ञातुमिच्छवः । आत्थिगप्येवंविध एवेत्याह नाश्रोत्रियमिति । देवहव्ये यज्ञादौ, मोघं निष्फलं, सिञ्चति जुहोति । पुरा शीलगोत्रादिज्ञानात्प्राक् । अश्रोत्रियपदार्थमाह अपूर्वमश्रोत्रियमिति । अपूर्वमज्ञातकुलशीलमाह-वेद इति शेषः । ईदृशस्यैवाग्निहोत्राधिकारो नाम्यस्येति भावः ।

अर्द्धाधानं स्मृतं श्रौतस्मार्तान्योस्तु पृथक्कृतिः ।

सर्वाधानं तयोरैक्यकृतिः पूर्वयुगाश्रिता ॥

इति श्रीगाक्षिनायके पूर्वयुगानि द्वापरान्तानि तदाधितेत्यर्थः । कलावर्द्धाधानमेव तदपि चतुःशताधिकचतुःसहस्रवर्षपर्यन्तम् ।

धातुं प्रकृत्य—

त्रिषु वर्णेषु कर्तव्यं पाकभोजनमेव तु ।

शुश्रूपामभिपन्नानां शूद्राणाञ्च वरानने ॥

इति पाकश्चाद्भुक्तम् । तच्छूद्रायां द्विजोत्पन्नविषयमिति चेन्न ।
युक्तन्तु तस्मिन् शूद्रत्वमावात् । 'शूद्राश्चपाककर्तारः' इत्यापस्तम्बोक्तम् ।
यत्तु पाककर्तृगोपालादिसच्छूद्रपरमिति, तच्च कलियुगातिरिक्तयु-
गविषयमिति । यत्तु भविष्यपुराणे—

आवाहनादि कर्तव्यं तथा शूद्रेण तच्छृणु ।

देवानां देवनाम्ना तु पितॄणां नामगोत्रतः ॥

पिण्डांश्च निर्वपेद्भारनामतो गोत्रतस्तथा ।

इति शूद्राणाङ्कादप्यपगोत्रमुक्तम् । 'तस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः का-
श्यपः' इति सामान्यदर्शनात्सर्वशूद्राणां काश्यपं गोत्रम् । तस्य
च धातुः पयोत्कीर्तनं नान्यत्र 'यावद्वचनं वाचनिकम्' इति न्या-
यात् । अन्यथा सर्वशूद्राणामेकगोत्रत्यादयिवाहः प्रसज्येतेति । अन्ये
तु मुषपाशूद्रस्य (१) सत्यर्थान्यतमापत्यत्वाभावाच्छूद्रायामुत्पन्नः
पारशवो गृह्यत इत्याहुः । युक्तन्तु प्राक्षणेनोत्पादितः पारशवस्तेन
ऊढावदुत्पन्नेन पुनः शूद्रोद्वेद्येवं सप्तमे शूद्रो भवति । तस्य परम्परया
सत्यर्थः । यतमापत्यत्वेन गोत्रसत्त्वात्तत्परमेवेति । यस्तु तस्तु 'तस्मा-
दाहुः सर्वाः प्रजाः' इति तु यस्य नाम्ना ते गोत्रं तद्विषयमेवेति
व्याख्येयम् । यत्तु शुगस्य पूर्वे पृथयुगे कलेः पूर्वभागे इति तन्न,
पूर्वाणि च तानि शुगानि चेति कर्मधारयस्यैवोचित्यात् । द्वापरयत्नयोः
सन्धायेव स्मृतीनां प्रवृत्त्या तदार्थस्यैव युक्तत्याच्चेत्यलं पल्लविते-
न । (१) 'अदकं दुदकमिति य आह स गराशी' इति ताण्ड्यप्राश्निकम् ॥

इति शिवभाष्यसुतपरीषद्गर्भजनागोत्रीभाष्ये मात्यताप्रायश्चित्तनिर्णयः

समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

व्रात्यताप्रायश्चित्तनिर्णयः ।

अथ कलौ क्षत्रियपदव्यवहार्याणां दशविंशतिपुरुषपर्यन्तं स्म-
र्यमाणोपनयनाभावानां तदग्रेऽप्यस्मर्यमाणोपनयनानां संस्कारो न
वेति सन्देहे निर्णयाय व्रात्यताप्रायश्चित्तनिर्णयः कियते ।

तत्राऽऽस्तम्बः—‘आपोऽङ्गशास्त्राङ्गणस्य नात्यय आद्याविंशत्क्षत्रिय-
स्याच चतुर्विंशद्वैश्यस्य’ । आरुभिविधौ । अत्ययोऽतिक्रमः, प्रकरणा-
दुपनयनस्येति गम्यते । इदं चाऽष्टवर्षत्वादायपि ब्रह्मचर्यव्रतासमर्थात्प्र-
त्यनुकल्पविधानम् । यथा व्रतेषु समर्थः स्यात्तावत्कालं प्रतीक्षा । पूर्वमेव
सामर्थ्ये सति अष्टवर्षात्यतिक्रमे वक्ष्यमाणं प्रायश्चित्तं कत्यायनोक्तं वा
‘कालातिक्रमे नियतवत्’ इति । षोडशाधूर्ध्वमपि किञ्चित्कालमसमर्था-
नां पश्चात्सामर्थ्ये प्रायश्चित्तं भवत्येव । तदाह—‘अतिक्रान्ते सावित्र्याः
काले ऋतुं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेत्’ । त्रैविद्यकं वेदत्रयसम्बन्धि । अग्नि-
सेवाऽध्ययनगुरुशुश्रूषातिरिक्तं सर्वं ब्रह्मचारिधर्मं कुर्यात् । तच्च ऋतु-
मिति कालविधानं, तेन ऋत्वारम्भे प्रायश्चित्तारम्भः । एवञ्च प्रतिपे-
दस्तुमिति ऋतुत्रयं तत् । ‘अयोपनयनं, ततः संवत्सरमुदकोपस्पर्श-
नम्’ । उपनयनादारभ्य संवत्सरपर्यन्तं त्रिषण्णं स्नानं पावमान्यादि-
भिरशक्यं यथाशक्ति । ‘अथाध्याप्य’ इति । अत्रैव वसिष्ठोक्तमुद्दाल-
कव्रतं शङ्कोकं गोदानसाहितं चान्द्रायणं द्रष्टव्यम् । एतयोः सपादनव-
धेतवः । एवं यममन्याद्युक्तमपि । अत्रैव विषये शस्यशक्तिकालाधि-
क्यन्यूनत्यालस्यदेशविप्लवोपनेत्रभावादिकृतत्वादिपर्यालोचनीयानि,
तानि च मिताक्षरादौ स्पष्टानि । अथ ‘यस्य पिता पितामह इत्यनुपेतौ

स्यातां ते ब्रह्महसंस्तुताः' । यस्य माणवकस्य जातावेकवचनम् । ते माणवकाः ब्रह्महण इत्येवं, संस्तुताः कथिताः, तेन ब्रह्महसमीप इव तत्समीपेऽध्ययननिषेधः । 'तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति वर्जयेत्' । अभ्यागमनं प्रत्युत्थानादि, स्वरक्षार्थं तत्समीपगमनं च । भोजनमुद्यतमपि त्याज्यं तस्याऽत्याज्यताया उक्तत्वेऽपि । विवाहश्च तादृशकन्याया अपि पुंसश्च वर्ज्यः । 'तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम्' । तेषां माणवकानाम् । इच्छतामित्यनेन चलात्कारो नेति सूचयति । 'यथा प्रथमेऽतिक्रमे ऋतुरेवं संवत्सरः' । प्रतिवेदं प्रतिपुरुषं च संवत्सर इत्यर्थः । एवं चैकैकस्य व्यन्दं चेदन्नार्थं ब्रह्मचर्यं, पितर्येवाऽनुपनीतेऽव्यन्दं, पितामहेऽपि तादृशे त्वन्दन्नयम् ॥

• 'अधोपनयनं, तत उदकोपस्पर्शनं, प्रतिपुरुषं सङ्ख्याय सवत्सरान्याधन्तोऽनुपेताः स्युः' । यदि पितर्येवाऽनुपेतस्ततो संवत्सरमेकम् । अथ पितामहोऽपि ततो द्वौ । अथ स्वयमपि यथाकालमनुपेतस्तदा संवत्सरानिति । एतद्व्यतिरेक्येऽपि योज्यम् । तत्र स्नाने मन्ना 'यदन्तिके' इत्यादि सप्त पावमान्यः । 'येन देवाः पवित्रेण' इति यज्ञपवित्रम् । 'कया नञ्चित्र' इति सामपवित्रम् । 'हंसः शुचिपदि' त्याग्निरसमिति । व्याहृतय एव ताः । अथाध्याप्यः । अत्र यस्येत्पुक्तेर्माणवकस्यैव प्रायश्चित्तपूर्वमुपनयनादि न पिनादेरिति बोध्यम् ॥

• 'अथ यस्य प्रपितामहादि नानुस्मर्यत उपनयनं ते इमशानसंस्तुतास्तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति । च वर्जयेत्तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तं द्वादशवर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेदधोपनयनं । तत उदकोपस्पर्शनं पावमान्यादिभिरयः । गृहमेधोपदेशनं नाध्यापनम्' इति । एतच्चेत्यं व्याख्यातमुज्ज्वलायां हरदत्तेन-प्रपितामहादि, प्रपितामहोदारभ्य प्रपितामहः पितामहः पिता स्वयं यथाकालमनुपेस्तास्ते इमशानसदृशा इति तत्सन्निधौ नाध्ययनम् । अनापि प्रतिपुरुषं सङ्ख्याय संवत्सरानिति द्रष्टव्यमिति । गृहमेधो गार्ह-

स्थयम् । कृत्स्नस्य वेदस्य नाध्यापनं गृह्यमन्त्राणां तु भवतीति । अने-
न चैकैकस्य प्रतिवेदं द्वादशाब्दमिति षड्विंशदब्दमिति द्रष्टव्यम् ।
'ततो यो निर्वर्तते तस्य संस्कारो यथा प्रथमेतिकमे प्रैविद्यकं ग्रह्या-
चर्यं चरेत्' । यथाध्याप्य इत्यर्थः । 'तत ऊर्ध्वं प्रकृतिवत्' । यथाप्राप्तमु-
पनयनं कार्यमित्यर्थः । एवमेवैषा स्मृतिः पराशर्ये माधवेन व्याख्याता ।
यत्तु 'यस्य प्रपितामहादी'ति सूत्रे प्रपितामहादीनामिति पाठकल्पनं
तत्त्वसङ्गतमेव हरदत्तमाधवादिविरोधात्, अध्येतृसम्प्रदायविरोधाच्च ।
यत्तु केनचित्, ग्रन्थकृताः तदनुसारिणऽन्येन च ग्रन्थकृताः प्रपिताम-
हादारभ्य विनिगमनाविरहेण पूर्वं अर्वाञ्चयेति पूर्वं उत्तरं चेति व्या-
ख्यातम् । अत एवोज्ज्वलायां हरदत्तेनोक्तं—'यस्य प्रपितामहस्य पितुरारभ्य
नाऽनुस्मर्यत उपनयनं तत्र प्रायश्चित्तं' । नोक्तमित्युक्ता धर्मशास्त्रैस्तु
विहितमेवं पूर्वेषु याति' । तस्यार्थः—धर्मशास्त्रैस्तच्छास्त्रनिर्णय-
कारैरुक्तरीत्या स्मृतिं व्याख्याय तत्रापि प्रायश्चित्तं विहितमिति
तत्तुच्छ, वात्स्यायनस्मृतिविरोधात् । तथा हि तेन 'आपोऽज्ञाद्वाह्मणस्या-
नतीतः कालो भवति आह्वाविंशाद्राजन्यस्याचतुर्विंशाद्वैश्यस्य' । अतः
ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति, नैनानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्न याजयेयुर्न
चेभिर्धर्महरेषु' इति । अत ऊर्ध्वमित्यस्य मन्त्रादिविहितप्रायश्चित्तपूर्व-
कमुपनयनाभाव इति शेषः । पतितसावित्रीका इत्यस्य ते तदपर्य-
पूरम्परा च । तथाऽनुपेता इति शेषः । तादृशेषु सर्वकर्मनिषेधो नैतामि-
त्यादिनोक्तः । तत्रोपनयननिषेधकालाभावप्राप्तोपनयनाभावस्यैवानु-
वादः, अष्टवर्षादिकालाभावेन तत्राप्राप्तेः । 'अष्टवर्षं ग्राह्मणमुपनयेत'
इति श्रुतिवाक्यमिति सुदर्शनकृते आपस्तम्बगृह्यभाष्ये रूपम् । कैश्चिदतिवृत्ता-
न्तनिषेधैरुपनयनादावपि न तदुत्तराः क्रियाः कार्ये इत्यर्थः, 'नेनानि-
त्यादिना यदुद्देशोपध्वनात् । 'अनेकपुरुषाणां पतितसावित्रीकाविषेधो
निषेधः सर्वथा तथाज्यत्वयोधनायोपनयननिषेधेन सिद्धेऽप्यन्यकथं नम् ।
'तेषामभ्यागमनं विशाहं यजये'दित्यापस्तम्बोक्तानिव । अथमेव वात्स्यायन-

सृती व्यवहारपदार्थः । तत आह 'कालातिक्रमे नियतवत्' । गर्भाधाना-
द्युपनयनान्तकर्मणां कालातिक्रमे नियतवत् नित्यवत् नित्येषु यद्वि-
हितं तद्वदनादिष्टं प्रायश्चित्तं महान्याहृतिहोमाख्यं सर्वप्रायश्चित्तरूपं
कृत्वा गर्भाधानाद्युपनयनान्तानि कार्याणि । इदं चाऽष्टवर्षादिरूपमुख्यो-
पनयनकालातिक्रमे बोध्यमत्यस्पत्वात् । षोडशादिरूपगौणकालस्या-
ऽप्यत्यये तु- 'अतिक्रान्ते सावित्र्याः काले' इत्यादिनापस्तम्बाद्युक्तं
ब्रह्मण्यम् ॥

अथाऽनेकपुरुषपतितसावित्रीकविषये प्रतिप्रसवमाह- 'त्रिपुरुषं
पतितसावित्रीकाणामपत्ये संस्कारो नाध्यापनं च' । एषामपत्ये चतुर्थे
संस्कार, उपनयनं भवति अध्यापनं तु नेति तदर्थः । चत्वर्ये । प्रपि-
तामहमारभ्य चतुर्णां पतितसावित्रीकत्वे तदपत्ये तु न संस्कारः
पूर्वनिषेधादिति हरिहरः । 'यस्य प्रपितामहादी'ति सूत्रे 'उपनयनं ना-
ध्याप्य' इत्यापस्तम्बोक्तत्वाऽस्याऽयमेवार्थ उचितः । यत् काल्यायनसूत्रव्या-
ख्यात्रा गदाधरेण तेषामपत्ये संस्कारो नाध्यापनं च नेत्येतरसूत्रं व्या-
ख्यातं हरिहरस्तु मृग्य इत्युक्तं च, तदेतेन परास्तम्, अन्यथा पूर्वनि-
षेधेनैव सिद्धैरस्य धैर्यार्थपक्षः । स च बहुदोषश्रवणादापस्तम्बैकधाकथ-
तया बहुपुरुषं यावत् पतितसावित्रीकविषयक एव, स नाऽऽद्यातिक्र-
मविषय इत्युक्तम् । एवं चैतदेकवान्यतया 'यस्य प्रपितामहादी'त्यापस्त-
म्बसूतिरपि त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकविषयैव । अत एव धर्मशास्त्रेस्तु
विहितेऽत्र धाक्ये दत्ततेन तु नाऽशुचिर्योषिता । तद्वीजं तूकमेव । सृ-
ष्ट्योरेकमूलकल्पनालाघवानुरोधेनैकार्थत्वे सम्भवति भिन्नार्थत्वमन्या-
यमिति सर्वशास्त्रनिबन्धकृतां सिद्धान्तात् । अभ्युपेत्यापि धूमः-
पूर्वे इत्यत्र 'कपिञ्जलाधिकरण'न्यायेन ध्याणामेव ग्रहणापत्तौ सत्त-
मस्योपनयनलाभे तदूर्ध्वस्याऽष्टमादेरुपनयने मानामावः । किं चाऽयं
प्रायश्चित्तविधिर्येषां धेनो उपनयनं स्मर्यते तद्विषय एव, न तु तद-
स्मरणे । 'यस्य प्रपितामहादी'ति सूत्रस्ये 'पापमान्यादिभिः स्नान'.

मिति प्रतीके 'प्रतिपुरुषं सङ्ख्याय संवत्सरा' नित्येतदपि द्रष्टव्यमिति हृदयोक्तेः । तदस्मरणे तद्वचनासम्भवादिति दिक् ॥

स च चतुर्थस्य संस्कारः कथं कर्तव्यस्तत्राह आत्मानं- 'तेषां संस्कारेष्वुर्वात्यस्तोमेनेष्टा' । संस्कारं कुर्यादिति शेषः । तेषां त्रिपुरुषं यावत् पतितसावित्रीकार्णां यान्यपत्यानि तेषां मध्ये यः संस्कारेष्वुः संस्कारं प्राप्तुकामः स आत्यस्तोमेनोपनेतृद्वारा इष्टा गुह्यद्वाराऽऽत्मानं संस्क्रुर्यादित्यर्थः । तेषां निषिद्धमप्यध्ययनं पुनराह- 'काममधीयी- रन् व्यवहार्या भवन्तीति वचना'दिति । आत्यस्तोमेनेष्टाऽधीयीरन् वे- दमिति शेषः । आत्यस्तोमेन पतिता अपि व्यवहार्या भवन्ति अभ्य- यनादिकर्मयोग्या भवन्ति इति वचनात् श्रुतेरित्यर्थः । तथा च गी- तमीये- 'यथैतदयाज्ययाजनं, अभक्ष्यभक्षणं, अचन्द्यचन्दनं, शिष्टस्याऽकि- या, प्रतिषिद्धसेवन'मिति पाषाण्युक्त्या प्रायश्चित्तं कुर्यात् । 'न कुर्या- दिति मीमांसते' न कुर्यादित्याहुः । न हि कर्म क्षीयते कुर्यादित्यपरे । पुनः स्तोमेनेष्टा सचनमापान्तीति विज्ञायते । 'आत्यस्तोमैदनेष्टा तरति सर्वं पाप्मानं'मिति पूर्वसूत्रे नाध्यापनं चेत्पुक्तेरापस्तम्बस्येऽपि 'यस्य प्रपितामहादी'ति उपक्रम्य 'उपनयनं नाध्यापन'मित्यापस्तम्बोक्तेरपि सं- स्कारमात्रेणाऽध्ययनस्याऽप्युक्तत्वात् । आत्यस्तोमेनेष्टेत्यनुवृत्त्या या- ज्यभेदेन व्याख्यातः इदं शेषे विषये आत्यस्तोमापस्तम्बोक्तप्रायश्चित्त- योर्विकल्पो योध्यः । अत्रत्यं इतिहरभाष्यमपि योषपूरणयेव व्याख्येयम् । एवं च तादृशक्षत्रियाणामुपनयनाभावः सिद्धः ॥

वस्तुतः कलायुपनयनयोग्यक्षत्रियाभाव एव । तथा च चतुर्थेऽंशे विष्णुपुराणे—

यावत्परीक्षितो जन्म यावन्नन्दाभिपेक्षनम् ।

एतद्वर्षसहस्रं तु कलौ पञ्चदशोत्तरम् ॥

महानन्दिनः क्षत्रियामुत्पन्नो नन्दाख्यः सकलक्षत्रजात्यन्तकारी,
ततःप्रभृति क्षत्रा भूमिपाला भाविष्यान्ति ।

देवापिः पौरवो राजा मरुश्चेद्देवाकुसम्भवः ।

महायोगबलोपेतौ कलापग्रामसश्रयौ ॥

कृते युगे समागत्य क्षत्रप्रार्वतकौ हि तौ ।

भविष्यतो मनोर्वशे बीजभूतौ व्यवस्थितौ ॥

एतेन क्रमयोगेन मनुपुत्रैर्वसुधरा ।

कृतत्रेतादिसंहानि युगानि त्रीणि भुज्यते ॥

अत्र त्रीणि भुज्यते इत्यनेन तुयं कलौ पञ्चदशोत्तरसहस्ररूपा-
स्यल्पकालं तत्सत्ता सूच्यते ।

कलौ तु बीजभूतास्ते कोचित्तिष्ठन्ति भूतले ।

यथैव देवापिमरु सांप्रतं समवस्थितौ ॥ इति ।

ग्रहक्षत्रस्य या पोनिवशो राजर्षिसंहतः ।

क्षेमकं प्राप्य राजानं स सस्यां प्राप्स्यते कलौ ॥

इक्ष्वाकूणामयं वंशः सुमित्रान्तो भविष्यति । इति च ।

इमौ च नन्दराज्यात् पञ्चशतवर्षत पूर्वमित्यपि तत्रैव स्पष्टमित्य-
मत्सरेर्धर्मपिरोधं परिहाय विचार्यमित्यलम् ॥

इति प्रात्यताप्रायश्चित्तनिर्णय समाप्त ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

प्रात्यताशुद्धिसङ्ग्रहः ।

प्रात्यताशुद्धिरपिलस्मृतिवार्त्ता विवेचनात् ।

सर्वविद्वज्जनमुदे यथामति निरूप्यते ॥ १ ॥

‘आपोऽशाद्वापात् प्राहणस्य नातीतः कालो भयस्याद्वाविंशाद्वा-
जन्यस्याचतुर्विंशाद्विद्वयस्याऽत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति ते-
नानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्न याजयेयुर्न वैमिर्ष्यवहरेयुः । कालातिक्रमे
नियतयत्त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकाणामपत्येऽसंस्कारो नाध्यापनञ्च ।
तेषां संस्कारेषुर्मात्यस्तोमेनेष्टा काममधीयीरन् व्यवहार्त्ता भवन्ती-
ति वचनात्’ इति पारस्वरसूत्रे ॥

अथापस्तम्बधर्मसूत्रम्—‘आपोऽशाद्वाहणस्यानात्यय आद्वाविंशात्स-
त्रियस्याचतुर्विंशाद्विद्वयस्य यथा प्रतेषु समर्थः स्यात्तानि वक्ष्याम’ ।
अतिक्रान्ते सावित्र्याः काले ऋतुं वैविद्यकं ब्रह्मचर्यञ्चरेत् । अधोपनय-
नम् । ततः संवत्सरमुदकोपस्पर्शनम् । अथाध्याप्यः । अथ यस्य पिता-
पितामह इत्यनुपेती स्यात्तान्ते ब्रह्महस्तस्तुताः, तेषामभ्यागमनम्भो-
जन विद्याहमिति वर्जयेत् । तेषामिच्छताम्प्रायश्चित्तम् । यथा प्रथमे-
ऽतिक्रमे ऋतुरेवं वत्सरः । अधोपनयनम् । तत उदकोपस्पर्शनं प्रतिपु-
रुषं संख्याय संवत्सरान् यावन्तोऽनुपेता स्युः सप्तभिः पापमार्त्ताभिः
‘यदन्ति यश्च दूरके’ इत्येताभिर्यजु पवित्रेण सामपवित्रेणाद्विरसेने
ति । अपि वा व्याहृतिभिः । अथाध्याप्यः । अथ यस्य प्रपितामहादीनां
नाऽनुस्मर्येत उपनयनं ते स्मशानसेस्तुताः । तेषामभ्यागमनम्भोजनं
विद्याहमिति च वर्जयेत् । तेषामिच्छताम्प्रायश्चित्तं द्वादशवर्षाणि त्रि-
विद्यकं ब्रह्मचर्यञ्चरेत् । अधोपनयनम् । तत उदकोपस्पर्शने पापमाग्या-

दिभिः । अथ गृहमेघोपदेशनं नाध्यापनम्, ततो यो निर्वर्तते तस्य संस्कारो यथा प्रथमेऽतिक्रमे । तत ऊर्ध्वं प्रवृत्तिरिति ॥

प्राक्त्वये प्रथमेऽध्याये ब्रह्मचर्यप्रकरणे—

अपोऽष्टादाविंशच्चतुर्विंशश्च घत्सरात् ।

ग्रहक्षत्रविशाङ्काल औपनायनिकः स्मृतः ॥

अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मवर्हिष्ठताः ।

सावित्रीपतिता प्रात्या प्रात्यस्तोमाद्वते क्रतोः ॥ इति ।

मनौ द्वितीयाध्याये—

अपोऽष्टादाह्राणस्य सावित्री नातिवर्तते ।

आदाविंशाह्राणस्योराचतुर्विंशतेर्विंशः ॥

अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।

सावित्रीपतिता प्रात्या भवन्त्यार्यविगर्हिता ॥

नैतैरपूतैर्विधिवदापद्यपि हि कर्हिचित् ।

प्राह्मण्यं योनांश्च सम्बन्धानाचरेद्ब्राह्मणः सद् ॥ इति ।

यम —

सावित्री पतिता यस्य दश घर्षाणि पञ्च च ।

सशिखं घनङ्कृत्वा अतद्गुर्यात्समाहितः ॥

एकविंशतिरात्रञ्च पियेप्रवृत्तियावकम् ।

हविषा भोजयेद्येयं प्राह्मणान् सप्त पञ्च च ॥

ततो यावच्छुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतम् । इति ।

वक्ष्यते — 'पतितसावित्रीक उद्दालकव्रतश्चरेत् । द्वौ मासौ यावत्केन वर्तयेत्, मासं पयसा, पक्षमाभिक्षया, अष्टरात्रं घृतेन, पञ्चरात्रमयाचितेन, त्रिरात्रमम्बुक्षोऽहोरात्रमुपवसेत् । अश्वमेधावभृथङ्गच्छेत् । प्रात्यस्तोमेन वा यजेद्वा यजेत्' इति ॥

मनावेकादशे—

येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि ।

तांश्चारयित्वा धीमृच्छान्यथाविध्युपनाययेत् ॥ इति ।

अत्रापोडशादित्याङ् यवि मर्यादायान्तर्हि षोडशमारभ्य पु-
 तितसावित्रीकृत्यं, यद्यभिविधौ तर्हि सप्तदशमारभ्य तत्संपद्यते ।
 तत्र यमवचने 'दश वर्षाणि पञ्च च' इति निर्देशात्-आपोडशादित्या-
 दौ मर्यादैवाङ्गोच्यते नाभिविधिरिति केचित् । -परे तु यमवचनमिदं
 पतितसावित्रीकप्रार्थश्चित्परं येनाऽऽपोडशादित्यादावाङ् मर्यादायां
 स्यात् । किन्तु यथाकालमुपनीतस्य तदूर्ध्वङ्गहिनामापन्नस्यानापन्न-
 स्य वा देवाभ्यामुपाद्वाऽपराधात् पञ्चदशवर्षपर्यन्तं सावित्री पतिता
 यस्य सन्ध्याचन्दनादित्यागो यस्य तस्येदं यावकव्रतं पुनरुपनयनञ्च ।
 अत्र पतितसावित्रीक इति समासानादरात् । 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपन-
 यीत, एकादशे राजन्यम्, द्वादशे वैश्यम्' इति निर्देशात् । मुख्यका-
 लाद्भिगुणकालपर्यन्तङ्गौणकालत्वनिरूपणात् । तत्राऽऽप्याङ् एष प्र-
 तीतेर्मर्यादार्थकथाप्रतीतेश्च । तथा च षोडशादिवर्षोर्ध्वं पतितसा-
 वित्रीकत्वं भवतीत्यर्थः । नैनानिति निन्दार्थवादाः । कालातिक्रम-
 इत्यादि प्रार्थश्चित्परम् । कालातिक्रमे सज्जातोपनयनसंस्कारस्य गृ-
 हिणोऽगृहिणो वा सन्ध्याचन्दनादीनां बहुकालमतिक्रमे सति नि-
 यतवत्स्मृतिपुनियतं नियमितं प्रार्थश्चित्तमिधे कृतेऽपि प्रार्थश्चित्त-
 म् । तत्र यमवचनं पञ्चदशवर्षपर्यन्तं सावित्र्या 'उपनेयनात्तरम-
 वृत्ताया लोपे यावकव्रतोपनयनपरम्, तथैवेहापि पतितसा-
 वित्रीकस्य बालकस्योपनयनं यावकव्रतपूर्वकं विज्ञेयम् । एवं पि-
 तुरप्यनुपनयने त्रिगुणं यावकव्रतद्वयम् । पितामहस्याप्यनुपनयने प-
 ण्चगुणं यावकव्रतद्वयम् । केवलयावकव्रतस्य बालकगतस्यैकर्तुमहाघर्य-
 समत्वात् । तस्य चेकर्तुमहाघर्यस्य 'यस्य पिता पितामह इत्यनुपेतौ
 स्याताम्' इत्युपक्रम्य 'यथा प्रथमे ऋतुरेवं वत्सरः' इति एकर्तुव्रतस्य
 पाङ्गुण्यविधानेन यावकव्रतस्यापि पाङ्गुण्यौचित्यात् । एवञ्च कालाति-
 क्रम इति सूत्रं बालकस्यैकस्य तस्य पितुश्च द्वयोस्तयोः पितामहस्य
 च त्रयाणां पतितसावित्रीकावप्रार्थश्चित्परम् । यद्यथाऽऽपोडशादि-

त्युपकम्याऽत ऊर्ध्वमित्यनेन बालकस्यैव पतितसावित्रीकत्वमित्युक्ता
कालातिक्रम इति सूत्र पठित बालकस्यैव पतितसावित्रीकत्वप्रा-
यश्चित्तपरं भवितुमर्हति, तथापि त्रिपुररूपं पतितसावित्रीकाणामिति
त्रिपुररूपपतितसावित्रीकापत्यप्रायश्चित्तविधानेन प्रथमप्रायश्चित्तं पु-
रुषत्रयसाधारणत्वेनैव नेतुमुचितमिति दिक् ॥

अपरे तु कालातिक्रमे नियतवन्नियते नित्ये कालातिक्रमे व्याहृति-
होमः प्रसिद्धस्तद्वत्त्वेन तुल्यं व्याहृतिहोमात्मकं प्रायश्चित्तम्भवति ।
तच्च प्रायश्चित्तमेकर्तुं ब्रह्मचर्योद्दालकव्रतयावकव्रतसाम्यसम्पत्तये
उद्दालकव्रतप्रत्याम्नायत्वेन चतुर्दशप्राजापत्यनिर्णयात् । तथैव सह-
स्रव्याहृतितिलहोमस्यैकप्राजापत्यतुल्यत्वाच्चतुर्दशसहस्रव्याहृतिहो-
मः कालातिक्रमे बालकस्य प्रायश्चित्तरूप इति पितृपितामहवोरपि
पतितसावित्रीकत्वे चतुर्दशषड्गुणाश्चतुरशीतिसहस्रव्याहृतिहोमाः
प्रायश्चित्तरूपा बालकपित्रोरभयोरैव पतितसावित्रीकत्वे द्विचत्वारिं-
शसहस्रव्याहृतिहोमा भयेभ्यः प्रायश्चित्तरूपा इति विवेचयाम्यभूषुः ॥

माहवत्यपे—

उपपातकशुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणेन वा ।

पयसा वापि मासेन पराकेनाऽथवा पुनः ॥

मनौ—

एतदेव व्रतङ्कुयुंरूपपातकिनो द्विजाः ।

अथकीर्णवर्जं शुद्ध्यर्थं चान्द्रायणमथापि वा ॥

एवमौवधप्रायश्चित्तेनेत्यर्थः । पतितसावित्रीकताया उपपातकरू-
पत्वेन स्मर्तृभि पापगणनादुपपातकशोधकानि यानि कर्मणि प्रसि-
द्धानि तानि सर्वाण्यपि यथायोगं सङ्गृहीतुमेव कालातिक्रमे यो-
ग्यतयोपपातके कालातिक्रमोपलक्षिते मात्यत्वे नियतवन्नियतेनोप-
पातकनिवृत्तिनियतेन प्रायश्चित्तेन तुल्यं प्रायश्चित्तं विधेयमिति बहु-
विधवैकल्पिकप्रायश्चित्तपरिग्रहाय 'कालातिक्रमे नियतवत्' इति
सामान्यात्मना सूत्रं रचितमिति दिक् ॥

अथ कालातिक्रमे नियतवदिति पुरुषत्रयपर्यन्तमपि वृद्धिकमेण
 प्रतितसावित्रीकत्वे प्रायश्चित्तपरम् । तत्प्रायश्चित्तं घृदिमत् त्रिपुरु-
 पादूर्ध्वं पतितसावित्रीकत्वे भवेदपि, परन्तु तेन प्रायश्चित्तेनोपनयनसं-
 स्कारेऽपि नैवाध्यापनमधिकप्रायश्चित्तं विना, किन्तु घात्यस्तोमेने-
 त्याह-त्रिपुरुषमिति । संस्कारो नोपनयनलक्षणोऽध्यापनश्च नेत्यन्वयः॥
 तेषां पुरुषाणां त्रयाणां पुत्रस्य च चतुर्णां मध्ये कोऽपि जनः घात्य-
 स्तोमेनेष्ट्वा संस्कारेप्सुरुपनयनसंस्कारेप्सुर्भवेत् । घात्यस्तोमं विना
 नियतवदिति प्रायश्चित्तेन घृद्धितेन संस्कारेऽप्यधिकप्रायश्चित्तं विना
 नाध्यापनेऽप्युर्भवेदिति यावत् । तत्र प्रमाणमाह—‘काममधीयीरन्
 व्यवहार्या भवन्तीति यचनात्’ इति । काममधीयीरन्नित्यर्थपरं
 ताण्ड्याद्व्याख्यायचनात् । ताण्ड्यमात्राद्व्याख्यायचनाभावेनैतदर्थस्य तत्रा-
 र्थसिद्धत्वेनैतदर्थपरवचनादित्येव व्याख्यातुमुचित्तयात् । ‘तैरिष्टां
 श्रैविद्यवृत्तिं समातिष्ठेयुः, तेषां तत ऊर्ध्वं भुञ्जीत याजयेच्चैनाम्’
 इति छन्दोगसूत्रात् । ‘घात्यस्तोमेनेष्ट्वा घात्यभाषाद्विरमेयुर्ध्व्यवहार्या भ-
 वन्ति’ इति कात्यायनसूत्रात् । पञ्च घात्यस्तोमोऽतिविशिष्टव्याघ्रपलै-
 नोनिघर्हको भवति प्रबलपातकनिघर्तकस्य क्षुद्रपातकनिघर्तकस्य
 साहजिकमिति गणवत्त्वेन प्रथमादिघात्यतायामपि निघर्तकत्वेन घा-
 त्यस्तोमो नियतो ‘घात्यस्तोमाहते कतो’रिति । घात्यस्तोमं विना
 सर्वधर्मवहिष्टताः सावित्रीपतिता घात्याः । घात्यस्तोमे कृते सति
 सर्वधर्माधिकारिणो निष्पापाः शुद्धा इति तदाशयात् । अत्र त्रिपुरुषं
 पतितसावित्रीकापत्यत्वं घात्यस्तोमे निमित्तं तत्र त्रिपुरुषाधिकपति-
 तसावित्रीकत्वेऽपि सहस्रे शतमितिवत्त्रिपुरुषपतितसावित्रीकापत्यत्वं
 भवेदेवेति चतुरादीनां पतितसावित्रीकत्वेऽपि घात्यस्तोमानुष्ठानं भव-
 तीति ‘वेन्द्रामं पुनरुत्सृष्टमालमेत य आवृतीयात्सोमं न पिबेत्’ इति
 वाक्यविचारावसरे निरूपयिष्यामः—इति आस्तरसूत्रयोजना ॥

अथाऽऽपस्तम्बसूत्रयोजना वर्णयिमाणेन विहितमुष्यकालात् ‘अष्ट-

वर्षं ब्राह्मणमुपनयतीतेकादशे राजन्यं द्वादशे वेदयम्' इत्येवंलक्षणादूर्ध्वं मुख्यकालसमसङ्ख्याक गौणकालं मनसि निधत्स्याद्-आपोऽशदिति । यथेति । चक्ष्यमाणघतसामर्थ्यसम्पत्तिपर्यन्तमेव गौणोऽपि कालः प्रतीक्ष्यो नाऽधिकः । गौणकालेऽपि सामर्थ्योन्तरङ्गालो नातिक्रमणीयः । अतिक्रमणे तु तदुचितं प्रायश्चित्तमपि विधेयमिति भावः । गौणकालस्य सर्वस्यापि उल्लङ्घने प्रायश्चित्तं किञ्चिद्दर्शयति—अतिक्रान्त इति । इयद्यथा विद्यामधीयत इति त्रैविद्यास्तेषामिदं त्रैविद्यक्रमम् । वेदत्रयग्रहणोचितं ब्रह्मचर्यं वेदाध्ययनवर्जं गुरुसेवादिलक्षणं तत्तद्वेदगतं तत्तत्सन्त्रग्रहणकाले यो यो धर्मो विशिष्योक्तो गामुजरीत्या भोजनसमिदाद्याहरणविशेषादि च तत्तदुक्तं क्रयजुःसामगुरुत्रयस्य कालविभागेन यथायोगं सेयनेन संवलितं निखिलमपि च रेदित्यर्थः । अथेति । ऋतुकालव्यापिग्रह्यचर्यान्तरं यथापूर्वमुपनयनं कार्यम् । तत इति । उपनयनानन्तरं निषेवणस्नानमुचितं नियतमन्त्रत इति भावः । अथेति । संवत्सरस्नानेनाधिकारसिद्धौ सत्यामभ्याष्योऽभ्यापनार्हो भवति । अत्रैतावता ग्रन्थेन बालकस्यैकस्यैव पतितसावित्रीकत्वे प्रायश्चित्तरूपैकर्तुं ब्रह्मचर्यपूर्वकमुपनयनं संवत्सरस्नानपूर्वकाभ्यापनार्हत्पञ्च निरूपितम् ॥

सम्प्रति बालकतत्पितृपितामहानां पतितसावित्रीकत्वे त्रैविद्यब्रह्मचर्यलक्षणप्रायश्चित्तं, तत उपनयनं, ततः स्नानभेदेनाऽभ्यापनार्हतां च दर्शयति-अथ यस्येति । अथाऽस्मिन्विषये प्रायश्चित्तादि निरूप्यते 'यस्य पिता पितामह इत्यनुपेतौ स्याताम्' इति । अत्र पितृपितामहोऽनुपनीतत्वानुवादपूर्वकं श्रयाणां 'ते ब्रह्महंसस्तुता' इति निन्दाषोधानादुपनयनविधानपूर्वकमेकस्याभ्याप्यताया 'अथाभ्याप्य' इति निर्देशात् । यस्येति पदमनुपनीतबालकपरम् । बहुवचनञ्च 'ते ब्रह्महंसस्तुतास्तेषामभ्यागमनम्' इति निन्दावहुत्वात्सङ्गतेमिति 'भेदनिर्देशाकरणं संवत्सरमात्रमेव साधारण्येन ब्रह्मचर्यं गमितं सङ्गतं भवति ।

वस्तुतस्तु बालकस्य पितुः पितामहस्य च संवत्सरं त्रैविद्यकं ब्रह्म-
चर्यं समानमेव त्रयाणामपि पतितसावित्रीकत्वम् । तत्रैवं विभजनीयम्-
पितामहघात्यतानिमित्तमेकर्तुं ब्रह्मचर्यं, पितृघात्यतानिमित्तं घर्तुं ब्रह्मचर्यं,
बालकघात्यतानिमित्तं त्र्यर्तुं ब्रह्मचर्यमुत्तरोत्तरं घात्यताभिवृद्धेः । एवं
च बालकस्य सांवत्सरब्रह्मचर्यमपेक्षितम् । पितामहस्य पुनः स्वार्थमे-
कर्तुं ब्रह्मचर्यं घात्यतादशायां घात्यपुत्रोत्पादनाद्घात्यताऽभिवृद्धेति घ-
र्तुं ब्रह्मचर्यं, घात्यपुत्राद्घात्यपुत्रजननाद्घात्यतायाः पुनरतिवृद्धेः त्र्यर्तु-
ब्रह्मचर्यञ्चापेक्षितमिति संवत्सरब्रह्मचर्यमपेक्षितम् । पितुरुपनयन
एवम् । पितुः पुनः स्वपितुर्घात्यतानिमित्तमेकर्तुं ब्रह्मचर्यं, स्वार्थं घर्तु-
ब्रह्मचर्यं, पुनार्थं त्र्यर्तुं ब्रह्मचर्यं घात्यतादशायां स्वस्योत्पत्तेः स्वपुत्रो-
त्पत्तेश्चोत्तरोत्तरं घात्यताप्राप्त्यात् । एवञ्च बालकस्यैवैकस्याऽनुपन-
यनेन घात्यतायामेकर्तुं ब्रह्मचर्यं, पितृघाऽनुपनयनेन घात्यतायां घर्तु-
ब्रह्मचर्यं, पितामहस्याऽनुपनयनेन घात्यतायां त्र्यर्तुं ब्रह्मचर्यमपेक्षित-
मिति विभजनीयम् । अत्र पिता पितामहश्चानुपेतौ स्यातामिति व-
क्तव्ये सति 'पिता पितामह' इती तेरधिकस्य कथन मितेः प्रका-
रपरत्वेनान्येषामपि परिग्रहाय । एवञ्च यस्येति यत्पदार्थो यथाऽनु-
पनीत इति सिध्यति । एवं प्रपितामहादीनामप्युपनयनं सूचितं भव-
ति । अत्रानुपेताविति द्विवचनाभिरुच्यमानमिदं प्रायश्चित्तं संघास-
त्रब्रह्मचर्यादिलक्षणं न प्रपितामहादीनां भवति किन्त्वन्यदेवेति सूचि-
तम् । तच्चैकर्तुं ब्रह्मचर्यस्यैकोत्तराभिवृद्धिक्रमसूचनाः प्रपितामहावल-
म्बने ऋतुचतुष्टयब्रह्मचर्यं संवत्सरादूर्ध्वमाधिकमपेक्षितम् । प्रपिता-
महादप्रपुरुषपरिग्रहे पञ्चर्तुं ब्रह्मचर्यमाधिकमपेक्षितम् । एवञ्च वत्सरब्र-
यादूर्ध्वं त्र्यर्तुं ब्रह्मचर्यमाधिकं सञ्जातम् । एवमग्रे पुरुषवृद्ध्या एकर्तुं ब्र-
ह्मचर्यं त्र्यर्तुं ब्रह्मचर्यं सञ्जातम् । एवञ्चैकादशपुरुषे
एकादशाब्दा जायन्ते तदूर्ध्वं द्वादशाब्दसङ्ख्या वचनोदेवेति दिक् ॥

'ते ब्रह्मदसंस्तुतास्तेषामभ्यागमनं तेषामिच्छताम्' इति निर्देशात्

अथोऽपि जीवन्तः प्रायश्चित्ताहं इति सूच्यते । इच्छतामिति निर्देशा-
दनिच्छतः प्रायश्चित्तं बलान्न कारणीयम् । अनिच्छुना कृतेऽपि प्रा-
यश्चित्ते तन्मर्यादां न पालयेत् शुद्धमर्यादां जह्यादेवाऽतोऽरुचिदंढा
जाता चेत्तर्हि प्रायश्चित्तं कारणीयमिति भावः । तथा खेच्छा चेन्न-
याणामपि पृथक् पृथक् प्रायश्चित्तं भवति यदि ते जीवन्तः स्युः ।
यदि तेषु काश्चिद्विद्यतः स्यात्तर्हि स तावदनिच्छत्पुरुषसमो नेयः ।
ते इति । ते बालकपितृपितामहाः ब्रह्महत्यां निन्दिताः, तेषामेतत्स-
म्बन्धिभोजनभ्यागमनविवाहान् धर्जयेत् । इतिपदं प्रकाशयत् ।
अन्यदपि निवृत्तसमं धर्जयेत् । अथ त्रयाणामिच्छतां प्रायश्चित्तस्व-
रूपमाह-यथेति । अत्र प्रथमेऽतिक्रम इति निर्देशाद्वितीयतृतीयाद्य-
तिक्रमा अपि स्थापिताः । तत्र बालकस्यैकस्य कालातिक्रमः प्रथमः ।
पितुः कालातिक्रमो द्वितीयः । स च द्विविधः-पितुः कालातिक्रमः
बालकस्य पितुश्च द्वयोरपि कालातिक्रम इति द्विविधोऽप्ययं द्विवि-
धः-पिता जीवन्तजीवन्निति । पितृपितामहयोः कालातिक्रमस्तृती-
यः । सोऽपि द्विविधः-बालकेन सह कालातिक्रमो बालकं विना
येति । पितृपितामहयोर्जीवनं पितुरेव जीवनं पितामहस्यैव जीवन-
ञ्चेति । सोऽपि त्रिविधः । सकलपक्षेपीदं प्रायश्चित्तं साधारणमुक्तम् ।
प्रथमातिक्रमे ऋतुरिव द्वितीयतृतीयातिक्रमयोर्वत्सर इति ॥

- अथमाशयः-बालकपितृपितामहानामतिक्रमे त्रयाणामिच्छायां
त्रिभिरेव प्रत्येकं वत्सरं त्रिविधकं ब्रह्मचर्यं विधेयम् । यदि बालकस्य
कालो नातिक्रान्तः स्यात्तर्ह्यपि पितृपितामहाभ्यां सह बालकेनैकतूनव-
त्सरब्रह्मचर्यं कर्तव्यम् । यदि पितृपितामहयोः कश्चिदनिच्छन् मृतो
वा द्वावपि मृतौ तर्ह्यपि यो य उपनयनेच्छुस्त सवत्सरब्रह्मचर्यं कु-
र्यात् । उपनयनवान् स तावदुचितलोकादिमागमवति । इतरस्तु न
तथा भवतीति धिक् इति दिक् ॥

एवञ्च त्रयाणामपि पुरुषाणां नियमेनानुष्ठानाभावात् कदाचिदे-

तव्या । केचित्तु पितृपितामहौ प्रायश्चित्तोत्तरमुपनयनेऽपि स्नाने कृ-
त्तेऽपि नाध्याप्यौ बालक एवाध्याप्य इत्येकवचनेन द्योत्यत इति प्रा-
हुः । तत्र बालकपितृपितामहेषूत्तरोत्तरमस्यैव स्त्वात्समैनस्तथाह । बा-
लकस्याऽतिपावित्र्येणाऽध्यापनार्हता, नेतरयोरित्यस्य निर्युक्तिकत्वा-
दिति दिक् ॥ ~

अथ पूर्वं पितामह इतीतिपदेन प्रपितामहादीनामुपनयनं
सूचितम् । तत्र प्रपितामहादावनुपनयनानुस्मरणे पितामहोत्तरमेव
प्रायश्चित्तम् । बालकः पितामह इति संवत्सरत्रये स्पष्टे एकं द्वौ
त्रीन्या वत्सरानिति विधेचनेनैवं सम्भवति प्रतिपुरुषं संहयाय संवत्स-
रान्याधस्तोऽनुपेताः स्युरित्यानिर्द्धारितत्वेन निर्देशात् । प्रपिता-
महादिषु ज्ञातानुपनयनस्थले सोपनयनं पुरुषं निर्णयितदर्धाह प्रति-
पुरुषं संवत्सरस्नानमधिकं भवेत् । ब्रह्मचर्यमपि प्रपितामहादौ यत्पु-
रुषे उपनयनं स्मृतं तदघस्ननपुरुषमारभ्य बालकपर्यन्तमेकोत्तरतु-
र्विबृद्धिक्रमेण यावत्पुरुषं विधेयम् । प्रपितामहादि नाऽनुस्मर्यत इ-
त्युपलक्षणम् । पित्रादिः प्रपितामहादिर्वा नानुस्मर्यत इति । तथा
सोपनयनाद्यधौ विज्ञाते पूर्वोक्त प्रायश्चित्तम् । अज्ञाते द्वादशवर्षप्राय-
श्चित्तमिति प्रायश्चित्तविशेषं 'निन्दाविशेषकथनपूर्वकं दर्शयति-अ-
धेति । 'यस्य पिता पितामह इत्यनुपेतौ' इत्यत्र पूर्वस्योपनीतत्वेऽप्रेत-
'नानुपनयनानुवादनैरर्थक्यात् अग्रिमानुपनयनानुवादसामर्प्यात्पूर्वा-
नुपनयनसिद्धेस्तथैव सर्वेषामपि 'ते ब्रह्मसंस्तुतास्तेषामभ्यागमनम्'
'इत्यनुपनयनप्रयुक्तनिन्दावादस्य साधारण्येन प्रेत्ययात् । प्रकृते यस्य
प्रपितामहादीति निर्देशात् प्रपितामहादीनामनुपनयनं सिध्यति । पूर्वं
यामुपनयनकथनात्सर्वेषां बालकपितृपितामहादीनामनुपनयनं एवाप्रे-
तनानुपनयनोक्तिसार्थक्यात् । उत्तरत्र 'ते स्म शापसंस्तुतास्तेषामभ्या-
गमनम्' इति बालकादीनामनुपनीतत्वेन निन्दादर्शनात् प्रपिताम-
हादि नानुस्मर्यत उपनयनमिति चाऽनुस्मरणाभावादिदेशेन प्र-

पितामहादीनामजीवित्वसूचनात् ते इति तत्पदेन प्रपितामहादी-
नामेव ग्रहणयोगेन बालकादीनामप्ययदयसङ्ग्राहत्वात् । एवञ्चाऽत्र
पूर्वं यस्य पितापितामहा इति क्रमादरणात् यथा प्रथमेऽतिक्रम
इति बालकातिक्रमस्य प्रथमन्यनिर्देशेन पितृतिक्रमस्य द्वितीयाव-
पितामहादिक्रमस्य तृतीयत्वमिति सूचनात् प्रपितामहादीत्यादि-
पदमंप्रतनानेय गृह्यात योग्यत्वात्, न पूर्वतनान् तेषां प्रशस्तर-
णैव निरुक्तदिशाऽनुपनयनलाभसम्भवेन पुनरनुचितादिपदेन ग्रहणे
प्रयोजनाभावात् । एवञ्च यस्य बालकस्य पितृपितामहसहितस्य प्र-
पितामहादि उपनयनं नानुस्मर्यते ते बालकादयः स्मशानत्वेन
निन्दिता इत्यर्थः । पूर्वमनुपेताविति प्रत्यक्षीभूतत्वेन निर्देशात्
नानुस्मर्यत इति परम्परया स्मरणाभावादिर्देशात्प्रपितामहादयः
प्रायेण मृता यथायोगमिति पितृपितामहो प्रायेण जीवन्तावि-
ति सूचितं भवति । प्रपितामहस्य जीवत् इच्छा घटप्रायश्चित्तं मन-
ति । तत्र बालकस्यैवाऽनुपनयनेऽल्पं प्रायश्चित्तम् । अग्निमात्रिमपुरु-
षानुपनयने तु प्रायश्चित्तं गुरु भवतीत्यर्थः । तेषामिति जीवन्तामिच्छ-
तां पञ्चपुरुषाणां मध्ये यस्य यस्योपनयनमपेक्षितं तेन तेन द्वादश-
वर्षं ब्रह्मचर्यं कर्तव्यमित्यर्थः । तदनुपनयनं तत उदकोपस्पर्शेन पाष-
मान्यादिभिर्मन्त्रैरित्यर्थः । अत्र बालकादिषु बहुषु जनेषु पूर्वं पिता-
महान्तं सङ्ख्याननिधाय प्रतिपुरुषमिति सूत्रं प्रवर्तितम् । संवत्सर-
सङ्ख्यानिर्णयेनोदकोपस्पर्शसम्भवात्प्रपितामहादीत्यादौ पुरुष-
सङ्ख्यानेयस्याभावात् उदकोपस्पर्शेन प्रतिपुरुषमिति सङ्ख्या न
नियता किन्तु प्रायेण सर्वेनसो नववृत्तये द्वादशवर्षे ब्रह्मचर्यं विहि-
तम् । तदनन्तरमुपनयनमुक्त्वा उदकोपस्पर्शेन पाषमान्यादिभिरिति
स्नानं सामान्यतो विहितम् । तच्च उदकोपस्पर्शेन सङ्ख्यनुष्ठान एव
कालानादेशात्त्वयवस्यति । तावत्तव शास्त्रार्थस्याऽदृष्टावहस्य सिद्धेः ।
सङ्कल्पाने जाते सिद्धमधिकारं दर्शयति अथ गृहमधोपवेशनसा-

र्थज्ञानानुष्ठानगृह्यशास्त्रोपदेशनं भवति । सकृत्स्नानेन स्मार्तकर्मधिकारः सूचितः । यथा गृहधर्मेऽधिकारस्तथा धौतेऽप्यधिकारोऽस्त्वित्याशङ्क्याह-नाभ्यापनं श्रुत्यभ्यापनन्तु न भवति । तेन सकृत्स्नानेन धौतार्थानुष्ठानाधिकारसिद्धिरिति सिद्धयति ।

अयं भावः-प्रथमे पर्याये संवत्सरमुदकोपस्पर्शनमिति । द्वितीये पर्याये प्रतिपुरुषं सद्व्याय संवत्सरानिमिति स्पर्ष्ट स्नानकालनिर्देशात् । तृतीये पर्याये तत उदकोपस्पर्शनं पावमान्यादिभिरिति मन्त्रवर्कालस्य विशिष्टानिर्देशात् । द्वादशवर्षं ब्रह्मचर्यं कर्तुमुपनयने जाते आलस्यादिना बहुकालमुदकोपस्पर्शनाकरणेऽपि पावमान्यादिभिः सकृदुदकोपस्पर्शनन्तु कर्तव्यमेव । द्वादशवर्षं ब्रह्मचर्यानुष्ठानस्याऽधिकारसम्पादकत्वेनोपनयनद्वारा फलपर्यन्तानुधावनावश्यभावेनाऽधिकारसम्पादनस्य कर्मानुष्ठानं पर्यवसानौचित्येन आलस्यादिना बहुकालमुदकोपस्पर्शनाकरणेऽपि बहुकालं ब्रह्मचर्यकरणेन प्रायेण विनष्टसर्वेनस्त्वात् स्मार्तकर्मधिकारसम्पत्तये सकृत्स्नानं पावमान्यादिभिः कार्यमिति हृदयेनोक्तम् । तत उदकोपस्पर्शनमिति । इदञ्च कालनिर्देशाभावात्सकृदनुष्ठान एव पर्यवस्यति 'सर्वीपधस्य पूरयिष्वोखलमवहन्ती'तिवत् । अथ गृहमेधोपदेशनमित्यनेनालस्यादिना बहुकालमुदकोपस्पर्शमात्रेऽपि स्मार्तधर्मानुष्ठानन्तु भवेद्वेद्यधौतधर्मानुष्ठानाभावेऽपि । एवञ्चेतावता द्वादशवर्षब्रह्मचर्यानुष्ठानं सकलमेव संपन्नं भवति । द्वादशवर्षब्रह्मचर्यानुष्ठानपरि स्मार्तकर्मानुष्ठानप्राप्तेऽपर्यन्ते सति स्मार्तकर्मनुष्ठानकाले सञ्जातपुत्रस्य तु पितुः प्रायश्चित्तेन द्वादशवर्षलक्षणब्रह्मचर्येणोपनयनद्वारा स्मार्ताधिकारात् । एनस्यापि तापत्येवाधिकारो न भौते कर्मण्यपि । पितुः पितामहस्य वा पूर्वपुरुषाणां सोमपानाभावेन सोमानधिकारे पे-द्राग्नाकरणेन सोमपीयित्वाभावे तपुत्रस्य विनै-द्राग्न सोमाधिकारात् प्रकृतेऽपि द्वादशवर्षब्रह्मचर्यवतः स्मार्ता-

नुष्ठानतुः पुत्रस्य पूर्णोदकोपस्पर्शे सत्येवाध्ययनेऽधिकारो नान्यथेत्याह
 'ततो यो निर्वर्तते तस्य संस्कारो यथा प्रथमेऽतिक्रमे' इति । अत्र
 प्रथमातिक्रमे तावत् अतिक्रान्ते सावित्र्याः काले कृतुं त्रै-
 विद्यकं ब्रह्मचर्यञ्चरेत् । अथोपनयनं, ततः संवत्सरोदकोपस्पर्-
 शानम्, अथाध्याप्य इत्याम्नातम् । तत्र पुत्रस्य उपनीतस्मार्त-
 कर्मठपुत्रत्वात् कृतुं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यमित्यकरणेऽप्युपनयनं भ-
 वेदेव । पितुरेन्द्राग्नेन सोमपीयित्वे पुत्रस्यैन्द्राग्नानपेक्षणात् । वे-
 दाध्ययनेऽपि अप्रैवालस्यादिना पूर्वोदकोपस्पर्शनाकरणेनाधिका-
 रासम्पादनात् । परिशेषात् तस्य संस्कारो यथा प्रथमेऽतिक्रमे इति
 कथनं वेदाध्यापनाधिकारसम्पादकसंवत्सरोदकोपस्पर्शं एव प-
 र्यवस्यति । एवं तृतीयपर्याये आलस्यादिनोदकोपस्पर्शनाभावात्
 प्रथमद्वितीयपर्याययोरपि आलस्यादिना शास्त्रादितकालमभिध्या-
 प्योदकोपस्पर्शनाभावे सकृदेषोदकस्पर्शं सति गृहमेधायोपदेशनं
 भवति । श्रुत्यध्ययनन्तु न भवेदेव स्मार्तकर्मानुष्ठान एव तस्यार्थिका-
 रो भवति । तत्कर्मानुष्ठानसमये सञ्जातपुत्रस्य श्रौतपरिग्रहमन्तरा पितॄ-
 र्युपरते सति तत्पुत्रस्य तु प्रकृतबहुपनीतस्य संवत्सरोदकस्पर्शादेव
 तृतीयपर्याय इव वेदाध्ययनाधिकारः । एवं प्रथमद्वितीयपर्याययोरि-
 व बहुकालं तृतीयेऽपि पर्याये उदकोपस्पर्शं सति तत्पुत्रपर्य-
 स्तानुष्ठानमन्तरैव स्मृतिवच्छ्रुतेरप्यध्ययनमनुष्ठानोपयोगि भवति
 पितुः । तत्र द्वादशवर्षाणीत्युपनयनात्पूर्वमेव ब्रह्मचर्यबहुकालग्रह-
 णात्तेनैवैनसः प्रायेण निवृत्तेरुत्तरत्र यथा प्रथमेऽतिक्रमे इति सं-
 वत्सरोदकोपस्पर्शनपरिग्रहात्तत्सामान्यान्तृतीयेऽपि पर्याये प्र-
 थमवेषोदकस्पर्शनमिति विवेच्यते । एवञ्चाऽर्थात्संवत्सरपरिमि-
 तमुदकोपस्पर्शनं द्वादशवर्षब्रह्मचर्यकर्तुरालस्यं विनाऽध्ययनाधि-
 कारसम्पादने पर्यवस्यति । उपक्रमे संवत्सरोदकोपस्पर्शे प्राप्तेऽपि संव-
 त्सरोदकोपस्पर्शस्थानसन्निकर्षेण तृतीयपर्यायेऽपि वत्सरस्यैवोचितत्वात् ।

एवञ्च पर्यायत्रयेऽपि आलस्यादिनैकस्नानोत्तरं कालान्तरे शास्त्रन्या-
यसिद्ध स्नानं विधेयमितीच्छायां प्रथमस्नानमात्रेण स्मार्तकर्माधि-
कारसिद्धिः । सम्पूर्णे स्नाने जाते तु वेदाध्ययनात् श्रौतकर्माधिका-
रास्तद्विरिति सिद्धम् ॥

अथायमत्र निष्कर्षः—प्रथमपर्याये द्वितीयपर्याये च समुद्दि-
ष्टग्रहचर्यानुष्ठानानन्तरं पुरुषसङ्ख्यानिर्णयेन तावत्संवत्सरपर्यन्तं
स्नाने सति अध्ययनं वेदस्यानुष्ठानपर्यवसायि भवति । शास्त्रो-
क्तपूर्णस्नानाभावे तु स्नानमात्रे जाते स्मार्तेऽधिकारः । का-
लान्तरे सम्पूर्णे स्नाने जाते वेदाध्ययनादि न भवेत् । पूर्णस्नाना-
भावे स्मार्तकर्मानुष्ठानकाले जातपुत्रस्य तु पित्रा यावत्कृतं तावदुप-
नयनादिकालान्तिकमे प्रकृतिवदेव । वेदाध्ययनन्तु पितुर्वेदाध्यायना-
धिकाराय यत्परिमाणं स्नानं शास्त्रेणादिष्टं तत्प्रमाणस्नाने कृते त्व-
ध्ययनेऽधिकारो नो चेन्नाधिकारः । एवं । तृतीये पर्यायेऽपि
द्वादशवर्षग्रहचर्येण प्रायः सर्वेनसां निवृत्तेरुपनयने वृत्ते प्र-
थमपर्यायवत्संवत्सरोदकोपस्पर्शं अध्ययने वेदस्यानुष्ठाने आधिका-
रः । वार्षिकस्नानापूर्तां स्नानमात्रे जाते पूर्ववदेव स्मार्तमात्रेऽधिकारः ।
कालान्तरे स्नाने पूर्णे तु अध्ययनेऽपि वेदस्याधिकारः । अपूर्णस्नान-
समये स्मार्तकर्मानुष्ठानकाले जातपुत्रस्य तु पितृवत्स्मार्तकर्मान्ताधि-
कारो लोकवदथ । वेदाध्ययनकर्मानुष्ठानाधिकारस्तु संवत्सरस्नाने
पूर्णे एव भवेदिति । तत इति । अध्ययनाङ्गस्नानवत्पुरुषादूर्ध्वं प्रकृति-
वत्सामान्यद्विजवदिति भावः । अथ यस्य प्रपितामहादि नानुस्म-
र्यन्त इति तृतीये पर्याये उदकोपस्पर्शनपदं स्मार्ताङ्गभूतसकृदुदकोप-
स्पर्शनपरतयाऽध्ययनाधिकारसम्पादकप्रायश्चित्तभूतमुदकोपस्पर्श-
नान्तरं न्यायतो न सङ्गहाति येन सकृदुदकोपस्पर्शनेऽङ्गमिति स्मा-
तकर्माण्वेवाधिकारः । प्रायश्चित्तभूतस्नानपूर्तां तु श्रुत्याध्ययनेऽप्यधि-
कार इति निश्चेत् । किन्तुदकोपस्पर्शनपदं प्रायश्चित्तभूतसम्पूर्णं

स्नानपरमेव । एवञ्च प्रथमद्वितीयपर्यायवत् स्नानोत्तरमेव वेदाध्य-
यनाधिकारस्तृतीये पर्याये भवत्विति शङ्का तावत् 'अथ गृहमेधो-
पदेशनं नाध्यापनम्' इति सूत्रेण चारिता भवति । तथा च द्वादशवर्षे
त्रैविद्यकग्रह्यचर्ये वृत्तेऽपि उदकोपस्पर्शने पूर्णं जातेऽपि चतुर्थादेर्न
वेदाधिकारः, किन्तु स्मार्त एवाधिकारः । ततो यः पुत्रो भवति प्रा-
यश्चित्तोत्तरं तस्य प्रथमपर्यायवत्कर्तुं ग्रह्यचर्यं सर्वस्वरस्नाने उप-
नयनवेदाध्ययनाधिकारसाधनभूते 'ततो यो निर्धर्तत' इत्यादिनोच्यते
इति योज्यतामिति चेत्—अनोच्यते । अत्र प्रथमद्वितीयपर्याययोरे-
क्यापनयनं ग्रह्यचर्येणाभ्यातं तस्यैव नियतकालस्नानेनाऽध्ययनार्हता
गदिता । न तु देवान्मानुषाद्वा अग्राधातु स्नानं सम्पूर्णं तावद्वृत्ते
सति तं तत्पुत्रं वाऽऽलम्ब्य किञ्चिदुदितम् । तृतीयं पर्याये तु स्नाने
'तावत्सकृदादिपदं समुचितमपि नैव समाभ्यातं पूर्वपर्यायद्वयानाभ्यात-
मपि स्मृत्यध्ययनमाभ्याय वेदाध्ययननियधोऽभिहितः । तदनन्तर-
ञ्च द्वादशवर्षे त्रैविद्यकग्रह्यचर्यकर्तृपुत्रमादाय 'प्रथमपर्यायधर्मातिदे-
शः कृतः । एवञ्च तत्र देवाद्यपराधादुपनयनोत्तरं स्नानापूर्ताधेव पुत्रे
'जाते संस्कृते चोपरते सति तत्पुत्रस्य कर्तव्योपाशकथनान्मन्यूनता
स्यात् । उपनयनतोप्युपनयनानन्तरं कर्तव्यपदार्थानामनाम्नानात्
स्नानपूर्तिपर्यन्तं स्मार्तकर्मानुष्ठानं प्रसज्येत । एवञ्च जातमप्युपनय-
ने स्नानापूर्ते कर्माप्रयोजकत्वादनर्थकमेव स्यात् । एवमत्राप-
नयनमात्रस्यैव कथनात्तात्पूर्वतनकर्मादिकमप्यकर्तव्यमेव भवेत् ।
उपनयनोत्तरं विवाहादिक्रियाऽपि नाऽऽवर्तनीया भवेत् । एतापत्तौ
त्रैवर्णिकोचिनविशहाद्यभावात्स्नानपूर्त्याऽध्ययनाधिकारेऽपि । स्मृ-
त्युक्तविवाहदेर्त्रैवर्णिकसम्बन्धिनोऽसम्पत्तेरध्ययनोत्तरमपि 'ज्यो-
तिष्टोमाद्यधिकारो न स्यात् । इष्टवर्तः च विशष्टलोके हेतुभूतकर्म-
परिग्रहपुञ्जा प्रायश्चित्तविधानमनर्थकं स्यात् । तस्मादुपनयननिर्व-
णसामर्थ्यात्तदन्तन्यायेन जातकर्मादिसंस्कारा अभ्युपेता इत्येष्टव्यं

भवति । एवमुपनयनोत्तरं कर्माद्यपि तदादिन्यायेन यथायोगमनुष्ठे-
यानीत्यभ्युपेतमित्याश्रयणीयम् । इतरथा तत्र सर्वकर्मबहिष्कृत इति
प्रात्यताविशेषेण सकलस्मार्तधर्मैककर्मनधिकारकथनात्प्रायश्चित्ते-
नोपनयनविधानेऽपि यावद्वचनं वाचनिकमिति केवलोपनयनमेव भ-
वेत्, न तदादितदन्तन्यायाभ्यां जातकर्मविवाहाद्यनुष्ठानं स्यात् ।
प्रात्येतरस्थले उपनयने वृत्ते - वैशाध्ययनाद्यधिकारवत् तदादितद-
न्तन्यायतोऽध्ययनजातकर्माद्याधिकारबुद्धेरुदकोपस्पर्शनं प्रायश्चि-
त्तभूतं विनाऽध्ययनाद्यनधिकार इति सूचनेन प्रतिरोधात् सर्वक-
र्मणामप्युपनयने कथितेऽपि तदादितदन्तन्यायतः परिग्रहबुद्धेः
प्रतिरोधात् उदकोपस्पर्शनं, ततोऽध्याप्य इत्यध्ययनपदस्य श्रौत-
स्मार्तभेदप्रस्थाध्ययनपरत्वेत्यासङ्गचितार्थग्रहे न सङ्गचितग्रहण-
मुचितमिति न्यायानुगृहीतत्वात् । विदितकर्मसामान्याधिकारबुद्धि-
प्रतिरोधात्स्मार्तधर्मसामान्यमात्रपरिग्रहाय तदादितदन्तन्यायमवता-
रयितुमिहाऽऽपस्तम्बेन सूत्ररुता प्रमाणमवश्यमुपक्षेपणीयं भवति ।
तत्र 'तत् उदकोपस्पर्शनं पावमान्यादिभिः' इति वचसोऽपि प्रायश्चि-
त्तरूपपूर्णस्नानपरत्वे तदादिन्यायप्रतिरोधः । प्रथमद्वितीयपर्यायस-
म्मान एव चेत्युपनयनोत्तरसमये प्रायश्चित्तारम्भात्पूर्वञ्च स्मार्तधर्म-
स्वाप्यप्रवृत्तिरेव स्यात् । देवाद्यपराधादुपनयनोत्तरं प्रायश्चित्तं
स्नानानारम्भे सति स्मार्तधर्मेऽप्यनधिकारेण कृतमपि तावदुपनय-
नमनर्थकमेव भवेत् । अतस्सृतीये पर्याये तत् उदकोपस्पर्शनमिति
यद्यो न प्रायश्चित्तरूपपूर्णस्नानपरं न तदादिन्यायप्रतिरोधकं विव-
क्षितं, किन्तु तदादिन्यायेनोपनयनाव्यवधानेन श्रौतस्मार्तधर्मप्रवृत्तौ
सहस्नानं धर्मारम्भाद्वत्त्वेन विद्यते । तत्र श्रौतस्मार्तद्वयस्यापि
तदादिन्यायात्प्रवृत्तौ सत्यां स्मार्तेऽधर्म एव तदादिन्यायो, न तु श्रौते
धर्मे इति हृदयेनोक्तम् । ततो गृहमेधोपदेशनं नाभ्यापनमिति ॥

अथान्न विवेकः—प्रथमद्वितीयपर्याययोस्ततः संयासरमुदकोप-

स्पर्शनम्, ततोऽध्याप्य इत्यादौ श्रुतिगृहमेधीयावध्याप्य . इत्येवार्थः
 स्यात् विशेषग्राहकमानामायात् । तेन भौतस्मार्तसाधारण्येन तदा-
 दिन्यायाप्रवृत्तिः सूचिता भवेत् । तृतीयपर्याये उदकोपस्पर्शन-
 स्याद्भवे सति तदादिन्यायेन भौतस्मार्तधर्मप्रवृत्तौ 'अथ गृहमे-
 धोपदेशनम्' इति वचसा स्मार्तधर्मानुग्रहे सत्यर्थात् भौतधर्मनिवृत्ति-
 सम्भवेन पुनरपि नाध्यापनमिति विशदकथनमिह सर्वप्राऽध्याप-
 नपदं वेदाध्ययनपरमिति विभागसूचनाय । एवञ्च प्रथमद्वितीयप-
 र्याययोरध्ययनपदं वेदाध्ययनपरमिति नियमयति । एवञ्च पूर्वपर्या-
 ययोस्तदादिन्यायेनोपनयनोत्तरमेव गृहमेधीयधर्मस्य प्रवृत्तिरस्ति
 न भौतस्येति गमितं भवति । एवंञ्च प्रथमद्वितीयपर्याययोः सङ्-
 स्नानभूताङ्गे सत्येष स्मार्तधर्मप्रवृत्तिः । प्रायश्चित्तरूपसंस्कारादि-
 ज्ञानोत्तरं भौतधर्मप्रवृत्तिरिति सूचनायैव तृतीये पर्वणि 'तत उद-
 कोपस्पर्शनं पायमान्यादिभिरथ गृहमेधोपदेशनं नाध्यापनम्' इति
 धीरूपं वाक्यं विरचितम् । 'ततो यो निर्वर्तते' इति कथनमपि प्रथमद्वि-
 तीयपर्याययोरपि प्रायश्चित्तज्ञानापूर्तायेवोपनीतपरमेतत् । कर्म-
 ठावस्थपुरुषपुत्रस्य तृतीयपर्यायगतपुत्रवात्पित्रननुष्ठितप्रायश्चित्तमेव
 कर्तव्यमिति गमयति । एवं तृतीये पर्याये पित्रा समादरणीयं संव-
 रसरक्षानं पुत्रवाक्य एव पठितं न पितृवाक्ये, पठिते सति तु पूर्व-
 पर्याययोरपि प्रायश्चित्तेन भौतेप्याधिकारसम्पत्तेः पूर्वपर्यायवाक्ये-
 ष्वलगृहमेधीयोपदेशनं 'अथ गृहमेधोपदेशनम्' इति कर्तुमशक्यमेव
 स्यात् । तदर्थं संस्कारोदकोपस्पर्शनं पितृवाक्ये पठितुमुचितमपि
 पुत्रवाक्य एवातिदेशेनोक्तम् । यदि तु 'तत उदकोपस्पर्शनं पायमा-
 न्यादिभिः' इति वाक्यं पूर्वपर्याययोरपिवाऽभ्यस्यमानं प्रायश्चित्तरूपव-
 रसरदिज्ञानपरं भवति । एवञ्च स्नाने प्रायश्चित्ते पूर्णं सत्यपि ज्ञानुः
 श्रुतायनधिकार एव । केवलगृहमेधीय पर्याधिकार इत्यामदम्नादि
 'त्रिपुरां पतितसावित्रीकाणामपाये' इति परम्परासुं स्मर्यमाणास्मर्य-

माणोपनयनसाधारण्येन चतुर्थादिपुरुषेषु प्रात्यस्तोमेन प्रायश्चित्तं विधाय 'काममघीरिन्' इति वेदाध्ययनादिकथनमसङ्गतमेव भवेत् । सवन्मते प्रायश्चित्ते कृतेऽपि प्रपितामहाद्यस्मर्यमाणानुपनयनस्थले वेदाध्ययनानधिकारनिर्णयात् । एवं वसिष्ठोद्दालकप्रताश्वमेधाभृ-
थप्रात्यस्तोमानां पितृपितामहप्रपितामहादिलक्षणानुपादानात् स्मर्य-
माणास्मर्यमाणोपनयनावधिकसकलपुरुषसाधारण्येन प्रायश्चित्तत्वेन सिद्धत्वात् । तथैव याज्ञवल्क्यस्मृतावपि प्रात्यस्तोमस्य निखिलपुरुष-
साधारण्येन प्रायश्चित्तत्वसिद्धेऽपस्तम्बसूत्रे चतुर्थादिस्थले सर्वथा वेदाध्ययनानधिकारसूचनमसङ्गतमेव भवति ।

अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मवहिष्कृताः ।

सायित्रीपतिता प्रात्या प्रात्यास्तोमादृते क्रतोः ।

इत्यत्र प्रात्यस्तोमे सति श्रौतस्मार्तसकलकर्माधिकारसूचनात् प्रात्यस्तोमादिप्रायश्चित्तेनाऽऽकामैरपि भवद्भिः श्रौतेऽधिकार एष्टव्य एव भवेत् । एवञ्चाऽऽपस्तम्बसूत्रेऽतिगुरुतरद्वादशवर्षत्रैविधिकं ब्रह्मचर्यं निर्दिश्यमानं श्रुत्यध्ययनानधिकारे निरर्थकमेव स्यात् । अन्यैस्तृ-
तीये पर्याये एषङ्गुर्दभृत्प्रायश्चित्तानाम्नानात्स्मृत्यन्तरानुरोधेनाऽऽपस्त-
म्बसूत्रे विसंभ्रुलतापरिहाराय चतुर्थादिपुरुषस्थले श्रौताधिकारः पू-
र्वोक्तरीत्या स्वीकर्तव्य एव । अर्धप्रात्यस्तोमेन प्रात्यतानिर्हण्येन वेदाध्ययनाधिकारकथनात्स्मृत्यन्तराधिरोधेनैवाऽपरस्मृतिनियोजन-
स्य सति सम्भवे कर्तुमुचितत्वात् । 'तत उदकोपस्पर्शनं पाषमान्या-
दिभिः' इत्यस्याभ्यासपरकालनिर्देशमन्तरा प्रायश्चित्तवनिर्णायकमा-
नाभावात् प्रायश्चित्तपरतया नेतुमशक्यत्वाच्च । आपस्तम्बेनाऽपि उप-
नयनात्पूर्वमेव गुरुतरद्वादशवर्षब्रह्मचर्याम्नानात् उपनयनोत्तरं वेदा-
धिकृतये क्षुद्रमेव संवत्सरस्नानमभिमतं भवति । अत एव पितुः
संवत्सरस्नानाभावे पुत्रेण तावद्वेदाध्ययनाधिकृतये संवत्सरस्नानं
कर्तव्यमिति हृदयेन 'ततो यो निर्घर्तते' इत्यादियाक्यं प्रयतितं स-

कृतं भवति ॥

यस्तुतस्तु 'सायत् यस्य प्रपितमहादि नानुस्मर्यते' इति तृती
यपर्याये उदकोपस्पर्शनलक्षणप्रायश्चित्तेऽपि धीताध्ययनम् भव
तीत्येतदर्थक नाध्यापनमित्येतदाणस्तम्बसुनमित्युक्तं तत्सायद्रात्यस्तो-
माद्यसमर्पणपर विज्ञेयम् । परस्वरेण 'त्रिपुरुष पतितसावित्रीकाणामप-
त्ये चतुर्थकपे सस्कारो नाध्यापनञ्च' इत्यभिधाय 'तेषां सस्कारेषुमां
त्यस्तोमेमेष्टा काममर्घ्यायिरन् व्ययहार्या भवन्ति' इति कथितम् । तत्रेष्टा
संस्कारेषुर्मेयदित्यन्वयः । एवञ्च चतुर्थप्रभृतिषु प्रायश्चित्तान्तरकर-
णे प्रात्यस्तोमाद्यकरणे स्मार्तकर्मानुष्ठानमाश्रम् । एते तु प्रात्यस्तो-
मादी सर्वपातकनिवृत्तौ भवत्येव धीताध्ययनम् । अत एव याज्ञ-
वल्केनापि—

अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्ववर्मपाद्विमुक्ताः ।

सावित्री पतिता मात्या—

इत्यभिधाय—

प्रात्यस्तोमाद्वे प्रतोः ।

इत्यनेन प्रात्यस्तोमे कृते धीतस्मार्तसर्ववर्माधिकार इति स्पष्टी-
कृतम् । एवञ्च नगिष्टेनापि 'प्रात्यस्तोमेन वा यजेत' इति अद्वयमेवायमभ्युप-
हृत्तवानपि कल्पितत्वेन सर्वप्रात्यस्तानियत्संकल्पेन सर्वधोतस्मार्ताधिकारो
नियच्छस्तस्मात्प्राध्यापनमिति सकलस्मृतियचनानुरोधेन प्रात्यस्तो
माद्यसमर्पणपरमिति विज्ञेयम् । 'त्रिपुरुष पतितसावित्रीकाणामपत्ये'
इत्यत्राभ्युपपत्तं चतुर्थपरमाश्रममिति न ग्रहितव्यम् । न पतन्त्येनेनेति
व्युत्पत्त्या चतुर्थप्रभृतीनामपि तद्व्यायकमिति विवेचनीयम् । 'त्रिपुरुष
पतितसावित्रीकाणामपत्ये' इत्यनेन चतुर्धादौ प्रात्यस्तोमामपि ना-
ध्यापनमित्युक्तं परस्वरेण । तद्विषय एवाऽऽस्तम्बन हनोदकस्पर्शस्यापि
नाध्यापनमित्यप्यपनामाधो निरुक्तः । स ध्वजविषये प्रात्यस्तो-
मकरणकारणाम्यमेवाध्यापनानध्ययने इति समर्थनीयः । अयिरोधेन

सम्भवत्यर्थं विरोधस्याऽनुचितत्वात् । तस्मात्सकलस्मृतिवचनानुरो-
धेन नाध्यापनमिति वचनं यात्यस्तोमाद्यसमर्थविषयमिति सम्य-
गिदमवदातमित्यापस्तम्बवचनयोजना ॥

अथ याज्ञवल्क्यवचनयोजना । आपोऽशदिति । आडभिविधावि-
त्याद्यर्थः पारस्करसूत्रवदेव योजनीयः, अत ऊर्ध्वमुपनयनाभावात् । पो-
ऽशवर्षाद्यूर्ध्वं सर्वधर्मवहिष्कृताः स्मार्तश्रौतधर्मवहिष्कृताः सन्तः
सावित्रीपतिता यात्याः यात्यशब्दाहः यात्यस्तोमाहते पतन्ति स्वी-
चितस्थानादधः पतन्ति, यात्यस्तोमे सति तु अयात्या अपतित-
सावित्रीकाः श्रौतस्मार्तधर्माधिकारिणो, न पतन्तीत्यर्थः । अत्रा-
ऽऽपस्तम्बाद्युक्तप्रायश्चित्तानां क्षुद्रस्थात्तत्रोपनयनाधिकारकत्वेकं वेदा-
ध्ययनाधिकारपरमन्यदिति विभागः समाहृतः । यात्यस्तोमस्तु सर्वो-
त्तत्वाच्चिरवशेषं सर्वेनोनिहन्तृत्वात्, यात्यस्तोमेनैकेनैवोपनयन-
स्मार्तश्रौतकर्माधिकारासिद्धेर्याज्ञवल्क्येन, यात्यस्तोम एवैको निरक्तः
प्रायश्चित्तत्वेन । अत एव वसिष्ठवचने उद्दालकप्रतादश्वमेधावभृथ-
स्नानमधिकफलं ब्रह्महत्यादिमहापातकनियतकस्य क्षुद्रोपपातकनि-
यतकस्य सन्देहाभावादिति पठित्वा ततोऽप्यश्वमेधावभृथस्नाना-
दतिप्रशस्तो यात्यस्तोम इति पञ्चात्पादो यात्यस्तोमस्याऽऽदतः, स-
ङ्गतो भवति । अत एव च पारस्करसूत्रे आपोऽशदित्यादिना पतित-
सावित्रीकत्वं गिदच्य पतितसावित्रीकतायां उपपातकरूपत्वात् 'का-
लातिक्रमे नियतवत्' इति उपपातकनियतं यद्यप्रायश्चित्तं तद्वत् प्रा-
यश्चित्तं विधेयमिति सामान्यप्रायश्चित्तमापस्तम्बसमं विधाय 'त्रिपुरपं
पतितसावित्रीकाणामपत्ये' इत्यादिना 'कालातिक्रम' इत्युपपातकप्रा-
यश्चित्तेन न विम्पया शुद्धिरिति 'नोपनयनादिसंस्काराध्ययनादिभ-
वितुमर्हतीति 'तेषां संस्कारेष्वुर्वात्यस्तोमेनेष्टा' इति याज्ञकपितृपिता-
महादीनां यात्यस्तोमोत्तरमुपनयनाध्ययनादित्यसकलसंस्कारार्हतेति
मनासि निधाय यात्यस्तोममतिविशिष्टं याज्ञवल्क्यवचनवदेवादाय

यलवत्तरदोषेऽपि बहुजनग्रात्यतालक्षणे प्रायश्चित्तरूपस्यैकद्वित्रादि-
ग्रात्यतानिवर्तकता सहजसिद्धेति त्रिपुरुषमिति कथं सङ्गतं भवति ॥

अथ मनुवचनयोजना । आपोऽश्वत्थादि । अत्राडादिविधेचनं
पारस्करसूत्रवदेव । 'नैतैरपूतैर्विधिवत्' इति मनी विशिष्य पतितसावित्री-
कत्वनिवृत्तये याज्ञवल्क्यादिवत् प्रायश्चित्तं नाऽऽम्नातं, परन्तूपपातक-
त्वादस्योपपातकसामान्यप्रायश्चित्तं चान्द्रायणपराकादिकं याज्ञवल्क्योक्तं
ग्रात्यस्तोमोद्दालकमृतादि च पतितसावित्रीकत्वदोषनियहणायाऽभि-
प्रेतमिति नैतैरित्यादिना सूच्यते ।

येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि ।

तांश्चारयित्वा त्रीन्कृच्छ्रान्यथाविध्युपनयेत् ॥

इति मनुवचनं न पतितसावित्रीकत्वदोषपरिहारपरम्, अविध्यु-
पनयने घनगर्जनादिना विध्युल्लङ्घनेनोपनयने कृच्छ्रप्रयानुष्ठापनेन
'पुनरुपनयनपरम्', इतरथा पतितसावित्रीकप्रायश्चित्तस्य 'नानूच्येत
यथाविधि' । षोडशवर्षादिमध्ये उपनयनाभावात् कृच्छ्रप्रयानन्तरं
यथाविधि षोडशवर्षमध्ये एवोपनयेदित्यर्थासङ्गतेः । अतीते षोडशे
पुनः षोडशवर्षमर्ध्यत्वसम्पादनायोगात् षोडशवर्षिकताया गतार्थाः
पुनरागमनायोगात् । घनगर्जनादौ जाते उपनयने पुनर्घनगर्जनादि-
रहिते काले उपनयनं विधेयमिति तु सङ्गतं भवति । स्वाध्यायघन-
गर्जनादिरहितकालस्याभ्यासं यतमानतया तत्प्रतीक्षणसम्भवात् ।
षोडशवर्षिकत्वे जातेऽष्टवर्षत्वादेः सम्पादनानर्हत्यादिति । यापक-
प्रतपरं यमयधनमुपनयनोत्तरं दैवाम्मानुपाद्यापराधात् पञ्चदशवर्ष-
पर्यन्तं नित्यसन्ध्यावन्दनाविलोपे उपपातकत्वात्तत्प्रायश्चित्तपरम् ।
तदपि प्रायश्चित्तं 'कालातिक्रमे' इति सूत्रेणोपपातकसामान्यप्रायश्चि-
त्तेन सह सङ्गृहीतं भवति । यथिष्टवचने तद्दालकमृताश्वमेधावभृथ-
स्नानग्रात्यस्तोमाधिकल्पेन पतितसावित्रीकत्वप्रायश्चित्तभूता इति
केचित् । उद्दालकमृतेन सह ऽभ्यमेधावभृथस्नानग्रात्यस्तोमान्यतरः

समुच्चित इत्यग्रे । अद्यमेधस्नानवात्यस्तोमयोरतिविशिष्टं वात्स्वत-
न्वावेव, नोद्दालकवतसमुच्चयापेक्षिणौ याज्ञवल्केन केवलवात्यस्तोम-
स्य परिग्रहादित्यने ।

अत्रायं सङ्ग्रहः—याज्ञवल्क्यवचनेन वात्यस्तोमः सर्वकर्माहताद्य-
स्नानादुपनयनमध्ययनञ्च भवति । अत्र प्रथमपर्वणि आपस्तम्बोक्तं
‘‘क्रतुं वैविध्यकं ब्रह्मचर्यं यमोक्तं यावकमसं वसिष्ठोक्तमुद्दालकवतमुपपात-
कप्रायश्चित्तचान्द्रायणादिकञ्च याज्ञवल्क्योक्तवात्यस्तोमेन वैकल्पिकमु-
पनयनाधिकारसम्पादकम् । वेदाध्ययनाधिकारसम्पादकं पुनरापस्त-
म्बोक्तं संवत्सरोदकोपस्पर्शनम् । वसिष्ठोक्तमद्यमेधावभृथस्नानवात्यस्तो-
मान्यतरश्च वैकल्पिकम् । अथ द्वितीये पर्याये क्रतुं वैविध्यकं ब्रह्मचर्यं
यमोक्तं यावकमसं वसिष्ठोक्तोद्दालकवतञ्चेत्येतानि वैकल्पिकानि पद्मगुणि-
तानि पितृपितामहानुपनये उपनयनाधिकारकरप्रायश्चित्तानि । तत्र
यथा ‘प्रथमेऽतिक्रमे क्रतुरेवं वत्सर’ इत्यापस्तम्बवचने ‘अस्य पितामह’
इत्युपक्रमात् ‘तेषां प्रायश्चित्तम्’ इति निर्वेशात् त्रिमिरपि संवत्सरब्रह्म-
चर्यं कर्तव्यम् । तथाऽयं विभागः—पितामहवात्यतानिमित्तमेकर्तुंब्रह्मच-
र्यमुत्तरोत्तरं वात्यताभिर्वृद्ध्यालकस्य वत्सरब्रह्मचर्यमपेक्षितम् । पिता-
महस्यं पुनः स्वार्थमेकर्तुंब्रह्मचर्यं वात्यतादशायां वात्यपुत्रोत्पादनात्
वात्यताऽभिवृद्धेति धर्तुंब्रह्मचर्यं वात्यपुत्राद् वात्यपुत्रजननाद् वात्य-
तायाः पुनरतिवृद्धेः धर्तुंब्रह्मचर्यंश्चापेक्षितमिति संवत्सरब्रह्मचर्यमपे-
क्षितम् । पितुः पुनः स्वपितुर्वात्यतानिमित्तमेकर्तुंब्रह्मचर्यं स्वार्थं धर्तुं
ब्रह्मचर्यं पुत्रार्थं धर्तुंब्रह्मचर्यं वात्यतादशायां स्वस्योत्पत्तेः स्वपुत्रो-
त्पत्तेश्चोत्तरोत्तरं वात्यताप्रावल्यात् । तथा च स्वस्यैव चालकस्या-
ऽनुपनयने एकर्तुंब्रह्मचर्यं, पितृश्चानुपनयने त्र्यर्तुंब्रह्मचर्यमिति विभ-
जनीयम् । एवञ्च प्रयाणामपि चालकपितृपितामहानां वात्यतास्तु या-
वकादीनां पाद्गुण्यानि कथितानि । तत्र क्रतुब्रह्मचर्यं वदेत् स्वस्य
चालस्य पितृश्च वात्यतायां त्रिगुणमेधानुष्ठेयमिति सिद्धम् । वेदा-

ध्ययनाधिकारसम्पादकं पुनरापस्तम्बोक्तपुरुषसङ्ख्याप्रमितवत्सरोदको-
पस्पर्शनं वसिष्ठोक्ताद्यमेधावभृथस्नानं तदुक्तवात्यस्तोमोवा । अथ
तृतीये पर्याये उपनयनाधिकारसम्पादकं द्वादशवर्षत्रैविद्यकं ब्रह्मचर्य-
मापस्तम्बोक्तं, यमोक्तद्विसप्ततियावकग्रतानि, वसिष्ठोक्तद्विसप्तत्युद्दालकग्र-
तानि याज्ञवल्क्योक्तवात्यस्तोमोवा । द्वादशवर्षब्रह्मचर्यग्रतादिनाऽतिष्ठे-
शाद्दालस्यादिना सहदेवैकस्मिन्दिने पायमान्यादिभिः स्नानं करोति
चेत्सर्हि तद्दिनमारभ्यैव स्मार्तं चर्मपरिग्रहाधिकारः । कालेत्याद्यनुसन्धे-
यम् । कालातिक्रमे बहुकालरूपे यावकप्रत्याम्नायचतुर्दशप्राजापत्या-
नि प्राह्याणि । अल्पकाले सति उद्दालकग्रतप्रत्याम्नायसपाददशप्रा-
जापत्यानि, एकतुर्ब्रह्मचर्यप्रत्याम्नायप्राजापत्यानि, कालातिक्रमाल्प-
स्यवाहुल्याभ्यां सपाददश चतुर्दश वा भवन्ति । अथञ्च विभातो दाल-
क एव । पितृपितामहव्यापतायां चतुर्दशप्राजापत्याभ्येव भवेयुः,
कालदैर्घ्यनेयायादित्यनुसन्धेयम् । पूर्वं मच्चरमतानुष्ठानादेनसां नि-
वृत्तेरल्पमात्रे एनसि सति तत्रालस्यादिना सहदेव स्नानास्मार्त-
चर्मपरिग्रहेण कालयापने कालान्तरं सम्पूर्णोदकस्पर्शादध्ययनं स-
म्पादनीयमितीच्छायां सत्यां सम्पूर्णोदकस्पर्शान्तराऽस्मिन्दिपङ्कते
सति स्मार्तानुष्ठानकाले जातपुत्रस्य संस्कारो 'ग्रथा प्रथमेऽतिक्रमे'
इति निर्देशात् पितृरुपनयनपर्यन्तमनुष्ठानेन पुत्रस्याप्युपनयनपर्यन्ता-
धिकारादुपनयने जाते पञ्चादध्ययनाय पित्रा सम्पूर्णोदकस्पर्शाकर-
णात् पुत्रस्य संवत्सरपर्यन्तोदकोपस्पर्शोऽध्ययनेऽधिकारः । तत्पुत्रा-
दूर्ध्वन्तु प्रसिद्धाद्विजपुत्रादीनां यथातथैव कर्तव्यं स्वाभाविकमेव ।
एवञ्च पितुरपि पूर्वमुपनयनात् द्वादशवर्षवृत्तेनैव सर्वेनसां धिलयात्
स्वल्पैरस्वात्प्रथमपर्याये यत्सवत्सरोदकोपस्पर्शनं तावर्तवाध्ययना-
धिकार इति गमितम् । तत्रालस्यादिना कालान्तरे उदकोपस्पर्शनं
विधेयमितीच्छायामेव मरणे नत्पुत्रे संवत्सरोदकोपस्पर्शनेनाऽध्ययना-
धिकारे पितुः सुतरां संवत्सरोपस्पर्शनेनाऽधिकारौचित्यात् । एवं

तृतीये पर्याये न स्नाने गौरवं किन्तु प्रथमपर्यायवदेव स्नानं ब्रह्म-
चर्यादावेवाऽतिगौरवपरिग्रहात् । एवञ्च संवत्सरस्नानं तत्समकल्प-
मश्वमेधावभृथस्थानं ब्राह्म्यस्तोमो वैकोऽध्ययनाधिकारहेतुरिति वि-
वेचनीयम् । तत्र संवत्सरोदकोपस्पर्शं त्रिषवणमुदकोपस्पर्शनिर्देशा-
त् दिनचतुष्टयेनैकं प्राजापत्यं द्वादशस्नानेनैकप्राजापत्यम्भरणात् ।
तथा च संवत्सरस्नानस्य भवतिप्राजापत्यानि भवन्ति । यमोक्त्या-
वकप्रतप्रत्याम्नायानि चतुर्दश प्राजापत्यानि । उद्दालकप्रतप्रत्योन्ना-
यानि सप्ताददशप्राजापत्यानि । संवत्सरस्नानस्थानेऽश्वमेधावभृ-
थब्राह्म्यस्तोमयोर्वसिष्ठेन निर्देशात् त्रयं समचलमेव ॥

- अथ 'त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकाणामपत्ये' इत्यत्र पतितसावित्री-
काणां चतुराद्याधिक्येऽपि ब्राह्म्यस्तोमनिमित्तमस्ति 'ऐन्द्राग्रस्थल इव'
इत्युक्तं, तत्कथमिति चेदित्थम् । तथा हि—'ऐन्द्राग्रम्पुनरुत्सृष्टमालमेत
य आवृतीयात्पुरुषात्सोमं न पिबेत्' इति सोमपानाभावे ऐन्द्राग्रप्रयो-
जकं उक्तं । एवम्—'आदिपनं धूम्रललाममालमेत यो दुर्ग्राहणः सोमं
पिपासेत्' इति दौर्ग्राहण्यसमेता सोमपिपासा आदिवनप्रयोजिको-
क्ता । एवम्—

यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपुरुषम् ।

• स वै दुर्ग्राहणो नामे न सोमं पातुमर्हति ॥

'यश्चेव वृषलीपतिः', 'सर्वकर्मवहिष्कृत' इति पाठभेदः । तत्रानया
स्मृत्या दौर्ग्राहण्यं समास्नातम् । अत्रैन्द्राग्रादिवनप्रयोजके स्मार्त-
श्रेष्ठेयानि दौर्ग्राहण्यानि ग्रीणि किं विजातीयानि । किं वा सर्वमेक
विधमेव दौर्ग्राहण्यमाहोस्विव नानापि दौर्ग्राहण्यानि द्वैरात्रनयेन
ऐन्द्राग्रप्रयोजकतयाऽऽदिवनप्रयोजकतया च श्रुतिभ्यां परित्यज्यतानि ।
स्मृतिस्तु श्रुतिद्वयानुमतदौर्ग्राहण्यद्वयप्रकाशिकेति विषये प्रमाणमे-
वादिह ग्रीणि दौर्ग्राहण्यानीति वक्षि । तत्र, त्रिभिरपि प्रमाणैर्न-त्रि-
विधं दौर्ग्राहण्यं प्रतिपाद्यते, किन्तु श्रुतिभ्यां द्वे दौर्ग्राहण्ये प्रतिपा-

येते । स्मृतिस्तु द्विविधदौर्ग्राहण्यानुवादिका, न तु तृतीयं दौर्ग्राह्य-
ण्यं प्रतिपादयति । तदौर्ग्राह्ये निमित्ते नैमित्तिकस्यापरस्याऽकथ-
नात् । तत्र स्मृतविन्द्राग्नौ घेदीसम्वन्धविच्छेदनिमित्तकः । घेदीविच्छे-
दश्च सोमविच्छेदलक्षण एव । 'पेन्द्राग्नं पुनस्तृष्टम्' इति मूलभूतश्रु-
त्या सोमपानामावस्य निमित्तत्वेन स्पष्टं प्रत्यायनात् । आश्विनस्तु
पशुर्दौर्ग्राह्यनिमित्तकः । यस्य वेदश्चेति स्मृत्या वेदच्छेदस्य दौर्ग्राह्य-
ण्यसम्पादकतया प्रत्यायनात्तदौर्ग्राह्यस्य 'आश्विने अश्विनम्' इ-
त्यादिश्रुत्या निमित्तप्रत्ययात् । अथ यस्य वेदश्चेति स्मृत्या वेदवेदी-
विच्छेदस्य दौर्ग्राह्यहेतुत्वेन प्रत्यायनात् सोमविच्छेदस्य च वेद-
विच्छेदान्तर्गतत्वादश्विनमित्यादिश्रुतिविहिताम्बिनेनेव वेदवेदीवि-
च्छेदजनितदोषसामान्यनिवृत्तेराश्विने कृते नैन्द्राग्नः कर्तव्य इति चेत्,
निमित्तमेन्द्रादुभाषपि समुचितावैन्द्राग्नाश्विनाविस्त्युपदेश इति चेत् ।

अत्रायमाशयो माधवाचार्योऽस्ति लिखितः—'पुनस्तृष्टे पशौ विच्छिन्नो
था एतस्य सोमपीथी यो ग्राहणः सन्नातृतीयात्पुरुषात्सोमं न पि-
यति' इति निर्देशेन सोमपानविच्छेदप्रयुक्तदौर्ग्राह्येन कृत्यधिकार-
श्चैन्द्राग्नेन कृत्यधिकारः सिद्ध्यति । आश्विने तु 'यो दुर्ग्राहणः सोमं
पिपासेत्' इति निर्देशात् सोमपानध्वजालुत्वे सति दुर्ग्राहणोऽधिक्रि-
यते । एवञ्च ब्रह्मवर्चसप्रतिबन्धकीभूतदौर्ग्राह्यपानुत्तये आश्विनः
पशुः, कृत्यधिकारप्रतिबन्धकीभूतदौर्ग्राह्यहरणावैन्द्राग्नः पशुरिति
सिद्धं भवति । तत्राश्विनवाक्ये प्रान्ते 'यद्भूमौ भवति धूम्रिमाणमेवा-
स्मादपहन्ति ललामो भवति मुपत एवास्मिन् तेजो दधाति इति
वत्सि पशोर्धूमवर्णेन दौर्ग्राह्यलक्षणं धूम्रिमाणं मालिन्यमस्माद्य-
जमानादपहन्ति ललामशौक्त्येन त्वस्मिन् यजमाने मुपत एव मु-
ख्यमेव ब्रह्मवर्चसलक्षणं तेजो दधातीत्यर्थकं ब्रह्मवर्चसफलस्य स्पष्ट-
त्वादब्रह्मवर्चसप्रतिबन्धकीभूतदौर्ग्राह्यसामान्यमाश्विनेन निवर्त्य-
ते । अत्रैन्द्राग्नाश्विननिवर्त्ये दौर्ग्राह्यद्वयं यस्य वेदश्चेति स्मृत्या

निरूपितम् । अत्र वेदविच्छेदकथनादेव वेदिविच्छेदस्याऽप्यर्थसि-
द्धत्वाद्देदपूर्वकत्वाद्देदेः पुनरपि वेदिविच्छेदकथनमर्थभेदसूचनायैव
भवति । तत्र वेदस्याप्ययनद्वारा ब्रह्मवर्चससम्पादकत्वं मन्त्ररूप-
वार्धविधया अर्थज्ञानद्वारा च कर्मोपयोगित्वञ्चेति द्वे रूपे भवतः ।
तत्र कर्मोपयुक्तरूपद्वारा वेदिनिर्वर्तकत्वं, रूपान्तरेण ब्रह्मवर्चसहेतुत्वम् ।
तत्र वेदविच्छेदकथनं ब्रह्मवर्चसप्रतिबन्धकीभूतदौर्ब्राह्मण्यपरम् ।
वेदिविच्छेदकथनस्तु फलवन्धिकारनिमित्तभूतदौर्ब्राह्मण्यक्षापकम् । एवं
वेदी चेति चकारेणैवोक्तसमुच्चयसम्मवाद्देदञ्चेति चकारोऽनतिप्रयोज-
नः सन्ननुक्तसमुच्चयपरः । एवञ्च 'यथाकानायथाचाना' इति श्रुतिगमि-
ताचारस्य शीलादिलक्षणस्य समुचितस्य विच्छेदो वेदविच्छेदसमो
प्रात्यस्तोमनिवर्त्यप्रात्यतारूपस्ताण्डिब्राह्मणेन परिगृहीत इह सङ्गृहीतो
भवति । अत्र 'आदियनं धूम्रललाममालमेत यो दुर्ब्राह्मणः सोमं पिपा-
सेत्' इत्यत्र पिपेदित्यनुपत्त्या पिपासेदिति खनो निर्वंशात् प्राथमिकक्र-
तुप्रयोगेच्छेय परिगृहीता भवति न तु तदुच्चरन्तुप्रयोगेच्छापि । 'अ-
श्विनो वै देवानामसोमपायास्नां सौ पश्चात्सोमपीयं प्राप्नुतामदिवना-
येतस्य देवता' इति घाक्यशौचे प्रथमसोमपानस्यैव ग्रन्थायनेन तद्देव-
ताकयजमानस्यापि यादवकौचित्यात् । अत्र वेदादिविच्छेदमूलकदौ-
र्ब्राह्मण्यनिर्वहणाधीयमानब्रह्मवर्चसफलाय प्राथमिकसोमप्रयोगमाधि-
त्यादियनो विधीयते । तत्र 'सप्तदशारत्निर्याजपेयस्य यूपः' इत्यत्र सा-
क्षाद्वाजपेयं साप्तदशयान्वयायोगेऽपि तदङ्गपशुद्वारा यथाऽन्ययस्तथा
साक्षारसोमस्य पदवाधकत्वाभावेऽपि सामाङ्गमूताग्नीषोमीयतन्त्रद्वारा-
ऽऽध्यापयद्गृह्यते । ननु सवनाय पशुतन्त्रमेव कुतो नाधयः, अग्नीषोमीय-
पर्यन्तानुपाधने कां हेनुरिति चेत्सत्यं, पिपासेदिनि स्पष्टमिच्छाका-
लिकसोमाङ्गाधयणस्य सूचनात् । मयनीयपशुकाले क्रतियककर्तृक-
सोमयागस्य साक्यजमानानुमतिपूर्वकस्य प्रवृत्तत्वेन पिपासेदि-
त्यस्य सोमपशुसौच्यपेयनिच्छाकालतयाभावात्सवनीयपशोराश्व-

यत्वं प्रमाणानुरूपमेवेत्यभिप्रेतस्यैवाश्रयत्वं प्रमाणानुगुणत्वात्प-
रिग्राह्यम् । तथा चाऽऽदिवनपशुवचनं गुणफलविधिर्गोदोहनेन पशु-
कामस्येति वचनवदिति सिद्धं भवति । ऐन्द्राग्नस्तृतीयपुरुषपर्यन्तसो-
मविच्छेदसम्भूतवोषोपशमनद्वारा सोमाधिकारसम्पादकत्वादाधा-
नोत्तर सोमात्पूर्वं यथायोग कर्तव्यो भवति । आदिवनः पुनरग्नीषो-
मीयकाल एव प्रथमसोमाश्रयकत्वात् । एवञ्च प्रथमसोमात्पूर्वमाधि-
ग्रह्यवर्चसाभायनिर्दानीभूतदौर्ग्रहण्यप्रथमसोमाश्रितेनादिवनेन निव-
र्तते । तथाचादिवनः काम्यो गोदोहनवत्, न तु क्रत्वनाधिकारहेतुदौ-
र्ग्रहण्यनिवर्तकः । ऐन्द्राग्न एव तादृग्दौर्ग्रहण्यनिवर्तनद्वाराऽधि-
कारसम्पादकः । अत एव कात्यायनेन क्रत्वनाधिकारव्याप्यतनद्वाराऽधि-
कारसम्पादनपर ऐन्द्राग्न एव सुप्रितो न त्यादिवन । यदि चाऽऽदिव-
नोऽप्यैन्द्राग्नवदधिकारे हेतुः स्यात्समुच्चिरय तर्हि 'सर्वशापोमत्यय'
स्यायेन क्रत्वनाधिकारप्रतिपत्तये ऐन्द्राग्नवदादिवनोऽपि सुप्रितः स्यात्,
न तथा, तस्मादादिवनो ग्रह्यवर्चसप्रतिबन्धकीभूतदोषनिर्हरणपरत्वेन
भिन्नफल एव । अत एव कात्यायनिनः केवलैन्द्राग्नानुष्ठानेनैव कर्तुं स-
गुण मन्वते । एवञ्च कात्यायनिनामितरेषां या ग्रह्यवर्चसप्रतिबन्धकी-
भूतदोषनिर्हरणकामनायां प्रथमसोमप्रयोगे सति पशुरादिवनः कर्तव्यः ।
ऐन्द्राग्नेनैव प्रथमप्रयोगे सति तु ग्रह्यवर्चसप्रतिबन्धकीभूतो दोषस्त-
दवस्थ एव भवेत् । प्रथमसोमोत्तर ग्रह्यवर्चसप्रतिबन्धकदोषनिर्ह-
रणकामनायां तु ताण्ड्यवद्व्याप्त्युक्तमात्यस्तामादय एवाऽनुष्ठेयाः । तत्र
आत्यता मानाविधा । तृतीयपुरुषपर्यन्तवेदाचारादिविच्छेदस्ताण्ड्युपा-
सा चेति । तत्रानुपनयनादिप्रयुक्तमात्यतादिनिवृत्तावपि तत्तत्प्रमा-
णप्रवर्तनं समर्थमिति विवेकः ।

त्रिकाण्डमण्डनास्तु पश्चात् बहूनिह सञ्जिज्ञिषुः ।

एकस्य सोमविच्छेदे केचिदैन्द्राग्नमनुवन् ।

प्रयाणां सततं लुप्ते सोमे त्वैन्द्राग्नमादिवनम् ॥

पिता पितामहो वापि-सोमं यस्य न पीतवान् ।
दुर्ग्राहणं तमाचष्टे कर्कः शाखान्तरश्रुतेः ॥ इति ।

गोपालस्तु—

सोमेन यक्ष्यमाणस्य यस्य पित्रादयस्त्रयः ।
नेजिरे सोमयागेन स स्याद्विच्छिन्नसोमपः ॥
आलभेत स ऐन्द्राग्रमपशीर्णैर्गवः पशुम् ।
पुनरुत्सृष्टवाच्यो हि बाहोत्सृष्टः पुनर्वहन् ॥
छागेऽपि संभवत्येतद्ब्रह्मत्येष हिमाचले ।
स्वकण्ठेन भरद्वाजः सुस्पष्टमिदमब्रवीत् ॥
विच्छिन्नसोमपीथो वा दुर्ग्राहण इतीरितः । इति ।

अत्र 'य आरुतीयात्पुरुषात्सोमं न पिबेत्' इत्यत्र यष्टुः पुरुषा-
चतुर्थीः पितामहः । आङ् मर्यादायाम् । एवञ्च पितुः सोमपानाभावे
ऐन्द्राग्रः । अयमर्थः एकस्येति प्रथमकल्पेन गृहीतः । यदि चाङ्-
भिष्यासी, तर्हि पितृपितामहयोः सोमपाने ऐन्द्राग्रः । अयमर्थः
पितृपितामहयोः कल्पेन गृहीतः । यदि च यष्टारम्भेऽपि पितर-
मारभ्य त्रिपुरुषपरिमहस्तर्हि अपितामहपर्यन्तं सोमपाने ऐन्द्राग्रः ।
अयमर्थस्त्रयाणां पित्रादयस्त्रय इत्येताभ्यां परिगृहीतः । तत्र 'विच्छिन्न-
सोमपीथो वा दुर्ग्राहण इतीरित' इति पक्षेण दौर्ग्राहण्यहराऽऽदिपनस्यै-
न्द्राग्नेनाऽसोमपमाहुल्यात्समुच्चितः । अयमर्थस्त्रयाणामिति मध्यक-
ल्पेन सङ्गृहीतः । तत्र कर्धपक्ष एव साधुः, यष्टुरेव सूक्तीयावधित्वौ-
चित्वात् । यस्य पिता न सोमं पिबेदिति स्पष्टमनुक्त्या आरुतीया-
दिति सुस्तरनिर्देशेनाऽऽहोऽभिष्यासिपरत्वौचित्यात् । असोमपमा-
हुल्यादौर्ग्राहण्येनादिपन इत्यप्यसङ्गतं कल्याणसूत्रवितोधात् । तथा-
ऽसोमपत्वदोषपरिहारायादिपनादिपन्यचनात् । अत एव दौर्ग्राहण्यं
नाऽसोमपापप्रयुक्तं किन्तु वेदाचारविहीनत्वप्रयुक्तम् । ब्रह्मपर्वसामा-
यवीजभूतकल्पं विलक्षणमिति विवेकः ॥

केचित्तु—

सावित्रीमात्रसारोऽपि नाऽसौ दुर्गाहणो भवेत् ।

इति स्मृतेरतिक्रान्ते सावित्र्याः काले 'यस्य पिता पितामह इत्यनुपेतौ स्याताम्' इति यावत्तन्वधचनात्,

आपोऽशादाह्याविशाधनुर्विशाध वत्सरात् ।

ब्रह्मक्षत्रविशां काल औपनायनिकः परः ॥

अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मवहिष्कृताः ।

इति याज्ञवल्क्यवचनात्,

आपोऽशादं ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते ।

आद्याविशाक्षत्रवन्धोराचनुर्विशतेविंशः ॥

अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंसृताः ।

सावित्रीपतिता मात्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः ।

इति महवधनतः, 'अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति' इति पारस्करवचनात् मानान्तरश्च क्षापितदोषाहण्यनिवृत्तयेऽपि आश्विनः पशु । येन्द्रामस्तु सोमविच्छेदप्रयुक्तकृत्वतधिकारपरिहारायेत्याहुः ॥

तदेतदतिपेशलं, 'सावित्रीमात्रसारोऽपी'ति स्मृतिर्'नासौ दुर्गाहणो भवे'दिति पातित्याभायमेव द्रुते न तु ब्रह्मवर्चसप्रतियन्धकीभूतदोषाहण्यभायम् । 'यस्य वेदश्च वेदीचे'ति स्मृतिरन्यथाऽनधिकैव भवेत् । एवं 'यो दुर्गाहणः सोम पिपासेत्' इति चाक्ये सोमं पिपासेदित्यंशोऽनर्थकः स्यात् । 'आश्विनं भूध्रललाममालभेत यो दुर्गाहणः' इत्येतावत्तैषाऽभिमतार्थलभसम्भवात् । अतः प्रागुक्तरीत्यैवाश्विनविनियोगः समुचित इति दिक् ॥

अथ 'य आसृतीयात्पुरुषात्सोमं न पिवेत्' इत्यत्र तृतीयम्पुरुषं मर्यादीकृत्याऽमिव्याप्तीकृत्य वा सोमपानाभावस्येन्द्राग्ननिमित्तत्वात् पुरुषत्रयादूर्ध्वमपि सोमपानाभावे कथमैन्द्राग्नानुष्ठानं निमित्तालाभादिति चेत्सात्यम्, सहजं शतसहस्रावद्दुपुरुषाणां ब्रह्मरूपिमारभ्य

प्रवृत्तानां सोमपानामावे सति तत्र त्रिपुरुषसोमपानामावोऽपि सिद्ध इति निमित्तसत्त्यादैन्द्राग्ने भवेदेव । न च त्रिपुरुषोर्ध्वमधिकपुरुष-सोमपानामावे एनसो बाहुल्यादेकेनैन्द्राग्नेन तदेनसः कथं विलय इति वाच्यम्, सोमपानामावबाहुल्यप्रयुक्तैः नसां बहुत्वेऽपि सर्वे नसां सन्निधाने जायमानैन्द्राग्नादृष्टवशतो नाशसम्भवात् । अतिक्षुद्राग्नि-किरणस्पर्शमात्रेण तूल्यशेरूपस्य महतो वा नाशे भेदाभावात् । ययं त्रिपुरुषमित्यादि पारस्करसूत्रमपि योजनीयम् । कालातिक्रमे नियतवदिति सूत्रं बालकस्यैकस्य पित्रुश्च द्वयोः पितामहस्य च त्रयाणां पतितसावित्रीकत्वप्रायश्चित्तपरम् । यद्यप्यापोऽदशादित्युपक्रम्याऽत ऊर्ध्वमित्यनेन बालकस्यैव पतितसावित्रीकत्वमित्युक्त्या कालाति-क्रम इति सूत्रं पठितं बालकस्यैव पतितसावित्रीकत्वप्रायश्चित्तपरं मयितुमर्हति, तथापि त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकाणामिति त्रिपुरुषप-तितसावित्रीकापत्यप्रायश्चित्तविधानेन प्रथमप्रायश्चित्तस्य पुरुषत्रय-साधारणत्वौचित्यात् । अथ कालातिक्रमे नियतवदिति पुरुषत्रयप-र्यन्तपतितसावित्रीकप्रायश्चित्तं त्रिपुरुषपर्यन्तं भवेदेव । त्रिपुरुषादूर्ध्वं पतितसावित्रीकस्ये तु नागेन प्रायश्चित्तेन शुद्धिः, तेन नोपनयनसं-स्कारो न बाऽभ्यापनं किन्तु प्रात्यस्तोमेनेत्याह त्रिपुरुषमिति । संस्कारो नाऽभ्यापनञ्च नेत्यन्वयः । तेषां चतुर्णां मध्ये जनः कोपि प्रा-त्यस्तोमेनेष्ट्या संस्कारेषुर्भवेत् उपनयनसंस्कारेच्छुर्भवेत् । प्रात्य-स्तोमं विनोपनयनेच्छा न कार्येत्यर्थः । तत्र प्रमाणमाह काममिति । 'काममधीयीरन् व्यवहार्या भवन्ति' इति वचनात् । ताण्डिमाह्वयचनता-त्पर्यादिति भावः । ताण्डिग्रन्थे ईदृशवचनाभावेन वचनादित्यनेन वचन-तात्पर्यादिति लक्षणादिति विवेचनीयम् । अत्राऽनेकपतितसावित्री-काणां त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकोपि मयतीत्यैन्द्राग्नपशुन्यायेन सर्व-नसां प्रात्यस्तोमेन नाशः सम्भवति । विस्फुलिङ्गसम्पर्कतत्पूलराशेर-ूपस्य महतो वा नाशदर्शनेन प्रात्यस्तोमाग्निना सर्वप्रात्यतातूलानां

युगपदेव विलयनात् । एवञ्चोपनयनाध्ययनाद्यधिकारः सम्भवति, सर्वस्मादपि प्रायश्चित्ताद्वात्यस्तोमस्य बलवत्तमत्वात् । एतत्तुल्यप्रायश्चित्तस्याऽपरस्यालीकत्वात् । अत एव याज्ञवल्क्येन प्रथमवर्षण्यपि मात्यस्तोमः प्रायश्चित्तमिति गमितम् । आपस्तम्बसूत्रे 'वर्षा रथकारस्य ये त्रयाणां वर्षानामेतत्कर्म कुर्युस्तेषामेव काल' इति त्रयाणां वर्षानामन्तर्भूता ये रथङ्कुर्वन्ति ते रथकारा इत्यर्थ इति व्याख्यातारः । आश्वलायनसूत्रे 'ग्रीष्मवर्षाशरत्सु क्षत्रियवैश्योपकुट्टा' इति उपरुष्टो रथकारो वैश्यस्तक्षकर्मोपजीवति तद्याख्यायां पूर्वतन्त्रे षष्ठेऽध्याये 'सौधन्वनास्तु हीनत्वान्मन्त्रवर्णात् प्रतीयेरन्, इति ।

मनौ—

मास्यात्तु जायते वैश्यास्तु धन्वाचार्य एव च ।

कारुपश्च विजग्मा च मैत्रः सात्यत एव च ॥ इति ।

एवञ्च मन्त्रको यः सुधन्वा मात्यवैश्यपुत्रस्तत्पुत्राः सौधन्वनाः जन्मवः । 'ऋभूणान्वे'त्याभाजमन्त्रानुगृहीतास्ते शुक्रत्रैयणिकेभ्य आचार्यादिमज्जो विवाहितायां सवर्णायां जाता अपि हीना आचाराद्यभावात् । तेषां विना प्रायश्चित्तमधिकाराभावादाधानान्तरं वर्षासु विधीयते । ते च 'रथकाराः नेमिं नयन्ति, इति ऋभूणामेव सौधन्वनानां निर्वेशेन मन्त्रवर्णत एव रथकरणयोगसूचनात् । एवञ्च सवर्णायां सवर्णाद्विवाहितायामेवोपनयनसंस्काररहिता मात्यपरम्परागता रथकारा भवन्ति । आपस्तम्बसूत्रात्तु ब्राह्मणादिभ्यस्त्रिभ्योपि मात्येभ्यः सवर्णाः विवाहितास्तु जाता निरुपनयना रथकारा इति सिध्यति । आश्वलायनवचनमपि मनुवचनसममेव नेयम् । मनौ पूर्वेमुपनयनप्रकरणे आपोऽष्टादित्यादौ कालातिक्रमे मात्यतायाः प्रायश्चित्तेन तत्परिहारस्य च निर्देशेन ताण्ड्यब्राह्मणोक्तमात्यस्य काप्यपरिग्रहात्, मनुवचनगतमात्यपदं निरुपनयनत्वापत्तेर्मात्यतापरं, न तु ताण्ड्यकथितपरम् । उपनयनाभावेन मात्यत्वेऽपि विवाहितसवर्णायामेव सन्तानपरम्परंति ग्रैय-

पिंकात्वेनाऽऽपस्तम्बनिर्देशः । आत्मजननवचनेऽपि क्षत्रियवैश्याभ्यां सह-
पाठश्च रथकारस्य त्रैघर्णिकत्वनिर्णायक इति विवेकः ॥

शास्त्रवत्ये—

वैश्याशूयोस्तु राजन्यान्माहिष्योऽथैव शुतौ स्मृतौ ।

वैश्यास्तु करणः शूयां विभ्रास्वेष विधिः स्मृतः ॥

माहिष्येण करणान्तु रथकारः प्रजायते ।

इति समुपात्तो रथकार आधानेन ग्राह्यो रथकारपदरुद्धिमत्त्वेऽपि
छागन्यायेन मन्त्रवर्णोदितस्यैव परिग्राह्यत्वेन शास्त्रवत्योदितरथकार-
स्य मन्त्रवर्णविरुद्धत्वात् । तद्वत्—‘क्षत्रियवैश्यानुलोमानन्तरोत्पन्नजो रथ-
कारस्तस्याप्ययनेऽयादनोपनयनसंस्कारक्रियायाऽप्रतिपिज्ञा रथसु-
प्रयास्तुषियभ्यायनवृत्तिता च’ इति । एवमेव धर्तिष्ठेति । इदं वचनद्वयमपि
प्रत्यक्षमन्त्रवर्णविरोधात् शास्त्रवत्योदितरथकारपरिग्रहायोगात् ‘वर्षास्तु
रथकार’ इति वचसो मूलकपरत्वात् रथकारपदप्रमायत्ततयाऽऽधान-
स्योपनयनाद्यक्षेपकत्वसामर्थ्याभावेन तदक्षेपकत्वप्रमायत्ततया च
न्यायामासमूलकं विवेचनीयम् । अयं बोधयनस्यमपि रथकारोपनय-
नादिपरं न्यायामासापत्तमिति दिक् ॥

‘अथाधायेति शूद्रस्य महीयदग्रं शूद्रस्य मस्तु शूद्रस्य’ इति । शुतौ
लिङ्गदर्शनात् परस्परया शूद्रासम्बन्धात् शास्त्रवत्योदितरथकारस्या-
द्यानोपनयनादिकं धृत्यनुमतमेव । अत एवाऽऽपस्तम्बेऽपि दशपूर्णमास-
प्रकरणे—‘एदिति प्रातणस्याऽग्राहीति राजन्यस्याऽऽद्वयेति वैश्यस्याऽऽ
धायेति शूद्रस्पृतेति’ शूद्रस्य दशपूर्णमासाधिकारं सूचयति स्मेति चेत्
सर्वमिदं धृत्यनुमतमेव । तथा हि राजन्यदशपूर्णमासप्रकरणे—‘अथ द-
विष्टत मुदादपति हविष्टदेहीति पात्रे हविष्टद्वयमेव तद्विष्टजते वा-
ग्धं यजमानयजमेपेतपुनरुपहृत्यते’ इति हविष्टद्वयानुष्ठानकारे वाग्वित्तगांत्
मन्त्रादिवागर्पणवाचसानुष्ठानस्य हविष्टद्वयवित्तगांयोः नामकात्तन्वा-
त् वाग्वित्तगां मन्त्रोवाचानां हविष्टसंस्तुता तद्वन्तरग्रहीनि मन्त्र-

गतपदप्रशंसार्थं प्रवृत्तं ब्राह्मण, 'तानि वा एतानि चत्वारि वाचः एही-
ति ब्राह्मणस्यागह्याद्रवेति वेदस्य राजन्यगन्धोश्चाधावेति शूद्रस्य
स यदेव ब्राह्मणस्य तदाह तद्धि यक्षियतममेतदुह वे वाचः शान्ततमं
यदेहीति तस्मादेहीत्येव ध्यादिति' । अत्र राजन्यगन्धोरिति निर्देशा-
दुत्तमक्षत्रियस्येदं ब्राह्मणं न भवतीति गमिनम् । आगह्याद्रवेति युग
पक्षेर्देशात् ब्राह्मणशूद्रयोरिव पृथक्शब्दनिर्देशमाधादेतत्पदद्वयमु-
भयत्रापि समानमिति ज्ञापितम् । अत एवोत्तमक्षत्रियत्वाभावात्तदेष-
निर्देशोत्तरमेव राजन्यगन्धोः पाठो कृतो वेद्यादपि जघन्यतासूचनेन
वैश्यपदार्हतापि भवति । राजन्यगन्धोर्यत्पदं तत्पदं तत्पदार्हता वैश्य
स्थापीति ज्ञापनाय । अत एवाऽऽस्तम्येन राजन्यवैश्ययोर्व्यत्ययेन पद-
निर्देशः कृतः । अत्र मन्त्रगत एहीतिपदस्य नित्यवच्छिन्नस्य लौकिक-
ब्राह्मणाद्याह्वानवाक्चतुष्टयानुवादेन वाक्त्रयस्य एहीत्येव ध्यादिति
निराकरणपूर्वकं यक्षियत्वादिगुणेन प्रशसा कृता व्रतौ नित्यता च
गमिना । अत एव कात्यायनेन शतपथमाध्यामिशेनेहीति शगेव ऋग्यजुस्ते-
न परिगृहीता । आगह्यादिवाक् ध्यापरिगृहीता । भास्वत्स्वचनन्तु
तत्तिथेयं कापि वाक्चतुष्टयस्यापि अथ्यह्वानवबोधनादेहीत्यस्यैव तद-
कृताविधानात् शतपथवचने सामान्यतः प्रतीयमानग्यायामासमूल-
कमेव । एव यथनप्रकरणे स्मरणे व्यवसाय वेदिपरिमाणमाप्नायते ।
शतपथं—'यावानुदाहृतापत्क्षत्रियस्य कुर्यान् मुखदक्ष्ण ब्राह्मणस्योप-
शयदग्रं स्त्रिया ऊरुदग्रं वैश्यस्याऽष्टीवदग्रं शूद्रस्यैव वीर्यां ह्येते' इति ।
अघोजानु त्वेष कुर्यादिति । अत्र यथनं कर्तुं स्मृतिप्रामेयेदिरनूयते ।
तत्र सर्वज्ञातिसाधारण्येन वचनानुवादेऽपि यद्यपिज्ञानमेव यथन ति-
ज्यति, न रथकारस्य, तस्येतरानादित्यब्राह्मणानामिव स्मृतिसमाप-
त्तवेदिकामात्रानुवाद एव । एव कात्यायनगृह्यमपि श्रुतिवदेव योजनीय-
म् । तथा हि—'ऊर्ध्वप्रमाणमास्य ब्राह्मणस्य, उरः क्षत्रियस्योर्ध्वपादयोः,
ऊरुवैश्यस्य, उपस्य, स्त्रिया, जानु शूद्रस्य, सर्वेषां वाऽघोजानु, एवं

पयोव्रतं ब्राह्मणस्य, यवागू राजन्यस्य, आमिक्षा वैश्यस्य, मस्तु शूद्र-
स्य' इति । अथ ब्राह्मणादिवर्णानां लौकिकनियमाद्यङ्गभूतपयआदिकं
वर्णचतुष्टयोचितमनूय सम्भावितकर्तॄणां त्रैवर्णिकानां पयआदिव्रतं क-
र्तौ नियम्यते । न त्वेतावता शूद्रस्य कृत्वधिकारः सिध्यतीति दिक् ॥

चस्तुतस्तु यदि शङ्खवसिष्ठनौधायनवचस्सु याज्ञवल्क्योक्तो माहिष्यकर-
णीभयः परस्परया शूद्राभयो न गृह्यते किन्तु वैश्याक्षत्रियमवमाहिष्य-
स्य वैश्यायाज्ञातो रथकार इति तर्हि तस्य भवतु नामाऽध्ययनाद्यधि-
कारः । 'यर्पास्तु रथकार आदधीत' इति वचने तु मन्त्रवर्णानुरोधाम्भ-
करथकार एव ग्राह्यो न तु शङ्खायुक्त इति दिक् ॥

अथ वसिष्ठवाक्ये उद्दालकमताश्वमेधावभृथस्नानघात्यस्तोमाः
परिदृश्यमाताः परस्परं धकल्पिकास्सन्तः साऽध्ययनोपनयननिमित्तभू-
ता भवन्तु किमित्युद्दालकमतमुपनयननिमित्तमश्वमेधावभृथस्नानघा-
त्यस्तोमान्यतरोऽध्ययनाङ्गमापस्तम्बवचनपरिपाट्येत्युच्यते । आपस्तम्ब-
वचनमुपनिरीक्षणमन्तरैव वसिष्ठवचनप्रवृत्तो याधकामावात् । अपि च-

सावित्रीपतिता घात्या घात्यस्तोमादते क्रतौः ।

इति याज्ञवल्क्यवचनं, वसिष्ठवचनञ्च 'घात्यस्तोमेन धा यजेत' इत्येवंलक्ष-
णं ताण्ड्यश्रुतिमूलकमेव भवदुपनयननिमित्तं भवतु न तु घात्योपनयनो-
त्तरमाविनोऽध्ययनस्य निमित्तम् । 'हीना वा पते हीयन्ते ये घात्यां प्रव-
सन्ति न हि ब्रह्मचर्यञ्चरन्ति' इति ब्रह्मचर्यस्थोपनयनावलम्बिनोऽभा-
वेन घात्यताभ्युचनेन निरुपनयनत्वप्रयुक्तघात्यतापरिहारपरत्वेनैव
घात्यस्तोमस्य ताण्ड्यब्राह्मणेन विधानमावृत्तमिति प्रत्ययादिति चेद-
ब्रूयते, ताण्ड्यब्राह्मणं तावदुपनयनकालापरिप्राप्तप्रयुक्तघात्यतापरिहा-
राय न घात्यस्तोमान् विचक्षे ताण्ड्यभावाभिधैः घात्यायनाऽऽपस्तम्बशा-
स्त्रायनादिभिरन्यथैव तद्योजनसूचनात् । तथा हि ताण्ड्यब्राह्मणे
सप्तदशोऽध्याये प्रथमतश्चातुर्भिः खण्डैः क्रमेण चत्वारो घात्यस्तोमाः
समाप्ताः—'देवा धै स्वर्गं लोकमापन्' इत्यादिना । तत्र प्रथमे खण्डे

णेनाऽदनीयं अन्यजनपदमयमयं हहेनातीत्यर्थः(१) । एवञ्च समुचित-
 वृत्तिं जीवनाय कृष्यादिलक्षणां न कुर्वन्ति । तद्विपर्ययतामशास्त्रीया-
 मेव ग्रहस्थापहरणादिलक्षणां कुर्वन्तीति प्रतिपादनेनाऽर्थात्त एवमि-
 त्यादिवाक्यं चिह्नितं भवति । एवञ्च न कृषिं ग्रहस्थापित्युभयत्रापि
 प्रामेणं शास्त्रीयवृत्तिसामान्यमशास्त्रीयवृत्तिसामान्यञ्चोपलक्षणवि-
 धया परिप्राप्तम् । तथा च शास्त्रीयां जीविकां परिहरन्ति, अशा-
 स्त्रीयां जीविकाञ्च स्वीकुर्यन्तीति सिद्धं भवति । अत एवाऽदृष्टं
 दृष्टप्रहणानर्हं जनं दण्डेनोपायमेदतो दण्डप्रहणेन, ततो मांसनामि-
 शापनिरोधादिना द्रव्याद्यादानेन हिंसन्तश्चरन्तीत्यशास्त्रीया वृत्ति-
 यन्ता । अत एव च 'अदीक्षिता दीक्षितवाचं घदन्ति' इति श्रुत्यं दी-
 क्षादिशिक्षिता अपि दीक्षिता वचं क्रुध्यन् द्रव्यमपेक्षितमिति मिथ्यादी-
 क्षितघेयघातयेन 'दीक्षितो भृतिं चिन्वात' इति शास्त्रार्थप्रकाशयन्तो
 द्रव्यमजयन्तो जीविकापरा इत्यशास्त्रीया वृत्तिरन्ता । एवञ्च 'हीना
 या' एते 'दीपगते' इत्यादिव्याक्यविधृतितपरेऽस्मिन् वाक्ये 'गरतिर'
 इत्यादी परिदोषेण 'न मातृवर्गश्चरन्ति' इति श्रुत्योक्तं बहुवचनमाहुयिनि
 समापतितम् । एवञ्च—

प्रमुखं प्रति दुरुक्तं वदन्तीत्येवार्थोऽस्तु । परन्तु 'न हि ब्रह्मचर्यं'मिति वाक्यं स्मरणं कीर्तनमित्युक्ताऽब्रह्मचर्यपरमेव ॥ तूपनयनाभावपरं तत्र तदशक्तैः । उपनयनोत्तरमेव ब्रह्मचर्यधर्माणामक्षारालवणाशन-गुरुकुलपासादीनां प्रवृत्त्योपनयने ब्रह्मचर्यपदप्रयोगादर्शनात् । लक्षणाया तत्परत्वे लक्षणाया एव द्रोपत्वात् । अत एवैतच्छ्रुतेरभिप्रायं जानताऽनुपनीतमात्यो नेह विवक्षित इति मनसि निधाय बाह्यायनेन अध्ययनेऽभिकान्तितमः स्यात् इति, कत्यायनेन 'अनूचानतमो वा' इति निर्दिष्टम् । घात्यस्तोमप्रकरणसमाप्तावपि बाह्यायनेन 'घात्यस्तोमेनेभ्दया भेदविद्यष्टिं समातिष्ठेयुः' इति कत्यायनेन 'घात्यस्तोमेनेभ्दया घात्यभावाद्विरेयुष्ययहायां भवन्ति' इति पुनर्यथेष्टाचरणं न विधेयं वैदिकचर्यं चाऽऽदरणीयेति कथितं, न तूपनेय इति । किञ्च- 'उष्णीषञ्च प्रतोदध्वज्यागुलिका ज्याहोडः होडश्च धियथश्च फलकास्तीर्णः कृष्णसंधासः कृष्णपल्लवे अजिने रजतो निष्कस्तद्वृहपतेर्यमू कान्तानिद्राम-तुपाणीतरेयां द्वे द्वे क्षामनी द्वे द्वे उपानहौ द्विपं द्विवाग्यजिनाम्येतद्वे घात्यधनम्' (?) इति घात्यस्तोमघतुष्टयार्थं घात्यस्वामिकं धनमाह्रातम् । तत्र यदि 'न हि ब्रह्मचर्यं श्रुयन्ति' इत्यनुपनीतपरं स्यादिदं घात्यधनमुच्यमानं सकलघात्यसाधारणप्रसङ्गतमेव स्यात् । न ह्यनुपनीतघात्यस्येदमसाधारणं धनं किन्तु भूतजनानामेवाश्रितं नात्र चतुर्विधे घात्यस्तोमेऽनुपनयनाय घात्यपरिमहः । किञ्चादीक्षिता इति निर्देशेन दीक्षार्हणमेषाऽदीक्षितत्यात्कीर्तनतो निन्दायोधनेन दीक्षातः पूर्वमतनोपनयनाविर्लक्षणराणां विस्मृतेमेव शापनाद् येऽनुपनीता इति क्वापि पाठादर्शनाद्येदं प्रकरणमनुपनीतपरमपीति यत्रतुमशक्यमेवेति दिष्टम् ॥

एवं द्वितीये खण्डे द्वितीयवाग्यस्तोमे 'ये नृशंसा निन्दिता सन्तो घात्यां प्रयमेयुस्त यतेन यजेरन्' इति घातुकाचेन निन्दिततया ब्रह्मचर्यामायप्रत्यक्षसापहरणादिलक्षणघात्यभाषणतत्त्वोत्कीर्तनेन नृशंस-

तातः पूर्वमवात्यतावात्यतयोः समतया सूचनात् । नृशंसतायां
 वात्यतायाञ्च यो नियमाभावेन वृद्धतायामपि तत्संभवात्पूर्वं शुद्ध-
 द्विजाताया एव सिद्धेर्नृशंसताधीननिन्दोत्तरत्वनियमस्यानुपनयना-
 यत्तवात्यतायामभावात् । न तत्राप्यनुपनीतवात्यपरिग्रहः । एवं तृतीये
 खण्डे तृतीये वात्यस्तोमे 'ये कनिष्ठाः सन्तो वात्यां प्रवसेयुस्त एतेन
 यजेरन्' इति प्रजननसामर्थ्यरूपकनिष्ठत्ववत्त्वे सति ब्रह्मचर्याभायब्रह्म-
 स्वापहरणाद्यन्यतमलक्षणवात्यभावं गतानां तृतीयवात्यस्तोमविधा-
 नात् । प्रजननसामर्थ्यानन्तरं वात्यमायस्य कथनेन प्रजननसमर्थस्य
 च बहुकालमपि सम्भवेनाऽनुपनयनस्य तदनन्तरभाषित्वनियमाभा-
 वेन नाऽत्राप्यनुपनयनायत्तवात्यपरिग्रहः । एवं चतुर्थे खण्डेपि चतुर्थे
 वात्यस्तोमे 'अथैष क्षमनीचामेद्राणां स्तोमो ये ज्येष्ठास्सन्तो वात्यां
 प्रवसेयुस्त एतेन यजेरन्' इति प्रजननाभावरूपज्येष्ठत्वे सति परस्वा-
 पहरणाद्यन्यतमलक्षणवात्यभावं गतानां चतुर्थस्तोमविधानात् । वार्ध-
 क्योत्तरं वात्यमावमासिकथनेनाऽनुपनयनलक्षणवात्यभावस्य वार्ध-
 क्योत्तरभाषित्वाभावेनाऽत्रापि नानुपनयनप्रयुक्तवात्यतापरिग्रहः ॥ .

अत्रायं विभागः—निन्दार्हं नृशंसतोत्तरं ब्रह्मस्वापहरणाद्यन्यतम-
 वात्यतमवात्यत्वे सति द्वितीयो वात्यस्तोमः । प्रजननसामर्थ्यानन्तर-
 मब्रह्मचर्यपरस्वापहरणादिलक्षणवात्यतायां सत्यां तृतीयवात्यस्तो-
 मः । वार्धक्ये अजननलक्षणे सति पश्चात्परस्वापहरणाद्यन्यतम-
 लक्षणवात्यतायां चतुर्थः स्तोमः । प्रजननसामर्थ्याविर्भावात्पूर्वं पर-
 स्वापहरणादिलक्षणे वात्यत्वे नृशंसतानुत्तरमायिनि सति प्र-
 थमो वात्यस्तोमः । यौवनत्वात्पूर्वं नृशंसतोत्तरमायिनि वात्यत्वे
 द्वितीयो वात्यस्तोमः । यौवनवार्धक्योत्तरमपि नृशंसतोत्तरमा-
 यित्वे वात्यतायां द्वितीयवात्यस्तोम एव । यौवनवार्धक्ये च
 नृशंसतायाः पूर्वमेव वात्यत्वे सति तृतीयचतुर्थौ क्रमेण वा-
 त्यस्तोमौ भवेताम् । यौवनवार्धक्ययोः सर्वथा नृशंसत्याभावे तु

यथायोगं तृतीयचतुर्थीवेव नियतौ । युवभावात्पूर्वं सर्वथा नृशंसत्वाभावे नृशंसत्वात्पूर्वञ्च प्रात्यत्ये सति प्रथम एव । नृशंसतोत्तरं प्रात्यत्ये तु द्वितीय एव । अत्र त्रयस्त्रिंशद्यजमानानामेकरूपतया नृशंसत्ये युयत्ये वृद्धत्ये वा क्रमेण निरुक्तीत्या त्रयः स्तोमा भवन्ति । यदि सङ्कीर्णाः केचन वृद्धप्रात्याः, केचन युवानः, केचन निन्दिताः, केचन दाला इति क्रमेणाऽनियमेन त्रयस्त्रिंशद्यजमानाः सम्पद्यन्ते तर्हि प्रथम एव प्रात्यस्तोमनियतनिरुक्तलक्षणाभावे प्रथमस्यैव साधारणस्योचितत्वात् । अत एव शास्त्रायनेन 'ये केचन प्रात्याः सम्पादयेयुस्ते प्रथमेन यजेरन्' इति शास्त्रायनेन 'ये प्रात्यगणस्य सम्पादयेयुस्ते प्रथमेन यजेरन्' इति प्रात्यसामान्यमात्रमेव त्रयस्त्रिंशदास्तद्व्यापकं बह्व्यमाणनियमत्रयरहितं प्रथमप्रात्यस्तोमाधिकारीति निरूपितम् । एवं ताण्ड्यप्राप्त्यानुरोधेन चतुर्विधोऽपि प्रात्यस्तोमोऽनुपनीतप्रात्यपरः, किन्तुपनीतविधाद्वर्जः न परः । 'न कृपि न धणिज्याम्' इति 'अदीक्षितम्' इत्यादिना विधाद्वदुचितक्रियाया एव समुल्लेखात् । अत एव श्रुतिभाषाभिज्ञेन शास्त्रायनेन सखीकान् मनसि निधाय 'प्रात्यस्तोमैर्यक्ष्यमाणाः पृथगग्नीनाधाय' इत्युक्तं सङ्गतं भवति । एवञ्च वाक्वल्गवशिष्टवचनयोः पतितसावित्रीकृत्यनिर्वाहणपरत्वेन प्रात्यस्तोमे ध्वजो न ताण्ड्यगतं, 'न हि प्रात्यधर्मश्चरन्ति' इति पाक्यमूलकम् । तस्ये सति न्यायामासमूलककृत्येन प्रामाण्यमेव परिपतेत् । एवञ्च वशिष्टप्रात्यवत्प्रवचसोर्वचनान्तरमेव किञ्चिन्मूलमित्यनुमेयम्, तत्र यावत्तन्मूलभूता श्रुतिः प्रत्यक्षतो न दृश्यते तावन्न्यायामासमूलककृत्यशङ्कयाऽननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं सिद्धमेव । एवञ्च सति विरोधामावादापस्तम्बोक्तमेव पतितसावित्रीकृत्ये प्रापाद्येऽनुचितम् । वशिष्टोक्ते उद्दालकप्रतमस्वमेघापभृथस्नानञ्च विरोधामावादानुष्ठानार्हं । आपस्तम्बसूत्रे 'बालकपितृपितामहा' इति बालकपितृपितामहप्रपितामहादय इत्यनुपनीतान् विमज्य तत्राप्युपनयनमप्ययश्चेति विशिष्य विमज्य त्रैविद्यकक्रतुप्रतमिति त्रैविद्यकसंपत्सत्य-

तमिति त्रैविद्यकद्वादशवर्षव्रतमिति विशेषतः पर्वत्रयमेदेनोपनयन-
 निमित्तमभिधाय संवत्सरस्नानमिति निर्णीतप्रतिपुरुषसङ्ख्याकस्नान-
 मिति पर्वद्वयेऽध्ययननिमित्तं स्पष्टमभिधाय तृतीये पर्वणि पुरुषसङ्ख्या-
 निर्णयाभावात्स्नानकालनिर्णयाभावादेनसः शङ्कया नाध्यापनमिति-
 विस्पष्टं कथनात् । उद्दालकप्रतस्यैव भूतसङ्ख्यदनुष्ठितोद्दालकप्रतनि-
 र्धर्त्यस्वकल्पनायाः स्थयुद्धिप्रमयत्वेन न्यायविरोधादापस्तम्बविभा-
 गेन कथनाभावात् गुरुतरैरसोऽतिलघूपायाऽऽपस्तम्बयचनाङ्गुलमेव
 योजनमुचितं भवति । अत्र यदि याज्ञवल्क्यमिष्टयचसोर्प्रात्यस्तोमा-
 नुष्ठानपरयोर्मुलभूतं यचनं ताण्ड्यभुतेरन्यत्र कल्प्यते तर्हि तर्किक विभि-
 न्नप्रकरणगत किं वा ताण्डितुदयचतुर्विधप्रात्यस्तोमविधायकप्रकरण-
 गतम् । तत्र प्रथमे पक्षे प्रकरणान्तरत्वात्कर्मन्तरमेव । तत्र यदि
 कर्मन्तरं साङ्गमेव विहितं तर्हि वशिष्ठगार्ग्यवल्क्यचसोर्नाममात्रे-
 णैव प्रात्यस्तोमसूचनात्तदितिकर्तव्यतानिर्देशाभावात्तदनुष्ठानमेव
 याचन्मूलदर्शनं रज्जं स्यात् । यदि कर्मन्तरं प्रकरणान्तरग-
 तं न साङ्गं विहितं नामातिदेशेन ताण्डितो त्रिरुद्धधर्मपरिहारे-
 णाऽविरुद्धा धर्मा नीयन्ते तर्हि तत्कर्म साङ्गमनुष्ठानं शक्यम् ।
 परन्तु प्रकरणान्तरेऽङ्गानि न सन्ति नामातिदेश एवेति प्रकरणान्त-
 रदर्शनं विना निर्णयानुपपत्तेः सन्देहादननुष्ठानमेव पुनर्यदिष्टं या-
 चन्मूलदर्शनम् । यदि च सर्वशाखाद्रष्टृभिः पारस्पर्यभूतिभिरनुप-
 नयनापत्तप्रात्यताप्रायश्चित्तत्वेन प्रात्यस्तोमपरिग्रहात् विशिष्य तद्-
 ह्यन्तरानान्तानातग्निप्राग्व्यगतधर्मैरेवेति शतव्यता प्राप्नोति नामाति-
 देशाचलम्येन सूचनान् । प्रकरणान्तरे निरङ्गं कर्मन्तरमिति निर्णीतं
 स्यात्तर्हि नामातिदेशतोऽविरुद्धा धर्मास्तान्प्रात्यस्तोमाग्नेयाः । तत्र
 तिर्यगुष्णीपादिप्रात्ययनानि सम्पाद्य ब्रह्मयन्त्रे शुद्रगायत्राय मा-
 गधदेशीयायाऽविरनमात्याचाराय वा देयानीत्यंशो लुप्यत एव,
 पतितसावित्रीके साष्टशप्रात्यताया नमायेन छारन्तोपात् । यजेनेत्ये-

कथञ्चननिर्देशेन गणयक्षत्वाभावसूचनादेकयजमानकत्वात् । प्रतिपु-
 षं त्रयस्त्रिंशद्गोसम्पादनमपि सुप्यत एव । गृहपतिस्थाने एक एव
 यजमान इति त्रयस्त्रिंशद्वा एव दक्षिणा भवन्ति । पक्षान्तरे त्रय-
 स्त्रिंशद्गवां यद्वैगुण्यं गृहपतित्वप्रयुक्तं तदपि न प्रवर्तते गृहपति-
 त्वाभावादगणयस्त्यात् । तथापि चतुर्विधेषु प्रात्यस्तोमेष्वपि प्रथ-
 मस्यैव धर्मातिदेशेन गच्छन्ति नेतरेषाम् । अन्येषामपि प्रथमत एव
 धर्माणां नेयत्वेन प्रकृतिर एव धर्मग्रहणौचित्यात् साधारणरूपत्वाच्च
 प्रथमस्य । एवञ्च प्रथमत एव सामादिधर्मा नेया इति सिद्धम् ।
 स्मार्तोऽयं प्रात्यस्तोमो यद्युपनयननिमित्तं यदि वाऽध्ययननिमित्तमु-
 भयथाऽप्यग्निलौकिक एवाऽधकीर्णनिष्पादस्थपतिवत्, तत्राऽनुपनी-
 तग्रहचारिणोराधारानधिकारात् । इतरथाऽधकीर्णिनोऽप्याधाना-
 द्यापद्येत । यदि च ताण्डित्यचतुर्विधप्रात्यस्तोमविधायकप्रकरण-
 गतमित्युच्यते तर्हि कर्मभेदाभावात् ताण्डिसमाप्नातप्रथमप्रात्यस्तो-
 म एव पुरयमेदेन निमित्तान्तरे विहितो भवति । तथापि ॥ तिर्य-
 शुर्णायादिप्रात्यघनसम्पादनं न वाऽऽधानं न वा गणयक्षत्यमित्यादिक-
 र्मान्तरं कल्पयदेव । अथ यदि प्रात्यस्तोमो प्रात्यक्षापरिहाराय वि-
 हितस्तर्हि तत्राऽधिकारिभूतानां प्रात्यानां नानात्वात् । ये तापदाहि-
 तान्नयः कृताग्निष्टोमास्तेषां प्रात्यानां समुचितमेवाऽनुष्ठानम् । ये ता-
 पदाहिताग्नयोऽपि नैव कृतज्योतिष्टोमाः, ये चाऽनाहिताग्नय एव-
 गृहिणस्सर्खाकाः, ये चाऽऽहिताग्नयोऽपि पूर्वं पञ्चाग्निषुयः, ये चाऽवि-
 वाहिता एव स्नातका, ये च ग्रहचारिणो, ये चानुपनीताः तेषां प्रात्य-
 स्तोमानुष्ठानं कथं भवति 'एव वा प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यो ज्योतिष्टो-
 म' इति वचनेन विना ज्योतिष्टोमानुष्ठानं यागान्तरेऽनधिकारात् न
 ज्योतिष्टोमे च—'अर्यो समयो विद्वान् शास्त्रेणानपहतश्च य' । इति
 वचनेन प्रात्यस्य सम्भाषणमोजनयाजनादौ निषिद्धस्य विना
 प्रायश्चित्तमसङ्गाह्यत्वात् । अधिकाराभावात् कथं प्रात्यस्तोमानु-

प्राप्तमिति चेदत्रोच्यते—गण्डिब्राह्मणविहितो मात्यस्तोमः सोमयागः,
 विद्याभ्याद्याक्षेपकत्वाभावात् सिद्धविद्यार्त्तिं कृतप्रथमयज्ञं त्रय-
 ख्रिशद्गणं परिगृह्य चरितार्थो भवति, इतरांस्तु नैव परिगृह्णा-
 ति, अन्यत एवं चारितार्थात् । अन्येषां तु प्रायश्चित्तं नेद भवितु-
 मर्हति प्रथमयज्ञादीनां यथायोगमाभावात्, मात्यस्तोमस्यान्यतश्च-
 रितार्थस्य तदाक्षेपकत्वसामर्थ्याभावात् । तस्मादन्येषां स्मृतिविहि-
 तमन्यदेव प्रायश्चित्तं मात्यतायाः परिहाराय भवितुमर्हति । पतितसा-
 वित्रीकायलक्षणमात्यतायाः प्रायश्चित्तं पुनरपस्तम्बोक्तं वसिष्ठोक्तं वा ।
 मात्यस्तोमस्तु वसिष्ठश्रौतस्यपरिगृहीतो वचनसार्थक्याय, अन्यथाऽनु-
 पपत्त्या रथकाराधाननिषादस्थपतियज्ञावकीर्णिपशुबदनुष्ठेय एव ।
 स च प्रागुक्तरीत्योपनयनाध्ययनाधिकारकास्ति । तत्र चाऽसम्भदतां
 मात्यधनत्रयख्रिशद्गणाभ्याधानादीनां लोप एव । अथ शास्त्रायोगेन
 'मात्यस्तोमैर्यक्ष्यमाणाः पृथगग्नीनाधाय' इति स्पष्टमाधानस्यापूर्वस्य
 विधातादनुपनीतस्यान्याधानपूर्वकमेव मात्यस्तोमानुष्ठानमुचितमि-
 ति चेन्न, सूत्रमूलभूतताण्डिब्राह्मणेऽपूर्वाधानविधेरभावात् गणपक्षयज्ञा-
 पनात् तदन्यथानुपपत्त्या त्रयख्रिशद्गजमानाग्नीनां सत्रपासंमेलना-
 यदयम्मायार्त्तिसिद्धमग्निं समुपादाय संयोगविधिपरमेयेदं सूत्रं लक्षण-
 येत्यभ्युपेयम् । तथा च पृथग्विद्यमानानग्नीनेकत्राऽऽधाय संयोजयेति
 सूत्रार्थः सम्पन्नो भवति । इतरथा श्रुतिविद्वद्मेव सूत्रमिदमापद्येत ।
 एवञ्च लौकिकाग्निष्वेवाऽकीर्णिनिषादस्थपतिवृत्त्यात्यस्तोमस्य इमार्त्त-
 स्य सावित्रीपतिते प्रवर्तनमुचितम् । आपस्तम्बवसिष्ठोक्तं प्रायश्चित्तं तु
 यथायोगं साक्षात्प्रतिनिधितो वा निर्विशङ्कं भवेदेवेति दिष्टम् ॥

* अथाऽयं मात्यताप्रायश्चित्तविचारो विफलत्वादसङ्गतः, कलौ चा-
 नुर्धर्ण्यविभागाभावेन प्रायश्चित्तकारयितृणां मात्यस्तोमादिकतुप्रवर्त-
 कानामृत्विजामुपनेतृणां द्विजानां ब्राह्मणादीनामभावेन प्रायश्चित्त-
 अनुष्ठानाप्रवृत्तिः ॥

सौराष्ट्रावन्त्यमीराश्च शूद्रा अर्बुदमालवाः ।

मात्या द्विजा भविष्यन्ति शूद्रमाया जनाधिपाः ॥

सिन्धोस्तटं चन्द्रमागां कौन्तीं काश्मीरमण्डलम् ।

भोक्ष्यन्ति शूद्रा मात्याद्या म्लेच्छाश्चाऽग्रहवचंसः ॥

इत्यादिषच्चेन द्विजसामान्यविप्लवप्रत्ययात् ।

प्रहृक्षत्रस्य यो योनिर्धनो राजपिंसत्कृतः ।

क्षेमके प्राप्य राजानं स संस्थां प्राप्स्यते कलौ ॥

इत्याकृणामयं वंशः सुमिश्रान्तो भविष्यति ।

यतस्तं प्राप्य राजानं संस्थां प्राप्स्यति वै कलौ ।

इति चन्द्रसूर्यवंशविलयनिर्देशात् ।

अग्निहोत्रं च संस्थासं तावदेव समाचरेत् ।

यावद्वर्णविभागोऽस्ति यावद्वेदः प्रवर्तते ॥

इति कलिमध्ये वर्णविलयसूचनात् । एवं योऽयं पुरजयनामा
याहर्द्रथोऽनृपस्तस्य सुनिको नामाऽमात्यो भविष्यति, स धनं स्वामि-
नं हत्वा स्वपुत्रं प्रद्योतननामानमभिपेक्ष्यतीत्यादिना प्रद्योतपालक-
विशोध्ययूपजनकनन्दिवर्द्धनशिशुनागकाकार्णक्षेमधर्मकृत्योजोविन्दु-
साराऽजातशत्रुदमकोदपाश्वर्नन्दिवर्द्धनमहानन्दिपर्यन्तं परम्परां नि-
रूप्य महानन्दिमुतश्च शूद्रागर्भोद्भयोऽतिलुब्धो महापद्मः परशुरा-
म इत्याऽविलक्षप्रान्तकारी भविष्यति । ततः प्रभृति च शूद्रा भूमि-
पाला भविष्यन्तीति मागधवंशनिरासपूर्वकं क्रमेण शूद्राणामेवाग्रे
भूपालत्वनिर्देशाच्च । एवञ्च नन्दोत्तरं त्रैयणिकसामान्यस्य शशशू-
द्रकल्पत्वात् राजन्या एव न सन्तीति चेत्-अत्रोच्यते, कलौ कदापि
न सर्वथा चातुर्वर्ण्यविलयः । केचन पुत्रर्त्तवर्णिका मात्या मयेयु-
स्तत्रापि कलेरन्ते बहुशो मात्या आदौ परिगिना मध्ये च मध्यमधि-
धा एव न तु सर्वथा प्राहणार्थानामभाव एव कल्प्यते ॥ ३

सम्भलग्राममुख्यस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः ।

भवने विष्णुयशसः कल्किः प्रादुर्मविष्यति ॥

वासुदेवस्यांशः सम्भलग्रामब्राह्मणप्रधानविष्णुयशसो गृहेषु अष्ट-
गुणद्विसप्तशतः फलिकरूपधरो जगत्पत्राऽवतीर्य सकलम्लेच्छदस्यु-
दुष्टाचरणयतामशेषाणामविच्छिन्नशक्तिमाहात्म्यः क्षयं करिष्यति,
स्वधर्मे चाऽशेषमेव संस्थापयिष्यतीति ब्राह्मणस्थितिप्रदर्शनात् ॥

एवं प्रजाभिर्दुष्टाभिराकर्णो ह्निमण्डले ।

ब्रह्माविद्वक्षश्शूद्राणां यो वली भविता मृषः ॥

इति कलिमध्येऽन्त्ये च ब्राह्मणाविषर्णसिद्धवत्कारेण बलवतो भू-
पालकृत्यकथनेन सर्वथा चानुर्वर्ण्यविलयायोगात् ॥

एतेन क्रमयोगेन मनुपुत्रैर्वसुन्धरा ।

कृतव्रतादिसंज्ञानि युगानि त्रीणि भुज्यते ॥

कलौ तु यीजमूतास्तु केचित्तिष्ठन्ति वै मुने ।

यथैव देवापिपुरु साम्प्रतं समवस्थितौ ॥

इति देवापिपुरुयदेव केचनाऽन्येऽपि यीजमूताः सार्वभौमत्वरहि-
ताः राजयंशप्रवर्तका भवेयुरिति निरूपणात् ॥

देवापिः पौरवो राजा मरुक्षेत्र्याकुपंशजः ।

महायोगयलोपेतौ कलापग्रामसंस्थितौ ॥

एते युग इहागत्य क्षत्रमायतंको हि तौ ।

भविष्यतौ मनोर्यशस्योऽजमूतौ महायली ॥

देवापिः शन्तनोमूर्ता मरुक्षेत्र्याकुपंशजः ।

कलापग्राम आसाते महायोगयलान्वितौ ॥

सायिदैर्य कलेरन्ते वासुदेवानुशिक्षितौ ।

यर्णाधमयुतं सर्वं पूर्ववत्प्रथमिष्यतः ॥

इति धर्मप्रवर्तकृत्यकथनेपि क्षत्रान्तरव्यापत्तनाकथनात्

एष तूद्देशतो वंशान्तवोक्तो भूभुजां मया ।

निधिलो गदितुंैव शक्यो जन्मशतैरपि ॥

इति सूर्यसोमवंशबाहुल्यनिर्देशेन सार्वभौमवंशयोरिक्ष्वाकुवंश-
कदेशभूतपृथ्वलवंशकदेशस्य सुमिनान्तस्य सोमवशैकदेशभूतपरी-
क्षित्वशैकदेशस्य क्षेमकाशिरस्कस्य विलयकथनेऽपि वंशान्तराणां
विलयाकथनात् । मागधवंशेऽपि बाह्वद्रधवशैकदेशजरासन्धवशैकदे-
शस्य पुरञ्जयान्तस्य सुनिकामात्यकृतराज्यापहारस्य पुरञ्जयधधपू-
र्वकस्य च निर्देशेऽपि तद्वंशसामान्यविलयनिर्देशात् । नन्दप्रभृति
शूद्रा भूमिपाला भविष्यन्तीति मागधदेशावलम्बेन सार्वभौमविभेदा-
नामेव शूद्रादिभेदेन निर्देशेन क्षत्रसामान्यस्य पृथिव्यामसत्त्वाप्रतिपा-
दनात् । महापद्मः परशुराम इव सकलक्षत्रान्तकारी भविष्यतीति
यद्यसौऽपि राज्याभिषिक्तस्तत्क्षत्रान्तपरत्वेन क्षत्रजातिसामान्याभा-
परत्वस्य परशुरामदृष्टान्तेन ब्रह्मविदक्षत्रेत्यादिनेरुक्तवचनादिना च
वक्तुमशक्यत्वात् । यवनादीनामपि ततः शका पोडश भूपतयो भवि-
तार इत्यादिना सार्वभौमत्वायोगात् । ब्रह्मविदक्षत्रेत्यादिवचनेन क-
ण्डितभूपातित्वेन क्षत्रादीनामपि विनिर्देशात् । अनन्तरञ्चाऽशेषक-
लेखसाने निशावसान इव प्रबुद्धानां तेषामेव जनपदानाममलस्फटि-
कशुद्धा मतयो भविष्यन्ति । अनन्तर तेषामेव यीजभूतानामशेषम-
नुष्याणां परिणतानामपि तत्कालकृतानामपत्यप्रसूतिर्भविष्यतीति
तानि च तदपत्यानि कृतयुगधर्मानुसारिण्येव भविष्यन्ति ॥

अथ तेषां भविष्यन्ति मनांसि विशदानि वै ।

वासुदेवाङ्गरागातिपुण्यगन्धानिलस्पृशाम् ॥

पौरजानपदानां वै हतेष्वधिलदस्युषु ।

तेषां मज्जानिसर्गश्च स्थविष्ठ संभविष्यति ॥

इति कल्पान्तस्थपौरजानपदजनानामेव कृतयुगगतप्राप्त्यादिस-

फलवर्णवीजभूतत्वेन निर्देशेन कलौ सर्वथा चातुर्वर्ण्यं नेति वक्तुः
मशक्यत्वात् ॥

अचन्द्रार्कग्रहा भूमिर्मवेदपि न संशयः ।

अपौरवा न तु मही प्रविष्यति कदाचित् ॥

इति स्पष्टमेव सर्वदा पौरवाणां भूमाववस्थानकथनाच्च । एवञ्च
कलौ क्षत्रसत्त्वं नियतमेव । एवञ्च चातुर्वर्ण्याभावनिरूपणं कलाव-
सङ्गतमेव ॥

ननु—

देवापिः पौरवो राजा मरुत्यस्वाकुवंशजः ।

कृते युग इहागत्य क्षत्रधर्मप्रवर्तकौ ॥

इति निर्देशेनाऽचन्द्रार्कग्रहेति वाक्यं देवापिपरमेव भवतु, न तु
तदतिरिक्तक्षत्रसामान्यपरमिति चेदत्रोच्यते । हरिवंशे षडशीतितमे-
ऽध्याये—

जनमेजयस्य के पुत्राः पठ्यन्ते लोमहर्षण ।

कश्मिन् प्रतिष्ठितो वंशः पाण्डवानां महारमणाम् ॥

इति शौनकीये जनमेजयस्य शतानीकादिक्षेमफान्ता परम्परा
नश्यत्येवाऽन्ते तथा न नश्यति कलौ सर्वदा तिष्ठत्येवेत्येवंरूपपरम्परा-
परे प्रदने सौतेरुत्तरम्—

पारिक्षितस्य काश्यां तु द्वौ पुत्री सम्यमूयतुः ।

चन्द्रार्पाडस्य नृपतिः सूर्यार्पाडस्य मोक्षयित् ॥

चन्द्रार्पाडस्य पुत्राणां शतमुत्तमघन्विनाम् ।

जानमेजयमित्येवं क्षात्रं भुवि एतिथ्युतम् ॥

तेषां ज्येष्ठस्तु राजामीत्युरेवारणसाहये ।

सत्यकर्णो महाबाहुर्यज्वा विपुलशशिषः ॥

सत्यकर्णस्य वीर्याद् श्वेतकर्णः प्रतापवान् ।

ॐ पुत्रः स तु धर्मात्मा प्रविशेत् तपोवनम् ॥

तस्माद्वनगताद्गर्भं यादवी प्रत्यपद्यत ।
 सुचारुबुद्धिता सुभूर्मालिनी आत्मालिनी ॥
 सत्त्वजन्मनि गर्भस्य श्वेनरुणः प्रजेश्वरः ।
 अन्वगच्छद्रतं पूर्वैर्भहाप्रस्थानमच्युतम् ॥
 सा दृष्ट्वा सम्प्रयातं तं माग्निनी पृष्ठतोऽन्वयात् ।
 पथि सा सुपुत्रे सुभूर्वने राजीवलोचनम् ॥
 कुमारं सम्पत्तियज्य भर्तारं साऽन्वगच्छत ।
 पतिव्रता महाभागा द्वौपर्दीप पुरा पतीन् ॥
 सुकुमारः कुमारोऽसौ गिरिकुञ्जे खरोद ह ।
 पुष्टपथं तस्य मेघास्तु प्रादुरासन् महात्मनः ॥
 भविष्यास्तु पुत्रौ द्वौ ऐप्पल्यादिश्च कौशिकः ।
 दृष्ट्वा कृपान्वितौ शृणु तं प्रक्षालयतां जले ॥
 निष्टृष्टो तस्य तौ पादवौ शिलाया कधिरस्त्रयौ ।
 अजश्यामो तु पादवौ तावुमेषपि समाहितौ ॥
 तथैव च समारूढायजपाश्वस्ततोऽभवत् ।
 ततोऽजपादव इति तौ चक्रते नाम तस्य ॥
 स तु धेमकशालार्घा द्विजाभ्यां परिवर्द्धितः ।
 धेमकस्य तु भार्या तमुद्बहत् पुत्रकारणात् ॥
 धेमकयाः स तु पुत्रोऽभूत् ब्राह्मणौ सचिवौ च तौ ।
 तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च युगपत्सुख्यजीविनः ॥
 स एव पौरवो वंशः पाण्डवानां प्रतिष्ठितः ।
 श्लोकोऽपि चात्र गीतोऽयं नाहुषेण ययातिना ॥
 जरासङ्कमणे पूर्वभृशं प्रीतेन धीमता ।
 अचन्द्रार्कग्रहा भूमिर्भवेदपि न संशयः ॥
 अपौरवा न तु मही भविष्यति कदाचन ।

इति जनमेजयस्य प्रपौत्रश्वेतकर्णपुत्रमजपाश्वे परिगृह्य तत्स-

न्तानस्यैर्यपरत्वेनाऽचन्द्रार्कग्रहा भूमिरिति श्लोकप्रवर्तनेन केवलदेवा-
पिमादायैव पर्यवसानायोगात् । अतोऽन्येऽपि बहवो राजानो धी-
जभूताः कलावादी मध्येऽन्त्ये च सन्त्येव । अपि च राज्याभिषिक्त-
योर्द्वयोरेव क्षेमकस्तुमित्रयोर्दशविलयकथनेन राज्यानभिषिक्तानां तत्प-
रम्पराभवानां क्षत्रियाणां वंशघिनाशाकथनेन यथायोगं तेषां क-
लावपि सन्तत्यनुवर्तन घटत एव । न हि पाण्ड्यादिनिखिलराज-
वंशानां निरन्वयो विनाशः काऽप्याम्नातः । ब्रह्मसूत्रमेव विप्रत्वे हे-
तुः, लिङ्गधारणमेवाधमे हेतुरित्यादिनिन्दावादाः कलिपराः प्राये-
णाऽधर्मप्रवृत्तिपरा न तु ब्राह्मणाधमादिसामान्याद्यभावपराः प्रागु-
क्तप्रमाणैर्धर्माभमानां धीजभूततया सत्याभ्युपगमात् ॥

स्त्रीशूद्राद्विजयन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरः ।

तस्माद्भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम् ॥

इति ध्रूयते । अत्र द्विजयन्धुपदमनुपनीतमात्यपरं, न तु वेदा-
नध्ययनप्रयुक्तमात्यतापरम् । उपनीतमात्रस्य वेदध्वनेऽधिकारम-
न्तरा तदध्ययनायोगात् । अत एव छान्दोग्ये-‘नानुष्य ब्रह्मयन्धुरिव भव-
ती’ति वेदानध्ययने ब्रह्मयन्धुसदृशो भवतीति कथनेन ब्रह्मयन्धुपदम-
नुपनीतमात्यपरमिति स्पर्शकृतम् । एवञ्च शूद्राश्च द्विजयन्धुश्च शू-
द्रद्विजयन्धवः, स्त्रियश्च शूद्रद्विजयन्धवश्च स्त्रीशूद्रद्विजयन्धवः । अत्र
शूद्रपदं जातिपरं, तेन शूद्रायाः शूद्रस्य च ग्रहणं भवति । द्विज-
यन्धुपदं तु केवलपुरुषपरमेव ॥

पुराकल्पे तु नारीणां मौल्यवन्धनमिष्यते ।

इति वचनेन त्रैवर्णिककन्यानां त्रैवर्णिकपुरुषवदेवोपनयनाध्यय-
नाधिकारसत्त्वेपि त्रैवर्णिककन्यानां मौल्यवन्धनाध्ययनाभावकल्प-
स्यापि सर्वकल्पसूत्रकारसंमतत्वेनोपनयनाद्यभावे पुरुषपदमात्यत्वेन
द्विजयन्धुत्वाभावात् । अत्र स्त्रीपदं न स्त्रीसामान्यपरं, किन्तु शूद्रद्विज-
यन्धुविवाहितस्त्रीपरं सन्निधानात् । न तु त्रैवर्णिकविवाहितत्रैवर्णि-

कस्त्रीपरं तासां वैदिकैरेव मन्त्रैरुद्धाहत् बृहस्पतिसववाजपेयराज-
स्यज्योतिष्टोमादिकृतुष्वप्यधिकारात् 'पत्नी वाचयती'त्या-
दिभवेणात् । उच्चैरुच्चार्यमाणणादकमन्त्रभवेणस्य कर्मसु तासां
दर्शनात् । सन्ततमपि पुत्रशिष्याविधुष्यमाणवेदभवेणस्य सर्वसम्भ-
त्तत्वात् धैवाहिकाग्निसंयोजनवियोजनयोः कर्माधिकारस्य च
साहित्येन दर्शनाच्च । तत्र त्रैवर्णिककन्या द्विविधा सोपनयना-
व्ययना तद्गहिता चेति ।

पुराकल्पे तु नारीणां मौञ्जीपन्धनमिष्यते ।

पुराकल्पः परकृतिरर्थवादमेव, तत्र पुराकल्पोऽर्थवादविशे-
षः, न तु प्राचीनकल्पस्तथैव पूर्वमीमांसासिद्धान्तात् । एतस्मिन्-
वने स्पष्टमेव त्रैवर्णिककन्यानामुपनयनाविविधानात् कल्पसूत्रेषु स-
र्वेष्वपि जातकर्मादीन्मन्त्रकर्मेषाऽऽम्नायोपनयनाऽम्नानानात् सोपन-
यनाव्ययना तु पुरुषवदेव । यथा गार्गी मेत्रेयी च । पक्षे निरुपनयनाव्य-
यनात्रैवर्णिकी, तस्या विवाह एवोपनयनस्याने भवति । अत एव
पूर्वाहं शुक्ले पक्षे इत्यादिवचनं तच्चभूरिति सूर्योपस्थानं, आधु-
वदर्शनं प्रतीक्षाते कथनं च सङ्गतं भवति । रात्र्यादिविवाहोऽत्रैवर्णि-
कपरः । अयञ्चाऽपरो विशेष-त्रैवर्णिकपुरुषस्य कालानुपनयने प्रा-
त्यताकन्यायास्तु न प्रात्यता, उपनयनाभावपक्षस्योपि मानसिद्धत्वा-
त्तदतिक्रमप्रयुक्तमात्यताया वक्तुमशक्यत्वादिति । तत्र मात्यस्य पुत्रो
प्रात्यो भवति कालातिक्रमे सर्वस्मृतिष्वपि कालातिक्रमं पुरस्कृ-
त्यैव प्रात्यतानिर्देशात् । कालातिक्रममायत्तैव प्रात्यता, कालानति-
क्रमे तु स्वयममात्यो मात्यपुत्रत्वात्तत्प्रयुक्तं प्रायश्चित्तं तेन वि-
धेयं भवति । अथ मात्यपुत्रः कालानतिक्रमे विनाप्रायश्चित्तमुपनयना
धिकारी भवतु । मात्यपुत्रत्वेन वृथक् प्रायश्चित्ताकथनादिति चेत् न,
'ततो यो निर्वर्षते तस्य संस्कारो यथा प्रथमेऽतिक्रमे सत ऊर्ध्वं प्र-
कृतिषत्' इत्यास्तम्भनिर्देशेन प्रात्यतापन्नपुरुषपुत्र एव ग्रहतिरससृष्ट-

पुत्रपरम्परावदिति स्पष्टीकरणपूर्वकं ततः संस्कृतावस्थातः पूर्वमप्र-
 कृतिवदिति सूचनेन प्रायश्चित्तं मातृपुत्रस्य कालानतिक्रमेऽपि कि-
 ञ्चिदस्तीति स्थापनात् । आपस्तम्बेनैव 'अथ यस्य पिता पितामह इत्य-
 नुपेतौ स्याताम्' इत्यत्र 'तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तं यथा प्रथमेऽतिक्र-
 मेऋतुरेवं यत्सर' इति कथनेन बालकपितृपितामहानां कालातिक्रमे
 बालकस्य च कालातिक्रमे ऋतुर्मातृपुत्रत्वादनुव्ययं 'मातृपौत्रत्वादनु-
 व्रतपरमिति स्पष्टीकरणेन मातृपुत्रस्य कालानतिक्रमे मातृत्वा-
 भावाद्मातृताप्रयुक्तैकतुमद्यच्चर्यं नापेक्षितं । मातृपुत्रत्वप्रयुक्तमृतुव्ययं,
 मातृपौत्रत्वप्रयुक्तमपरमृतुव्ययं । त्रैविद्यकप्रत्यक्षचर्यमपेक्षितमिति सूच-
 नात् । तत्रैव प्रकरणे 'तत उदकोपस्पर्शनं प्रतिपुरुषं सङ्ख्याय सं-
 घत्सरान्यावन्तोऽनुपेताः स्युः' इति निर्देशेन समुचितकालेऽनुपेता
 इति स्पष्टीकरणेन बालकस्य कालानतिक्रमे मातृत्वमाधेन मातृपु-
 त्रत्वपौत्रत्वादिप्रयुक्तघत्सरस्नानाभ्युपगमेन बालकस्य मातृत्व एव
 स्यमातृताप्रयुक्तस्नानमपि बालस्य कालानतिक्रमेणाप्यमातृत्वे स्व-
 मातृताप्रयुक्तसंघत्सरस्नानविलोपो मातृजन्यत्वप्रयुक्तं स्नानं त्व-
 पेक्षितमिति प्रकटीकरणात् । एवं तत्रैव प्रकरणे 'अथ यस्य प्रपिताम-
 हादि मानुस्मर्यत उपनयनम्' इत्यत्र 'तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तं द्वादश-
 वर्षाणि त्रैविद्यकं प्रत्यक्षचर्यंश्चरेत्' इति वचनेनोपपन्नाधिकारहेतुप्रायश्चि-
 त्तस्य तस्य 'संस्कारो यथा प्रथमेतिक्रम' इति स्वाध्यायाध्ययनाङ्गसं-
 घत्सरस्नानस्य चाऽऽस्नानेन बालकस्य कालानतिक्रमे द्वादशवर्षमभ्ये-
 पकर्तुमद्यच्चर्यविलोपः, संघत्सरस्नाने द्वादशपुरुषपर्यन्तावलम्बेन
 द्वादशवर्षप्रत्यक्षचर्यादरेण प्रतिपुरुषं सङ्ख्यायेति न्यायेनः द्वादशमांस-
 स्नानमध्ये बालकमातृताप्रयुक्तमासस्नानविलोप इति स्थापनाच्च ।
 पारस्करसूत्रेऽपि 'कालातिक्रमे नियतवत्त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकाणाम-
 पत्ये संस्कारो नाध्यापनश्च' इति वचने बालकस्य कालातिक्रमे 'काला-
 तिक्रमे नियतय'दिति संस्कारो नाध्यापनश्च भवति । कालानतिक्रमे तु

कालातिक्रमे नियतवदिति प्रायश्चित्तं न भवत्यप्रात्यत्यादिति ज्ञापनेन
 बालकस्य कालानतिक्रमे प्रात्यता नेति सूचनाच्च । एव प्रात्यपुण्या-
 स्तु पुत्रवत् प्रायश्चित्तं न भवेदेव पुत्रस्योपनयनाधिकारात् । उपनय-
 नपूर्वकाध्ययनार्थं प्रात्यजन्यत्वस्वप्रात्यताप्रयुक्तप्रायश्चित्तकरणेनो-
 पनयनाध्ययनाधिकारनिर्देशेन स्त्रीणामुपनयनाध्ययनाभावात्सर्वा-
 कारेणोपनयनाभावप्रयुक्तप्रात्यताया उपनयनाभावप्रयुक्तप्रात्यतावत्पु-
 ण्यजन्यत्वप्रयुक्तोपनयनानधिकारस्य चाभावे स्मर्तुमि- कैरपि पुत्र-
 वत्स्त्रीणां प्रात्यभावप्रात्यजन्यत्वप्रयुक्तप्रायश्चित्तानाम्नातेन शुद्धी-
 जोत्पन्नत्वमात्रेण कन्यानां शुद्धत्वं संस्कृताऽसंस्कृतजनविद्याव्यवह-
 र्यते । शुद्धकन्याविवाहस्य त्रैवर्णिकेभ्यमुपगमेन त्रैवर्णिकग्रह-
 क्षत्रवैश्यवन्धुकन्याविवाहे दोषोद्भावनस्य कर्तुमशक्यत्वात् । तत्र
 प्रात्यत्रैवर्णिककन्याविवाहे तस्यां दोषाभावात्स्मार्तरितिरेव समन्त्रा-
 ऽऽवदणीया । शुद्रायास्तु वर्णस्वाभाव्यादमन्त्र एव विवाहः । तेषा-
 मभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च वर्जयेत् इत्यत्र प्रात्योद्देशेन संस्कृ-
 तेनाभिगमनशिष्टाचारादि कुर्यात् भोजनं वर्जयेत् प्रात्यपक्षमन्नं
 संस्कृतो न भुञ्जीत । प्रात्यञ्च स्वगेहे देवविद्यादिकर्मसु न भोजयेत् ।
 अन्नस्य क्षुधितमिति रीत्या तु भोजयेत् । संस्कृतवदालामे क-
 न्येच्छया प्रात्यायाऽमन्त्रकमेव स्वकन्यां संस्कृतो वधात्, शुद्रा-
 वत्, न तु समन्त्रकमिदमेव विवाहवर्जनञ्चाम यत्समन्त्रकविवाहा-
 भावः । स्वयं प्रात्यकन्यां कन्यान्तराभावे सन्ततिसम्पत्त्य-
 र्थं स्वेच्छया सामगताञ्च न शुद्रावत् विवहेत् किन्तु सम-
 न्त्रकमेवोद्बहेत् । विवाहोत्तरं एवशुरे सामगते मधुपर्कादिसत्कार-
 शास्त्रीयो न भवेदेव । एवशुरगृहेऽपि स्वस्य विवाहादिकाले मधुपर्क-
 आद्यापुत्सवभोजनादि न भवेदेव । 'यीनांश्च सम्बन्धान् वर्जये'दिति
 यीनास्सम्बन्धास्तत्तदागमनादौ मधुपर्कभाज्यादयो ये तान् वर्ज-
 येत् । पुराकल्परीत्या सोपनयनाध्ययनकन्याया विवाहं प्रात्येन सह

सर्वथा न कारयेत् आत्यस्योपनयनादिमत्कन्यानर्हत्वात्, वेदश्र-
वण एवाऽनधिकारात्, परात्तामे कन्यैव तिष्ठेत् । एवं यस्य वेदश्चेति
दुर्वाह्यकन्या सोमपेन विवाहिता विनैवैन्द्राग्रं कत्वाद्यधिकारिणी
भवति, सोमपकन्यापि दुर्वाह्येन विवाहिता विनैन्द्राग्रं न सोमा-
धिकारिणी भवति, पुरुषप्राधान्येन क्रतौ शुणभावेनैव साहित्यवि-
यक्षणेन प्रधानानुरोधेनैवैन्द्राग्रप्रवृत्तेः । एवं आत्यात्मात्यकन्यासम्ब-
न्धस्थलेऽपि विवेचनीयमिति दिक् ॥

अथेदं आत्यप्रायश्चित्तविवेचनं निष्प्रयोजनम् ।

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं शुणकर्मविभागशः ॥

इति पारोक्ष्येण चातुर्वर्ण्यज्ञानेऽपि शूद्रप्रादिकयाऽयमर्थं ब्राह्म-
णोऽयमर्थं क्षत्रियोऽयमर्थं वैश्याऽयमर्थं शूद्र इति निर्णयभावात्
तत्तद्वर्णोचितवृत्तीनां जीविकालोभेनाऽन्यत्रापि दर्शनात् समुचिता-
ध्ययनादिकर्मणामप्यालस्यादिहेतुना परम्परया त्यागदर्शनात् ध-
रत्यादिजातीनां संस्थानादिव्यङ्ग्यत्वात् पश्चाद्यपेक्षया मानुषाकार-
वैलक्षण्यस्यावयवसंस्थानरूपस्य प्रत्यक्षत्वेन मापनुत्वजातेर्नास्तुं वा-
क्यत्वेऽपि मानुषत्वाधान्तरजातिभूतप्राह्मण्याद्यभिव्यक्तसंस्थानवि-
ष्टेयस्य चक्षुरादिमानगम्यस्याऽभावेन प्राह्मण्यादिनिर्णयायोगात्
प्राह्मणादियर्णोचितधर्माणामपि प्रतिव्यक्ति नियमेन दर्शनाभावात्सं-
ख्योचितं कर्माऽनुष्ठायत एव तेन, तेनेत्यत्र भागभावात् स्वीचित-
कर्मानुष्ठानृणामपि षडुलमुपलम्भादिति चेत् सत्यम्, तत्तज्जातिनि-
श्चये हेतवो नानाविधा एव । तत्र तेषु तेषु जनपदेषु जनसमुदायो
विरोध्यविरोधी वा यं यं समुदायं यद्यद्वर्णसमूहतया विना विगानं प-
रम्परया धर्षयति स स तावत्तद्वर्णसमुदायरूप एव । यद्यज्जाऽवि-
भीतव्यवहार एको जातिनिर्णायकः । निर्णीतजात्युचिताधिगीतध-
र्माचरणं येषु तद्व्यवहारारूपेषु पर्यतेषु निःसन्दिग्धं तज्जातय-
एव । तज्जात्युचितधर्माचरणरहिता अपि तद्वर्माचरणशैल्यस्तद्व

भोजनादिव्यवहारमायिगतिमाचरन्ति । ये तद्व्यवहारमाजस्तेऽपि त-
ज्जातय एव तद्व्यवहाराभावेऽपि तद्व्याप्यधर्मव्यवहारादपि व्यापक-
जातेर्निर्णयो भवति । यथा गंगादिव्यवहारात्तद्व्यापकग्राहण्यनिर्णयः ।
यथा वा यादवरघुवशीयादिव्यवहारात्तद्व्यापकक्षत्रियत्वादिनिर्णयः ।
अविगीततत्तद्वर्णव्यवहारे सति तज्जात्युचिधर्माचारयन्तंसर्गयत्वं
तद्वर्णोचितधर्मान्तरसहभोजनादिकं च सुतरां तद्वर्णनिर्णायकम् ।
यथा क्षत्रियेषु तत्तज्जनपदस्थितेषु तदुचितधर्मयत्वं ब्राह्मणैस्सह
भोजनादि क्षत्रियत्वं सुतरां निर्णायकम् । ताम्रपर्णीदेशे दक्षिणका-
ञ्चीनगरेशानां शत्रूपद्रवेण पर्वतं समीप एवाधिरुढानां पाण्डुपानां
क्षत्रोचितधर्माचरणतरसहभोजनविवाहादि चाऽविगीतं क्षत्रियत्व-
निर्णायकम् । यथा वा गुर्जरक्षत्रियेषु क्षत्रियत्वव्यवहारस्तदुचितध-
र्माचरणं सारस्वतग्राहणैः सह भोजनादि च । यथा वा लामपुरक्ष-
त्रियेषु तद्व्यवहारतज्जर्माचरणे सारस्वतानां पौरोहित्यसहभोजनादि
च । यथा वा प्रत्यन्तदेशेषु ब्राह्मणोचितधर्मव्यवहारस्य प्रायेणाऽ-
भावेऽपि ब्राह्मणव्यवहारोऽपि ब्राह्मण्यनिर्णायकः । यथा वा केरल-
प्रविष्टदेशेषु सर्वदेशयैलक्षण्येन पुरदचूडयेऽपि ब्राह्मणव्यवहारेण
तदुचितधर्माचरणेन तदाचार्यजनैः सह भोजनादिना च ब्राह्मण्यनि-
र्णयः । यथा वा गुर्जरतैलङ्गदेशेषु ब्राह्मणानुचितहलचलनादिक्रिया-
वत्त्वेऽपि तुलुवकोट्टणकर्णाटकवङ्गदेशेषु ब्राह्मणानुचितप्रमुकनाग-
वत्त्वादिबनपालत्वेन तिष्ठन्मृगत्वेऽपि ब्राह्मण इत्यविगीतव्यवहारेण
ब्राह्मण्यनिर्णयः । पयमन्येष्वपि तैलङ्गनियोगिप्रविष्टकैशियत्तुलुमु-
क्ताणिप्रभृतिषु ब्राह्मणोचितधर्माचरणामावेऽप्यविगीतव्यवहारेण ब्रा-
ह्मण्यनिर्णयः । एवं तुलुवदेशेषु विद्यारण्यादिकालमारभ्य किष्कि-
न्याप्रदेशे धरपतिनामानो राजानस्तत्सम्यग्निधनश्च क्षत्रिया अविगी-
तव्यवहारेण । एवं त्रैलङ्गदेशे राजसंज्ञया प्रसिद्धा युञ्जवृत्त्या जी-
वन्तो यज्जनाभ्ययनादिरहिताः क्षत्रियव्यवहारादेव सिद्धा । पयमेव

तैलङ्गदेशे वैश्याः कोमटीति व्यवहारार्हाः परम्परया सोपनयना-
 चैश्या यजनादिधर्मरहिताः सहस्रशो भवन्ति । एवं कर्णाटकमहा-
 राष्ट्रदेशयोरादियुधानाः चाटभटसंज्ञका ब्राह्मणव्यवहारमात्रेण ब्राह्म-
 णाः । वैश्या अपि सुवर्णकारक्रियावन्तः केचन चन्द्रपुरादिषु ब्राह्म-
 णैरतिसन्निहितयुगपद्भोजनादिव्यवहारादेव वैश्या भवन्ति । ब्रह्म-
 पुरादिषु पूर्वं वैश्याः केचनाऽग्निहोत्रादिशांलिनोऽभूवन् । एवं कौङ्कणदे-
 शे मत्स्यभुजोऽपि प्रायेण वेदाध्ययनशून्या मीकाव्यापारिणो ब्रा-
 ह्मणव्यवहारेणैव ब्राह्मणा निर्णीयन्ते । एव पुरुषोत्तमक्षेत्रे गजपति
 सोपनयनादिसंस्कारं तत्सम्बन्धिजनानपि क्षत्रियव्यवहारेण क्षत्रि-
 यान् अभिजना वदन्ति । एवं बान्धवरत्नपुरप्रदेशविन्ध्यवासिन्यादि-
 प्रदेशेष्वपि राजपुत्रेषु नियतोपनयनादिदर्शनात् क्षत्रियत्वनिर्णयः । एवं
 कामरूपादिप्राच्यादिप्रदेशेषु वेदाध्ययनश्रौतकर्माद्यनुष्ठानाभावेऽप्युप-
 नयनादिस्मार्तानुष्ठानब्राह्मण्यव्यवहारादिना ब्राह्मणत्वनिर्णयः । नी-
 लकण्ठनेपालप्रदेशेषु नेवारब्राह्मणा इति व्यवहारादुपनयनाद्यामा-
 ससंस्कारदर्शनाच्छ्राजस्वपि उपनयनादिधर्माभासदर्शनात् त्रैव-
 र्णिकव्यवहारः । एवं प्रयागादिप्रदेशेषु ब्राह्मणा इति व्यवहियमाणाः
 सोपनयना विरलयेदाध्ययना राजपुत्रकन्योद्वाहका द्विकुलीना इति
 प्रसिद्धाः प्रयागपालसङ्ख्या व्यवहियमाणा ब्राह्मणाः स्वसम्बन्धि-
 राजपुत्रेषु क्षत्रियत्वव्यवस्थापकाः राजपुत्रेषूपनयनात् द्विकुलीनब्राह्म-
 णभोजनादिनिष्ठलसद्यवहारादभ्यभिचरिताद्राजपुत्रेषु तेषु क्षत्रिय-
 त्वं निर्णयमेव । एवमेव गङ्गायमुनामध्यप्रदेशादिष्वविगीतोपनयना-
 दिदर्शनाद्राजपुत्रत्वव्यवहाराच्च राजकुमाराः त्रैवर्णिका एव । एवं
 भद्रापराऽम्बापुरोदयपुरादिप्रदेशेषु राजपुत्रा आदयरघुवंशचन्द्र-
 स्तोमवंशादिव्यवहारात्परम्परयाऽविगीतमागतादुपनयनादिदर्शनादु-
 पनांतजनकन्याविवाहसहभोजनादित्रैवर्णिकव्यवहारादेस्तद्देशगता
 राजपुत्रा क्षत्रिया एव । एवं हिमाचलेष्वपि कूर्माचलश्रीनगरादिरा-

जानां नियतोपनयनादिदर्शनात् क्षत्रियत्वं निराघाटमेव । एवं कुरु-
क्षेत्रादिप्रदेशेषु हरिषाण्यागोष्ठैरध्ययनादिपट्कर्मनिरतैः सहाऽविगी-
ततया परम्परया स्त्रीबालकादिद्वारा मोजनादिव्यवहारात् पुरोहि-
तगोत्रेण परम्परया गमादिगोत्रव्यवहाराद्वणिज इत्यव्यभिचरितावि-
गीतव्यवहारात् गगरवालाः सर्वेऽपि तृतीयवर्णाः प्रायेणोपनयनादि-
संस्कारभोजः शिष्टैः परिगृह्यमाणा भवन्ति । एवं काश्मीरमण्डले भी-
मतरकुमांचलादिमण्डलेषु सोपनयाध्ययनादिपट्कर्मशालिनो ब्राह्म-
णाः कठयाजसनेयादिशाखाध्यायिनो भवन्ति । एवं मूलस्थानादिष्वपि
यथायोगं त्रैवर्णिका व्यवहारादिना समुज्जयाः । एवं गुज्जरदेशेऽपि वैश्या
वणिकसंहया व्यवह्रियमाणा बहुकालमारभ्योपनयनरहिता आश्वला-
यनोक्तरीत्या रथकारपदाहो भवन्ति । प्रायश्चित्ते तूपनयनाहो भवेयुः ।
एवमन्यत्रापि निर्णयो विधेय इति दिक् ॥

इति श्रीमत्पुण्डरीकश्रीमन्महाराजाधिराजमहाराजराजराजेन्द्र-

श्रीसवाईजगदिहकारितो प्रात्यक्षानुसङ्गः समाप्तः ॥

विशेष-सूचना ।

हमारे यहां हर तरह की संस्कृत पुस्तकें भै
भाषा टीका के हरवक्त तैय्यार रहती हैं इसके
अलावे हर तरह की छपाई तथा जिल्द के
बंधाई का कार्य भी होता है ।

संस्कृत तथा भाषा भाष्य पुस्तकों का बड़ा सूचीपत्र
मुफ्त मंगाकर देखिये ।

नीचे लिखे पते पर पत्र व्यवहार करें ।

जयकृष्णदास-हरिदासगुप्त:-

चौखम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस ।

विद्याविनय प्रेस, गोपालमंदिर रोड ।

बनारस सिटी ।

THE
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES,

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

NO 367

॥ श्री ॥

आदित्याचार्यप्रणीता

पडशीतिः ।

पदशास्त्रप्रमाणपारावारपाटीणविनायकपण्डिताऽपराभिध
धर्माधिकारिभ-वपण्डितप्रणीतया शुद्धिचन्द्रिका
कथया व्याख्यया समलङ्कृता ।

वरकलोपारय वचनाथशास्त्रिणा, धर्माधिकारिस्मोधरपण्डितेन
च विष्टुनभूमिकादिभिः सम्भूष्य सुसम्पादिता ।

The

SADASĪTĪ

by

ĀDITYĀCHĀRYA

With a Commentary, Called Śuddhichandrikā

by

Nanda alias Vinayaka Pandita Dharmadhikari

VOLUME I-1

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY

CHOW KHAMBĀ SANSKRIT SERIES OFFICE

Udya Vilas Press North of Gopal Mandir, Benares

1928

ॐ श्री. ॐ

आनन्दवनपिद्योतिसुमनोमि सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्गिनमन्याभशतपद्मपरिष्कृता ॥ १ ॥
वाणस्या-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुल कुर्यादम-दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥
स्तवकः—३६७

*Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidyā Vilas Press, Benares.*

Agents

1. Lane & Co Booksellers
LONDON
2. Otto Harrassowitz, Leipzig
GERMANY.
3. The Oriental Book-supplying Agency
POONA

THE
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES,

A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

NO 367

The
ṢAḌASĪTĪ

by

ĀDITYĀCHĀRYA

With a Commentary, Called S'uddhichandrikā,

BY

Nanda alias Vināyaka Pandita Dharmādhikari

Edited with Introduction etc by

Vaidyanātha S'āstri Varāhale

&

Lakṣmīdhara Panta Dharmadhikari.

FASCICULUS I-2

PRINTED-PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE

Vidyā Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares

ॐ श्री. ॐ

आनन्दवनवियोलिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितमव्यामशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
घौसम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥
इत्येकः—३६७

*Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares.*

Agents

1. Lazar & co Booksellers,
LONDON
2. Otto Harrassowitz, Leipzig
GERMANY.
3. The Oriental Book-supplying Agency,
POONA

चौखम्बा-संस्कृत-ग्रन्थमाला

(ग्रन्थ संख्या ६७)

॥ श्रीः ॥

षडशीतिः

आदित्याचार्यप्रणीता ।

पदधाक्यप्रमाणपाराधारपारीणविनायकपण्डिताऽपराभिध
धर्माधिकारिनन्दपण्डितप्रणीतया शुद्धिचन्द्रिका-
रयया व्याख्यया समलङ्किता ।

घरकलोपाख्य वेचनाधशास्त्रिणा, धर्माधिकारिलक्ष्मीधरपण्डितेन
च विस्तृतभूमिकादिभिः सम्भूष्य सुसम्पादिता ।

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास—हरिदासगुप्तः—

चौखम्बासंस्कृतसीरीज आफिस, विद्यानिलास प्रेस,
गोपालमन्दिर के उत्तरफाटक, बनारस सिटी ।

हमारे यहां हर तरहकी छपाई वज्जिद्वसाजीका कार्य भी होता है।
हर तरह के संस्कृत ग्रन्थ तथा भाषा पुस्तकों के मिलने का पता—

जयकृष्णदास—हरिदास गुप्तः,

चौखम्बासंस्कृतसीरीज आफिस,
विद्याविलास प्रेस, गोपालमन्दिर लेन,
बनारस सिटी ।

पडशीतिश्लोकानामकाराद्यनुक्रमेण

सूचीपत्रम् ।

सं० श्लोकाः ।	पृ० पं०	सं० श्लोकाः ।	पृ० पं०
अ		२५ कामतो दुर्मृतः कश्चित् । १०२ ७.	
१ अथ त्वनुपनीतश्चेत् । ४५ १३.		२६ कृते विवादितापिण्डये । ३७ १३.	
२ अथ पुत्रीमृतौ चैवम् । ५१ २१.		२७ क्षीराज्यवधितक्राम्यु । ९१ १७.	
३ अथाऽनेकविधाव्यानि । १ १२.		ग	
४ अथाऽन्यत्र मृतो ज्ञाता । ५८ ७.		२८ गुरुशिष्यसहाध्यायि- ६३ २७	
५ अनात्स्थेऽपि शास्त्रादी । ९६ ६		च	
६ अनुलोमाऽऽधिता- ८४ २.		२९ चौलं न क्रियते यस्य । ५० १३.	
यास्तु । ८४ २.		छ	
७ अनुदमार्गः शूद्रस्तु । ७२ ३०.		३० छिन्ननाभेः शिशोर्मृत्यो । २० २	
८ अन्तर्दशाहदाहे तु । ७४ ११		ज	
९ अन्नमाशीचिनामश्नन् । ६६ २०		३१ जन्मप्रभृति पापानाम् । १०० २.	
१० अन्यत्र तु विनादन्य । ८५ ३२		३२ क्षातिमृत्यो यत्राशीयम् । ४१ ९.	
११ अन्यपूर्वाऽयच्छातु । ८७ ९		३३ क्षातीनां मरणे ग्रहा । १०९ १३.	
१२ अशुचीनां मरणानां तु । ९१ ३		त	
१३ असगोश्रमपि प्रेतम् । ६९ १५.		३४ त्रिदिनं त्रिषु मासेषु । १३ १२.	
१४ अस्नानभोजनं ये, च । ११३ ११.		द	
आ		३५ दशाहं द्वादशाहं वा । १५ १५.	
१५ आचीलकरणारसद्यः । ५२ २४.		३६ देशकालादिभेदेऽपि । ४२ ११.	
१६ आश्रितजन्मनः सद्यः । ४६ ३१.		३७ द्विजाभ्रान्दिमिषोऽपि । ३७ १३.	
१७ आशीचं द्विविधं प्रोक्तम् । ४ ३०		३८ द्वितीये प्रथमे वाऽप्ये । ५१ १३.	
१८ आशीचस्य ग्रहो येषां । ७५ १९.		न	
उ		३९ नामिकर्त्तव्यतः पूर्णम् । १४ २२.	
१९ उत्तमाऽधमस्तापिण्ड्ये । ७८ १८.		प	
ए		४० पञ्चमे पञ्च पष्ठे पट् । १३ २.	
२० एषं कर्मनिषेधश्च । ८९ २५.		४१ पञ्चमे मासि पष्ठे वा । १२ १५.	
२१ एषं विप्रोर्मग्न्यो ये । ५८ २७.		४२ पितृगोहादतोऽन्यत्र । ५५ १८.	
२२ एषं सातृष्टे यत्र । ५७ ३१.		४३ पित्राशीयस्य मर्त्ये चेन्मा ३१ १२.	
२३ एषं विधानां चाम्येषां । १०१ १.		४४ पित्रोर्मृनिधृतायन्तः । ३८ ११.	
क		४५ पुत्रीपुत्री गृहे गर्भ- ५ १.	
२४ कन्याशीच विवाहोऽर्थम् । ५३ २३.		४६ पुत्रोऽप्यो वाऽग्निद-	

सं० श्लोकाः ।	पृ० पं०	सं० श्लोकाः ।	पृ० पं०
स्तस्याः ।	३२ ७.	६७ यदेकमपि चाशौचम् ।	६ २०.
४७ पुत्र्या गेहेऽथवाऽन्यत्रा ।	५६-१२.	६८ याचत्सूतकमस्पृश्या ।	७ १०.
४८ पूर्वशेषेण या शुद्धिः ।	२९ २८.	६९ रात्रिशेषे यदा सूतेः ।	२७ ६.
४९ पूर्वण चाऽपरेणाऽपि ।	३० २५	७० वानप्रस्थयतिग्रहा ।	९३ २.
५० पृथक्चिति समारोहेत् ।	३६ ९	७१ धिप्राणामेकरार्त्रं तु ।	१९ ४
५१ प्राग्ग्राहिणां तु नैव		७२ व्यभिचारादहोनेन ।	८८ १९.
स्यात् ।	७६ ९.	७३ शावेऽपि तुल्यं न्यूनं चाऽ२९	१५.
५२ प्रारम्भा धरणं यत्ते ।	१०७ ३०.	७४ प्रवणादिदशाहान्तम् ।	३९ २१.
५३ भगिनीनिलये भ्राता ।	५७ ९.	७५ धौघ्रियाऽऽचार्यशि-	
५४ भर्तुः पित्रादिभिः का-		प्यत्विक् ।	५ २०.
र्यम् ।	३३ २३.	७६ श्वभ्रूश्चशुरजामातृ ।	६१ १८.
५५ भाषाभेदो महानर्थाः ।	४३ २४.	७७ सूतकात् प्राक् समा	
५६ भूमिरक्षणकृत्येषु	९७ २८.	रन्धम् ।	९४ १५
५७ मातापितृमृतौ ग्रहा ।	११० २.	७८ सूतकारेषु यत् किञ्चित् ।	१५ ३.
५८ मातामहे च तत्पल्यां ।	६२ १७.	७९ सूतिमध्ये मृते बाले ।	२१ ७.
५९ मातुलाः स्वस्य पित्रोश्च ।	५८ २९	८० सूतिमध्ये यदा तुल्यम् ।	२३ १९.
६० मातुः सपत्न्या वृत्ता-		८१ सूतिमध्ये यदा सूतम् ।	२४ १८.
याम् ।	४४ २.	८२ सूयते चेत् पितुर्गेहे ।	११ ५.
६१ मात्राशौचस्य मध्ये चेत् ।	३१ १०.	८३ ससर्गाद्यस्य वाऽऽशौ-	
६२ मासत्रये त्रिरार्त्रं स्यात् ।	४० ७	चम् ।	२२ २१.
६३ मृतकं तु त्रिधा भस्वा	९ १९.	८४ स्वभावयत्सूतिस्तु ।	२२ १९.
६४ मृतं पतिप्रनुमज्ज ।	३१ २४	५ स्वामिशौचेन दासाद्याः ।	८१ १६
६५ यत्र तद्ग्राहिता कन्या ।	५४ १४	८६ स्वीयाऽऽचारादपि	
६६ यत्रोपनयनात्पूर्वम् ।	४६ २.	स्रष्टाः ।	११२ २८.

इति पडशीतिश्लोकानामकाराश्रनुक्रमणिका समाप्ता ।

पडशीत्यां समागतानि ऋष्यादिनामानि । -

सं० नाम	पृ० श्लो०	सं० नाम	पृ० श्लो०
१ आङ्गिरस ।	३५ २९.	४ कौशिकादित्य ।	१ १.
२ एके ।	५४ ४७.	५ गोभिल ।	३३ २८.
३ प्रहपि ।	१ १	६ मुनि ।	६९ ५९.

सं०	नाम	पृष्ठ पंक्ति	सं०	नाम	पृष्ठ पंक्ति
३८-१८ । ३९-१ । ४०-२१ ।			७०-२८ । ८६-३ । ८७-१४ ।		
४७-१४, ३३ । ४८-१३, २३ ।			९३-७ । ९४-१ । १०४-२६ ।		
५०-२३ । ५३-४ । ६०-३, १३, २४ । ६१-१०, १२ । ६२-४, ३, २५ । ६३-५ । ६४-१५ ।			१०९-१७ । ११०-१६ ।		
६५-८, २० । ६६-१९ । १०५-१३ । १०९-१२ । ११०-१३ ।			(योगीश्वर) १२-२२ । ११२-२१ ।		
११२-७, ३० । ११३-३ ।			र		
७१ मनुकर्मौ ७८-१ ।			८८ रामपण्डित १-७ । ११४-१६ ।		
७७ मनुशातातपौ १०३-२९ ।			ल		
७८ मरीचि १३-१९, १६, २८ ।			८९ लघुहारीत ६-१८ ।		
१४-३, ९ । ५२-३० । ५३-२, ९ । ८५-२, ११ । ८९-१७, २१ ।			९० ललित ३१-१९ ।		
९१-२७ ।			९१ लोल्लट ३४-२३ ।		
७९ मरीचिपराशराभ्यां १२-२५ ।			९२ लौगाक्षि ३३-२ । ४७-२७ ।		
८० मार्कण्डेयपुराण ९०-१ ।			५१-१४, १८ ।		
८१ माघव (माघवाचार्य) ९-३ ।			व		
३५-११ । ८८-२५ । ८२-५ । ८७-२३ । ८५-२५ ।			९३ वसिष्ठ ८-२३ । १३-१८ । १६-१६ । २४-८ । २५-४ । ३०-४ ।		
८२ मिताक्षरा ८५-१० । ९०-२२ ।			४०-२३ ।		
८३ मेघातिथि ६०-१९ ।			९४ विशानेश्वर ११-१५ । १७-२२ । २८-१२ । ३३-२८ । ३४-२३ । ४७-२५ । ४८-२५ । ६०-९ । ६५-२२ । ७१-३२ ।		
य			९५ विशानेश्वरविश्वेश्वराभ्याम् ४०-१८ ।		
८४ यज्ञवार्थ ७५, ७ ।			९६ विनायक १-७ । ११४-१६ ।		
८५ यम २५-१६, २० । ८६-२३ ।			९७ विशेषस्मरण ९५-२९		
२४-६, ११ । ३६-६ । ४७-७ ।			९८ विश्वदर्श ३९-१४ । ७४-३२ ।		
१५-१० । ६१-२६ । ६९-११ ।			९९ विष्णु ११-९ । १८-१९ ।		
९६-९, १८ । ९८-४ । १०५-२१ । ११२-१५ ।			२४-२२ । ८८-९ । ३३-२६ ।		
८६ यमवृहस्पति ९८-२७ ।			३८-२४ । ४७-३, ७ । ४८-११ । ५२-८ । ५३-२६ । ५४-२८ । ५५-३१ । ५७-१७, १९ ।		
८७ यामयल्लय ८-२६ । १२-३ ।			५८-१४ । ६२-३० । ६६-२८ ।		
१३-८ । १६-२५ । २९-२१ ।			६८-७, २४ । ७३-२२ । ७८-		
४४-२८ । ६०-२७ । ६८-३ ।					

सं० नाम	पृष्ठ पंक्ति	सं० नाम	पृष्ठ पंक्ति
१२६ सम्वर्तकास्यायन	१११-८ ।	१३३ हरदत्त	२८-१५ । ४०-१२ । १०५-६ ।
१२७ सर्वज्ञनारायण	४७-२५ । ६६-२० ।	१३४ हारलता	५६-१ । ७२-३० । ७२-६ । ८९-२१ । १०५-२५ ।
१२८ स्कन्दपुराण	३४-३ ।	१३५ हारीत	४-८ । १४-६ । १७-८ । १८-२१ । २०-१३ । २२-३ । ३४-८ । ३९-३ । ६२-१५ । ७८-१० । ८०-१५ । ८२-१२ । ८६-१८ । ९०-१३ । ९५-३० । ९८-१४ ।
१३९ स्मृतिचन्द्रिका	११०-२४ ।	१३६ हारीतब्रह्मपुराण	१४-१२ ।
१४० स्मृत्यन्तर	१७-२२ । ३१-३ । ३५-१३ । ३७-२१ । ४१-२० । ४२-२६, ३० । ४३-२१ । ४५-२७ । ४७-४ । ६१-२९ । ८३-४ । ९१-२५ । ९४-२७ । १००-१३ । १०१-२, २७ । १०४-१९ । १०५-५ । १०६-१ ।	१ नहुक्तम्	८१-१९ । १०५-२८ । १०७-२१ । ११३-१९ ।
१४१ स्मृत्यर्थसार	३३-१७ । ३६-३१ । ४३-१ । ४४-२० । ४५-१० । ५५-३, ३० । ६६-६, १९ । ८१-१३ ।	२ स्मरण	८-२९ । १३-१४ । १७-१८ । ३२-५ । ३८-८ । ४६-१० । ५३-२ । ५४-२६ । ६१-३ । १०१-८ । १०४-७ ।
१४२ स्मृत्याचार	६-२४ ।		

ममाहा शुद्धिचन्द्रिकास्थकृष्यादिनामसूची ।

अथ शुद्धिचन्द्रिकायां प्रमाणत्वेनोपन्यस्तानां कृष्या-
दिवचनानामकारादिवर्णक्रमाऽनुसारि

सूचीपत्रम् ।

सं० नाम	पृष्ठ पंक्ति	सं० नाम	पृष्ठ पंक्ति
१ अग्निपुराणम्—		२ त्र्यहादेऽहोदयानां च	१५-१२ ।
१ भाण्डानि तु परित्यज्य	५५-१६ ।	३ दशाहे दशमे शावे	२८-२१ ।
२ शूद्रायाः प्रसवे	गते ५५-१५ ।	४ द्वाहाच्छुद्धिर्मवेत्तस्य	२८-२२ ।
२ अग्निस्मृतिः—		५ विप्रोः विण्डान् पृथग्दद्यात्	३३-९ ।
१ एकचित्वां समादत्ता	३३-८ ।		

सं० नाम पृष्ठ पंक्ति

६ पुञ्जन्मनि सपिण्डानाम् १५-२१.

७ पुरोदयाद्य कल्पाख्याः २८-२४.

८ प्रोक्त पुरोगत कालः २८-२३.

९ स्त्रीजन्मनिसपिण्डानाम् १५-२३

१० स्त्रीणां चर्त्ता तु तत्कालात्

२८-२६.

११ स्त्रीषु निपुरुष ज्ञेयम् १५-२४

१२ स्मानकालः प्रभातान्तः

२८-२५.

३ अङ्गिराः—

(आङ्गिरसस्मरण)

(अङ्गिरोवचन)

१ अत ऊर्ध्वं मृते शूत्रे १९-२२.

२ अतिक्रान्ते वशाहे तु १५-२९.

३ मध्य कश्चित्प्र मादेन १-८.

४ अनसिमत् उत्क्रान्ते ४-१६.

५ अन्तर्दशाहे भुक्त्वाणाम् ६८-२१.

६ अन्नसन्नप्रवृत्तानाम् ६९-७.

७ अविशेषेण घर्णानाम् २-१.

८ अर्त्तस्पृश्यो भवेत्तावत् ६८-२२

९ आवाधारस्य तु परः ६८-३२.

१० आशौचं यस्य संसर्गात्

९२-२७

११ कालात्ययेऽपि कुर्वीत ७६-२८.

१२ क्रियास्तस्य न लुप्यन्ति ९२-२८.

१३ गृहे यस्य मृतः कश्चित् ५६-२२

१४ चण्डालाद्बद्धात्सर्पात्

१०२-१६.

१५ तच्छ्रेयेणैव शुद्धिः स्यात्

२१-१४.

१६ तत्राधिरत्य मृतकम् २४-१.

सं० नाम पृष्ठ पंक्ति

१७ तद्वर्णस्य भवेच्छाचम् ८२-११.

१८ तस्याऽऽप्यशौचं विज्ञेयम्

५६-२३. १.

१९ तस्याऽऽशौचं विधातव्यम्

१०३-९.

२० तावन्त्यहान्यशौचं स्यात्

६८-१३.

२१ निराश्रात्तु भवेच्छुद्धिः २८-२.

२२ निराश्रं सूतकं तस्य ९२-३०.

२३ दशाहाच्छुद्धिरथवा १७-३.

२४ दासीदासश्च सर्वो वै ८२-१०.

२५ दाहयित्वा तथाऽप्येनम् ४८-१७.

२६ देशान्तरमृतं भुत्वा ७-२७.

२७ दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च १०२-१७

२८ व्यह तु क्षत्रिये शुद्धिः १९-१८.

२९ नाशौचं सूतके पुनः ८-१३

३० निर्वृत्तचूडके विप्रः १९-१९.

३१ निर्वृत्ते क्षत्रिये पद्मि ६९-२०.

३२ प्रेतान्नमसपिण्डस्य ६८-१२

३३ ब्रह्मक्षत्रविशां भुक्त्या ६९-१

३४ भुक्त्या पक्वात्समेतेषाम् ६९-८.

३५ मातापित्रोरशौचं स्यात् ८१५

३६ मासिकं तु भवेच्छौचम् १०१२

३७ यद्यप्यहृतचूडो वै ४८-१६.

३८ यः कश्चिन्निहरेत्प्रेतम् ६५-२४.

३९ घर्णानामानुलोम्येन ८२-१.

४० विप्रे न्यूने त्रिमिर्यपैः १९-१७

४१ शुद्धिं सञ्चयन दादात् ४-१७

४२ शूद्राऽऽचारेण तस्यापि १८१२

४३ शूद्रापुत्र पारशवो १८-११

४४ शूत्रे त्रिषण्ण्यने तु १९-२१

४५ पङ्क्यर्णान्तमतीतो यः ८०१२

सं० नाम पृष्ठ पंक्ति
 ४६ सपिण्डैः सह संशुध्येत् ६८-३३.
 ४७ सर्वेषामेव घर्णानाम् १७-२.
 ४८ संस्पृशे स्रुतिकायास्तु ९-१०.
 ४९ सूतके मृतके चेत्स्यात् २३-२६.
 ५० सूतके शाच आशौचे ६९-६.
 ५१ सूतके स्रुतिकावर्जम् ९-९.
 ५२ सूतकं मृतके भूयः २२-३३.
 ५३ क्षाण्या सचैलं स्पृष्ट्वाग्निम्
 ६७-२५.

७ अमृतव्याख्या —

१ "नामकरणात् प्राक् तयो-
 खिराग्रम्" ४६-१७.

९ आपस्तम्बः —

१ अचूडायां तु कन्यायाम् ५२ २८.
 २ तेषां तु पैतृकाऽऽशौचम् १८-२.
 ३ विहितं तस्य नाऽऽशौचम् १०२-१४.
 ४ व्यापादयेद्विहाःमानम् १०२ १३.
 ५ क्षत्रविद्दशप्रजातीनाम् १८-१.

१० आश्वलायनः —

१ "एकाहं सप्तद्व्यचारिणि" १५-२.
 २ "द्वादशरात्रं महाशुक्लम्" १६-२.
 ३ धीताग्निस्तु सप्तद्व्या ९५-१७.
 ४ "सङ्ग्रामे समुपोद्गहे च" ९८ १७.
 ५ समारोप्य तदग्नेषु ९५-१६.
 ६ स्मार्ताग्निराग्नौऽन्येषाम् ९५ १५.
 ७ ("तृतीये यये चीलम्") ४८-३०.

११ उपनिषत् —

१ "दन्तजन्म सप्तमे मासि" ४८-२८.

१२ दशनाः —

१ न पूयेण विशुद्धिः स्यात् २५-१५.

सं० नाम पृष्ठ पंक्ति
 २ स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु २५-१४.

१३ ऋष्यशृङ्गः —

१ आन्दिके चैव सम्प्राप्ते ९५-२१.
 २ आशौचे तु व्यतिक्रान्ते ९५-२२.
 ३ तत्र शूद्रे द्वादशाहम् १९-१५.
 ४ यत्र त्रिरात्रं विप्राणाम् १८-१४.

१४ कलिवर्जपकरणम् —

१ अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वम् ११-१.

१५ कल्पतहः —

१ "द्वितीयमासत्रयेऽहोरात्रम्" ४-४.

१६ कश्यपः —

१ "तेः सह ब्राह्मणो न वसेत्"
 २१-१४.

२ यालानां जातवस्तानाम् ४६-७.

३ "भृशुसङ्ग्रामदेशान्तरगतानाम्"
 १०५-१७.

१७ कात्यायनः —

१ अनिवृत्ते दशाहे तु २१-११.

२ आशौचं कर्मणोन्ते स्यात्
 १०९-२९.

३ ध्रुवाणि तु प्रकुर्वीत ७५-१४.

४ धातमग्निमतः कार्यम् ७५-१३.

५ सद्य एव विशुद्धिः स्यात् २१-१२.

१८ कार्णाजिनिः —

१ प्रत्ताऽप्रत्तासु योपिरसु ५१-३०.

२ मातापित्रोरखिरात्रं स्यात् ५१-३१.

१९ कूर्मः —

(कूर्मपुराणम्)

(कर्मम्)

१ अथपृथग्दिग्दशौचम् २६-१२.

सं० नाम पृष्ठ पंक्ति
 २ अथ चेत्यञ्चर्मो रात्रिम् २६-१२
 ३ अनस्थिसञ्चिते विप्रे ७२-२०.
 ४ अनस्थिसञ्चिते शूद्रे ७३-१३.
 ५ अन्यथा चैव सज्योतिः ७३-३.
 ६ अप्रत्तानां तु नारीणाम् ५४-३.
 ७ अर्धमासेन शूद्रस्तु ६७-५.
 ८ अर्धमासोऽथ पद्माग्रम् ७८-२६.
 ९ अक्षित्वा च सहोपित्या ६६ १६.
 १० असविण्डं द्विजं प्रेनम् ६६-१५.
 ११ अक्षिषसञ्चयनाद्व्याक् ७२-३१.
 १२ अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वम् ७३-१९.
 १३ महोरात्रेण शुद्ध्यन्ति ७३-२०.
 १४ आशौचिनां गृहाद् ग्राहम्
 ९२-१३.
 १५ आशौचं क्षत्रिये प्रोक्तम् ७८ २९.
 १६ एकदात्रं समुद्दिष्टम् ६३-३१.
 १७ एकदाहात् क्षत्रिये शुद्धिः ७१ २४.
 १८ एकाहं स्यादुपाध्याय ६५-१.
 १९ एकादकानां मरणे ६२-२४.
 २० तदाऽऽशौचे निवृत्ते तु ६८-१०.
 २१ तावन्त्यहान्यशौचं स्यात्
 ६८-१९.
 २२ तोयं दधि घृतं क्षीरम् २२-१२.
 २३ त्रिरात्रं श्रद्धामरणे ६१-२५.
 २४ त्रिरात्रं स्यात्तपोऽचार्ये ८६ २६.
 २५ त्रिरात्रं स्यात्तपोऽऽशौचम्
 ७३-१४.
 २६ दशाहेन द्विजः शुद्ध्येत् ६७-४.
 २७ नाशौचं कीर्तितं सद्भिः ९३ २२.
 २८ नैष्ठिकानां वनस्थानाम् ९३ २१.
 २९ परपूषांसु भार्यासु २६-२५.
 ३० पितृमते स्थिता नारी ५४-२४.

सं० नाम पृष्ठ पंक्ति
 ३१ प्रत्तानां भर्तृसाविण्ड्यम् ५४ ४.
 ३२ प्रेतोभूतं द्विजं विप्रः ७१-५.
 ३३ फलानि पुष्पशाकं च ९२-११.
 ३४ मातामहानां मरणे ६२-२३.
 ३५ यदि निर्हरति प्रेतम् ६६-३.
 ३६ यस्तेषामग्रमश्नाति ६८-९.
 ३७ यावत्तदग्रमश्नाति ६८-१७.
 ३८ राजन्यपैश्या अप्येषम् ७७ २८.
 ३९ विद्याहाऽनन्तरं पित्रोः ५४-२५.
 ४० पैश्याश्चित्रियविप्राणाम् ७८-२५.
 ४१ शूद्रक्षत्रियविप्राणाम् ७८-२७.
 ४२ शूद्रे दिनत्रयं प्रोक्तम् ७१-२५.
 ४३ पद्माग्रं द्वादशाहं च ७८-२८.
 ४४ पद्माग्रं चात्रिरात्रं स्यात् ७८-२४.
 ४५ सूतके सविण्ड्यानाम् ९ १४.
 ४६ स्नात्वा सचेलं स्पृष्ट्वाऽग्निम्
 ७१-६.
 ४७ स्नानेनैव भवेच्छुद्धिः ७२-२१.
 ४८ स्वमेव शौचं कुर्याताम् ७७ २९.
 ४९ हिरण्यघान्यगोघासः ९२-१०.
 २० कूर्मदेवता—
 १ नाऽऽशौचं कीर्तितं सद्भिः १११-६.
 २ नैष्ठिकानां वनस्थानाम् १११-५.
 २१ कूर्मशौचायनौ—
 १ तेषामशौचे विप्रस्य ७७-२१.
 २ क्षत्रियशूद्रजातोयाः ७७-२०
 २२ कोशः—
 १ या स्याद्विकल्पोपमयोः ४३-२६.
 २४ क्रतुः—
 १ पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यम् १०१-२२.

- सं० नाम पृष्ठ पंक्ति
- २५ गालवः—
- १ नवव्याद्भानि देयानि १००-२८.
- २ शाघेऽपि सूतकं चेत्स्यात् १००-२९.
- २६ गोभिलः—
- १ अग्निहोत्रस्य होमार्थम् ९०-१९.
- २ आशीचाऽनन्तरं कुर्यात् ९१-२५.
- ३ दैवाप्रत्याब्धिकं श्राव्ये ९५-२४.
- ४ पञ्चपञ्चात्र कुर्वीत ९०-२०.
- २७ गौतमः—
- १ "अथरप्रचेद्वर्णः पूर्वं वर्णमुप
"स्पृशेत्" ६६-२२.
- २ "असपिण्डे योनिसम्यग्भवे"
५७-१३.
- ३ "आचार्यतत्पुत्रस्त्रीयाज्य" ६३-९.
- ४ "तच्छेदन्तः पुनरापठेत्" २५-२.
- ५ "तस्मिन्नुदकाक्षीनि सर्वाणि"
१०३-२.
- ६ "प्रभाते तिसृभिः" २८-१५.
- ७ "यस्य तु प्रागगन्तिकं प्रायश्चि
त्तम्" १०४-२.
- ८ "राजकोषाद्याऽयुद्धे" १०५-१.
- ९ "राजां च कार्याऽविधातार्थम्"
९१-७.
- १० "रात्रिशेषे द्वाभ्याम्" २८-१०.
- ११ "श्रुत्वा चोर्ध्वं दशम्याः
पक्षिणी" १४०-२१.
- १२ "संस्त्रवणे गर्भस्य ज्यहम्"
१४-४.
- २८ गौतमपैठीनसी—
- १ "श्रीनतीत्य मातृतः पञ्चातीत्य
पितृतः" ६-३२.

- सं० नाम पृष्ठ पंक्ति
- २९ चतुर्विंशतिमतम्—
- १ मृतजातकयोयोगे २४-१५.
- २ मृतेन शुद्धयते जातम् २४-१६.
- ३० छन्दोगपरिशिष्टम्—
(छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः)
- १ आशीचं कर्मणोऽन्ते स्यात्
१११-२.
- २ न त्वजेत्सूतको कर्म ११०-३१.
- ३ न दीक्षणात् परं यज्ञे ११०-३१.
- ४ पितर्यपि मृते नैषां १११-१.
- ५ पुत्रादिः पालयेदग्नीन् १०७-१६.
- ६ महापातकसंयुक्तः १०७-१५.
- ३१ जावालः—
- १ अतोते मातृकं विद्यात् १८-७.
- २ आचार्यपुत्रीपुत्रेषु ६५-२५.
- ३ तन्मध्ये हापयेत्तेषाम् ९६-३.
- ४ नानाजातिषु पारम्प्यम् १८-४.
- ५ निवासराजनि प्रेते ६५-६४.
- ६ दान्धवेपु च सर्वेषु ६२-३.
- ७ भागिनेये च दौहित्रे ६२-२.
- ८ मातृवन्धी गुरो मित्रे ६०-७.
- १ मासं शूद्रस्य शेषाणाम् १७-१९.
- १० सन्ध्यापञ्चमहायज्ञान् २६-२.
- ११ समानोदकानां ज्यहम् ६०-६.
- ३२ जावालिः—
- १ एकोदकानां तु ज्यहम् ५-१४.
- ३३ जैमिनिः—
- १ "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" २-१३.
- २ छिन्नेनाले ततः पश्चात् २०-१७.
- ३ पाचन्न च्छिद्यते नालम् २०-१६.

सं०	नाम	पृष्ठ पंक्ति
३४	ज्योतिःशास्त्रम्--	
१	धनुःप्रतोदग्रहणे	५०-५१.
२	सप्तमे चाग्रमे वर्षे	५०-५१.
३५	तार्किकः--	
१	"अभ्यादिसंयोगप्रयोग्यस्ता- त्रादी" ३-२४.	
३६	तुलाहरः--	
	(लाहरः !)	
१	"प्रथमेऽप्ये फलचूडस्याग्निसं- स्कारपक्षे"	५१-२७.
३७	त्रिकाण्डपण्डनः--	
१	अग्नी सति स्यादथ देहफलतिः	१०६-२३.
३८	दक्षः--	
१	अक्षताया चाप्यहस्ताय	११३-५७.
२	पृष्ठपङ्कजविशेषेण	११४-२.
३	पर्यायिषस्य विप्रस्य	११३-२८.
४	क्रियाहीनस्य सूर्यस्य	११३-३०.
५	न नूदकं कदाचित् स्यात्	११४-१.
६	पितृशस्यामपेतायाम्	४४-१३.
७	वर्णातामामुप्येण	७५-८.
८	व्यसमाऽऽसक्तचित्तस्य	११३-३१.
९	व्याधितस्य कर्तव्यस्य	११३-२९.
१०	श्रद्धात्यागविहीनस्य	११३-३२.
३९	दिवोदासकल्पवृक्षप्रसूतयः--	
१	"ब्रह्मदशवर्षादिप्रतीक्षाऽनन्तरं त्रिरात्रम्"	७५-२.
४०	देवलः--	
१	अङ्गस्पर्शनमिच्छन्ति	१०-११.
२	आग्निपश्चाद्विरात्रं स्यात्	४२-५५.

सं०	नाम	पृष्ठ पंक्ति
३	आद्यानां योगपक्षे तु	२-२.
४	आशीर्चं दशवर्षं तु	१६-३१.
५	उर्ध्वं संवत्सरार्धात्	४०-२९.
६	एकाग्रमरणे विप्रोः	३२-२३.
७	जनने मरणे नित्यम्	४-१३.
८	तत्र त्रिरात्रमाशीर्चम्	४०-२८.
९	तस्याऽऽशीर्चं दशाहं स्यात्	७०-१३.
१०	सेवां करोति यः कश्चित्	३०-२९.
११	दशमेऽति पतेद्यस्य	५८-४.
१२	दशाहादिप्रमाणेन	१०-१०.
१३	दशार्हं ब्राह्मणानां तु	१६-१४.
१४	नाऽऽशुक्तिः प्रसयाऽऽशीर्चे ३८-२६.	
१५	नाऽऽशीर्चाम्तरयातेन	३०-१५.
१६	नाऽऽशीर्चं सूतके प्रोक्तम् ९३-२६.	
१७	निधने प्रसवे चैव	१६-३२.
१८	नैष्ठिकानां च नद्यानां	९३-२५.
१९	परतः परतः शुद्धिः	२३-१.
२०	परमेष्ठाहमावर्णात्	४२-३.
२१	पुनः पाले दशाहात् प्राक्	२८-३.
२२	प्रभाते तु विरात्रेण	२८-४.
२३	भवेदेकाहमेवात्र	४०-३०.
२४	यः समानोदकं प्रेतम्	७०-१२.
२५	विहितं तु सपिण्डाणाम्	३०-२१.
२६	विश्ववार्त्तं तु पश्यमाना	१६-१५.
२७	शुद्धिचिह्नविप्रमाणम्	१०-३.
२८	सपिण्डर्तविप्रक्षे स्यात्	३२-२४.
२९	सपिण्डाद्वैव कर्णं च	४-१४.
३०	सूक्तिकानां भवेच्छुद्धिः	३०-१४.
३१	स्याच्छेत्पञ्चममार्गः	२६-७.

सं० नाम पृष्ठ पंक्ति
३२ स्वाऽऽशौचकालाद्विज्ञेयम् १०-२.

४१ देवलहारीतौ—

१ आधानां यौगपद्ये तु २३-१.
२ शुशुणा लघु शुद्धयेत्तु २३-२.

४२ देवलाह्विरोवाक्यानि—

१ चतुर्थेऽहनि कर्तव्यम् १०-१७.
२ त्रिचतुःपञ्चदशभिः १०-१६.
३ दशमेऽहनि शूद्रस्य १०-२०.
४ पञ्चमेऽहनि विज्ञेयम् १०-१८.
५ सप्तमेऽहनि वैश्यस्य १०-१९.

४४ धर्मप्रवृत्तिः—

१ उत्तरीयं शिलापात्रम् ३३-१३.
२ एक एव भवेत्कर्ता ३३-१४.
३ एक एव स्नुता कुर्यात् ३३-१४.
४ नवभ्रातृ सविण्डान्तम् ३३-१५.
५ पितृपरन्यामपेतायाम् ४४-१६.
६ प्रथमेऽङ्गे त्रिरात्रं स्यात् ४४-९.
७ सापत्नमातृमरणे ४४-८.
८ संवत्सरे व्यतीतेऽपि ४४-१७.

४६ नन्दपण्डितः—

१ अमन्दमदनिस्यन्द १-४.
२ जिज्ञासैव न धर्मशास्त्रविषये ११४-१८.
३ धर्माऽऽवकारिफलकैरवकाननेन्दु १-६.
४ धर्माधिकारिपदमूपितवंशरत्न ११४-१६.
५ चुषा मुषा दूषणभूषणाभ्यां ११४-२२.

सं० नाम पृष्ठ पंक्ति
६ पञ्चशोतेरियं व्याख्या ११४-२४.

४७ नारदः—

१ परपूर्वाः स्त्रियस्तवन्याः ८६-१०.
२ पुनर्भूस्त्रिविधा तासाम् ८६-११.

४८ न्यायाः—

१ "समं स्यादश्रुतत्यात्" ४०-२४.
२ "सर्वत्वमाधिकारिकम्" १०७७.

४९ पराशरः—

१ अग्निसंस्करणे तेषाम् ४५-१६.
२ अजातदन्ता ये बालाः ११२-२७.
३ अत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्यात् १२-१३.
४ अनार्थं ब्राह्मणं प्रेतम् ६७-२७.
५ अनुगच्छेन्नोद्यमानम् ७१-१८.
६ असतोऽन्नमवन्धुं च ७०-३.
७ आचतुर्थ्याद्भवेत्प्रायः १२-१२.
८ आह्वयेऽपि हतानां च १०५-८.
९ आहिताग्निर्मृतो विप्रः १०६-११.
१० उद्यतो निधने दाने ९९-२५.
११ उपसर्गमृते चैव ९८-२२.
१२ एकाहमशुचिर्भूत्वा ७१-१४.
१३ कृत्वाऽऽशीर्चं त्रिरात्रं च ७१-१६.
१४ क्षत्रियं मृतमज्ञानात् ७१-१३.
१५ चतुर्थे दशरात्रं स्यात् ६-१६.
१६ चण्डालेन श्वपाकेन १०६-१०.
१७ जन्मकर्मपरिग्रहः ११४-७.
१८ तदैव ऋषिभिर्द्वष्टम् ९९-२६.
१९ त्रिरात्रे तु ततः पूर्णे ७१-१९.
२० दग्ध्वाऽस्थीनि पुनर्ग्राह्यम् १०६-१३.
२१ दन्तजातेऽनुजाते च ४७-१०.
२२ दशाह्वाञ्छुञ्जते माता ८-३१.

सं० नाम पृष्ठ पंक्ति
 २३ दहेत्तं ब्राह्मणं विप्रः १०६-१२.
 २४ दिनत्रयेण शुद्धयन्ति १६-६.
 २५ द्विजैस्तदाऽनुगन्तव्याः ७२-४.
 २६ बुभिक्षे राष्ट्रसम्पाते ९८-२१.
 २७ देशान्तरगतः कश्चित् ४१-२७.
 २८ न त्रिरात्रमहोरात्रम् ४१-२८.
 २९ न तेषामग्निस्कारः ११२ २८.
 ३० नामधारकविप्रस्तु ११४-७.
 ३१ पदे पदे यत्नकलम् ६७-२८.
 ३२ प्रसवे गृहमेधो तु ८-३०.
 ३३ प्राणायामशतं कृत्वा ७१-२०.
 ३४ प्रेतीभूतं तु यः शूद्रम् ७१-१७.
 ३५ ब्रह्मचारी गृहे येषाम् ९३-२८.
 ३६ ब्राह्मणाऽर्थे विपत्ता ये १०६ ७.
 ३७ मृतो मध्येन लेप्तव्यः १०६-६.
 ३८ राजानो राजभृत्याश्च ८२-२४.
 ३९ राजां च सूतकं नास्ति ९९ १२.
 ४० दहिष्ठा च दहित्वा च ७०-४.
 ४१ विनिर्घर्त्य यदा शूद्राः ७२-३.
 ४२ तद्यपोद्वन्धनशस्त्राद्यैः १०६-५.
 ४३ शतं च वैश्यमजामात् ७१-१५.
 ४४ शिल्पिनः कारुका वैश्याः
 - ८२-२३.
 ४५ पष्ठे चतुरहाच्छुद्धिः ६-१७.
 ४६ सम्पर्कं चेन्न कुर्यान्ति ९३-२६.
 ४७ स्तेनाऽग्निना स्वमन्त्रेण १०६ १.
 ५१ पारस्करः--
 १ "अथ कामोदकान्यृतिक्"
 ११२-२२.
 २ "अद्विचर्ये प्रेते मातापित्रोः
 शौचम्" ४६-१०.
 ३ अन्तर्दशाहे विप्रस्य ७२-१२.

सं० नाम पृष्ठ पंक्ति
 ४ अस्थिसञ्चयनादर्वाग्यदि ७३-१६.
 ५ अस्थिसञ्चयनादर्वाग्यदित्वा
 ७२-११.
 ६ गर्भे यदि विपत्तिः स्यात् २० २४.
 ७ दिनत्रयेण शुद्धयन्ति १६-५.
 ८ "नित्यानि निवर्तेरन् घैतान्
 यज्जम्" ९०-११.
 ९ ब्राह्मणे दश पिण्डाः स्युः ३६ १८.
 १० मृतस्य याग्यवैः सार्धम् ७३-२५.
 ११ मृते शूद्रे गृहं गत्वा ७३-१७.
 १२ घर्जयेत्तदहोरात्रम् ७३-२६.
 १३ वैश्ये पञ्चदश प्रोक्ताः ३६-१९.
 १४ सजातेर्दिवसेनैव ७२-२३.
 ५२ पारिजातः--
 १ "मृतानामाशौचान्त्यदिनस्य ...
 इत्यादिवाक्यबलात्" २६-२६.
 ५३ पुलस्त्यः--
 १ अम्बुमध्ये गर्वा गोष्ठे ९७-२.
 २ प्रवृत्तायां त्रिरात्रेण ५५-२६.
 ३ राहोर्दर्शनकाले च ९७-३.
 ४ सत्रधर्मप्रवृत्तस्य ९६-३१.
 ५ सद्यस्त्वप्रोढकन्यायाम् ५५-२५.
 ६ सविहित्यामुपस्पृश्य ९६-३०.
 ५४ पैठीनसिः--
 १ "असम्बन्धिनं प्रेतं द्विज" ६७ २९.
 २ जनौ सपिण्डाः शुचयः ८-१.
 ३ न तत्र सूतकं तद्वत् ९७-१०.
 ४ पितरौ चेन्मृतौ स्याताम् ३९-६.
 ५ विवाहदुर्गयज्ञेषु ९७-९.
 ६ श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य ३९-७.
 ७ पाडशाहं क्षत्रियस्य १६-१८.

सं० नाम	पृष्ठ पंक्ति	सं० नाम	पृष्ठ पंक्ति
८ "सूतिकां पुत्रवतीं विशतिष- प्रेण",	४-२.	६१ वौधायनः—	
५५ प्रचेताः—		१ "अथ यदि दशरात्राः०" दिव- सात्" २७-२०.	
(प्राचेतसम्)		२ आदिशेत्प्रथमे पिण्डे ३८-३.	
१ ऋतौ तु न पृथक् शौचम् ७-१७.		३ "जननमरणयोः०" दशरात्रः" २२-९.	
२ कारवाः शिल्पिनो वैद्याः ८२-२६.		४ "जनने तावन्मातापित्रोः०" संसर्गसाध्यात्" ८-१८.	
३ मातृपितृमातुल्लयोः ५२-४.		५ "त्रिरात्रमृत्विजां च" ६३-१९.	
४ मृते चर्त्विजि याज्ये च ५२-५.		६ "त्रिरात्रमेकरात्रमहोरात्रं कुर्वीत" ६३-३२.	
५ राजातो राजमृत्याश्च ८२-२७.		७ द्वितीये च पितृस्तन्याः ३८-४.	
६ सूतिका सर्वघर्णामाम् ७-१६.		८ शिष्यसतीर्थ्यसप्रह्वाचारिपु०" महोरात्रम् ७४-१५.	
५६ प्रजापतिः—		६१ ब्रह्मपुराणम्—	
१ अयाधितेषु दारेषु ८५-७.		(ब्राह्मम्)	
२ आशीन्ने तु समुत्पन्ने २२-१२.		१ अगार्धं तोयराशिं वा १०३-१९.	
३ कर्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिः ३३ १३.		२ अष्टहीतप्रतोदस्तु ८०-२२.	
४ गोत्रिणाः स्नानशुद्धाः स्युः ८५-८.		३ अत ऊर्ध्वं द्वितीयात् २६-१६.	
५ तावत्कालमशौचं स्यात् १११-२०.		४ अथ दातृप्रहोषोऽथ १०१-१७.	
६ ब्रह्मवादी यदा कुर्यात् १११ २१.		५ अथ देवप्रतिष्ठायाम् १०१-१५.	
५७ मदीपः—		६ अनतीतद्विचर्पे तु ४७-२१.	
"यथाऽऽशौचदिन एव०" दूरदेशः" ४१-१८.		७ अनतीतद्विचर्पस्तु ४८-१९.	
"गान्धर्वादिविवाहेषु०" एकाहः" ५२-३१.		८ अनस्थिसञ्चिते शुद्धे ७३-९.	
५९ प्राञ्चः—		९ अनस्थिसञ्चयादिप्रो ७२-२७.	
१ दूरदेशमृते जाते ४१-२४.		१० अनादितान्मेदेहस्तु ७४-२७.	
६० बार्हस्पत्यम्—		११ अन्यत्र भोजनं कुर्यात् ६९-२७.	
१ "एकत्र चातिनः" ८१-१७.		१२ अन्यपूर्वा यस्य गेहे ८७-२२.	
२ त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु १३-९.		१३ जयापूच मातरस्तद्वत् ९-६.	
३ इयत् मातामहाऽऽचार्य ६५-९.		१४ असमानैश्च सङ्कीर्णैः १०२-२८.	
		१५ असी स्वर्गाय लोकाय ५३-३०.	

सं० नाम पृष्ठ पंक्ति
 १६ अस्थिसञ्चयनादूर्ध्व ७३-११.
 १७ अस्थिनां तु सञ्चयः प्रेते ३६-२३.
 १८ अविज्ञाते न दोषः स्यात्
 १०१-१८.
 १९ आचम्य परकीयेन १०१-२२.
 २० आचार्यं घाप्नुवाध्यायम्
 ११०-२१.
 २१ भाजन्मनस्तु चीलान्तम्
 ५३-१५.
 २२ आदायेकस्य दत्तायाम् ८९-२.
 २३ आद्यं भागद्वयं यावत् २६-१६.
 २४ आशीचिनां गृहाद् ग्राह्यम्
 ९२-८.
 २५ आशीचं तु विरात्र तु ८४-२१.
 २६ आशीचं तु भवेत्तस्य ७०-१७.
 २७ आशीचं दशरात्रं तु ७०-२१.
 २८ आशीचं न भवेत्लोके ९१-१६.
 २९ आशीचं दान्धवानां तु ४८-२०.
 ३० आशीचं सर्वकार्येषु ८७-२३.
 ३१ आशीचं स्यात्त्र्यहं तेषां
 १०३-२८.
 ३२ ईदृशं मृतकं येषां १०३-२७.
 ३३ उत्तमानाप्नुवाहोकारं
 १०३-२३.
 ३४ एकग्राममृते कार्या ६५-४.
 ३५ एका माता त्रयोर्यत्र ८९-१४.
 ३६ एकाहमशुचिर्भूत्वा ६९-२८.
 ३७ एकाहं श्रेष्ठं लिङ्गेषु ११०-१०.
 ३८ एनेपामधिकारस्तु १०३-२५.
 ३९ एवमेव विचार्यं स्यात् २६-१९.
 ४० एवं पर्णशरं दग्ध्वा ७४-३१.
 ४१ एवं सति नृपः शब्दः ९८-११.

सं० नाम पृष्ठ पंक्ति
 ४२ औरसं वर्जयित्वा ८४-१९.
 ४३ ओषधः तैलमजिनम् ९२-७.
 ४४ कामादक्षतयोनिश्चेत् ८७-३१.
 ४५ काष्ठं लोष्ठं तृणं पर्णम् ९२-६.
 ४६ कुशीलजीविनो ये च १०३-१.
 ४७ कुर्युस्तृतीये विप्रस्य ३६-२१.
 ४८ कृते तु केवलं ज्ञानम् ७३-३०.
 ४९ कृते तु सञ्चये विप्रः ७३-६.
 ५० कृत्वा तौ न हतास्तांश्च १०२-२९.
 ५१ कृत्वा पतति नो तस्मात्
 ११०-२३.
 ५२ कृत्वा सचैलं ज्ञानं तु ८-६.
 ५३ क्रीडात्पापं विपं बहिर्गमं
 १०२-३१.
 ५४ क्षत्रियिदृशज्जातीनाम् ७७-२.
 ५५ क्षत्रियस्याऽथ वैश्यस्तु ७७-२५.
 ५६ क्षेत्राविषु पुत्रेषु ८४-२०.
 ५७ गच्छेन्महापथे वाऽपि
 १०३-२०.
 ५८ गतैः शूद्रा च संस्पृश्या ७-२०.
 ५९ गिरिवृक्षमपातं च १०२-२३.
 ६० गृहीतमधुपर्कस्य ९४-७.
 ६१ गृहे मृतासु दत्तासु ५४-२०.
 ६२ गोमङ्गलादी वैश्यानाम्
 ९६-१५.
 ६३ चण्डालैरथवा औरैः १०३-१३.
 ६४ चिकित्सको यत्कुरुते १९-१९.
 ६५ जायते म्रियते धन्युः ७७-२६.
 ६६ ततो धाम्ना न पर्यन्तम् ३-१७.
 ६७ ततः कालावशात्तत्र ६-६.
 ६८ ततः परं प्रवृत्तायाम् ५३-१८.
 ६९ तत्कर्म नान्यो जानाति
 ९९-१६.

सं०	नाम	पृष्ठ पंक्ति
७०	तदन्यो न क्षमः कर्तुम्	८२-३०.
७१	तदन्यो नैव जानाति	९९-१८.
७२	तदभावे पलाशोत्थैः	७४-२८.
७३	तदा माससमैस्तासाम्	१३-७.
७४	तदा सचैलं स्नातस्तु	७३-१०.
७५	तदा स्नातः सचैलस्तु	७२-२८.
७६	तद्वन्धुवर्गसंवेकेन	११-१३.
७७	तद्वद्गृहीतदीक्षस्य	९४-२.
७८	तन्नास्ति यस्मादन्यस्य	९९-९.
७९	तयोः स्यात्सूतकादैक्यम्	८९-१५.
८०	तस्माच्चिकित्सकः स्पर्शे	९९-२०.
८१	तस्य दाहादिकं कार्यम्	१०३-१४.
८२	तस्य क्षानाद्भवेच्छुद्धिः	७२-१७.
८३	तस्याऽन्यस्य सगोत्रा सा	८७-३२.
८४	तावद्योऽयान्धवस्तत्र	७२-१६.
८५	त्रिरात्रं यान्धवानां तु	४७-२२.
८६	त्रिरात्रमपि वैश्यस्य	७२-२१.
८७	व्यहं चेत्तद्वशाद् स्यात्	१९-११.
८८	दत्ता कन्या पितुर्गौहे	११-१६.
८९	दशाह्वाऽनन्तरं पुत्री	५६-२८.
९०	दानं प्रतिग्रहः स्नानम्	८७-२४.
९१	दास्यो दासाश्च यत्किञ्चित्	८२-२९.
९२	दाहयित्वा तु मूल्येन	७०-२०.
९३	दुष्चिकित्समहारोगैः	१०३-१७.

सं०	नाम	पृष्ठ पंक्ति
९४	देशधर्मप्रमाणत्वात्	७९-२०.
९५	द्विजन्मनामयं कालः	४८-३२.
९६	द्वितीये पतिते त्वाद्यात्	२६-१७.
९७	न चाऽध्रुपातः पिण्डश्चे	१०४-१४.
९८	न सस्य दहनं कार्यम्	१०४-२१.
९९	नराणामथ नारीणाम्	१०३-२६.
१००	नागान्तुकैरघाहोभिः	२३-१५.
१०१	नागानां विप्रियं कुर्वन्	१०२-२५.
१०२	निगृहीतः स्वयं राज्ञा	१०२-२६.
१०३	निर्मलाः स्वर्गमायान्त	१०४-१०.
१०४	नैष्ठिकस्याऽध्याऽन्यस्य	९३-१२.
१०५	पञ्चमे वैश्यजातेस्तु	३६-२२.
१०६	पञ्चाब्दिकस्तु शूद्राणाम्	८०-२५.
१०७	पतितानां न दाहः स्यात्	१०४-१३.
१०८	परदारोऽनुगन्ता च	१०२-२७.
१०९	परस्परमृतो भ्रातृ	५८-१२.
११०	पञ्चादशाहे पतिते	९४-८.
१११	पितुर्यत्र त्रिरात्रं स्यात्	८९-३.
११२	पितुर्वरस्य च ततः	५३-२०.
११३	पित्रा दत्ता तु या कन्या	८७-१७.
११४	प्रातग्रहाऽधिकाराद्य	९३-१४.

सं० नाम पृष्ठ पंक्ति
 ११५ प्रमादादपि निःशङ्कः
 १०३-११.
 ११६ प्रयागवटशापायाम्
 १०३-२१.
 ११७ प्रयास्यतश्च सङ्ग्रामे ०८-१९.
 ११८ प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तम्
 १०३-१८.
 ११९ धान्यघेषु चरन्त्यत्र ७७-३२.
 १२० धान्यघेषु च विप्रस्य ७७-२६.
 १२१ ब्रह्मदण्डहता ये च १०३-२.
 १२२ ब्राह्मणी क्षत्रिया वैद्या
 ७-२२.
 १२३ ब्राह्मणरपि जातानाम् ७७-३.
 १२४ भोजनाद्धे तु सङ्मुक्ते
 १०१-२०.
 १२५ मन्त्रादितर्पणे चाऽपि ९८-२४.
 १२६ महापातकिनो ये च १०३-३.
 १२७ महापापक्षयास्वर्गम्
 १०३-२४.
 १२८ मातरं वा स्वयं दग्ध्या
 ११०-२२.
 १२९ मातुलाशीथयस्तुभ्याः
 ५८-१२.
 १३० मुतेमगास्तु ये जीयाः
 १०४-१७.
 १३१ मृतस्य पाददस्योनि ७२-१५.
 १३२ मृतायां वा प्रसूतायाम्
 ८७-२८.
 १३३ मृतेषु वाऽप्य जातेषु ७७-२४.
 १३४ म्रियते यत्र तत्र स्यात्
 ८०-२३.
 १३५ यत्कर्मरात्रमृतपानाम् २९-८.

सं० नाम पृष्ठ पंक्ति
 १३६ यथा मातामहाशीचम्
 ५९-१९.
 १३७ यदि कश्चित्तदोच्छिष्ट
 १०१-२१.
 १३८ योऽसवर्णं तु मूल्येन ७०-१६.
 १३९ यं संश्रितवती भूयः ८७-१८.
 १४० राजभिः कृतदण्डास्तु
 १०४-९.
 १४१ राजा करोति यत् कर्म
 ९८-१०.
 १४२ राज्यनाशस्तु येन स्यात्
 ९८-२५.
 १४३ लग्नं मधु मांसं च २२-५.
 १४४ चाक्प्रदाने कृते तत्र ५३-१९.
 १४५ धानप्रस्थस्य वाऽभ्यस्य
 ९३-१३.
 १४६ विज्ञाने भोक्तुरेव स्यात्
 १०१-१९.
 १४७ विप्रो धनुषनीतस्तु ८०-२१.
 १४८ विषाहोत्सवयशेषु १०१-२३.
 १४९ शयस्त्रयविधानोक्तम् ७१-२९.
 १५० शिल्पिनश्चित्रकाराद्याः
 ९९-१८.
 १५१ शूद्रा यैश्वाः क्षत्रियास्तु
 ७७-३१.
 १५२ शृङ्गिदंष्ट्रिनतिष्यात् १०३-१२.
 १५३ शेषमर्गं परैवेयम् १०१-२४.
 १५४ शीवाऽऽशीचं प्रकु-
 र्यात् १७-१४.
 १५५ श्राद्धादौ पितृपते च १०१-११.
 १५६ यन्मासाभ्यन्तरं पापम् १३-१.
 १५७ सचैलं न्नानमग्नेराम्
 ७३-२१.

सं०	नाम	पृष्ठ पंक्ति
१५८	सजातिमसपिण्डं तु ६९-२१.	
१५९	सद्यःशौचं भवेत्तत्र ५३-१६.	
१६०	सद्यःशौचं सपिण्डानाम् १४-१०.	
१६१	सपिण्डता ततः पश्चात् ६-५.	
१६२	सपिण्डता तु कन्यानाम् ५४-६.	
१६३	समानोदकसंज्ञाऽपि ६-७.	
१६४	सम्बन्धसाम्यात्पौ- त्रीणाम् ५९-२०.	
१६५	सर्वसङ्गनिवृत्तस्य १०४-२०.	
१६६	सर्वे घर्णाः सजातीयान् ६९-२४.	
१६७	सर्वेषामेव घर्णानाम् ६-४.	
१६८	सर्वेषां स्यादहोत्रम् ७१-२८.	
१६९	तुपिष्टैर्जलसम्मिश्रैः ७४-२५.	
१७०	सूतके तु मुखं ब्रूया ८-५.	
१७१	सूपकारेण यत्कर्म ९९-१७.	
१७२	स्नानं स्वयभृथे पावत् ९४-१०.	
१७३	स्वजात्युक्तमतः परम् ४६-७.	
१७४	स्वजात्युक्तमशौचं स्यात् ५३-२१.	
१७५	स्वमशौचं चरेत्सम्यक् ११-१८.	
१७६	स्वयन्देहविनाशस्य १०३-२२.	
६५	बृहत्पचेताः—	
१	मातुः शुद्धिर्दशाहेन १४-३१.	
२	मूर्हतं जीवितो बालः १४-३४.	
६६	बृहद्विष्णुः—	
१	अर्धाक् त्रिपक्षात्रिनिशम् ४२-२.	
२	अहः सम्पत्सरादर्धाक् ४२-३.	
३	“जातमृते मृतजाते वा०..... सद्यःशौचम्” १४-३२.	

सं०	नाम	पृष्ठ पंक्ति
६७	बृहन्मानुः—	
१	आशौचं पक्षिणी रात्रिः ६०-२०.	
२	ग्राममध्यगतो यावत् ६६-५.	
३	ग्रामस्य तावदाशौचम् ६६-६.	
४	दशाहाभ्यन्तरे बाले १५-३.	
५	पित्रोः स्वस्मिन् सदृश ५९-१.	
६	भगिन्यां संस्कृतायां च ५८-२०.	
७	मातुले श्वशुरे मित्रे ६०-२१.	
८	मित्रे जामातरि प्रेते ५८-२१.	
९	शायाऽऽशौचं न कर्तव्यम् १५-४.	
१०	शालके तस्मिन् चैव ५७-२०.	
११	समानोदकभावस्तु ५-२६.	
६८	बृहस्पतिः—	
१	अनिर्गते दशाहे तु ३८-२०.	
२	अन्यदेशमृतं ज्ञातिम् ३८-१९.	
३	अन्याधितेषु दारेषु ८४-२.	
४	कन्याविवाहे सङ्क्रान्तौ ९७-७.	
५	चत्वारिंशद्वदन्ये ४३-१८.	
६	दासान्तेवासिभृतकाः ८२-३.	
७	दूरदेशमृते जाते ४१-२४.	
८	देशान्तरं यदन्येके ४३-१७.	
९	यान्धवो वा परो वाऽपि ६८-३०.	
१०	महानयन्तरं यत्र ४३-१७.	
११	मृतेष्वाप्लुत्य शुद्धयेत् ८४-१०.	
१२	यस्तैः सहाऽसपिण्डोऽपि ६८-२९.	
१३	याचो यत्र विमिश्रन्ते ४३-१०.	
१४	शावाशौचं च सर्वेषाम् ९-१६.	
१५	शुद्धेद्विप्रो दशाहेन ७९-४.	
१६	सन्निधानेऽशौचमिदम् ४१-१५.	
१७	समपञ्चत्रिंशत् ७२-५.	
१८	स्नानं प्रकुर्यात् पिता ९-१७.	

सं० नाम पृष्ठ पंक्ति

१९ स्थापितुल्येन शौचेन ८२-४.

६९ भद्रमालुकाः—

१ गुरुणा लघु शुद्धयेस्तु ३१-२१

७० भविष्यपुराणे—

१ आद्यन्तयोर्वर्णयोस्तु ३६-२५.

२ नव, सप्त विशां राजाम् ३६-२६.

७१ भारतम्—

१ धर्मं ददतु पानीयम् ६९-१२.

२ छातिभिः सह भोक्तव्यम् ६९-१३

७२ भाष्यकृत्—

१ "कोऽर्थो योऽभ्युदयाय०"

योऽनभ्युदयाय" २-१६.

७३ भृगुः—

१ तां मृताऽह्निसम्प्राप्ते ३२-१८.

२ प्रापद् तु नवधात्वम् ३२-१९.

३ वा समादोहणं कुर्मात् ३२-१७.

७४ मदनः—

१ "नामकरणाऽनन्तरं विप्रो-

स्त्रिरायम्" ४६-१४.

२ "यत्र पितुस्त्रिरात्रं.... मा

रोचमघतिष्ठते" ८५-२२.

७५ मनुः—

(मानवम्)

१ अतिशान्ते दशादे तु ४०-२०.

२ अनुगम्येच्छया प्रेतम् ७०-३३.

३ अन्तर्देशाहे स्यातां चेत् २९-१९.

४ अलङ्कृत्य शुचौ भूमौ ४७-१६

५ अरण्ये काष्ठवत्पत्तया ४७-१८

६ अस्यपिण्डं द्विजं प्रेतम् ६०-१७.

सं० नाम पृष्ठ पंक्ति

७ माचार्ये स्वमुपाध्यायम्

११०-१४.

८ आत्मानस्त्यागिनां चैव ११२-८.

९ आत्मानं घातयेद्यस्तु ११३-३१.

१० आदिष्टो नोवृकं कुर्यात्

१०९-२०.

११ उद्यतेराहये शस्त्रैः १०५-११.

१२ ऊनद्विचारिकं प्रेतम् ४७-१५.

१३ कुसुलधान्यकी वा स्यात्

९७-१८.

१४ धर्मभर्तृदुहां चैव ११२-११.

१५ गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु १३-३.

१६ जननेऽप्येधमेध स्यात् १६-१२.

१७ जन्मन्येकोवृकानां तु ५-३०.

१८ जातदन्तस्य वा कुर्यात् ५०-२५.

१९ तद्वर्णविधिद्वयेन ७८-३.

२० तस्य विरात्रमाशौचम् १०३-३२.

२१ तस्य पुत्रे च पत्न्यां च ६३-१२.

२२ तावत्स्यदिशुचिर्मित्रं २९-२०.

२३ तृतीये त्वकं कृत्वा १०३-३३.

२४ त्रिरात्रमाहुः पशौ च ६३-११.

२५ त्र्यहोतुदकदायिनः १६-७.

२६ त्र्यहोदिको घाऽपि भवेत् ७-९.

२७ वृशरात्रेण शुद्धिः स्यात् ७-५.

२८ दशाहं शावमाशौचम् ६-२६.

२९ ध्वजाहृतो भक्तदासः ८१-२७.

३० नाऽधिर्वर्षस्य कर्तव्या ५०-२४.

३१ नाऽस्य कार्याऽग्निसं-

स्काराः ४७-१७.

३२ निर्देशं प्रातिमरणम् ३८-२८.

३३ निर्द्वयं मनीप्रेतान् ११०-१५.

३४ निवृत्तचूडकानां तु ४७-३२.

सं० नाम पृष्ठ पंक्ति
८६ मेधातिथिः—

१ असपिण्डं निर्हृत्य०...त्रिरा
अप्रापणाय ॥ ६०-१८.

८४ यमः—

१ अघवृद्धिमदाशौचम् २५-२१.
२ अज्ञातदन्ते तनये ४७-५.
३ आशौचं पुनरागच्छेत् २५-१८.
४ उभयत्र दशाहानि ११-१०.
५ जामातरि मृते शुद्धिः ६१-२७.
६ ततः सम्बत्सरे पूर्णे ५१-१०.
७ तस्याः सपिण्डीकरणम् ३६-८.
८ दत्तानां चैव कन्यानाम् ११२-१७.
९ पत्निणी शालकानां स्यात् ६१-२८.
१० प्रजानां रक्षणार्थाय ६८-६.
११ ब्राह्मादिषु विवाहेषु ३६-४.
१२ भर्ता चैकेन कर्तव्यम् ३४-५.
१३ यथा त्रिरात्रे प्रक्रान्ते २५-१७.
१४ राजा मातृविके कार्ये २८-५.
१५ वृथा सङ्कृता तामा ११२-१६.
१६ शास्त्रेणाऽभिमुखो यस्तु
१०५-१८.

१७ सद्यः सन्तिष्ठते यद्यः १०५-२.
१८ सपिण्डानां तु सर्वेषाम् ४७-६.
१९ सूतके तु कुलस्याग्रम् १९-१०.

८६ यमवृद्धस्पती—

१ दैवे भये समुत्पन्ने ९८-२८.
२ सद्यः शौचं समाख्यातम् १८-२९.

८४ यज्ञपार्थः—

१ "पालार्थी प्रतिरतिं चाऽपि
कारयेत्" ७५-६.

सं० नाम पृष्ठ पंक्ति
८७ याज्ञावल्क्यः—
(योगीश्वरः)

१ अन्तरा जन्ममरणे २९-२२.
२ अनौरसेषु पुत्रेषु ४४-२९.
३ अवयवद्वारा दासीषु ८७-१३.

४ आचार्यपित्रुपाध्यायान्
११०-१७.

५ आपद्यपि च कष्टायाम् ९४-५.

६ ऋषियज्ञां दीक्षितानां च ९४-२.

७ कामोदकं सतिप्रज्ञा ११२-२०.

८ गर्भस्त्राये मासतुल्याः १३-९.

९ गुर्यन्तेवास्यनूचान् ६०-२६.

१० त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य १६-२६.

११ दाने विवाहे यज्ञे च ९४-४.

१२ न प्रत्यचारिणः कुर्युः १०९-१८.

१३ नयमे दशमे चाऽपि १२-७.

१४ निःसार्यते याण इष १२-८.

१५ पारण्ड्यनाधितः स्तेनाः
१०४-२७.

१६ पित्रोस्तु सूतकं मातुः ८-१७.

१७ प्रथमे मासि सङ्कृते १२-२१.

१८ मनश्चेतन्ययुक्तौऽसौ १२-४.

१९ मास्ययुद्धं द्वितीये तु १२-२३.

२० सकटाग्रं च नाश्नीयात्
१११-१८.

२१ सत्रिप्रतिग्रहाचारि ९३-८.

२२ सप्तमे चाष्टमे चैव १२-५.

२३ सुराप्य भारमवागिन्याः
१०४-२८.

२४ हृदये धनुषे त्वद्गानाम्
१२-७४.

२५ दानानां नृपगोपिभिः १०४-३०.

सं० नाम	पृष्ठ पंक्ति	सं० नाम	पृष्ठ पंक्ति
८९ लघुहारीतः—		३ अनौरसेषु पुत्रेषु	८६-२२.
१ सप्तमे त्वहरेव तु	६-१८.	४ अनारब्धविशुद्ध्यर्थम्	१०८-१७.
९० ललितः—		५ असपिण्डे स्ववेश्मनि मृते	
१ "पित्राशौचेनेव शुद्धिः" ३१-१८.		एकरात्रम्"	५७-१७.
९१ लोष्ठः—		६ "आचार्ये मातामहे च	
१ "नाधमनुलक्षीरुस्य न तु		व्यतीते त्रिरात्रेण"	६३-१.
पश्चात्"	३४-२९.	७ आशौचं तु भवेत्तस्य	६६-३०.
९२ लौगाक्षिः—		८ "आशौचव्यपगमे प्रायश्चित्तं	
१ तूष्णीमेघोदकं कुर्यात्	४७-२८.	कुर्यात्"	६८-२४.
२ नवध्राजं तु दम्पत्योः	३३-४.	९ गां दद्यात् पञ्चगव्याशी	८-२५.
३ मृताऽहनि समासेन	३३-३.	१० "जननाऽऽशौचमध्ये०" पू-	
४ सर्वेषां कृतचूडानाम्	४७-२९.	र्वाशौचव्यपगमे शुद्धिः" २५-१.	
९३ वशिष्ठः—		११ "जननाऽऽशौचमध्ये०"	
१ अस्पृश्यत्वं ध्रुवं मातुः	३०-६.	ज्ञातिमरणेऽप्येयम्"	२८-६.
२ ऊर्ध्वं दशाहाच्छत्वैकम्	४०-२२.	१२ "दन्तजातेऽप्यकृतचूडे	
३ "ऊनद्विवापिके म्रते०" त्रि-		त्यहोरात्रेण शुद्धिः" ४८-१२.	
रात्रम् १३-१७.		१३ "देवप्रतिष्ठात्सवयवेषु"	
४ जननस्य च मध्ये च	२५-५.	"१०१-२९.	
५ नाशौचं विद्यते पुंसः	८-२४.	१४ "न रात्रां राजकर्मणि०" न	
६ पितुर्दशाहमध्ये तु	२४-१०.	कारुणां कायकर्मणि" ६४-२५.	
७ पित्रोस्तु दशरात्रं स्यात्	३०-५.	१५ "न देवप्रतिष्ठाविद्याहयोः	
८ पिण्डोदकक्रियां कुर्यात्	२४-११.	पूर्वसम्भृतयोः" १०१-२७.	
९ पूर्वस्य नामकर्मादि	२५-३.	१६ "न देशविघ्नमे नापद्यति	
१० "ग्राह्यणो दशरात्रेण०" शूद्र-		च कष्टायाम्" ६६-१३.	
स्य मासेन"	१६-१७.	१७ नान्दोमुखं विद्याहाद्री	१०६-६.
११ रजस्तत्राऽशुचि क्षेपम्	८-२५.	१८ "नाशौचे कस्य विदत्तम-	
९९ विष्णुः—		शनीयात्" ६१-११.	
१ "मघ सपिण्डीकरणं०"		१९ "परमोतां दासानामानुलो-	
सर्वां न भोजयेत्"	३३-२८.	भ्येन०" स्यामिन्यात्मीयम्"	
२ "भजातदन्ते बाले०" नोद-		१८-२१.	
कक्रिया" ४७-३.		२० परपूरंस्तु भार्यास्तु	२६-२३.
		२१ प्रारब्धेस्तु तत्र न स्यात्	२४-२३.

सं० नाम	पृष्ठ पंक्ति	सं० नाम	पृष्ठ पंक्ति
२२ प्रारम्भो वरणं यत्रे	१०९-८१	२८ विद्वान्दर्शः—	
२३ "प्राप्त्यनस्य०" वैश्यस्य		१ "केचिन् प्रादुर्दशाहं	
शूत्रे प्रिराप्रम्"	७८-१४.	यद्विरेव"	३९-१५.
२४ योऽस्यवर्णं तु मूल्येन	६६-२९.	२ "प्रतिवृत्तिदहने त्वग्नि-	
२५ व्रतपञ्चविधालेषु	९४-२२	दस्य प्रिराप्रम्"	७५-१.
२७ "भूत्या देशान्तरस्थे०"		१०१ विष्णुमुपमन्तुर्पठान-	
भाशौचशेषेण शुद्धिः"	३८-२४.	स्यादियावयानि—	
२८ "इयशुरयधभूयशुर्य०"		१ "भूयान्वयनशनाऽम्भो०"	
एककाराग्रेण"	५७-१९.	य सयःशौचम्"	१०५-१५.
२९ "संहृतास्तु स्त्रीषु०"		१०२ वृद्धपराधरः—	
प्रिराप्रं चेति"	११-११.	१ क्षत्रियस्तु दशाहेन	१६-२३.
३० "सर्वस्येव प्रेतस्य०"		२ तथैव छादशाहेन	१६-२४.
तु सचेलम्नानेन"	७३-२३	३ तपोदानप्रवृत्तेषु	१००-११.
३१ "स्त्रीणां विवाहः०"		४ प्रेतस्पर्शनसंस्कारैः	७०-८.
नाऽशौचं विवृणोते"	५३-२७.	५ योदा चैवाग्निदाता च	७०-९.
३२ "हीनवर्णानामधिक-		६ सजातीयेषु वर्णेषु	७७-७.
वर्णेषु तदाऽऽज्ञौच-		७ सपिण्डता तु पुत्र्ये	७७-६
व्यपगमे शुद्धिः"	७८-६	१०३ वृद्धमनुः—	
२४ विज्ञानेऽवरः—		१ स्त्रीयाद्या नोदकं कुर्युः	११२-२.
१ "अहःपदमहर्माप्रपरं		२ गर्भभर्तृदुहश्चैव	११२-३.
मानयाऽनुरोधात्"	६४-२२.	३ ग्रामेश्वरे कुलपती	८३-३२.
२ "प्रथमवर्षं कृतचौल-		४ जीवनं जातो यदि	
विषयम्"	४८-२५.	ततः	१४-२७.
३ "प्रसवे पकारात्रं मरणे		५ प्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यात्	५६ १८
प्रिराप्रम्"	११-१५.	६ पित्रोरुपरमे स्त्रीणां	५६-१७
४ "प्राप्त्यनस्य वैश्याऽनु-		७ विद्युता नृपविप्राभ्याम्	११२-१३.
गमने०" इत्युद्गीयम्"	७१-३३.	८ वृषोत्पन्नो महाहोयः	११२-१४.
५ "व्युत्क्रममृते सौषण्डने		९ शिष्ये पञ्चत्वमापन्ने	६६-२.
नास्ति"	३३-२८.	१० इयशुरयोर्मगिन्यां च	६१-३२.
२७ विशेषस्मरणम्—		११ सूतकं सकलं मातुः	१४-२८.
१ मृते प्रयोदशे धातुम्	९५-२८.		

सं० नाम	पृष्ठ पंक्ति	सं० नाम	पृष्ठ पंक्ति
१०४ वृद्धयाज्ञवल्क्यः—		१११ व्यासः—	
१ विद्युता नृपविप्राभ्यां ११२-१३.		१ गर्माऽऽधानादिभिर्युक्तः	
२ दृथोत्पन्नो महापत्नीवः ११२-१४.		११४-१२.	
१०५ वृद्धवासिष्ठः—		२ जातिमात्रोपजीवी च ११४-११.	
१ "गर्भस्त्राचे मासतुल्या०"		३ दशाहेनैव दम्पत्योः २१-२.	
पुरुषस्य" १४-१७.		४ न कर्मविन्न चाऽधीते ११४-१३.	
२ त्रैयणिकानां संस्कार ८१-६.		५ बाले मृते सपिण्डानाम् २१-१.	
३ यथोक्तेनैव कालेन ८१-७.		६ ब्रह्मवीजसमुत्पन्नः ११४-१०.	
१०६ वृद्धसातातपः—		११२ शङ्खः—	
१ आशौचं पिण्डयज्ञश्च ३७-५.		१ "अजातदन्तास्तु पित्रोरेक-	
२ युक्ते हतं पतिं धीरं ३७-४.		रात्रम्" ५२-३.	
१०७ वैद्यपात्रपादः—		२ अन्ते स शुद्धः शुद्धिश्च ६८-२६.	
१ दशाहमेव दम्पत्योः १५-७.		३ अनुगम्य शयं बुद्ध्या ७१-८.	
२ जाते मृते सपिण्डानाम् १५-६.		४ अनूढभार्यः शूद्रस्तु ८०-४.	
१०८ वैष्णवम्—		५ अनौरसेषु पुत्रेषु ८६-१६.	
१ "आचार्यपत्नीपुत्रोपा-		६ असमानं द्वितीयेन २२-७.	
ध्यायशिष्येभ्येकरात्रेण" ६३-१४.		७ आचार्यपुत्रीपुत्रेषु ६५-२८.	
२ "मातुलम्वशुरम्वशूश्च-		८ ऋत्विजां दीक्षितानां च ९४-१२.	
शूर्य० भ्येकरात्रेण" ६०-२८.		९ एकपिण्डाः पृथक्शौचाः	
३ "सहाध्यायिशिष्येभ्य-		७१-२५.	
तीतेभ्येकरात्रेण" ६४-२२.		१० एकरात्रं त्रिरात्रं च ७८-१६.	
१०९ व्याघ्रः—		११ जनने मरणे चैव ११०-७.	
१ अघरश्चेद्धरं वर्णम् ६६-२६.		१२ तस्यां मृतायां नाऽशौ-	
२ वहेच्छयं तदाऽऽशौचम् ६६-२७.		चम् ५५-१३.	
११० व्याघ्रपादः—		१३ त्रिरात्रमथ षड्वारात्रम् ७८-१८.	
१ अन्तर्दशाहे जातस्य ४५-२५.		१४ दाहादुर्ध्वमशौचं स्यात्	
२ उपनीते तु विषमम् २०-५.		७४-२४.	
३ तुल्यं ययसि सवैषाम् २०-४.		१५ नाशौचमाजः कथिताः ९९-४.	
४ मृतपेनैव शुद्धिः स्यात् ४५-२६.		१६ निवासराजनि प्रेते ६५-२७.	
		१७ नीयते च सपिण्डत्वम् ३५-२८.	
		१८ नैवाऽऽशौचं भवेत्तेषाम्	
		९४-१३.	

- सं० नाम पृष्ठ पंक्ति
 १९ परपूर्वास्तु च स्त्रीषु ८६-१७.
 २० पितुः शेषेण शुद्धिः
 स्यात् ३१-१६.
 २१ पितृवैश्वमनि या नारी ५५-१२.
 २२ पित्रोर्मरण पथ स्यात् ११०-८
 २३ "प्राङ्नामकरणात्सद्यः
 शुद्धिः" ४५-१९.
 २४ मरणादेव कर्तव्यम् ७४-२३.
 २५ मातयमे प्रमीक्षायाम् ३१-१५.
 २६ मृत्युं समधिगच्छेत् ८०-५.
 २७ यद्येकजाता बहवः ७६-२४.
 २८ यस्तु भुङ्क्ते पराऽऽ
 शीचे ६८-२५.
 २९ घर्णानां परिशेषेण ७८-२१.
 ३० वैश्ये सपिण्डे घर्णा-
 नाम् ७८-१९.
 ३१ शुद्धिं समधिगच्छन्ति ८०-६.
 ३२ शूद्रे सपिण्डे घर्णानाम् ७८-१७.
 ३३ सपिण्डे क्षत्रिये शुद्धिः ७८-२०.
 ३४ समाशीयस्य सम्पाते २२-६.
 ३५ सर्पिः प्राश्य पुनः स्ना-
 त्वा ७१-९.
 ३६ सर्वे दशदशमायान्ति ३१-२९.
 १.१३ शङ्खकूर्पादिवाक्यैः—
 १ भादोचं क्रमशः स्मृ-
 तम् ७२-१४.
 १.१४ शङ्खपरः—
 १ "तदेतत्पथा सद्यः"
 स्यापि जातत्वात् ३४-१८.
 १.१५ शङ्खलिवितौ—
 १ "अथ चेदन्तरा प्रमीयेत०"...

- सं० नाम पृष्ठ पंक्ति
 ३७ भाव्यां प्रभाते तिसृभिः २५-१४.
 २ अन्यपूर्वास्तु भार्यास्तु ८६-२८.
 ३ "अपपात्रितस्य०"
 व्याघर्तन्ते" ११२-२५.
 ४ "ऊढायां गोम्रतः पिण्डा-
 ऽशौचयोनिवृत्तिः" ५३-२८.
 ५ "कुमारप्रसवे०" पद्मो-
 पस्तदह" ९२-१८.
 ६ नाऽनध्यायो भवेत्स्य ८६-२९.
 ७ पिण्डद्वयोदकशानं च ११-२६.
 ८ प्रसवे मरणे तज्जम् ८८-३०.
 ९ राशः पुत्रेहितोऽमारयः ९८-३३
 १० सपिण्डता तु सर्वेषाम्
 ११-२५.
 ११ दीनघर्णास्तु वा नारी ८८-२६.
 १.१६ शातातपः—
 १ अमृतदंशादे जननात् १००-२२.
 २ अर्हति स्वर्गमाप्तेऽपि ३४-२९.
 ३ असमीपे पितुः प्रेतम् ४२-१६.
 ४ भारग्ये प्रेतपिण्डे तु १००-२४.
 ५ आसुरादिविवाहेषु ३५-१९.
 ६ एकादशाद्वाद्वाजिन्यः १६-२०.
 ७ "गर्भसंस्त्रयणे त्रिरात्र-
 म्" १४-१.
 ८ तथेयाऽऽशौचपिण्डास्तु
 १००-२५.
 ९ तन्मात्रा तरित्तामता ३५-१८.
 १० तस्याऽऽशौचं दत्ताद्
 तु ३२-१२.
 ११ निलमिधोदकं एतथा ४२-२०.
 १२ वशरात्रे व्यतीते तु ४२-२१.
 १३ नान्नीमुनेऽष्टधाध्यादे ३७-१९.

सं०	नाम	पृष्ठ पंक्ति
१४	नीयते च सपिण्डत्वम् ३५-२८.	
१५	पत्नीपतिपितृणां तु ३७-२६.	
१६	पितामह्यादिभिः सा- धर्मम् ३७-२०.	
१७	पुत्रः कुर्यादशौचं तु ४२-२२.	
१८	प्रेतमुद्दिश्य कर्तव्यम् १००-२३.	
१९	"मन्त्राद्यर्थकवर्जना- च्छ्रद्धस्य०" तद्वत्स्यात् मासमित्येके' १६-२८.	
२०	मूल्यकर्मकराः शूद्राः ८२-१९.	
२१	मृता याऽनुगतं नाथम् ३४-२९.	
२२	"यस्य च च्छन्देनेच्छ- न्ति०" च नाशौचम्' ९९-१०.	
२३	रात्रिशेषे द्यहाच्छुद्धिः २७-१६.	
२४	शूद्रो विंशतिरात्रेण १६-२१.	
२५	सपिण्डानां तु यः कश्चित् ३२-११.	
२६	सर्वे शूद्रत्वमायान्ति ३५-२९.	
२७	स्नाने शरीरसंस्कारे २२-२०.	
१२०	पट्विशिष्टमतम् —	
१	उभाभ्यामपरिजाते ४-२१.	
२	ऊर्ध्वं सम्बत्सरात्कुर्यात् १०७-५.	
३	पकेनाऽपि परिष्ठाते ४-२२.	
४	गोघ्राहणहस्तानां च १०५-५.	
५	तदाऽपि द्वादशेदेनम् ५१-९.	
६	यद्यप्यजातदन्तः स्यात् ५१-८.	
७	शाघाशौचे समुत्पन्ने २१-२१.	
८	शाघेन शुद्ध्यते सूतिः २१-२२.	
१२२	सुमन्तुः —	
१	अयाणामपि पिण्डानाम् ३४-१३.	
२	"दीक्षितपतिप्रसन्नादिनां	

सं०	नाम	पृष्ठ पंक्ति
	नाऽऽशौचम्' ९३-११.	
३	पितृत्वमश्नुते प्रेते ३४-१४.	
४	"ब्राह्मणानामेकपिण्डस्व- घानामादशमात्" ५-२८.	
५	मर्तुरेव त्रिरात्रं स्यात् ८८-२६.	
६	"मातुरेव सूतकम् । तां स्पृशतश्च पितुः, नेतरे- याम्" ९-३.	
७	व्यभिचारेण यस्य स्त्री ८८-२५.	
१२३	सुमन्तुयाज्ञवल्क्यौ —	
१	सम्बत्सरे व्यतीते तु ४०-१६.	
२	सर्वेषां चत्सरे पूर्णे ४०-१७.	
१२४	सङ्ग्रहकारः —	
१	दाने विशिष्टे भातस्य ९९-३०.	
२	निमन्त्रणं तु वा धात्रे १०८-१७.	
३	ग्राह्यमादूर्ध्वमाशौचम् १०८-१६.	
४	भाष्यं तु सूतकं जाह्या १०८-२०.	
५	यो नित्यदाऽपि यो यस्तु ९९-३१.	
६	शिलोज्जायाचितैर्जीवनं ९७-२५.	
७	सूतकं न विशेषतः १०८-२१.	
१२५	सम्बर्तः —	
१	चतुर्थेऽहनि कर्तव्यम् १०-१३.	
२	जाते पुत्रे पितुः स्नानम् ८-८.	
३	ततः सञ्चयनादूर्ध्वम् १०-१४.	
४	माता शुद्धयेदशाहेन ८-९.	
१२७	सर्वज्ञनारायणः —	
१	"यद्यन्नमसि तेषां०" दश रात्रेण २६-२०.	
२	"शवनिपननकारिसपिण्ड- विषयम्" ४७-२१.	

सं० नाम पृष्ठ पंक्ति

१२८ स्क दगुराणम्—

१ यदि माता यदि पिता ३४-२

२ प्युत्पमेण सुतातां ॥ ३४-१

१२९ समुत्तिचन्द्रिकायां—

(सम्बर्तस्मरणम्)

१ भग्निकार्यं च वर्तव्यम् १०-२८

२ तेनाशौचं न वर्तव्यम् १०-२७

३ मातापित्रोर्पिपत्नी तु १०-१५

४ समस्तस्योऽपि कुर्वीत १०-२६

१३० समुत्तरेण—

१ अतीत्येतेऽपि वर्तव्यम् ४२-२२

२ "क्षान्तर्दशाहोपरमस्य०

तस्य सुतयाहोनिः" ४५-२८

३ अन्वयकास्तु गृहीतं च ३३-३२

४ आस्तमस्त्यागिनौ नास्ति

१०६-२

५ उच्यतेऽपि दशैः १०५-३

६ पक्षाहो वृत्तजगमनः मास ४७-४

७ पृथीतगियमस्वाऽपि १०१-१३

८ तत्पथपरशार्चं ३१-४१

९ तिर्यग्यपोदराण्यही ४३-१२

१० तीवामपि तथा गङ्गा १०३-३

११ इयतादि लघु शार्चं तु ३१-४

१२ तप्यपुष्पां पथमनेति ११-२४

१३ देशान्तरमृतं धारया १०४-२०

१४ वेते पिप्लु तिष्ठतु १०१-११

१५ दीहिने नातितेये च ३१-३०

१६ धनुःसदये हे मोक्ष ४३-१५

१७ नित्यमन्नप्रदस्यापि ०४ २८

१८ निमग्नितस्य विप्रस्य १०१ ११

१९ निमग्नितेषु विप्रेषु १०१-१०

सं० नाम पृष्ठ पंक्ति

२० विप्लवे वृच्छतोमादौ ६४-२०

२१ "मतिहोमा धर्महीनाः"

१७-२१

२२ प्रमाणमद्गुलस्योक्तम्

४३-१३

२३ प्रायश्चित्तप्रवृत्तामां

१००-१४

२४ ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या

३४-२४

२५ भर्तुं सम्पूर्णमाशीचम्

४२-३२

२६ गदाभुषणपाते तु ४२-२७

२७ मातुः आर्चं गृध्रं

कुर्वीत ३३-२३

२८ मूलपत्रवरीताम् २१-२३

२९ गृहे हानेयशुश्रूषिता

१०४-२१

३० यद्ये सम्भृतसम्भारे १०१-२३

३१ दितस्तेदिसुणोऽरति ४३-१४

३२ गृहा स्वमातृगिर्योऽथ ३५ २५

३३ सद्य सन्तिष्ठते यदा १०५-३

३४ सम्पत्तरेऽप्यतिमाते ४२-३१

३५ राघवाः स्वृश्यो गर्भदाता

८५-३

१३१ सुसर्पसादा—

१ "गृहान्तरमरणे निमोरेय

विप्रायम्"

५१-२

२ "प्रायान्तरे देवदाहः" ३३-१८

३ "देशान्तरे कालान्तरे

च० दीमर्षणसपत्नीषु

चैवम्"

४४-२३

४ "क्षद्वहो तु० वर्तव्यं

सं०	नाम	पृष्ठ पंक्ति
	कालैस्वं भवति”	३३-१८.
५	“मातामहाचार्यादीनां सर्वेषामविशेषेणैकग्रामे पक्षिणी”	६३-७.
६	स्त्रीणां शूद्राणां च विवा- हादूर्ध्वं जात्याशौचम्”	८१-१४.
७	“स्त्रीपुरुषयोः परस्परं त्वेवम् । सवर्णोत्तमवर्णं सपरन्वयोश्चैवम्”	४३-२.
८	“स्त्रीशूद्राणां विवाहादूर्ध्वम्”	४५-९.

१.३३ हरदत्तः—

१	“दशाहादौ व्यतीते०... रात्रिभिः शुध्वेरन्”	२८-१७
---	--	-------

१.३४ हारलता—

१	अस्थिसञ्चयनादर्चाक्	७२-३१.
२	ऊढासु कन्यासु०... नाऽऽशौचम्	५१-१.

१.३५ हारीतः—

१	आप्तोदप्रहाद्वैश्यः	८०-१७.
२	आमौञ्जीवन्धनादिप्रः	८०-१६.
३	कर्म चैतानिकं कार्यम्	९०-१४.
४	कल्पान्तराणि कुर्याणः	१७-१०.
५	“अर्मपतनं त्रिरात्रं स्त्री- णां रजोविपयात्”	१४-६.
६	गुरुणा लघु शुध्वेत्तु	२१-४.
७	“जातमृते मृतजाते वा सपिण्डानां दशाहमा- शौचम्”	२०-१४.
८	ततस्त्वेकादशदिने	९४-३१.

सं०	नाम	पृष्ठ पंक्ति
९	दशाह एव विप्रस्य	१७-९.
१०	न तु सत्रस्य विच्छेदम् ९०-१५.	
११	परपूर्वासु भार्यासु	८६-१२.
१२	प्रवर्तन्ते किराश्चैव	९४-३२.
१३	“प्रेताग्निभूतकाच्छाद्य- माशौचं०” कुलस्य भवति”	४-९.
१४	“प्रोपितश्चेत्प्रेयात्०... मासीरन्”	३२-३.
१५	मातामहे त्रिरात्रं स्यात् ६२-२०.	
१६	मृतसूतेषु वासानाम्	१८-२२.
१७	शुद्धयेत्त्रिप्रो दशाहेन	७८-११.
१८	धोत्रियब्राह्मणो नित्यम् ९८-१६.	
१९	पद्मेतिस्त्रिभिर्यैकेन	७८-१२.
२०	सङ्ग्रामस्थश्च राजाऽयः	९८-१५.
२१	स्वामितुल्यं अनेच्छौ. चम्	१८-२३.
२२	स्थेन भर्त्रा सहैवास्याः	३४-७.
१. तदुक्तम्—		
१	अनाकालमृतस्तद्वत्	८१-२१.
२	आत्मानं घर्मकृत्यं च	११३-२०.
३	गृहजातस्तथा प्रीतः	८१-२०.
४	तथा तेषां भवेच्छौचम्	१०७-२३.
५	तद्याहमित्युपगतः	८१-२५.
६	तस्य शुद्धिकरं कर्म	१०७-२५.
७	नारायणबलिः कार्यः	१०७-२२.
८	नारायणं समुद्दिश्य	१०७-२४.
९	पात्राणि तु दहेदग्नौ	१०५-३०.

सं० नाम	पृष्ठ पंक्ति	सं० नाम	पृष्ठ पंक्ति
१० भक्तदासश्च विज्ञेयः	८१-२४.	४ गतितोऽपि च यः कुर्यात्	१०४-५.
११ मोक्षितो महत्तत्त्वार्णवः	८१-२२.	५ तस्याऽऽशौचादि कर्तव्यम्	१०४-६.
१२ विक्रैता चारुमानः शास्त्रे	८१-२५.	६ "पाते मातुर्यथा मासम्"	१३-१४.
१३ चैतानं प्रक्षिपेद्गन्धौ	१०५-२६.	७ पितृगोहस्थिता नारो	५४-२४.
१४ लोभाद्यः पितरौ भृत्यान्	११३-२१.	८ पित्रोः स्वसरि तद्वच्च	६१-२.
२ स्मरणम्—		९ मृतं पतिं समुद्दिश्य	३१-३.
१ मापद्यपि च कष्टायाम्	१०-७.	१० विवाहानन्तरं पित्रोः	५४-२५.
२ माशौचं पिण्डदानं च	३२-४.	११ संसर्गं चेन्न गच्छति	८-२९.
३ बौलाभायेऽप्याविवाहात्	५३-१.		

समाप्तं शुद्धिचन्द्रिकायां प्रमाणत्वेनोपन्यस्तानां ऋष्या-
दिवचनानामकारादिवर्णक्रमानुसारिसूचीपत्रम् ।

सर्व प्रकार की पुस्तकें मिलने का एक मात्र पता—

जयकृष्णदास—हरिदासगुप्ताः—

चौखंबा संस्कृतसीरिज़ आफिस, विद्याविलाम प्रेस,
गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक, बनारस सिटी ।

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृ०	प०	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृ०	प०
पञ्चपक्ष	पञ्चपक्ष	१	११	दशमैकादशादश	दशमैकादशादश	१५	१४
सन्तोषदास तो	स तोषविषा			कामागत वर्षा	कामागतोपनयन		
वदाभ्यां	वदाभ्यां	४	१०	लाम्	लानाम्	४२	१५
वये] त्रिहाव	वये] मूलोक			पटविश्रमते	पटविश्रमते	५१	१
	विषाव	१४	१५	दाहपदेन	दाहपदेन	५१	९
स्मरणाय,	स्मरणाय,	१४	९	विमृश	विमृश	५१	८
त निरूपयति-	त निरूपयति-	१५	८	वीनहृत्पञ्चाद्वारे	वीनहृत्पञ्चाद्वारे	५१	११
वि यते	विहृयते	१५	१०	चै लामाव	चै लामाव	५१	१५
पराशर	पराशर	१६	५	व दानाव्य क	वदनावात्राह	५१	१५
हारितोऽपि	हारितोऽपि	१८	११	मरणपारा	मरणपारा	५१	१५
तदशाहमिति	तदशाहमिति	१९	७	विमृश	विमृश विमृश	५१	१५
बाशौषान्नर	बाशौषात्तर	११	१७	मेवा गृह	मेवा स्वगृह	५४	१७
जननाशाधयो	जननाऽऽशीचयो	१४	१७	स्वगृहमरणे	विमृशमरणे	५५	८
शावाशौऽऽध	शावाऽऽशौच	१०	१५	भ नृणा	भानृणा	५५	१०
शाकाऽऽशौचे	काऽऽशौच			कात्रिव	कात्रजिव	५५	११
भाऽ-य	भाऽय	११	१	पितृत्वाशीन	पितृत्वाशीन	५८	११
भरे देति	शुद्धयति	११	११	तथापिपितामह	तथापितामह	५८	१५
मृत पीत	मृत पीत	११	१	पृथक् प्राकम् ।	पृथक् नोक्तम् ।	५९	१७
त्रिदशाहस्त	त्रिदशऽऽशौच			इति । (१) शु	इति नोक्तम् ।		
दाशौच		११	१	तं विमृश	विमृश	६०	११
वर्षका	वर्षका	१५	१५	तदेदेश	तदेदेश	६०	१८
मिति ॥१॥	मिति ॥ १० ॥	१७	१०	विषा	विषा	११	१
सपिण्डये	सपिण्डये	१७	११	बैधापनसमर	बैधापनसमर		
पतिपितृया	पतिपितृया	१७	१५	वाय	वाय	६४	१०
श्रुष्टपतिना	श्रुष्टपतिना	१८	११	माचौश	माचौश	६५	१०
मदिरवे	मदिरवे	१०	१५	मपिण्ड	मपिण्ड	६८	१५
तदुत्तरव कथान्	तदुत्तरवामपथान्	१०	१०	मायेतलपम्	मायेतलपम्	७०	१५
तथ मासल	तथ मासल	४०	१५	नपदमेन	नपदमेन	७४	१
विशेष	विशेष	४०	१५	कथुं रित्यर्थे	कथुं रित्यर्थे	७४	१७
दशमाहरे रत्नेभ्य	दशमिहरे रत्ने	४५	१५	शौचमे देगा	शौचमादिद्या	७५	१
(पा०शु० १०-	(पा०शु० १-१०	४६	११				

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृ०	प०	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृ०	प०
शरेषु	शरेषु	७८	१२.	मपाय	मुपाय	९१	१२.
वटवाहनः	वटवाहन	८१	२४.	दिने अतन्द्रितै	दिने एकादश-		
पेजिको	पेजिको	८१	२८.		दिने अतन्द्रितै	९९	१०.
पर पूर्वे	परपूर्वे	८५	९.	कलत्रजो	कलत्रजोः	९१	१२.
नपिता	नपिता	८५	२४	शङ्कु	शङ्कु	९९	१.
सम्बन्धा	सम्बन्धा	८५	१४.	८१	८०	१०३	४.
नृधप	निधपः	८५	११.	८१	८१	१०१	८.
वहदेति	वहदेति	८७	११.	कात्मघाती	कात्मघाती	१०१	११.
नायेषामिति	नायेषामिति	८७	१८.	निर्मला	निर्मला	१०४	१०
धिकारे	धिकार	९०	१४.	सठ	सठ	१०४	२१.
कवच च चेति	कवच चेति	९१	१४.	श्राद्धयो	श्राद्धयो	१०९	१५
पुण्येषु	पुण्येषु	९१	११.	दशदिक्	दशदिक्	११४	१४
प्राप्तं	प्राप्तं	११	११.				

५१ पृष्ठे 'ततः संवत्सरे पूर्णे (?) चूडाकर्म' इत्यत्र

"ततः संवत्सरेऽपूर्णे चूडाकर्म विधीयते ।

द्वितीये वा तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥ इति ।

संवत्सरेऽपूर्णे मध्यमसंवत्सरे इत्यर्थः । चूडाकर्म' इति पठनीयम् ।

५१ पृष्ठे "स्वर्गाकृतम् । ततश्च" इत्यत्र "अनेनैवाऽविशब्देन सूचितं धातुगिग्यादीनामन्यो-
रप्यहमरयो विराज्याशौचमाचार्यः तत्र तत्र स्मर्यते इत्यम् । ततश्च" इति पठनीयम् ।

७१ पृष्ठे "यत्तु सजातिर्द्विसैनैव ग्राह्यम्" इत्यत्र "यत्तु सजाते

दिने तु तेषां स्नानं क्षत्रविद्व्यज्रव्यसनाम् । इति ।

अप्येषा ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां क्षत्रविद्व्यज्रव्यसनां कृतेऽक्षिपमन्त्रे रोदने दिशतेनैव ग्राह्यम्
इति पठनीयम् ।

७१ पृष्ठे "पूर्वः । पूर्वापठे" इत्यत्र "पूर्वः । तदाह शातातयः—

दशरात्रे गृहीते तु तथा धैवीर्धैरुहिकम् ।

पुनः शूर्पदशौघं तु दशरात्रमिति न्विति ॥ इति ।

पूर्वापठे" इति पठनीयम् ।

॥ श्रीः ॥

अत्र पुस्तके सङ्कलितानां ग्रन्थादीनां सूची ।

सं. विषयाः ।	पृ.
१ भूमिका ।	१—११.
२ विषयसूची ।	१२—२८.
३ शुद्धिचन्द्रिकासहिता पदशीतिः ।	१—११४.
४ पदशीतिलोकानामकाराद्यनुक्रमणी ।	१—२.
५ पदशीत्यां समागतानां ऋष्यादीनां नामानि ।	२.
६ शुद्धिचन्द्रिकायां समागतानां ऋष्यादीनां नामानि ।	३—८.
७ शुद्धिचन्द्रिकायां प्रमाणत्वेनोपन्यस्तानां ऋष्यादिव- चनानामकारादिवर्णक्रमाऽनुसारि सूचीपत्रम् ।	८—३२

शौचमुत्पद्यत एव । शौचाऽपेक्षा च कियतीति निरूपितमेवोपरि । शौचविरुद्धं चाशौचं, तज्ज्ञानमन्तरा शौचज्ञानमपि न सम्भवतीति तन्निर्णयस्य महत्त्वपेक्षेत्यपि विदितमेव विदुषाम् । तच्चाशौचं केषां भवति, कदा भवति, कुत्र न भवति । तत्र कथं वर्तनीयं किं कर्तव्यं किं न कर्तव्यमित्यादिनिर्णयाय अद्यावधि परःसहस्राणि निबन्धानानि जातानि । प्रथम मन्वादिभिर्दिव्यदृष्टिभिर्महर्षिभिः स्मृतिषु निरूपितमाशौचप्रकरणम् । अनन्तरं तत्तद्देशकालादिपरिस्थितिसमालोचनपूर्वकं प्रणीतानां विरुद्धानामियाऽथभासमानानां वस्तुतोऽनधाभूतानां महर्षिवचनानां सङ्गमनाय धर्ममर्मविद्वैर्बुद्धिज्ञानेश्वरादिभिरण्डनमण्डनपुरःसरं नैके निबन्धाः प्राणायिपत । तत्र सर्वेषां स्मृतिवचसां तत्तद्विषयानां च सारमाशय मन्दबुद्धीनां सौकर्याय तत्रभवता गयता महाविदुषा कौशिकगोत्रोत्पत्तेनादित्याचार्येण पण्डशीतिश्लोकात्मकः सुदचिरः सरलो गम्भीरश्च जननमरणाशौचप्रतिपादको निबन्धोऽयं न्यबन्धि । स चातिसङ्क्षिप्तो न समुपकरोति सर्वसाधारणानिति काशीधार्मिसना महाराष्ट्रयाज्ञेन तदानीन्तन भारतीयपिद्धकुलललामभूतेन धर्माधिकारिकुलनीरधिचन्द्रेण निजयशोधवलीकृतदशदिग्विभागेन पदवाक्यप्रमाणपाराधारपारीणधुंरीणेन मूर्तिमता धर्मेणेव नानानिबन्धविधायिना महामहिमशालिना धिनायकपण्डिताऽपराऽभिधेन नन्दपण्डितेन लोकोपकाराय पण्डशीतिरहस्यबोधनाय च 'शुद्धिचन्द्रिका' नाम्न्या टीकया सनायीकृतः । सोऽयमत्युपयुक्तोऽपि विरलप्रचारतया नाद्यावधि केनापि सम्मुष्ट प्रकाशितः । सेवेदानीं यथामति संशोध्य सम्मुष्ट प्रकाशितो विदुषां करकमलेपूपायनोक्तिपते ।

ग्रन्थकृत्परिचयः ।

अथाऽस्य ग्रन्थस्य कर्त्ता कदा समुत्पन्नः कस्मिन्देशे कस्मिन्कुले समुत्पन्नः किं चाऽनेन कृतं के के चाऽनेन निबन्धा विरचिता इति जिज्ञासा प्रकृतग्रन्थदर्शिनां मनसि स्तगायत एव समुत्पत्तस्य ते इति सदृशितं तद्विषयकमैतिह्यं लिप्यते । अत्र पण्डशीतिश्लोकात्मकमूलग्रन्थस्य प्रणेता आदित्याचार्यः । तद्टीकायाः शुद्धिचन्द्रिकायाश्च प्रणेता नन्दपण्डितः । तत्र मूलप्रणेत्वविषये तद्गोत्रो-

हेत्वन्तरा नाभ्यात्मिकमप्युपलभ्यते । मद्दिद खेदस्थानं यत् भार-
तीया विद्वांसो नात्मानं निजवृत्तादिलेखनेन परिचाययन्ति । महता
कष्टेन तेषां नामग्रामादिकं ज्ञातुं शक्यते । आदित्याचार्येण हि निज-
परिचयाय प्रारम्भे एव

“सङ्ख्य कौशिकादित्यो लिखत्याशौचनिर्णयम्”

इत्यत्र स्वगोत्रनाममात्रमलेपि । तदन्यत्सर्वमपि जीवनवृत्तं तमोनिर्ली-
नमेधेदानीं वर्तते । ग्रन्थे चानेन विहित आशौचनिर्णयः प्रायेण हासि-
णात्यरीतिमेयाऽनुसरणीति दाक्षिणात्योऽयं ग्रन्थकृत् भवेत् इति ग्रन्थे ।
समपञ्चास्य वैक्रमपोद्दशशतकाराचीन इति निश्चयः । (स० १५००)
पर्यन्त कोऽस्य समय इति न वक्तुं पर्यन्त इदानीम् । निर्णयसिन्धुवादि-
ग्रन्थेषु षडशीतियन्तानि समुपलभ्यन्ते । निर्णयसिन्धुनिर्माणका-
लञ्च (सं० १६६६वै०) इति प्रसिद्ध एव । तथाहि निर्णयसिन्धुग्रन्थे—

जंतुजंतुरसभूमिसे गतेऽप्ये गरपतिविक्रमनोऽथ याति रौद्रे ॥

तपसि शिष्यतिथौ समापितोऽय रघुपतिपादसरोरुहऽर्पितश्चाहति ।

निर्णयसिन्धौ च षडशीतिमत्तत्पञ्चन दृश्यते । कश्चिदुपोद्बलकत-
याऽपि समुपात्तानि घर्षांसि दृश्यन्ते । स्वनिर्द्वयप्रचाराय किल
विद्वांसो बहुप्रचारयतामेव प्रायो नियन्धानां नामावुल्लिख्य खण्डन
मण्डनादिकमाचरन्तो दृश्यन्त न स्वल्पप्रचाराणां स्वपञ्चमपञ्चनाय
तथा यतन्ते । किं चास्य ग्रन्थस्य टीकाकर्त्ता नन्वपण्डितः, निर्णय-
सिन्धुकारकमलाकरभट्टात् वृद्ध आसीत् । तेन हि स्वातन्त्र्येण नियन्ध-
निर्माण विहाय किमिष्येत्तद्वन्धोपरि टीका विरमायीत्यपि विचार्यम् ।
एवमालोच्यमाने इदमेव स्फुटं प्रतीयते यत्तदानीमस्य ग्रन्थस्य महति
परिमाणे सर्वतः प्रचार आसीत् । तादृक्प्रचाराय च शतकसार्धश-
तककालोऽपेक्षित एवेति मनुकः समयं समापतति ।

षडशीतेः किल टीकाद्वयं वर्तते । तत्रैका शुद्धिचन्द्रिकाऽभिधा
भवतां करकमलगतेषामुद्घयित्वा प्रकाशिता विराजतेतराम् । अ-
रं च ‘अघशोचिनी’समाख्या लक्ष्मीनृसिंहविरचिता मद्रासरा-
जकीयपुस्तकालये वर्तते । तत्र प्रकरणान्ते “इति श्रीसूरुमहान्वय-
पदःपारावारसुधाकरश्रीपद्मनाममद्वतनूजश्रीदेवीवल्लभसूनुलक्ष्मीनृ-
सिंहविरचितायां षडशीतिव्याख्यायां अघशोचिनीसमाख्यायां
असगोत्राशौचप्रकरणम्” इत्येव पुष्पिका वर्तते । तत्रत्य ‘सूरुमद्व’

॥ श्रीः ॥

भूमिका ।

विदितमेवेदं सर्वेषां विदुषां यत् धर्मार्थकाममोक्षाद्यवतुर्विध-
पुरुषार्थेषु मोक्ष एव परमपुरुषार्थः साध्यः । अन्ये च धर्मादयस्त्रय-
स्तत्साधनतया पुरुषार्था एव । अतस्तदनुष्ठानमवहितमनसा पुरुष-
मात्रेणाचरणीयमिति । तत्र चतुर्ष्वपि पावित्र्यं नितरामपेक्षितमित्य-
पि न तिरोहितं तेषाम् । अत एव "आचान्तेन कर्तव्यम्" "शुचिना
कर्तव्यम्" "शुचौ वेशे मतिष्ठाप्य" "यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स बाह्या-
भ्यन्तरं शुचिः" इत्यादीन्युपदेशवाक्यानि पदे पदेऽस्मच्छास्त्रेषु समु-
पलभ्यन्ते । तत्र शौचं द्विविधं बाह्याभ्यन्तरमेवेन ।

"शौचं च द्विविधं प्रोक्तं बाह्याभ्यन्तरं तथा ।

। मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथास्तरम् ॥ इत्युक्ते ।

द्विविधमपि शौचमपेक्षितं सर्वेषाम् । आभ्यन्तरं तु तत्र नित-
रामपेक्षितम् । शौचप्रवृत्तिस्तिर्यग्योनिष्वपि दृश्यते, किं पुनर्मनु-
ष्येषु । आर्याः किल भारतीयाः पावित्र्यस्य परां कोटिमाकृता आसन् ।
इदानीमपि ये विशिष्टात्मयलसम्पन्ना दृश्यन्ते सुतरां तेषामभ्यन्तर-
मतिप्रबिम्बं भवेदिति सुदृढो विश्वासः । भारतवर्षे हि बुरगन्धपदार्थस्पर्-
शादिना यथाऽशुचित्वमुत्पद्यते, तथा अपत्यजननमरणादिनाऽप्यशु-
चित्वमुत्पद्यते । युक्ततमं चैतत् । तथा हि जन्ममरणाभ्यां हर्षवि-
पादौ भवतः । तौ चात्मनाऽनुभवंस्तदाकारः, संस्तदनुकूलाभ्येष का-
र्याणि करोति पुरुषः । तत्क्षणानन्तरं खीत्तरोत्तरक्षणे क्रमेण हर्षवि-
पादौ न्यूनीभवतः । पुनरपि पुरुषः कार्यान्तरेषु व्याप्रियते । अत स्त-
न्निमित्तमाशौचं युक्तमेव ।

ननु मरणाशौचमेव युक्तं, न जननाशौचम् । यतो मरणेन दुःख-
प्राप्तिः, तथा चित्तोद्वेगः, तेन च कार्येषु चित्तासङ्गः, न तथा जनने
इति चेत् सत्यमेतत् तथाऽपि सूक्ष्मतया विचार्यमाणे जननेऽप्याशौ-
चमुपपद्यत इति युक्तमेव दृश्यते । यथा दुःखे नयनयोरभूणि समुत्प-
द्यन्ते तथा महत्यानन्देऽप्यभूणि नयनयोः समायान्ति । ततश्च आन-
न्द्यातिरेकेण कार्येषु चित्तासङ्गो भवत्यतो जननमरणयोर्द्वयोरप्या

नाम्ना द्राविडब्राह्मणोऽयमिति निश्चीयते, टीका चेयं नास्ति सुदृष्टे-
दानीम् । टीकाद्वयमपि दाक्षिणात्यनिर्मितमेव ।

किं च पडशीतौ अनुक्तविषयाणां पूर्वैर्द्रविडदेशीयेन वेङ्कटेश-
तनूजन्मना सुब्रह्मण्यसुधिया सव्याख्यः 'अभिनवपडशीति' नामा-
आशौचनिर्णयः प्राणायि । सोऽपि मद्रासरजकीयपुस्तकालये धर्त-
ते । अभिनवपडशीतिव्याख्याप्रारम्भे ग्रन्थकृता स्वयमेवेतद्विलिखितं
एत् प्राचीनपडशीत्यनुक्तविषयनिरूपणाय मयैषाऽभिनवपडशीतिः
सव्याख्या प्रणीयते इति तत्तत्रैव द्रष्टव्यम् । अनेन चैतदपि वक्तुं श-
क्यते यद्यमः दिव्याचार्यः दाक्षिणात्येष्वपि द्राविडब्राह्मणः स्यादिति ।
तदिदं निर्गलितम् 'आदित्याचार्यः कौशिकगोत्रोत्पन्नः द्रविडदेशीयो
ब्राह्मणः षोडशशतकात् प्राचीनश्चेति । एतद्ग्रन्थकर्तुंरन्या कृतिर्न
काचिदपि श्रुता दृष्टा वा ।

अथैतद्व्याख्याकर्तुं नन्दपण्डिताविषयेऽपि सङ्क्षिप्तमैतिहासिकमु-
च्यते । अयं नन्दपण्डितः विनायकपण्डिताऽपराऽभिधानः धर्माधिका-
रिरामपण्डिततनयः इति प्रकृतग्रन्थप्रारम्भातिमद्भूलोकेभ्यः पुष्पिका-
तश्च सिध्यति । विशेषस्यास्य विषये एतद्वंशसम्भूतधर्माधिकारिवे-
णीरामपण्डितप्रणीतात् धर्माधिकारिवंशघणनकाव्यादवगम्यते ।
तदत्र सङ्क्षेपत उच्यते । एतद्ग्रन्थकर्तुर्मूलपुरुषो लक्ष्मीधरपण्डितः ।
'अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे वेदरनामकं नगरम् । तत्र च सकलवि-
द्भ्यः कुलललामभूतः महाविद्वान् आश्वलायनकल्पशास्त्री आङ्गिरस-
साम्यादयमैन्द्रव्येतित्रिप्रवरान्वितमुद्गलगोत्रोत्पन्नः लक्ष्मीधरनाम-
कः पण्डितोत्तम आसीत् । यो हि सकलधृतिस्मृतिशास्त्रपारङ्गम-
निजतपोविद्याशेमुपीवैभयबलैर्न दिल्लीद्वयान्मुद्राङ्कितशासनपत्रा-
विकं प्राप्य सादरमनुनीतः तत्रत्यविदुषां समापतिपदमलञ्जकारः ।
अनेन्तरं च तत्रत्यविद्वद्भिर्प्रष्टुं समभ्यर्थयता दिह्वांश्वरप्रार्थनया च
धर्माधिकारिपदे नियुक्तः निजमुद्राङ्कितपत्रदानेन व्यवहारनिर्णयप्राच-
रन् लोके मद्गतां प्रतिष्ठामास साद । तदाप्रभृति व्यास्य वंशः 'धर्माधि-
कारी' इति नाम्नैव प्रसिद्धिं जगाम । इदानीमप्येतत्कुलजा यहवस्तत्र
तत्र सुप्रतिष्ठिताः सुविद्वांसः सन्ति । लक्ष्मीधरपण्डितस्य हि द्वौ पुत्रौ
यभूयतुः । प्रथमः धीकृष्णः द्वितीयश्च गोविन्दः । अपि तु निज-
विप्रधिकगुणावास्ताम् । तत्र धीकृष्णस्य मदीपातिनामकः पुत्र आ-

सीत् तस्मिन् चतुर्वर्षदेशीये सत्येष तत्पिता श्रीकृष्णपण्डितः कालवशादिव जगाम । गोविन्दपण्डितश्च निजपुत्रान् वेदरनगर एव विहाय द्वात्पुत्रं गृहीत्वा काश्यामागत्य चतुःसप्तैवाऽस्योपनयनं चकार । तदाप्रभृति चैतत्कुलं काश्यामद्यावध्यविच्छिन्नमानपूजादिसत्कारमनुभवत् सुस्थिरमास्ते । अनन्तर महीपतिरपि निजपितृव्येण सुताधिकं पोषितस्तत् एव लब्धसमस्तविधः काशीस्थः निखिलविद्वद्भूम्यन्तर्गतामापदे । ततश्च काशीस्थसकलविद्वद्भार्थनया गोविन्दपण्डितो वेदस्थं सकल मुद्राङ्कितताम्रशासनादि समानीय काश्यामेवोवाह । महीपतिश्च निजविद्यावैभवबलेन पुनर्न्यमप्यधिकारं राज्ञो लब्ध्वा काश्यामपि धर्माधिकारिपदे नियुक्तो निजमुद्राङ्कितपत्रदानेन तदाप्रभृति धर्मनिर्णयमाचचार । तदाप्रभृति चैतत्कुले बहवः पुरुषा नानाग्रन्थनिर्माणधुरीणाः पद्माक्षप्रमाणपाटाजारपारीणाः सम्बभूवुः । तत्र तत्र तत्तद्राजामिर्निजनिजदेशे धानमानसाकारैः सानुनयनीता केचित्तत्रैव म्रियन्त । महीपतिपण्डितस्य महाविद्यासौ श्री पुत्रावास्ताम् । शङ्करपण्डितः अनन्तपण्डितश्च । शङ्करपण्डितस्य तनयो विद्यनाथपण्डितः । तस्य तनयः अनन्तपण्डितः । तस्य च महाविद्वान् तदाधरपण्डितः इयमेव शाङ्करो वशः । अथ महीपतिद्वितीयपुत्राऽनन्तपण्डितस्य त्रयः पुत्रा उदभूवन्, कृष्णपण्डितः रामपण्डितः गणेशपण्डितश्च । तत्र रामपण्डितस्य त्रयः पुत्रा आसन् गोविन्दपण्डितः वासुदेवपण्डितः नन्दपण्डितश्चेति । अयमेव नन्दपण्डितः विनायकपण्डिताऽपराभिधः प्रकृतप्रभकर्ता । धर्माधिकारिविशेषविषये यथावसर बहु लेखनीयमिति नात्र तल्लिख्यते । काश्यां विश्वेश्वरसंस्थापकाय भट्टनारायणभट्टाय अनेनैव कुलेन स्वकीयोऽप्रपूजासम्मानः प्रादाय इति श्रूयते । अत एव तदाप्रभृति काश्यामद्यावध्य विद्वत्पूजाऽवसरे प्रथमं भट्टकुलपुरुषपूजनं द्वितीयं च धर्माधिकारिकुलपुरुषपूजनं विधीयते सर्वैः । तदनन्तरं च शेषवंशीयानामनन्तरं पण्डित्यानुसारेण तरेषां पण्डितानां पूजनमद्यावध्यपि न्यूनाऽधिक्यभावेन प्रचलति । अद्यावध्य जातेषु सर्वेष्वपि धर्माधिकारिकुलपुरुषेषु नन्दपण्डितः सर्वानप्यतिशेते । अथ हि स्यसमये अद्वितीयाः पण्डिता महास्तपस्वी चासीत् । अयं परम कृष्णभक्त आसीत् ।

स्यात् । शङ्करभट्टकृतद्वैतनिर्णये यद्यपि नामग्राहं नन्दपण्डितस्य तद्वन्धस्य वा नोक्तुमस्तथाऽपि नन्दपण्डितकृतनवरात्रप्रदीपस्य वाक्यानुपूर्व्यमादाय द्वैतनिर्णये तन्मतस्यण्डन दृश्यते इति द्वैतनिर्णयकृच्छङ्करभट्टात् पूर्वमेवाऽयं ग्रन्थकारतामापेदे इति वक्तुं शक्यते । शङ्करभट्टश्च निर्णयसिन्ध्वादिग्रन्थप्रणेतुः कमलाकरस्य पितृव्य आसीदिति च सुप्रसिद्धमेव । कमलाकरभट्टेनाऽपि सं० १६६६ विप्रममर्षे निर्णयसिन्धुः प्रणीत इत्यपि पूर्णमुक्तमेव । किं च वि० सं० १६५५ वारसरे लिखितं माधवानन्दमहाकाव्य धर्माधिकारिणीलक्ष्मीधरपन्तगृहे वर्तते । तथा हि माधवानन्दमहाकाव्यपुस्तकान्ते लेखः--
 "ध्रीसंघत् १६५५ समये कर्तिकसुदि ३ रविवासरे" इति । माधवानन्दमहाकाव्यं हि निरतिशयं मनोहारि तादृशी रचना स्वल्पवसा पुरापेण कर्तुं न शक्यतेऽतस्तदानीं नन्दपण्डितः सुप्रसिद्ध आसीदिति वक्तुं शक्यते । तेनाऽपि मनुक्त एव समयः समायाति । नन्दपण्डितश्चाऽतिदीर्घायुरासीत् । अत एव सं० १६७९ मध्ये विष्णुस्मृतिटीका निर्मिताऽनेन । तदन्तरं च दत्तकमीमांसा प्रणीता । तच्च दत्तकमीमांसास्थतन्नामोक्त्याऽनुमीयते । दत्तकमीमांसा चेशानां बहुप्रचारा सटीका निष्ठीका च मुद्रिता काशिकराजकीयविद्यालये यपरीक्षापाठ्यग्रन्थत्वेनाऽपि निर्धारिताऽस्तोति विदितमेव । एवं च समयोऽपि स्थूलतया मत्प्रदर्शनं द्येशानां युक्त इति सम्प्रति मन्ये । एतद्विस्तारप्रस्थास्तु श्रुता दृष्टाश्चेते--

- १ काशीप्रकाशः ।
- २ तत्त्वमुक्तावलिः । (मुद्रिता)
- ३ दत्तकचन्द्रिका ।
- ४ दत्तकमीमांसा । (मुद्रिता)
 (पुत्रीकरणमीमांसा)
- ५ नवरात्रप्रदीप । (मुद्रितः)
- ६ विद्वन्मनोहरा । (मुद्रिता)
 (पराशरस्मृतिटीका)
- ७ माधवानन्दम् । (महाकाव्यम्)
- ८ प्रमिताशरा । (मिताक्षराटीका)
- ९ केदायैजयन्ती । (विष्णुस्मृतिटीका)

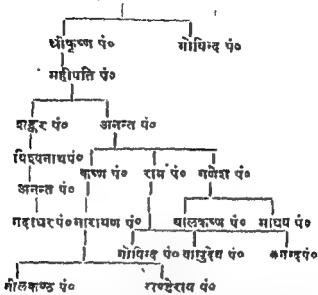

- १० विनायकशान्तिपद्यतिः ।
 ११ शुद्धिचन्द्रिका । (पञ्चशीतिटीका) (मुद्रिता)
 १२ शूद्राऽधिकारमीमांसा
 १३ आद्वकल्पलता ।
 १४ आद्वमीमांसा ।
 १५ सापिण्ड्यनिर्णयः ।
 १६ संस्कारनिर्णयः । (स्मृतिसिन्धोरुद्धृतः)
 १७ स्मृतिसिन्धुः
 १८ मांसमीमांसा ।
 १९ हरिवंशविलासः—

- १ कालनिर्णयकौतुकम् ।
 २ दानकौतुकम् ।
 ३ आह्निककौतुकम् ।

एतेष्वेकोनविंशानियन्धेषु 'दत्तकचन्द्रिका' 'आद्वमीमांसा' 'सं-
 स्कारनिर्णयः' इति नियन्धत्रयं डॉफ्रेस्टमहाशयनिर्मिते सूचीपत्राणां
 सूचीपत्रे प्रथमभागे (Aufrecht's Catalogus Catalogorum)
 नन्दपण्डितकृतिषु परिगणितमिति तत एव मयाऽप्युपात्तम् । 'शूद्रा-
 धिकारमीमांसा' नवरात्रप्रदीप एव नामतो निर्दिष्टा वर्तते । 'शु-
 द्धिचन्द्रिका' चेयं 'विद्वन्मनोहरा'ऽभिधपराशरस्मृतिटीकानिर्मा-
 णात्प्राक् 'आद्वकल्पलता' निर्माणाऽनन्तरं च निर्मितेति तद्वन्ध-
 यदर्शनेन ज्ञायते । अद्यावधि ज्ञातो नन्दपण्डितस्य ग्रन्थनिर्माणक्रम
 इत्यम्—मांसमीमांसा—आद्वकल्पलता—शुद्धिचन्द्रिका—विद्वन्म-
 नोहरा । शूद्राधिकारमीमांसा—नवरात्रप्रदीपः—कालनिर्णयकौतुक-
 म् (हरिवंशविलासीयम्) । स्मृतिसिन्धुः—तत्त्वमुक्तावली । केशव-
 वैजयन्ती—दत्तकमीमांसा । तदेतत्सर्वं तत्तद्वन्धदर्शनेन ज्ञायते । अ-
 परं च प्रस्तुतग्रन्थकृदिपये बहुलेखनीयमपि विस्तरभिया न लिख्यते ।

ग्रन्थकृतपर्यन्तं घमाधिकारियंशकम् इत्यम्-
लक्ष्मीधरपण्डितः ।

सोऽयं ग्रन्थकारो गन्धर्वपण्डितो बहून् ग्रन्थान् प्रणीय लोकोप-
कारमाचरन्प्रसिद्धिं यभूष । तेनैव चेयं शुद्धिचन्द्रिका प्रणीता
साम्प्रतं शुद्धिता च ।

अत्र प्रतिपादितानां विषयाणां सूची पृथगेव मुद्रितेति विषय-
परिचयः सूचीपत्रादेव कर्त्तव्यः । विशेषश्चाऽत्राऽप्येव यत् बहुत्र
ग्रन्थान्तराणां राज्ञेन मण्डने च गम्भीरया सरलया प्रीटया
च भाषयाऽमेव व्यवहारे । बहुत्र स्थलेषु निर्णयसि-
द्ध्यवस्थितमपि युक्तियुक्तं प्राप्नोति प्रसङ्गता । यथा—“ता-
नुर्मातुलमासृष्यसृषितृष्यप्रादिमरणे तथैव पितुः पितृष्यप्रा-
दिमरणे निर्णयसिन्धुकारमते तदनुयायिनां न मते भागो-
चं नास्ति, तद्विधायकयचनाऽभावात् । महत्प्रसङ्गता च
भाषिण्याचार्यमतसमर्थमाय मितरां दृष्टा युक्तिः प्रादुर्भि । तथा हि
तत्तेषां “एवं विशेषनिर्णयः” (पृष्ठ १३१४) इत्यादिभोक्तव्यस्या-
वधाने (पृ० ५९) “यद्यप्यत्र आह्वयोपपादकं यद्यनं गोपलमामदे,

तथाऽपि पितृबन्धूनां पितुः पितृष्यसहारेण सम्यन्धित्वात् तदा-
शौचाभावे तत्पुत्राणामप्याशौचाऽनुपपत्तेरर्थसिद्धमेव तदाशौच-
माचार्यैः स्पष्टीकृतम् । अत एव बन्धुग्रयस्य "पितुः पितृष्यसु पुत्राः"
इत्यादिना तद्वारैव सम्यन्धित्वमाविष्कृतम् "श्लोकव्याख्यानांते च—

"आचार्यवचने मूलमन्यत्राऽऽविष्कृतं मया ।

कथं कथं चित्तदिह विचार्य बहुदर्शिमिः ॥" इति ।

विचार्यमिदं यत् निर्णयसिन्धुकारादिभिः बन्धुग्रयसूतकं तद्वि-
धायकस्यापिपचनसत्त्वात्स्वीकृतम् । मातापिश्रोमांतुलादिमरणे च
तद्विधायकवचनामायात्तेषामाशौचं नास्तीति लिखितम् । तन्मृतिनि-
मित्ताशौचबोधकपडशौचित्वचनं च निर्मूलमिति विलिख्य टाण्डितम् ।
तत्र प्रकृतग्रन्थकृतप्रदर्शिततन्मूलं विलोक्य मतद्वये कतरसमीचीनं
युक्तियुक्तं चेति पण्डितैरेव समालोचनीयम् । इत्येवं तत्र तत्र मतभेदाः
प्रकृतग्रन्थदर्शिभिर्देयः । निर्णयसिन्धौ येषां ग्रन्थानां खण्डनं दृश्यते
प्रायेण तेषामेव कंचिदन्येषामपि खण्डनमत्र दृश्यते । किमाधिकं
ग्रन्थविषये लेखनीयम् । ग्रन्थदर्शिभिः स्वयमेव ध्येयमिति । पडशां-
त्यां शुद्धिचन्द्रिकायां प्रमाणस्येतेष्वन्यस्तासां ग्रन्थानां ग्रन्थकर्तृणां
च अकाराविक्रमेण कृता सूची ग्रन्थान्ते प्रदत्ताऽस्ति । तथैव शुद्धिच-
न्द्रिकासमागतानां स्मृत्यादिवचनानामपि तज्जिज्ञासूनां कृते अका-
राविक्रमेण सूचीपत्रमन्ते मया न्ययस्थि ।

उपसंहारः ।

अथैतद्वृत्त्यनुसृजनाधारभूतं पुस्तकद्वयम् । तत्र प्रथमं प्रकृतग्रन्थकृ-
तं प्रसूतानां धर्माधिकारि-पं० श्रीलक्ष्मीधरपन्तानां वंशपरम्परासं-
क्षिप्तग्रन्थशुद्धं लेखकालरहितं समूलम् । अत्र ७२ पत्राणि सन्ति । प्रति-
पत्रं प्रायेण ११ पङ्क्तयः । प्रतिपङ्क्तिं प्रायेण ५५ अक्षराणि वर्तन्ते ।
अत्र प्रथमपत्रप्रथमपृष्ठे "धर्माधिकारिवानूपण्डित्येदं" इति अन्तिमप-
त्रद्वितीयपृष्ठे च "पुस्तकमिदं श्रीमद्वर्माधिकारिमहोदयस्य" इति
लेखो वर्तते । तत् कसज्जम् । द्वितीयं च अष्टमद्वयस्य पं० श्रीमाणि-
क्यभट्टसकाशादधिगतमशुद्धग्रन्थं रमणीयाक्षरं लेखकालरहितं
समूलं च । अत्र ७८ पत्राणि सन्ति प्रतिपत्रं प्रायेण १० पङ्क्तयः प्रति-
पङ्क्तिं च प्रायेण ५१ अक्षराणि सन्ति । अत्र प्रथमपत्रस्य प्रथमपृष्ठे

"लिखितमेतत् पुस्तकं धर्माधिकारिषण्डोपण्डितेन" इति लेखो वर्तते । तदेतत् पसंशम् । एतत्पुस्तकद्वयाधारेण निजशास्त्रज्ञानबुद्धानुरूपं संशोध्य सम्मुद्रितोऽयं ग्रन्थः।कपुस्तकाधारेण मुद्रापयितुं प्रवृत्तमपि अर्धाधिकग्रन्थमुद्रणानन्तरं समुपलब्धं द्वितीयं पुस्तकम् । पुस्तकद्वयस्याऽप्यत्यशुद्धत्वेन शुद्धपुस्तकान्तराऽलामेन "श्रेयांसि बहुविघ्नानि" इतिन्यायसमर्थनायेव समागतैर्वहुभिर्विघ्नोर्विघ्नितोऽपि गुरुवर महामहोपाध्याय-पं० श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयमहोदयैस्तत्र सन्दिग्धस्थलेषु सम्यो-धितो लेखेन तान् प्रति कृतज्ञतां प्रकाशयितुमसमर्थस्तेषां कृपयैव ग्रन्थमिमं विरदिनप्रारब्धमुद्रणं कथमपि समापयम् । ग्रन्थकृद्ग्रन्थधर्माधि-कारि पं० श्रीलक्ष्मीधरपन्तशर्मभिः ग्रन्थप्रदानतत्प्रतिकृतीकरणतत्संशो-धनसूचीपत्रनिर्माणादिना बहुविधं साहाय्यमाचरितमिति तदीयं म-हान्तमुपकारभारं ग्रहामि । पं० श्रीमाणिकमट्टमहैः पुस्तकदानेन समा-चरितं साहाय्यं प्रकृतग्रन्थमुद्रणे इति तेषामप्यत्यधिकं कृतज्ञोऽस्मि । इमं ग्रन्थं महान्तं निजग्रन्थव्ययमूरीहृत्याऽपि मुद्रयित्वा प्रकाशयिष्ये विद्याविलासयन्त्रालयाध्यक्षश्रेष्ठियरयाबुजयकृष्णदासगुप्तमहोदयाय साशीर्वादं धन्यवादान् द्वितीयं श्रीकाशीविश्वेश्वरचरणयोः सततमेव-मेव प्राचीनानां गीर्वाणपाणीनियद्दानां ग्रन्थरत्नानां प्रकाशने विरो-धुर्यं संल्लग्नोऽस्मिन्ति साञ्जलिबन्धं प्रार्थये । अन्ते च गुणैकपक्षपा-तिनः समस्तविद्वद्गुरोणान् सविनयं प्रार्थये यदस्युत्पत्तमिमं ग्रन्थर-त्नं सापधानं निरीक्ष्य मदीयमतिमान्द्यान् शुद्धपुस्तकान्तरालामात् शोधनकार्याज्ञानात् अक्षरसंयोजकप्रमादात् प्रमादान्तरेण वा भव्यजाना अशुद्धीः क्षाम्यन्तु तत्रभवन्तो भवन्त इत्यलं पृथा पृथग्विवेनेति शम् ।

धायणशुद्धचतुर्दशी शृगुयासरः
सं० १९८४,

{ विदुषां कृपामाजन—
'वरकल' वैद्यनाथ शास्त्री
काशी ।

श्रीः

शुद्धिचन्द्रिकासहितपट्टशीत्यां निरुक्तिानां विषयाणां सूचीपत्रम् ।

ॐ नमः शिवाय

प्रथमप्रकरणे —

सं. विषयाः ।	पृ०
१ मङ्गलाचरणम् । (शु०)	१
२ कर्त्रादिकथनम् । (शु०)	१
३ अनुबन्धचतुष्टयनिर्हणम् । (सू०)	१
४ भवान्तराद्यन्तमण्डनद्वाराः सारमातोऽप्यदर्पनिरूपणम् । (शु०)	२
५ आशौचस्य कुलव्यापित्वकथनम् । (शु०)	४
६ आशौचं शास्त्रे कर्माधिकारापवादकं स्वरूपद्वैत्यत्र विचारः । (शु०)	४
७ स्वरूपसतः कर्माधिकारापवादकत्वरण्डनपूर्वकं शास्त्रमेवाऽऽशौचं कर्माधिकाराप- वादकमिति सिद्धान्तकथनम् । (शु०)	४
८ आशौचस्य कालकृतनिमित्तकृतभेदनिरूपणम् ।	४
९ सूतकस्मृतकश्चादर्थकथनमल्पाधिककालादिनिमित्तेन द्वैविध्यकथनं च । (शु०)	५
१० जातकभेदकथनम् ।	
११ कालादिनिमित्तेन द्वैविध्यमृतकनिरूपणम् । (शु०)	५
१२ धोत्रियादिपदार्थकथनं, धोत्रपदार्थे भवान्तरकथनं च । (शु०)	६
१३ सपिण्डाशौचस्य चतुर्थपुरुषान्तं पूर्णं पञ्चमादेः यज्ञादिकमिति भेदस्य धनौ- नित्वनिरूपणम् ।	६
१४ अस्पृश्यत्वलक्षणजननाशौचाधिकारिकथनम् ।	७
१५ सूतिनिमित्तं सूतिकाया दशरात्रमस्पृश्यत्वलक्षणाशौचम् । (शु०)	७
१६ सर्पवर्णाणां दशरात्राशौचम् । (शु०)	७
१७ त्रिंशच्चत्वारिंशदिनानन्तरं सूतिकायाः कर्मयोग्यत्वकथनम् । तत्रैव प्राचां मतं प्रदीपमतं च । (शु०)	७
१८ स्नानात्प्राक् पितुरपि अस्पृश्यत्वलक्षणं जननाशौचम् ।	८
१९ पुत्रोत्पत्तावेव पितुरस्पृश्यत्वं स्नानं च न कन्योत्पत्तामिति केषांचिन्मतकथनं तत्त्वणन्दनं कन्योत्पत्तावेव तत्सत्त्वमिति सिद्धान्तकथनं च । (शु०)	८
२० मातृवत् पितुर्न दशाहं जननाशौचमस्पृश्यत्वलक्षणमिति सिद्धान्तक-	

स. विषया ।	पृ०
यनम् । (शु०)	८
२४ सम्पर्के सृष्टिकाया मातृवत् पितुरप्याशौचं, तत्र माधवमते सम्पर्कान्दा- र्थकयनमन्यगतेन सम्पर्कशब्दार्थकयनं च (शु०)	९
२५ पितृवत्सापानमातृणां स्नानात्प्रागसृष्ट्यत्वम् । सम्पर्के च दशाहम् । (शु०)	९
२६ मातापितृव्यतिरिक्तसपिण्डानामसृष्ट्यत्वाभावकयनम् । (शु०)	९
२७ मृतके सपिण्डानामसृष्ट्यत्वावधिरयनम् । (शु०)	९
२८ कलौ अस्तिसंयवनानन्तरमङ्गस्पर्शस्य वर्ज्यत्वमयनम् । (शु०)	१०
२९ पुत्रीमृतौ सपिण्डादीनामाशौचकयनम् ।	११
३० पितृगृहे कृत्रकन्याप्रसवे मातापित्रोश्चिदिनमाशौचम् । प्रसूतिशब्दा- र्थकयनं च ।	११
३१ बन्धुनामेकरात्र पित्रोश्चिरानम् । (शु०)	११
३२ 'प्रसवे एकरात्रे मरणे त्रिरात्रम्' इति विज्ञानेदवरमतस्य यण्यनम् । (शु०)	११
३३ 'प्रसवे पितु पूर्णं बन्धुना त्र्यहम्' इति केषांयिन्मतकयनम् । (शु०)	११
३४ पितृगृहे कृत्रकन्याप्रसवे पित्रादीनां पूर्णाशौचम् । (शु०)	११
३५ प्रसूतिशब्दार्थकयनम् । (शु०)	१२
३६ सृष्टित्वाद्यप्रसङ्गेन पातस्यावशब्दार्थमयनम् ।	१२
३७ गर्भपाते पञ्चममासे पञ्च पट्टे पट् दिनानि सूतकं मातु, पित्रादीनां त्रिदिनम् । १३	
३८ छात्रे त्रिषु मासेषु त्रिदिनं चतुर्थे चतुर्दिनं मातुरेव सूतकं पित्रादीनां नेति कयनम् ।	१४
३९ नासच्छेदात्प्राग् मरणे मातु पूर्णं सूतकं, पितुरभ्येषां च सपिण्डानां त्रिदिनम् । १४	
४० तत्तद्वर्णानां पूर्णसूतकपदार्थमयनम् ।	१५
४१ वर्णभेदेन दशाद्व्यादशाहविधेदकयनम् ।	१६
४२ द्वादशाहादिषड्शान्तराणां कस्मिन्वर्ज्यत्वम् । (शु०)	१७
४३ वर्णतद्दुरोत्पन्नानां शूद्रवदमाशौचम् । (शु०)	१७
४४ प्रतिलोमादीनां विज्ञानेदवरमते भासायामावकयनं तात्पर्यार्थं च । (शु०)	१७
४५ मूर्धावसिषाद्यनुलोमजल्पकारस्य अविभागे पितृजातीय विभागे मण्डूमा- तीयमाशौचम् । (शु०)	१७
४६ रणकारस्य शूद्राशौचवत्त्वम् । (शु०)	१८
४७ पत्नीनां जीवन्ति भर्तारि भर्तृजातीय धूने स्वाग्मज्जत्यम् । (शु०)	१८
४८ विप्राणां बदेऽद्यत्र तच्छूद्राणां त्रिरात्रं, कस्य त्रिरात्रं तमेनां दशाहमिवा-	

सं. विषयाः ।	पृ०
दिग्भेदस्य अयुक्तवकथनम् ।	१९
४९ नात्तच्छेदानन्तरं शिशुमरणे मृतस्य वा प्रसवे भातुर्गोत्रिणां च सर्वेषां पूर्णं सूतकम् ।	२०
५० नात्तच्छेदात्प्राक् शिशुमरणे राशिषण्डानां त्रिरात्रम् । (शु०)	२०
५१ सूतके शिशुपरमे मरणनिमित्ताशौचाऽभावकथनम् ।	२१
५२ शावेन सूतिः शुद्ध्यति सूत्या न क्षावम् ।	२१
५३ शावे पुत्रजन्मनि पितुर्जातकर्मावर्यं तात्कालिकी शुद्धिर्भवतीति कथनम् । (शु०)	२१
५४ बहुसूत्या न्यूनशावं शुद्ध्यति ।	२२
५५ जननाशौचे तत्तुल्यं तदधिकं पतितं क्षावं सूतिशोधकं, सूतिर्न शावशोधिनी । १२३	
५६ जननाशौचयोः सन्निपाते उत्तरस्य पूर्वामधिकत्वे पूर्वशेषेण शुद्धिः । (शु०)	२४
५७ आधिक्ये तु स्वकालत एव शुद्धिः । (शु०)	२५
५८ प्रक्षान्ताशौचेऽथयुद्धिमतः पाते स्वकालेनैव शुद्धिर्न पूर्वशेषेणेति कथनम् । (शु०)	२६
५९ अथयुद्धिमदाशौचं पञ्चमदिनाऽनन्तरं पतितं चेत् परेणैव शुद्धिरिति निरूपणम् । (शु०)	२६
६० अत्रैव विषये ब्रह्मपुराणसम्मतिकथनं, गौतमवाक्यविरोधपरिहारप्रदर्शनं च । (शु०)	२६
६१ पारिजाते कथितस्य “मृतानामाशौचान्त्यदिनस्य” इत्यादेः खण्डनम् । (शु०)	२७
६२ दशमदिवसमात्रशेषे पूर्वाऽऽशौचसमकालन्यूनकालाऽन्यतराशौचपाते निर्णयः । २७	
६३ दशमदिवसरत्रिमात्रशेषे तदहोरात्रे वा शेषे यदि समकालं न्यूनकालं वा न त्वधिककालमाशौचमापतेत् तदा पूर्वाशौचकालादूर्ध्वं दिनद्वयमधिकमाशौचम् । (शु०)	२७
६४ चरमयाममात्रशेषे दिनत्रयमधिकम् । अत्रैव विषये शङ्खलिखितादीनां तन्मतिकथनम् । (शु०)	२७
६५ “पुनःपाते” इत्यादिदेवत्ववाक्ये दशमादिशब्दानामन्त्याद्युपलक्षकत्वं, तेन अत्रियादीनामपि तत्तुल्यत्वं, तेन च “जननाशौचमध्ये” इत्यादिपैण्व- “रात्रिशेषे” इत्यादिगौतमवाक्यव्यवस्था चेतिनिरूपणम् । (शु०)	२८
६६ रात्रिपदमादाय “रात्रिमात्रावशिष्टे” इति विज्ञानेश्वरकृतयथाश्रुतव्याख्यानस्य विरोधपरिहारनिरूपणम् । (शु०)	२८
६७ “प्रभाते तिष्ठभिः” इति गौतमसूत्रीयहरदत्तकृतव्याख्यानस्य उपपत्तिप्रद- क्षेपपुरःसरं समर्थनम् । (शु०)	२८
इति प्रथमं प्रकरणम् ।	

सं. विषया ।

५०

द्वितीयप्रकरणे—

- १ मृतपक्षद्वरे निर्णयः । १९
- २ प्रयान्तशावाऽऽशौचे ह्रस्ववाले न्यूनवाले वा शावाशौचमन्तरा पतति तदा पूर्वशेषेण ह्रदि । अत्पाशौचमध्ये दीर्घाशौचपाते तु रपक्षान्तरेण ह्रदि पूर्वशौचशेषेणेति निरूपणम् । (शु०) १९
- ३ मृतिकाऽङ्गिरदभ्रेतस्तुतवर्धं पूर्वाशौचशेषेण ह्रदि (शु०) । १९
- ४ अपस्तजनने विद्युरिति दशाहं वर्माशौचमन्तराशौचं पूर्वाशौचशेषेण न निगतेति । (शु०) २०
- ५ रापिण्डाङ्गिरद प्रयान्ताऽऽशौचशेषेण न ह्रज्जति । २०
- ६ मातापितृनिमित्ताशौचमध्ये पतितमाशौचमन्तरं पूर्वशेषेणैव ह्रज्जति, परं तु आशौचान्तरमध्ये पतितं मातापितृनिमित्तमाशौचं पूर्वशेषेण नापैति किं तु स्ववालेनैवापैति । २०
- ७ माताशौचमध्ये पतित विद्मशौचं माताशौचशेषेण नापैति किं तु विदुर्ग-
रणदिनादारभ्य दशाहोत्प्रेरेकापैति । पिताशौचमध्ये माताशौचे पतिते
पिताशौचानन्तरं पक्षिण्याशौचेन मातुराशौचमपैति । २१
- ८ पिताशौचशेषेणैव ह्रदिरिति तज्जितमतम् । तच्च मातृमरणं पिताशौचे मया
रात्रिकेयं नामशेषे वा तदा द्विरात्रनिरात्राभ्यामेव ह्रदि न पक्षिणीमात्रेण
इति भट्टभास्करमतवचनम् । (शु०) २१
- ९ मातुः पिता राहममने पिताशौचेनैव ह्रदि, न पक्षिष्वपि वा । २१
- १० अनुगमनेऽपि पिताशौचेनैव ह्रदि पुत्राणां सपत्नीपुत्राणां च । (शु०) २१
- ११ राह मृतयोर्द्वयप्रथाकालेन वा मृतयो राहममात्रेणैव मयश्चाद्यादिसापिण्डीवर-
णात्तं वर्गजातं पुत्रपदेन समापयेन्नाश्रयथाकालेन । २२
- १२ राहममने इति कर्त्तव्यता । (शु०) २२
- १३ पुत्रपत्ये प्रेतैः पितादिभिः सापिण्डनं चार्थं, सापत्याया अनपत्याया वा श्रियाः
भग्नौदिभिः सापिण्डनं चार्थमिति शोभितमतवचनम् । २२
- १४ न्यूनममृतो सापिण्डनं नास्तीति निज्ञातेधरमतवचनम् । (शु०) २२
- १५ भर्तृपित्राविशु मृतोऽपि भर्तृमात्रे प्रेतो श्रियाः सापिण्डनं भर्तृमात्रेणैव मयतीति
वचनं तदुपोद्गतवक्तृधरमतवचनं च । (शु०) २४
- १६ अनुदरस्य पुत्रपत्ये अनुप्रायाः श्रियाश्च तदनुदरसापिण्डनं अपत्येवेति वचनं
तत्रैव माधवाचार्यमतवचनम् । (शु०) २५

- सं. विषयाः । पृ०
- १७ द्विजा स्त्री भर्त्रादिभिर्योजनीयाः । शूद्रा ॥ तन्मात्रादिभिः । ३५
- १८ ब्राह्मण्यादीनामप्यासुरादिविवाहोदानां तन्मात्रादिभिरेव सापिण्डनं कर्तव्यम् । (शु०) ३६
- १९ क्षत्रियाद्विजातीया ब्राह्मणभार्या पृथक्चितिमास्त्य यदि धियते तदा तत्तज्जातीयाशौचपिण्डादिसपिण्डनान्तं कार्यम् । ३६
- २० प्रतिवर्णं पिण्डविशेषकथनम् । तेन “सवर्णायाः पत्या सहैकस्त्रियारोहणमसवर्णायाः पृथक्चित्यारोहणमेवेति ध्वनितार्थकथनम् । (शु०) ३६
- २१ मातुः पित्रादिसापिण्ड्ये कृते मृताद्वादौ पितामह्यादिभिः सह मातुः पार्वणं कर्तव्यम् । ३७
- येन केनाऽपि सापिण्ड्ये मातुः पार्वणं पितामह्यादिभिरेव कर्तव्यमिति तत्त्वम् । (शु०) ३७
- २२ मातुर्मातामहेन सह सपिण्डनविधिः पुत्रिकापुत्रविषयः । (शु०) ३८
- २३ दशाहमभ्ये विदेशमृतपित्रोर्मरणश्रवणे मरणदिनाद्दशाहानन्तरं शुद्धिः । श्रवणदिनादारभ्य न दशाहम् । ३८
- २४ विदेशमृतसगोत्रसपिण्डमृतपितृश्रुतौ दशाहमभ्ये शेषदिनैः शुद्धिः, एवं जनमेऽपि दशाहानन्तरं सपिण्डजननश्रवणे नाशौचम् । पुत्रजन्मश्रवणे तु पितुः रार्षवा स्नानम् । (शु०) ३८
- २५ दशाहानन्तरं पितृमरणश्रुतौ श्रवणदिनादारभ्य दशाहं पुत्राणामाशौचम् । ३९
- २६ दशाहानन्तरं मातापित्रतिरिक्तसपिण्डमरणश्रवणे माराश्रयपर्यन्तं त्रिरात्रं, तदनन्तरं पम्पासपर्यन्तं पक्षिणी, तदनन्तरं नवममारापर्यन्तमेवाहरतदनन्तरं स्नानमात्रम् । ४०
- २७ पक्षिणीशब्दार्थकथनम् । (शु०) ४०
- २८ अत्र “दशाहानन्तरं मासचतुष्टये यावत् त्रिरात्रम्, ततोऽष्टमासपर्यन्तं पक्षिणी, ततः संवत्सरपर्यन्तमेकरात्रमाशौचम्” इति प्रदीपमतकथनम् । तत्सपिण्डनं तदनुसारिकरूपतस्त्व्याख्यानसपिण्डनं च । (शु०) ४०
- २९ दशाहानन्तरं मातापितृव्यतिरिक्तसपिण्डमरणश्रवणे त्रिरात्रायुक्तमाशौचं देशैक्ये । देशान्तरे ॥ स्नानमात्रमेव मासत्रयादूर्वाक् श्रवणेऽपि । ४१
- ३० दशाहानन्तरं मातापितृव्यतिरिक्तसगोत्रसपिण्डमरणश्रवणे पक्षत्रयपर्यन्तं त्रिरात्रं, ततः पम्पासपर्यन्तं पक्षिणी, तदूर्ध्वमासपर्यन्तमेवाहरात्रमिति पराशरमतकथनम् । वर्षादूर्ध्वं स्नानमात्रमेव । (शु०) ४२

सं. विषयाः ।

४०

११ देशवत्तादिभेदेऽपि मातापितृमरणभवे भवणादिदशाहान्तमेव पुत्राणांमा
शौचम् । तस्येष्टपूजं दशाहानन्तरं भवेत् ।

४१

१२ दम्पत्योः परस्परं सम्बन्धमवर्णयन्त्योश्च परस्परं देशवत्तादिभेदेऽपि दशा-
हानन्तरं मरणभवे भवणादिना दशाहमेवाशौचम् । (छ०)

४२

१३ देशान्तरस्थानवचनम् ।

४३

१४ समुद्रगा भर्ता, शक्ति, शिक्षाजनकपूरावं च प्रत्येकं देशभेदम् । (छ०)

४४

१५ महाभर्तापितृवाचां भेदे देशभेदः इति सुहरपतिमतवचनम् । त्रितीयो
जनकपूरावं देशभेदमिति वचनम् । तत्रैव 'त्रितीयो जनकः' इति
स्तर एव, द्वाभ्यां शिक्षादुपरि, एवेन वात्सर्गिकदुपरि, त्रितयाभावे तृतीयो-
गानन्तरं देशान्तरम् इति वेदान्तिमतस्य निर्गुलवचनम् ।

४५

१६ सापक्षमायुमरणे दशाहानन्तरं संप्रसारणमन्तं मरणभवे भवणादित्रिरात्रम् ।
एवमुपनीतीरसमुद्रमरणभवे मातापितृभ्यः ।

४६

१७ रागादिभेदे सापक्षमायुमरणभवे दशाहानन्तरं सर्वोद्धृत्यपि त्रिरा-
त्रमेव । (छ०)

४७

१८ हानवर्णतापदमायुमरणे हानवर्णतापदमीमरणे च दशाहानन्तरं मरणभवे भवणादि-
ना त्रिरात्रमाशौचमिति स्थूलमर्थमात्मतवचनम् । (छ०)

४८

१९ दशाहानन्तरं मरणभवे दशाहानन्तरं भवे अहोरात्रमेवाशौचं देशान्तरे ।
समानदेशे तु त्रिरात्रमेव । (छ०)

४९

२० उद्धृत्यमायुमरणे पुनरपि । (छ०)

५०

२१ दशाहानन्तरं नामकरणात् प्राक् शिक्षामरणे रत्नमयं शशिपुत्राणां ।
दशाहमध्ये मरणे तु शेषदिनेरेव शुद्धिः । शतमेवेति यावत् । द्वावाशौचं
नास्तीति भावः ।

५१

२२ उपनयनात्प्राक् पुत्रमरणे मातापितृभिरात्रमेवाशौचम् ।

५२

२३ वर्षद्वयपर्यन्तं शिक्षामरणे मातापितृभिरात्रं, अन्येषामेवरात्रं, ततोऽन्येनां
सामोत्राणां शौचमेवेति पारस्परमतवचनम् । (छ०)

५३

२४ पारस्परमने 'एवरात्रं त्रिरात्रं वा' इति शुणवदशुणवन्मातापितृभिरवमिति
ग्रन्थमात्मतवचनम् । (छ०)

५४

२५ नामकरणानन्तरं शिक्षामरणे त्रिरात्रमिति मदनमतवचनं स्मरणम्
च (छ०) ।

५५

२६ अष्टमस्यामयान्तरम् । (छ०)

५६

सं. विषयाः ।

पृ०

- ४७ अगुपनीतमरणे देशान्तरे तन्मरणश्रुतां पित्रुनांशौचमिति ध्वनितार्थ-
फयनम् । (शु०) ४६
- ४८ दन्तोत्पत्तेः प्राक् शिशुमरणे मातापितृव्यतिरिक्तसपिण्डानां मद्यः शुद्धिः तदन-
न्तरं चौलपर्यन्तं पक्षिणी, तदनन्तरमुपनयनात्प्राक् ऋहम् सगोत्रसपिण्डानाम् ४६
- ४९ दन्तोत्पत्तेः प्राक् शिशुमरणे सगोत्रसपिण्डानां स्नानमात्रं दाहाऽभावे । दाहे-
त्वेकरात्रम् । (शु०) ४७
- ५० “त्रिरात्रं धान्धयानां तु” इति ब्राह्मणस्य धान्धयपदं ‘शयनिपन्ननकारित-
पिण्डविषयम्’ इति सर्वशानारायणमतकथनम् । (शु०) ४७
- ५१ प्रथमवर्षकृतचौलपुत्रनिरात्रने त्रिरात्रमिति विज्ञानेद्वरमतखण्डनं, मता-
न्तरखण्डनं च । (शु०) ४७
- ५२ दन्तोत्पत्त्यनन्तरं चूडाकरणपर्यन्तं पक्षिणी दाहाऽभावे, दाहे तु त्रिरात्रम् ।
चौलानन्तरमुपनयनात्प्राक् त्रिदिनम् । (शु०) ४८
- ५३ “ऊर्गद्विषये त्रेते गर्भवत्तने वा सपिण्डानां त्रिरात्रम्” इति पशिष्टयान्ये
त्रिरात्राशौचं “प्रथमवर्षकृतचौलविषयम्” इति विज्ञानेद्वरमतम् । “जात-
दन्तस्याग्निसंस्कारविषयम्” इति माधवाचार्यमतम् । (शु०) ४८
- ५४ “आदन्तगन्मशब्दानां बालोपसंशक्तम्” इति केपाशिन्मतस्य प्रतीपादनं
तत्खण्डनं च । (शु०) ४८-५०
- ५५ कुलधर्मवशादुपनयनप्राक् चौलकाले चौलाभावेऽपि चतुर्थवर्षादूर्ध्वं त्रिरात्र-
माशौचं सगोत्रसपिण्डानाम् । ५०
- ५६ प्रथमादिवर्षकृतचूड्यालक्रमरणे गोत्रिणां सपिण्डानां त्रिरात्रमाशौचम् । ५१
- ५७ “प्रथमेऽब्दे कृतचूडस्याऽग्निसंस्कारे त्रिरात्रं तदभावे त्वेकाहः” इति लाह-
रमतस्य खण्डनम् । (शु०) ५१
- ५८ पुत्रीमृतौ मातापित्रोः सर्वदा त्रिरात्रमाशौचम् । ५१
- ५९ जननादिदशाहानन्तरं कदाऽपि मरणे मातापित्रोस्त्रिरात्रमेवाशौचम् । दन्तो-
त्पत्तेः प्राक् त्वेकरात्रम् । (शु०) ५१
- ६० “प्रताऽप्रतासु” इति काष्ठाजिनिवचने प्रताऽप्रतापदयोर्माधवाचार्यमतेन
विवेचनं तत्खण्डनं च । (शु०) ५२
- ६० मातापितृव्यतिरिक्तसगोत्रसपिण्डानां पुत्रीमरणे चौलात्प्राक् स्नानमात्रं चतु-
र्थवर्षादारभ्य चौलाऽभावे चौलकरणे वाऽहोरात्रमाशौचम् । ५२
- ६१ दशाहानन्तरं चूडाकरणपर्यन्तं पुत्रीमरणे मातापितृव्यतिरिक्तानां सगोत्र-

स विषया ।

४०

सपिण्डानां स्नानमात्रम् । नृडाकरणानन्तरं वादानात्प्राक् अहोरात्रम् । (शु०) ५०

६२ “गान्धर्वादिविवाहेषु वामदानाम्नाद्विवाहे एकाह” इतिप्रदीपमत
कथनम् । (शु०) ५३

६३ श्रीलाङ्करणेऽपि चतुर्थवर्षाद्पूर्वं पुत्रीमरणे सगोनसपिण्डानां मातापितृव्यसि
रिक्तानामहोरात्रमाशौचम् । (शु०) ५३

६४ वामदानान्तरं विवाहात्प्राक् पुत्रीमरणे पितृव्येनसपिण्डानां पतिसगोनस
पिण्डानां च त्रिरात्रमाशौचम् । (शु०) ५३

६५ नन्याऽशौचं विवाहाऽनन्तरं पितृव्येनसपिण्डानां नास्ति, विवाहात्प्रागापि
पितृगौने निपुण्यमेव सामिष्यं न पुरुषवत् सास्रपौरुष सामिष्यम् । ५३

इति द्वितीय प्रकरणम् ।

तृतीयप्रकरणे—

१ ऊढकन्यामरणाशौचम् । ५४

२ पितृप्रधानगृहे ऊढकन्यामरणे पित्रो तदगृहवासिना भ्रातृणां च त्रिरात्रमा
शौचम् । तत्र स्थले पितृव्यादीनामहोरात्रमेव । भिन्नगृहमरणे पित्रोऽपि त्रि
रात्रमाशौचम् । अथेवा न भिन्निवत् । प्रधानगृहमरणे तु मातापित्रोर्भ्रा
तृणां च त्रिरात्रम् । अथेवाहोरात्रम् । अगृहाद्या रजोदशनानन्तरं पि
तृगृहे मरणे तु पित्रोर्वर्ज्यावमाशौचम् । (शु०) ५५

३ पितृगृहादन्यत्र पुत्रीमरणे मातापित्रोर्भिरात्रम् । ५५

४ पितृगृहादन्यत्र भर्त्रादिगृहमरणे मातापित्रो पक्षिणी भ्रातृवत्पुत्रव्यतिरिक्ता
ना पितृव्यादीनां न किमप्याशौचम् । (शु०) ५५

५ एतद्विषये धर्मप्रदीपमतकथनम् । मामान्तरमरणे पक्षिणी मातापित्रोरेति स्म
त्यर्थसारमतकथनं ऊढासु कन्यासु मृतसु पित्रादीनां वाशौचमिति हारल
समतखण्डनं ऊढानां पित्रादीनां पक्षिण्यतिमतस्थापनं च । (शु०) ५६

६ कन्यागृहेऽन्यत्र वा मातापित्रोर्मरणे ऊढानां कन्यानां दशाहोऽन्यन्तरे
त्रिरात्रमाशौचम् । ५६

७ दशाहानन्तरं पुत्रीमरणप्रवणे पक्षिणी । सप्तममातुरपि कन्यामरणे पक्षिणी । ५६

८ भोगिनीगृहे भ्रातृमरणं मगिन्यात्पुत्रद्वयमाशौचं भगिनीपते पुनः सप्तममरण
निमित्तमाशौचं नास्ति । ५७

सं. विषयाः ।

पृ०

- १ भगिनीमात्रस्वामिकृद्दे भ्रातृमरणे भगिन्यास्त्रिरात्रम् । भगिनीपतेस्त्वेकावा-
सतानिरन्धना पक्षिणी । उभयस्वामिके ॥ प्रधानगृहे उभयोरपि त्रिरात्रम् ।
अप्रधानगृहे तूभयोरप्येकाहः । अन्यत्र शालकमरणे त्वेकाहः । अनुपनीतवि-
देशस्यव्यवहितारावर्णेषु शालकेषु सद्यः । (शु०) ५७
- १० भ्रातृगृहे भगिनीमरणे भ्रातुस्त्रिरात्रमाशौचम् । भ्रातृपत्यास्तधारित । एका-
वासनिमित्तमेकाहस्तु वर्तते एव । ५७
- ११ भ्रातृभगिन्योः परस्परगृहादन्यत्र मरणे पक्षिणी परस्परमाशौचम् । ५८
- १२ पितृपितामहमातृमातामहानां भगिन्यादिषु मृतेषु पक्षिण्याशौचं गृहान्तरम-
रणे, तद्गृहमरणे तु तस्य त्रिरात्रमाशौचम् । ५८—६१.
- १३ श्वभूद्वशुरजामातृर्दाहित्रमरणे त्र्यहमाशौचम् । गृहान्तरमरणे ॥ पक्षिण्ये-
वाशौचम् । ६१
- १४ भागिनेये मातुलादिगृहे मृते तेषां त्रिरात्रं, गृहान्तरे तु पक्षिणी । (शु०) ६२
- १५ संस्कृतदौहित्रभागिनेयमरणे त्रिरात्रमसंस्कृतमरणे पक्षिणी' इति मनुमतक-
थनम् । (शु०) ६२
- १६ एकाहाऽऽशौचप्रतिपादक "श्वभूद्वशुर" इतिविष्णुवचनव्यवस्था-
पनम् । (शु०) ६२
- १७ "मित्रे जामातरि" इति सद्यःस्नानप्रतिपादकश्वहन्मगुवचनव्यवस्था । (शु०) ६२
- १८ यत्र कुत्राऽपि मातामहमातामहाचार्यमरणे त्र्यहमाशौचम् । समीपे अस्ति-
जि मृते त्र्यहमसमीपे एकाहम् । ६२
- १९ शुद्धशिष्यसहाध्यायिमित्रश्रोत्रियमरणे दूरे एकाहः । एकदेशे पक्षिणी ।
प्रतिवेशिनि श्रोत्रिये मृते त्र्यहमाशौचम् । (शु०) ६२—६५
- २० 'निवासराजनि त्रेते' इत्यत्र अहःपदमहमात्रपरमिति विज्ञानेद्वारमतकथनं
सत्यपण्डनं च । (शु०) ६५
- २१ असंगोऽत्रोऽपि यदि आशौचिनामक्षमर्शनस्तद्गृहे निवसेत् तदा तद्गोत्रस-
माशौचमागमवति । ६६
- २२ "यद्यन्नमति तेषां" इति मनुवाक्यस्य सर्वजनारायणकृतव्याख्यानस्य
खण्डनम् । (शु०) ६६
- २३ द्रव्यलोभेन विजातीयशवनिर्हरणे द्विगुणमाशौचम् । (शु०) ६६
- २४ "योऽसवर्ण" इति विष्णूक्तमापदि शेषम् । द्रव्यलोभादसवर्णशवनिर्हरणे
जात्याशौचम् । (शु०) ६७

- स० विषया । ४०
- २५ सपिण्डप्रेतनिर्हरणे नाऽशौचाधिक्यम् । सौदकनिर्हरणे तु दशाहमेव (शु०) ६७
- २६ पूर्णारौच्य सर्वत्र निर्हरणतद्भाजनतद्दण्डवासेषु समुदितेषु ज्ञेयम् । निर्हरणतद्दण्डवासायोजितान्, निर्हरणतद्दण्डवासतद्भाजनेषु समुदितेषु दशाहम् । अनायब्राह्मणसंस्कारे ॥ तदहरेव । (शु०) ६७
- २७ अनापदि शुद्धिपूर्वं सकृदपि अन्नाशन पूर्णाशौचम् । (शु०) ६८
- २८ सूतके श्रावे च द्वयोरावि भोजनं न कुर्यात् । (शु०) ६८
- २९ अस्थिसह्यमानन्तरं अग्निहोत्रिणा ब्रह्मक्षत्रविद्या सूतके श्रावे च भोजने न दोष इत्यग्निरोमतम् । (शु०) ६९
- ३० अक्षतप्रवृत्तानामामासभक्षणे न दोष पक्वान्भक्षणे तु निरास एव पान प्रायश्चित्तमाचरेत् । सूतकादौ सपिण्डाक्षभक्षणेऽपि न दोष (शु०) ६९
- ३१ केनाऽप्यभिसन्धिना य असंगोत्रं प्रेतं दहेत् तस्याऽपि गोत्रजवशाच्चौचं भवति । ६९
- ३२ दाहानन्तरं भोजने सम्पूर्णं, भोजनाभावे निरासं सद्यहवासे, तदक्षभोजनतद्दण्डवासाऽभावे त्वेकरात्रं स्नेहाऽनुवन्धेन दाहे, तत्स्वाप्यभावे तु रात्र्य-शुद्धिः । (शु०) ७०
- ३३ मूल्यग्रहणादिनाऽसर्वग्राहने दशाहमाशौचं, शुशेस्तु तदभावेऽपि दाहमात्रे दशाहमाशौचम् । (शु०) ७०
- ३४ समानोक्तकृद्वात्यनुगमने स्नानं घृतं पीत्वाऽग्निं स्पृष्ट्वा शुद्धिः अवागती गमने । कामतस्तु गमने स्नात्वाऽग्निं स्पृष्ट्वा सर्पिं प्राप्य पुनः स्नात्वा प्राणायामत्रयं कृत्वा शुद्धिः । ७१
- ३५ ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्यशूद्राऽनुगमने क्रमण एकरात्रद्विरात्रत्रिरात्रमाशौचं आशौचकालाऽनन्तरं स्नानाऽग्निस्पर्शनघृतपात्राणि । एव क्षत्रियस्य वैश्यशूद्राऽनुगमने एकरात्रद्विरात्रमाशौचं स्नानादि च, वैश्यस्य शूद्राऽनुगमने एकरात्रमाशौचमग्निस्पर्शादि च । कामतोऽनुगमने इदम् । (शु०) ७१
- ३६ अकामत सर्वेषां सर्वाऽनुगमने अहोरात्रमाशौचमग्निस्पर्शादि च । (शु०) ७१
- ३७ “ब्राह्मणस्य वैश्याऽनुगमने पक्षिणी क्षत्रियस्य शूद्राऽनुगमने च पक्षिणी” इति विज्ञानैश्वरमतस्य खण्डनम् । (शु०) ७१
- ३८ उदकान्तकर्मनिवृत्त्यनन्तरं द्विजैः शूद्राः अनुगन्तव्याः । शदस्य तु द्विजात्यनुगमने सप्तयोतिराशौचम् । ७२
- ३९ दशाहमध्ये अस्थिसह्यनादवाक् प्रक्षण्णोद्देगेन रोदने स्नानम् । दशाहा-

स. विपया ।

४०

चतुर्थप्रकरणे—

- १ उत्तमापमसापिण्ड्ये जनने मरणे च द्वयोरप्युत्तमाशौचम् । ७६
- २ ब्राह्मणस्य क्षत्रविटशूत्रेषु बन्धुषु जातेषु मृतेषु वा दशाहमाशौचम् । तथा क्षत्रियस्य विटशूत्रेषु बन्धुषु जातेषु मृतेषु वा द्वादशाहम् । वैश्यस्य शूत्रे बन्धौ जाते मृते वा पञ्चदशाहम् । तथा वैश्यस्य ब्राह्मणक्षत्रिययोर्वन्धोजा- तयोर्मृतयोवा दशद्वादशदिनानि । क्षत्रियस्य ब्राह्मणे बन्धौ जाते मृते वा दशाहम् । स्वसमानजातीयेषु बन्धुषु जातेषु मृतेषु वा स्वस्वजातीयमाशौच स्थितमेव । (शु०) ७७
- ३ निरुद्धाविरुद्धार्थबोधकबन्धनकथनम् । (शु०) ७८
- ४ विरुद्धार्थबोधकानां विषये हारलताभ्यधस्था तत्स्त्रण्डनम् । स्वभतेन तेषां व्यवस्थापनं च । (शु०) ७९
- ५ विजातीयपत्नीनां जीवति भतरि भतृजातीय मृत त्वारमजातीयम् । (शु०) ७९
- ६ अनुद्धभार्ये शूत्रे मृते षोडशवर्षानन्तर मासमाशौचम् । ७९
- ७ न्यूननिषर्ष शूत्रे मृते पञ्चाह, त्रिवर्षानन्तर षड्वर्षपर्यन्त द्वादशाह, तथा षड्वर्षाऽनन्तरमकृतविवाहस्य शूद्रस्य षोडशवर्षपर्यन्तं तदन । कृतविवाहस्य षोडशवर्षाऽप्रागपि अकृतविवाहस्य षोडशवर्षादूर्ध्वं च मासमाशौचम् । अत्र विषये तत्तन्मतस्त्रण्डनं अन्ते स्वमतस्थापनं च । (शु०) ८०-८१
- ८ दासादयः स्वस्वामिसमानमस्पृश्यत्वरूपमाशौचं कुर्युः । कर्मायोरस्यत्वरूपं तु मासमेव न तत् प्राक् । दासी च प्रसूता अभ्युपश्रितत्वरूपं मासमाशौचं कुर्यात् । ८१
- ९ पञ्चदशविधदासनिरूपणम् । तत्तद्व्याख्यानम् । आद्यपदसङ्ग्रहीतानां कथनम् । 'शिल्पिन काशिका' इत्यादिबचनानां आपत्कालादिनिमित्तेन व्यवस्थापनम् । (शु०) ८२
- १० आपद्यपि सद्यः शूद्रस्यत्व गर्भदासस्यैव । भक्तदासादीनां आपद्यपि ग्रहमस्पृश्यत्वम्, कर्माऽनधिकारश्च, स्वजातीयाशौचवत् । दासी प्रसूता च मामास्पृश्या । एतद्विषये प्राचेतसमतत्त्वकथनं 'दत्ताहानन्तरमग्नस्पर्शो स्नानाभावमात्रप्रतिपादक' इति स्वमतेन व्यवस्थापनं च । (शु०) ८३
- ११ सहवासमात्रेण दासानां स्वामिशौचं न । (शु०) ८३
- १२ 'स्वामेन प्रसवमरणयोर्दासानां स्वामितुल्यमाशौचमनेनोच्यते' इति तेषां निम्नतत्त्वकथनं तत्स्त्रण्डनं च । स्वामेन प्रसवमरणयोः तद्वद्विवाहसदृश

सं. विषयाः ।

पृ०

भोजनसत्त्वम्पर्कवरणे दासानां स्थापितजातीयम् । तदभावे दासस्वामिभावमाप्ते नक्षत्रदर्शनपर्यन्तम् । (शु०)

८३

१३ अनुलोमाधितभार्यायां प्रसूतायां मृतायां च तथैव अनौरसपुत्रस्य प्रसवे मरणे च पितुः दिनत्रयमाशौचम् ।

८४

१४ एकदेशावस्थितौ स्वजातीयमुत्कृष्टजातीयं वा पुत्र्यमाधितायां मृतायां आश्रितपुत्र्येण प्रसूतायां वा पूर्वभर्तुर्द्विदिनमाशौचम् । सम्भवत्प्रसवानामनौरसपुत्राणां प्रसवे अशम्भवत्प्रसवानां तदवस्थप्रगवे द्विविधयोरप्यनौरसयोर्मरणे च प्रहीतुर्द्विदिनमाशौचम् । तदपि प्रहीतुस्तमानजातीयपुत्राणामेव । तत्सपिण्डानां चैकाहः । सप्तोत्तमाशौचं तु स्नानम् । एतद्विषये “सपिण्डानामाशौचाभाव एव” इतिमिताक्षरमतकथनं, तत्संख्येयं न । अत्रैव मदमतकथनं तत्संख्येयं च । (शु०)

८४-८५

१५ देशान्तरे तु अनुलोमाधितभार्यायाः प्रसवे मरणे च तथा अनौरसपुत्रप्रसवे मरणे च अहोरात्रं तत्सपिण्डोराशौचम् । अन्यपूर्वाग्रगवमरणयोः पौनर्म्यस्य प्रसवे मरणे च त्र्यहमाशौचम् ।

८५

१६ अन्यपूर्वापदार्थकथनम् । तद्वेदकथनं च (शु०)

८६

१७ अपकृष्टजात्यान्यपूर्वाहृतकपुत्रप्रसवमरणयोर्नाशौचं नोदकक्रिया । तुल्यजातीयेषु त्रिरात्रम् । इदमप्याशौचद्वयं सविधायैव त्र्यहम् । असाक्षिधौ रथहोरात्रमेव (शु०)

८६

१८ अन्यपूर्वाऽप्यरुद्धायां प्रसूतायां मृतायां वा त्रिदिनमाशौचम् । अनन्यपूर्वाऽप्यरुद्धायां प्रसूतायां मृतायां ॥ पञ्चाहमाशौचम् ।

८७

१९ सपिण्डानां स्नानम् परिग्रहीतुरेवाशौचमिदम् । (शु०)

८७

२० अभिचारात्समेनोत्कृष्टेन वा प्रसवे तथा जातपुत्रमरणे च भर्तुस्त्र्यहमाशौचम् । तत्सपिण्डानां तु न

८८

२१ परिणेतृजनितपुत्रेण सह परिग्रहीतायां स्वयमपि पुत्रं जनिते द्वयोरपि पुत्रयोः प्रसवमरणयोः परिग्रहीतुश्चिरात्प्रमाशौचम् । त्रितुल्योत्पन्नयोरेकमातृकयोः पुत्रयोः परस्परं प्रगवे एकरात्रं मरणे त्रिरात्रम् । अत्रैव हारलतामतकथनं तत्संख्येयं च । (शु०)

८९

२२ आशौचे विहितकर्माणि न कुर्यात् । निषेधविषयश्च शुचिविदादेयाः ।

८९

२३ विहितानां सन्ध्यादिकर्मणामाशौचे अस्पृश्यत्वयत् तावत्कालं निषेधः ।

रागप्राप्तानां भोजनादीनामावश्यकानां न निषेधः । अनावश्यकानां राग-

सं. विषया ।

४०

प्राप्ताना क्षारलवणताम्बूलशनादीनां निषेध एव । प्रतिप्रसूताना कर्मणां वैतानीपासनादीनां शुचिपुरुषवदाचरणम् । एतद्विषये एव “साज्ञे कर्मण्यम्यकर्तृत्वेऽपि स्वद्रव्यस्यागात्मनः अपान स्वयमेव कार्यम् । तत्स्थानम्यनिष्पाद्यत्वात्” इतिमिताश्वरामतकथनं तस्य महता सञ्ज्ञाहेन सण्डनम् । “साज्ञे वैतानिके होमे स्वस्याऽधिकारः” इति स्वमिद्वान्तस्थापनं च । (शु०)

१०

२४ अशुचीना नराणां द्रव्याण्यप्यशुचीनि भवन्ति । तस्मात् शुचिभिस्तानि वर्जनीयानि ।

११

२५ आशौचिनेऽन्नं न भोज्यमसपिण्डैः सकुल्यैस्तु भोज्यम् । (शु०)

११

२६ क्षीराज्यादीनां आशौचिनामनुज्ञया ग्रहणे न दोषः ।

११

२७ क्षाराज्यादि आशौचिस्वामिकमपि तदनुज्ञयाऽन्यं स्वयमेव गृह्यात् । (शु०)

११

२८ अन्नसामप्रवृत्तानागामाच्चग्रहणे न दोषः । पक्वाणभक्षणे त्रिरात्रं पयःपानमाचरेत् । (शु०)

१२

२९ कुमारप्रसवे नालच्छेदात्प्राक् गुडातिलादीनां प्रतिग्रहे न निषेध इति वचनम् । (शु०)

१२

३० शवसस्पर्शादिनां प्राप्ताशौचस्य ध्रुवणेन प्राप्तातिक्रान्तकालजाशौचस्य पदार्थग्रहणे तदावभायांपुत्रादिपदार्थग्रहणे च न दोषः । (शु०)

१२

३१ धानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणा आशौचम् । इतरेषां समारम्भप्रयोगाणां च नाशौचम् ।

१३

३२ यतिभेदकथनं, ब्रह्मचारिभेदकथनम् । उभयविधब्रह्मचार्युभयविधयत्तुभयविधवानप्रस्थानिखदात्रादीनामाशौचं नास्ति । सम्पर्के त्वाशौचं वर्तते एव । तत्रैव ऋष्यन्तरवचनप्रदर्शनपुरःसरमुक्तैतरेषां पुरुषाणां समयविज्ञेयेषां शौचाभावकथनम् । (शु०)

१४

३३ अनेकाहसाध्ये कर्ता समारम्भे मध्ये चाशौचपाते उपवसादि भवति, दानाचनजपादि तु न भवति ।

१४

३४ समारम्भप्रयोगाणां समारम्भसात्रप्रयोगमात्रकरणे आशौचं नास्ति । तदतिरिक्तनित्यनैमित्तिकादौ त्वाशौचमस्त्येव । (शु०)

१४

३५ सूतकाहेषु यस्य कस्याऽपि नित्यनैमित्तिकदानोदरन्तरेतस्य सूतकावन्तराह्नि कर्तव्यम्वकथनम् ।

१५

३६ सूतकसम्भावनायां अन्येषामात्मायानामभावे स्मार्ताग्निसमारोपणं सूतकाद्योगेन कृत्वाऽर्ताहोमं प्रायश्चित्तपूर्वकं सूतकाऽनन्तराह्नि कर्तव्यमित्या

- स विषया । ५०
- श्रद्धासनमतकथनम् । अन्तरितश्राद्धाद्यपि स्तुतवानन्तराऽहनि कर्तव्यम् ।
अन्तरितनित्यादेरपि एकादशदिनात् पुनरनुष्ठानं कार्यम् । (शु०) १६
- ३५ अनारब्धेऽपि तत्कालैककर्तव्ये शान्त्यादौ राद्योभ्रमयत्कुटुम्बार्थं प्रतिमहऽपि
नाशौचम् । १६
- ३६ यद्यत्कालान्तरे यत्तुमशक्यं, यत्करणे प्रत्यक्षायो नास्ति, अकरणे च महती
हानिस्तथाविधं सर्वमपि कार्यम् । यथा ग्रहणे तीर्थस्नानं गोपीडोपशमाय
शान्त्यादि । तादृशकार्यं तावत्कालमाशौचमात्रम् । अत्रैव विषये विशेषपि
वेचनम् । (शु०) १६
- ३९ तत्तद्देशे तत्तत्काले चाशौचाभावकथनम् । तद्विवरणम् । (शु०) १७
- ४० भूमिरक्षणकृत्यादायाशौचमात्रकथनम् । १७
- ४१ चरवृत्तद्वन्दमानरात्कारम्यवहारदर्शनादौ राशमाशौचं नास्ति । तथैव तदाय
मान्निपुरोहितादीनामपि तत्तदावश्यककालादौ कमसु चाशौचं नास्ति । (शु०) १८
- ४२ शान्नाक्षारिणां तत्तत्त्वर्गसु शिल्लिखितप्रकारसूपकारादिचित्तकादानां
माशौचम् । (शु०) १९
- ४३ शीघ्रं वर्द्धमानरोगनिवर्त्तकेषु स्नानदानाद्युपायेषु चाशौचं नास्ति । (शु०) १९
- ४४ सुमूर्षोः सर्वप्रत्यक्षितकरणे तथा उत्क्रान्तिर्येतरण्यादिदाने प्रेताभुतिषु च
नाशौचम् । (शु०) १००
- ४५ एवविधानामन्येषां च पुण्याणामाशौचं नास्ति । तत्र तेन शुचिपुरुषवत्
कृतव्यानि कर्माणि । १०१
- ४६ यत्र यत्र नाशौचं तेषां कतिपयेषां कर्मणा परिगणनम् । (शु०) १०१
- ४७ कामतो दुर्मृतपतितनर्त्तावादिमरणे सगोत्राणामाशौचं नास्ति । १०२
- ४८ भविद्विर्तैर्गन्धर्वम्बनशनाम्बुविषशस्रोद्वन्धनप्रभृतिभिर्मृतस्य सपिण्डानामाशौचं
नास्ति । दाहपिण्डोदकदानादिकमपि तस्य न कार्यम् । (शु०) १०२
- ४९ चण्डालादिहतानां नाशौचमिति कथनम् । तत्सर्वं विस्तरेण प्रतिपादनम् ।
कामतो दुर्मरणस्य व्याख्यानम् । (शु०) १०३
- ५० यच्चिमितेन दुर्मरणं प्रतिपादितं तथैव यदि दुर्मरणमकामतो भवेत् तस्य
त्वाशौचं पिण्डोदकाद्यौघदेहिकं कायमवेन कथनम् । (शु०) १०३
- ५१ वृक्षादीनां कामतोऽपि मरणे आशौचमस्तीति कथनम् । (शु०) १०३
- ५२ अनित्यस्याऽपि प्रायश्चित्तमनुतिष्ठतो मरणे आशौचमस्त्येवेति कथनम् । (शु०) १०४

सं विपया ।

५०

५३ राज्ञा पापविशेषे बधदण्डे क्रियमाणे धृतस्याशौचं वर्तत एवेति वचनम् । (शु०) १०४

५४ महापातनादिपापाचरणे पतितस्य मरणे क्लानवानप्रस्यसन्म्यासिपाखण्ड्यादिमरणे च नाशौचम् । (शु०) १०४

५५ “दृग्दृहतानामाशौचमाचो युद्धहतव्यतिरिक्तविषय” इति प्राप्ता मत्तकथन, तत्परण्डनम् । (शु०) १०५

५६ “युद्धहतस्याऽम्बुमेवाशौचम्” इति हरदत्तमतकथनम् । (शु०) १०५

५७ युद्धकालीनप्रहारेण कालान्तरे मृते एकरात्रमाशौचम् । (शु०) १०५

५८ मध्येयुद्ध हतस्य ■ सद्यः शौचम् । (शु०) १०५

५९ युद्धात् पलायनसमये अवाप्त्युत्सवस्य हतस्य निरायनमाशौचम् । (शु०) १०५

६० “राज्ञा क्रोधमन्तरेण प्रमाददुत क्रोधेनाऽपि युद्धहतस्तदा सपिण्डानां समप्रमेवाऽऽशौचम्” इतिहारलतामतखण्डनम् । (शु०) १०५

६१ कामतो दुर्मृतानां दग्धाशौचाविनिषेधोऽनाहिताग्निविषय इति शङ्का, तत्समाधानम् । आहिताग्निपुरुषमरणे तदीर्घदेहिकप्रकारकथनं च । १०५-१०६

६२ आत्मघातादिना दुर्मृतस्याहिताग्ने शरीरं यज्ञादिपुण्यनदीतोये प्रक्षिप्य तदीयं वैतानं चाप्सु प्रक्षिप्य आवश्यकं च चतुर्ण्ये प्रक्षिप्य सम्प्रसारानन्तरमुदकदानादिकामेवौर्ध्वदेहिकक्रिया कुर्यात् । अथ वा तदैव लौकिकानिना त दग्ध्वा तदस्थीनि क्षीरादिना प्रक्षाल्य सम्प्रसारान्ते मृता निहोत्रेण रक्षितैराग्नेभिर्विधिवद्दृष्टं विधाय सर्वमौर्ध्वदेहिकं कुर्यात् । (शु०) १०७

६३ अत्र पक्षद्वयेऽपि आघातप्रायश्चित्तं प्रेतशुद्ध्यर्थं नारायणबलिं कृत्वेवौर्ध्वदेहिकं कार्यम् । (शु०) १०७

६४ कुत्र कुत्र प्रयोगे क क प्रारम्भस्तत्कथनम् । १०७

६५ ज्योतिष्टोमादियज्ञादौ ऋत्विग्वरणं प्रारम्भस्तस्मिन् कृते, अनन्तव्रतादिब्रतादौ भवामयनादिसत्रादौ सङ्कल्पं प्रारम्भस्तस्मिन् कृते, विवाहादौ नान्दीमुखपितृगणभ्राह्मणारम्भस्तस्मिन् कृते, धाद्वे पाकसम्पत्तिं प्रारम्भस्तस्मिन् कृते, धाद्वे विप्रनिमन्त्रणं वा प्रारम्भस्तस्मिन् कृते आशौचपाते तत्र साप्ते कर्मणि नाशौचम् । आशौचसम्भावनाया यज्ञप्रारम्भ एवविंशतिदिनानि विवाहं दक्ष उपनयने पञ्च ज्योतिषाणिदिनानि च पूर्वं प्रारम्भं कर्तुं शक्यते । (शु०) १०८

६६ धाद्वे पूर्वद्युर्निमन्त्रणे स एष प्रारम्भः सयोगिमन्त्रणे तु पाकपरिक्रिया प्रारम्भः । (शु०) १०९

- ॥ विषया । ५०
- ६७ ज्ञातिमरणे ब्रह्मचारिणामाशौच नास्ति । अत एव ज्ञातिभ्यस्तिलोदक
ब्रह्मचारिभिर्न देयम् । १०९
- ६८ ब्रह्मचारी समावर्तनपर्यन्त मातापितृभ्यतिरिक्तज्ञातिमरणे नाशौचभाक् ।
समावर्तनाऽनन्तर त्रिरात्रमशुचिर्भूत्वोदक कुर्यात् । (शु०) १०९
- ६९ मातापितृमरणे ब्रह्मचारिणामाशौचमस्त्वैव । ब्रह्मचारिभिश्च मातापितृभ्या
तिलोदकादि देयमेव । ११०
- ७० मातापित्राचार्योपाध्यायगुरुमरणे तदाशौच वर्त्तन्तराभावे तदौर्ध्वदेहिनाकि
या च ब्रह्मचारिणा कार्या । मात्रादीना शवकर्मकरणे ब्रह्मचर्यलोपो न
भवति । (शु०) ११०
- ७१ उपकुर्षाणकाना समावर्तनानन्तरं दिनत्रयमाशौचम् । समावर्तनपर्यन्त च
मात्रादिव्यतिरिक्तज्ञातिमरणे नाशौचम् । मात्रादिमरणे त्वाशौचवर्त्तत एव ।
पर ॥ तत्राऽपि आशौचिभि सहशयनासनभोजनानि तत्सम्पर्कं च न
कुर्यात् ब्रह्मचारी । (शु०) १११
- ७२ नैष्ठिकाना पित्रादिपितृमेधाचरणे तावत्कालमाशौचमित्येक पक्ष । एका
हाशौचमिति द्वितीय । त्र्यहाशौचमिति तृतीय । तदेपा पक्षाणां वेश
कालाद्यपेक्षया व्यवस्था । (शु०) १११
- ७३ स्वाचारद्रष्टा पतिता क्षुपिताश्च उदवादिन न कुर्यु तेषां मरणे अन्यैश्च
तेभ्यो नोदक देयम् । १११
- ७४ स्वाचाराद्रष्टा पतिता क्लीया गर्भमर्तुद्रुहो योपित सस्कारहीना ब्राह्म
एते प्रसीतेभ्य सपिण्डेभ्य उदक न दद्यु तेभ्यश्च मृतेभ्योऽन्ये सपिण्डा
उदक न दद्यु । (शु०) ११२
- ७५ तेषा चोदकादि न कार्यं यैश्चोदक न कार्यं तेषां निरूपणम् । (शु०) ११२
- ७६ अस्नानभोजनादौमहोमविवर्जितनास्तिकादीना मरणपर्यन्तमाशौचम् । ११३
- ७७ अस्नानभोजनादीना मरणपर्यन्तमाशौचबोधन निन्दार्थम् । (शु०) ११४
- ७८ नामप्रणवविप्रलक्षणम् । (शु०) ११४
- ७९ टीकाकर्तृयज्ञादिपरिचय । (शु०) ११४
- ८० लोकप्रार्थना । (शु०) ११४
- ८१ ग्रन्थसमर्पणम् । (शु०) ११४
- ८२ ग्रन्थसमाप्ति । (शु०) ११४

समाप्ता शुद्धिचन्द्रिकासहितषडशीत्यां निरूपिताना विषयाणा सूची ।

॥ धीगुरु शरणम् ॥

॥ पदशोतिः ॥

शुद्धिचन्द्रिका ।

अमन्दमदनित्यन्दगण्डमण्डलमन्वहम् ।

विमान्धकारमार्तण्ड यत्तुण्डमुपार्मण्ड ॥ १ ॥

धर्माधिकारिपदभूषितवशरत्न

श्रीरामपण्डितसुतेन विनायकेन ॥

आशौचसङ्ग्रहकृति पदशोतिपद्या

व्याख्यायतेऽतिशयवद्विषयानवद्या ॥ २ ॥

इह खलु नित्यनैमित्तिकादिसकलकर्मोधिकारपरिपन्थ्याशीन नि
णिनीपुरादित्याचार्य प्रतिजानीते—

अयानेकविंशत्ययानि सङ्ख्यादाय केवलम् ॥

सङ्ख्यावर्काशिकादित्यो लिखित्याशौचनिर्णयेम् ॥ १ ॥

वाचेति । अत्राद्यशब्देन प्रदास्तशब्दनिर्देशरूप मङ्गलमाचरितम् ।

यद्वा 'उपनीय(१) शौचाऽऽचाराश्च शिक्षयेत्' (१) इत्यनेन उपनयनानन्तर

स्वप्रकाराणां स्थापनायाः शौचाचारानां विशेषत्वोपदेशोच्छेद्यापवाद

रूपस्याऽऽशौचस्य निर्णय उपायनानन्तर भावीति सूचयितुमप्यशङ्क ।

ततश्च अथ उपनयनानन्तरकर्तव्यमाशौचनिर्णयं लिप्स्यतीतिमप्यन्य ।

चिकीर्षितस्याशौचनिर्णयस्य स्वोपदेशमात्रमूल्यशङ्काप्राप्तुमाह—

अन्तेवेति । अनेन च ते श्रव्यश्च मन्त्रादयः तेषां ध्याक्यानि अने

वानि च तानि श्रव्याक्यानानि वा । असङ्ख्याऽभिधायि-यशामुः

१ "उपनीय गुरु शिक्ष्यं महाव्यादृतिपूर्वकम् । विदमस्यापयदेन
शौचाचाराश्च शिक्षयेत्" । (या० १-१५) इत्यनेनेत्यर्थः ।

लयति-सङ्गत्येति । (सङ्गत्या) प्रसङ्गादिलक्षण्या । आदाये तत्सत्संहि-
ताभ्यः । अथोद्भूत्य (सङ्गत्थ्य) अनेकप्रकरणविप्रकीर्णान्येकत्र सङ्कल्य ।
(कौशिकगोत्र आदित्याचार्यः) (केवलम्) प्रेतक्रियादिनिर्णयरहितम् ।
(आशौचनिर्णयम्) आशौचस्य निर्णयं लिखति । तत्राशौचश-
ब्दः भावाधिकारि "हायनान्तयुवादिभ्योऽण्" (पा० सू० ५-१-१३०)
इत्यतोऽणोऽनुवृत्तौ "इगन्ताच्च लघुपूर्वात्" (पा० सू० ५-१-१३१)
इत्यनेन शुचिशब्दादिणि कृते ततो नञा समासे "नञः शुचीदवरक्षेत्रश्च-
कुशलानिपुणानाम्" (पा० सू० ७-३-३०) इत्यनेन यैकालंपकपूर्वपदवृ-
द्ध्या निष्पद्यते । इतरथा अशौचमिति । इदमत्र विचार्यते किमिदमा-
शौचं नामेति । तत्र शौचाभावो ह्याशौचम्, शौचं पुनः पापक्षयो धर्म-
योग्यत्वं वा । तदुभयमप्यदृष्टरूपमेवेति वार्तिककृतः । तत्र पापक्षयः
शौचं तदभावेस्त्वशाशौचमिति पर्यवस्यति । तच्चायुक्तम् । पापलक्षणा-
भावात् । तथाहि-"चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" (जै० अ० १ पा० १ अ०
२) इत्यस्मिन् सूत्रे धर्मलक्षणं कुर्वता जैमिनिना चोदनालक्षणोऽर्थो
धर्मः, अन्तर्यः अधर्म इत्यधर्मलक्षणमपि सूचितम् । अनर्थध्यानिएसाध-
नम् । यथोक्तं भाष्यकृता-"कोथो योऽभ्युदयाय कोऽनर्थो योऽनभ्यु-
दयाय" इति । पापाधर्मी च पर्यायी । तथा चास्यानिष्टसाधनतायो-
धकचोदनाऽभाषाज्ञाभावधर्मरूपतेति । येऽपि दुःखासाधारणकारणमध-
र्म इति अधर्मलक्षणमाहुः तेषामप्याशौचस्याधर्मत्वं न सिध्यति । दुःख-
हेतुत्वाभावात् । यत्तु "विहिताकरणप्रतिपिद्भस्वनाभ्यां पापोत्पाप्तेः
न चाशौचिर्नो तदन्यतरदस्ति । न च विहितपञ्चयज्ञाद्यकरणमस्तीति वा-
च्यम् । तेषां "पञ्चयज्ञविधानं तु न कुर्यान्मृ-युजन्मनोः" इत्यनेन पर्युद-
स्तत्वात् । तन्मादुत्पादकभावाच्च पापमाशौचम्" इति । तत्र । पेहिक-
तदुभयभावेऽपि जन्मान्तरीयतदन्यतरकल्पनासम्भवात् । यथा मि-
थ्याभिशपादिदेशेन तज्जनकदुरितोत्पादकं जन्मान्तरीयं निषिद्धाच-
रणादिकं कल्प्यते; एवमिहापि सपिण्डजननादिदर्शनेनाशौचरूपपा-
पोत्पादकं जन्मान्तरीयं निषिद्धाचरणादिकं कल्पयितुं शक्यत इति न
विशेषः । न च, विहिताकरणाद्युत्पन्नापञ्चनं मिथ्याभिशपादिकं स्व-
कारणकारणं विहिताकरणादिकमनुमापयितुमशक्यम्, सपिण्डजननादिकं
पापरूपंशौचस्य तदजनकत्वात्कथं-तज्जनकविहिताकरणाद्यनुमापक-
मिति वाच्यम् । ग्रहद्वैस्थ्यस्येव पापजन्यस्यापि तस्य तदनुमापकत्व-
सम्भवात् । न च जन्मान्तरीयकारणोत्पन्नापापरूपशौचस्य जननादिप्रा-
क्कालेऽपि सत्त्वात्सर्वदेव कर्मप्रतिषन्धा स्यादिनि वाच्यम् । निश्चितस्यै-

य तस्य कर्मश्रुतिवन्धकत्वात् । तन्निश्चयश्च जननादिनिमित्तनिश्चयादिति च वक्ष्यते । तस्मादुक्तपूर्वपरिहारोऽत्र ज्यायानिति । अथ मत, कर्माधिकारः शुद्धिः, तद्विभ्ययश्चाशुद्धिरिति । तदपि न । (तथा सति) "आशौचे दानप्रतिग्रहस्नानाया निवर्तन्ते" इत्यादी आशौचकर्मानधिकारयोर्द्वेद्वयविषयभावो न स्यात् । तस्य भेदायैतत्त्वम् । उद्देश्यता चास्य 'भिधे जुहोति' इतिवाधिमित्तत्वेनानुपादेयत्वादेव सिद्धा । न चाशौचस्याप्रसिद्धत्वेनोद्देश्यत्वासम्भवात् 'गुणं तक्षति' इत्यत्रैव वचनस्यैवैवरीत्यात् दानाद्यनधिकार एवाशौचमिति वाच्यम् ।

"दशाहं नाचमाशौच सपिण्डेषु विधीयते" (मनु० ५-१९)

इत्यादिपाक्यास्तस्मात्ताशौचाऽनुपादेन तदनधिकारयोचनात् ।

किञ्च कर्मानधिकार एवाशौचं सपिण्डेषु प्रति वदन् प्रष्टव्य । किं कर्ममात्रानधिकारः कर्मविशेषानधिकारो वा ? । नाद्यः । आशौचमामप्युदकदानाद्यधिकारात् । न परः । प्राक्षणादेः राजगृयाद्यनधिकारेण आशौचित्यप्रसङ्गात् ।

अविच यदि दानाद्यनधिकार एवाशौचम्, तर्हि पिण्डोदकदानाद्यधिकारोऽप्याशौच स्यात् । न चेष्टापत्तिः । अनेकशक्तिकल्पनाप्रसङ्गात् । तस्मात् कर्मानधिकार आशौचमिति ।

एतेन "विहितमातिस्विकपापत्कर्माहंताप्रयोजको धर्मविशेषः शुद्धिस्तद्विलक्षणा चाशुद्धिः" इत्यपि लक्षणं परास्तम् । तद्विलक्षणस्याशक्त्यनिरूपणत्वात् । तथाहि । किं तादृशधर्मभेदस्य तद्विलक्षणम् ? उत तदभावा इति । नाद्यः । तादृशधर्मभेदस्य पुरन्दरे नापेक्षितत्वेन सपेक्षयाशुद्धित्वाऽऽपातात् । नान्यः । उक्तधर्मविशेषामावापेक्षया पिण्डोदकदानाद्यधिकारापादधर्मविशेषस्य लघुत्वात् ।

यत्तु "अम्लादितंयोगप्रयोज्यस्तृप्तादौ तत्तद्देयनामप्रिधिर्ये शुद्धिः, अस्पृश्यसम्बन्धप्रयोज्यस्तत्तद्देयतासमिध्यागव्याशुद्धिः" इति तार्किकलक्षणम् । तदपि न प्रसोक्तयोगि । अथेतनेषु तत्सम्बन्धेऽपि येननेषु यावज्जीवं तदसम्भवात् । तदुक्तम्—

'जीप्यन् जगुर्गवेषावस्तावत्तदभिमानिनो ।

देयता धर्तुने सत्र गृने तम्मिधियर्तते ॥ इति ।

अथाहुः—कालस्नानाद्यनोद्य पिण्डोदकदानादिविधेर्येनानुतोऽप्ययमादिपुंदासस्य च निमित्तभूतः पुण्यगतोऽतिशयः कश्चिदाशौचमिति ।

न च सूतिकाया मासाद्याशौचे अव्याप्तिः, तत्रान्ते स्नानाभावादिति-
द्याव्यम् । “सूतिकां पुनर्वतीं विद्वत्तिराणेन स्वातां सर्वकर्मणि कार-
येत्” इति पेठिनसिनेना तत्राप्यन्ते स्नानविधानात् । यद्वा तत्राप्या-
शौचं दशरात्रमेव । -२-

“सूतिका सर्ववर्णानां दशरात्रेण शुच्यति” ।

इतिवचनात् । कर्मानधिकारप्राप्तं तु तावत्कालम् । आशौचकर्मनवि-
कारयोश्च स्पष्टमेतदित्येव ।

अस्य च कुलव्यापित्वे कारणमाह हारीतः-“प्रेतामिभूतः शब्दा-
यमाशौचं जीवे वृद्धियोगेन कुलस्य भवति” इति । जायमानन्नियमाणयोः
सम्बन्धिनां सन्तोषदासन्तोषदाभ्यां(?) वृद्धिक्षययोगाद्वा कुलव्याप्या-
शौचं भवतीत्यर्थः । अत्रेदं चिन्तनीयम्-किमिदं ज्ञात कर्माधिकारापणा-
दकम् ? उत स्वरूपसदिति ? तत्र स्वरूपसदिति प्राप्तम् ।

जगते मरणे नित्यमाशौचमनुधावति ।

सपिण्डांश्चैव यन्धूश्च यत्र कञ्चन गच्छति ॥

इति वेचलवचनात् ।

अनभिमत उत्क्रान्तेः साग्रे संस्कारकर्मणः ।

शुद्धिः सञ्चयन दाहान्मृताहस्तु यथाविधि ॥

इत्यङ्गिरोवचनाच्च । अत्र च वचनद्वयेऽपि ज्ञाननिरपेक्षस्योत्पत्तमात्र-
स्याशौचस्य सपिण्डाभिभावकत्वप्रतिपादनात्स्वरूपसत्त एव निमित्त-
त्वमिति प्राप्तेऽभिधीयते-“ज्ञानमेव निमित्तम्” इति ।

उमाभ्यामपरिज्ञाते सूतकं नेव दोषकृत् ।

एकेनापि परिज्ञाते भोक्तुर्दोषमुपाधहेत् ॥

इतिपदविशम्भते सूतकज्ञानाभ्यामेव दोषसदसद्भावबोधनात् ।

निर्देशं ज्ञातिमरणं ध्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।

सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानवः । (मनु० ५-७७)

इत्यादिलिङ्गदर्शनात् । तस्माज्ज्ञातमेवाशौच कर्मानधिकारापणा-
दित्यलं विस्तरेण ॥ १ ॥

इदानीं निर्णयमाणस्याशौचस्य निमित्तकृत कालकृतञ्चावान्तर-
मेदमाह-

आशौचं द्विविधं प्रोक्तं सूतकं मृतकं तथा ॥

अल्पं चैवाधिकं चेति तत्पुनर्द्विविधं स्मृतम् ॥ २ ॥

आशौचमिति । पूर्वोक्तलक्षणमाशौचं द्विविधं द्विप्रकारं प्रोक्तम् ।
मृतिनिमित्तं सूतकम्, मृतिनिमित्तं मृतकं चेति । तद्विविधमपि पुनः
प्रत्येकमल्पाधिककालसम्बन्धादल्पमधिकं चेति स्मृतम् । तदुक्तम्—

“आशौचं द्विविधं प्रोक्तं जातकं मृतकं तथा” । इति ॥ २ ॥

प्रतिज्ञातं सूतकभेदमुदाहरति—

पुत्रीमृतौ गृहे गर्भपाते चाल्पं तु कालतः ॥

तदन्यदधिकं जातं आर्तिभेदास्तु तन्मतम् ॥ ३ ॥

पुत्रीति । पितृगृहे पुत्रीप्रसवे पत्न्यादिगर्भपाते च यज्जातं जन-
ननिमित्तमाशौचं पित्रादेस्तदल्पम् । पश्यमाणाल्पकालसम्बन्धात् ।
पातशब्दः आवस्याप्युपलक्षणम् । अकारारसोदकसगोत्रप्रसयनिमित्तं
गृह्यते ।

‘जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते’ । (मनु० ५-७१)

इतिमनुस्मरणात् ।

‘एकोदकानां तु त्र्यहो गोत्रजानामहः स्मृतम्’ इतिजाबालिस्मर-
णाच्च । तस्मात्पातादिनिमित्तादप्यत्कालजं पूर्णकालप्रसयनिमित्तं
जातमधिकम् । दशाहादिकालसम्बन्धात् । तत्पुनर्ग्राहणोपादिजाति-
भेदादप्यधिकं मतम् । पूर्णजात्यपेक्षयोत्तरोत्तरं जात्याशौचमधिकनि-
त्यर्थः ॥ ३ ॥

सूतकभेदमुदाहृत्य मृतकभेदमुदाहरति—

श्रोत्रियाचार्यशिष्यत्विग्बन्धुगोत्रमृतौ सूतम् ॥

सगोत्रे निर्दशं चाल्पं महदन्यत्तु पूर्ववत् ॥ ४ ॥

श्रोत्रियाचार्येति । धृताध्ययनसम्पन्न एकग्रामवासी श्रोत्रियः ।
उपनीय वेदाध्यापयिता आचार्यः । शिष्योऽप्याप्यः, उपदिष्टमन्त्रो वा ।
कृत्विक्=वृत्ते यश्छत् । बन्धय=आत्मपितृमातृबन्धवः । गोत्रः=सो-
दकः । स च सप्तमपुरुषानन्तरमा चतुर्दशात् ।

समानोदकमावस्तु निवर्तेताचतुर्दशात् ॥

इतिगृह्यमनुस्मरणात् । सप्तमपुरुषानन्तरमादशमात् । “ब्राह्मणा-
नामेकपिण्डस्यपानामादशमात्” इति सुमन्तुस्मरणादित्यग्ये । ज-
न्मनाम्नोरक्षाने ।

समानोदकमावस्तु जग्मनाम्नोरवेदने । (मनु० ५-१०)

इतिमनुस्मरणादित्यपरे । एषां मृतौ । सगोत्रश्चतुर्दशपुरुषानन्तरैकविंशात् । अन्ये तु सप्तमपुरुषानन्तरं जन्मनामज्ञाने सोदकता, तदुत्तरं च तदज्ञाने सगोत्रता ।

सर्वेषामेव वर्णानां विधेया सासप्तपौरुषी ।
सपिण्डता ततः पश्चात्समानोदकधर्मता ॥
ततः कालवशात्तत्र विस्मृतैर्जन्मनामभिः ।
समानोदकसंज्ञाऽपि तावन्मात्राऽपि नश्यति ॥

इतिग्रहपुराणादिन्याहुः । तस्मिन्श्च मृते निर्गतं दशभ्योऽहोरात्रेभ्य इति निर्देशं च तस्मृतं मरणाशौचम् । चकारादाचार्यपुनरन्यन्तेवासि-
मातुलमातुलानीमातामहमातामहीमग्निनीमग्निनेयमातृपितृभगिनीस-
ग्रहचारिप्रभृतीनामाशौचमल्पम् । वक्ष्यमाणाल्पकालसम्बन्धाद् ।
अन्येष्वतिरिक्तं सपिण्डाशौचं महत् । दशाहादिकालसम्बन्धात् । त-
दपि पुनः पूर्ववत् । जातिभेदाद्विधिमित्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु श्रोत्रिणाद्याशौचवासपिण्डाशौचमपि पुरुषसङ्ख्याभेदेना-
ल्पमस्ति, यथाह पराशरः—

चतुर्ये दशरात्रं स्यात् पट् निशा पुंलि पञ्चमे ।

षष्ठे चतुरव्याहृष्टिः सप्तमे तु विननयात् । (परा० ३-९) इति ।

“सप्तमे बहरेव तु” इति लघुहारीतश्च । तत्कथमत्र निर्णीतमित्यत आह—

पदेकमपि चाशौचं नरपर्यायभेदतः ।

पूर्णेपस्य परस्याल्पमितिभेदो न साम्प्रतः ॥ ५ ॥

यदेकमिति । जननादिनिमित्तमेकमेवाशौचं नराणां पुरुषा-
णां पर्यायभेदतः संख्याभेदादेकस्य चतुर्थान्तस्य पूर्णे दशरात्रं, परस्य
पञ्चमादेरल्पं पञ्चाभादिकमितिभेदो न साम्प्रतः । स्मृत्याचारविरो-
धात् । तथाहि—

दशाहं शाकमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते । (मनु० ५-५९)

इति मनुना सपिण्डेषु दशाहं शौचविधानात्, सपिण्डतायाम्
सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विननयते [मनु० ५-६०]

इत्यनेन सप्तमपुरुषादवर्गनिवृत्तिबोधनात्, कथं पञ्चमादावनिवृत्ते
सपिण्डे पञ्चाभाद्याशौचसम्भवे इति ।

ननु पिण्डनिवृत्तिः पञ्चमे सप्तमे चेति “श्रीनतीत्य मातृन-पञ्चातीत्य

पितृः" इति गौतमपैठीनासिप्रोतेयादितां वैकल्पिकां सापिण्ड्यनिवृ-
त्तिमादायोपपाद्यतां तादितितेचन्मस्यम् । तथापि—

घृतस्याप्यायसापेक्षमथसङ्कोचनं तथा ।

इत्यत्र घृतादेवमेव पुरुषसंख्याविशेषस्याप्युपलक्षितत्वात्, तस्य च
‘कनो युगे त्विमान्यमान् घृत्यानादुर्मनीषिणः ।’

इति निषेधात् न साम्प्रत इति ॥ ५ ॥

द्विविधं तावदाशोचं कर्मायोग्यस्य स्पर्शायोग्यत्वं च । तत्राद्यस्य
भेदोदाहरणे उक्तकालनिमित्ते पुनरप्येतत् । इदानीमस्पृश्यत्वलक्षणाशी-
चस्य कालनिमित्ते दर्शयति—

यावत्सूतकमस्पृश्या माता माकू स्नानतः पिता ॥

अम्बेषां तु सगोत्राणामस्पृश्यत्वं न सूतके ॥ ६ ॥

इतिप्रति । सूतकमस्पर्शयित्वा मातामाकूस्तूतकम् । माताञ्जनदिप्री
अस्पृश्या भवति यावत्सूतककालं स्पर्शायोग्येत्यर्थः । यद्यपि चात्र प्रति-
पर्णमाशीचभेदाच्चायत्कालमस्पृश्यत्वमिति प्रतीयते, तथाऽपि सर्वर्णं
साधारण्येन दशरात्रमेवास्पृश्यात्वमिति ध्येयम् ।

मृतिका सर्वर्णानां दशरात्रेण शुद्धयति ।

श्रुतौ तु न पृथक् शौचं सर्वर्णेष्वप्येवं विधिः ॥

इतिप्रचेतःस्मरणात् । यन्तु—

अज्ञा गायो गदित्यथ ब्राह्मण्यथ प्रमृतिताः ।

दशरात्रेण शुद्धयन्ति भूमिष्ठं च नयोद्वयम् ॥

इत्यत्र ब्राह्मणीवद् तावत्सर्वर्णं स्पृश्यालक्ष्यम् । यच्च—

ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या प्रचुता दशभिर्दिने ।

गताः शूद्रा च त्र्यष्टया त्रयोदशभिरेव च ॥

इतिप्रह्मपुराणं तद्वन्मृद्भाविष्यम् ।

एव दशरात्रेण मृत्तिकायाः स्पर्शायोग्यावेऽपि कर्मयोग्यत्वं काला-
न्तरेणैव ।

तदाह पैठीनाभिः—

“मृत्तिकां सुप्रकर्षी, विंशतिदिनेषु स्नानात् सर्वर्णानां हि स्पर्शयोग्यायेव
स्त्रीजननीम्” इति । दशमदिनीयन्नां ज्ञानान्नर्हं विंशतिरात्रे मागे चार्जिते
पुनः स्नानमिति स्नात्वापदोपादानस्य गौरवम् । तथाच त्रिंशद्यगारिंश-
दिनानि जननदिनाञ्जयन्ति । इदमपि सर्वर्णमाधारण्यमिति प्राथ-
अदीक्षितानां विनयनिति प्रदीपः ।

जनौ सपिण्डाः शुचयो मातापित्रोस्तु सूतकम् ।
 इति पैठानसिधायकबोधितपित्राशौचे विशेषमाह—
 मागिति । स्नानतः प्राक् पिताऽप्यस्पृश्य इत्यर्थः । स्नानात्प्रागिति
 धर्तुः स्नानोत्तरं स्पृश्यत्वमुक्तम् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—
 सूतके तु मुखं दृष्ट्वा जातस्य जनकस्ततः ।
 कृत्वा सचैलं स्नानं तु शुद्धो भवति तत्क्षणात् ॥
 -संघर्तोऽप्याह—

जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते ।
 मातां शुद्धेदशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः । इति ॥
 अत्र पुत्रपदोपादानात्,
 नाशौचं सूतके पुंसः सपिण्डानां कथञ्चन ।
 मातापित्रोरशौचं स्यात्सूतकं मातुरेव हि ॥
 इत्यङ्गिरोवचने पुंस इत्युपादानात्पुत्रोत्पत्तौ पितुरस्पृश्यत्वं स्नानं
 च, न कन्योत्पत्ताविति केचित् । तन्न । बीजसम्बन्धाविशेषात् ।
 अत एव बोधायनः—

"जनने तावन्मातापित्रोर्दशाहमाशौचं मातुरित्येके सत्परिहरणात् ।
 पितुरित्यन्ये शुक्रस्य प्राधान्यादयोनिजा अपि पुत्राः धूयन्ते माता-
 पित्रोरेव तु संसर्गसाम्यात्" इति । संसर्गस्य शुक्रशोणितयोः साम्या-
 दितिहेतुं धर्तुः कन्योत्पत्तावपि तत्सत्त्वेन पितुराशौचमस्त्येवेति
 ज्ञानितम् । तेन तदपनोदनाय स्नानमप्यावश्यकमेवेति । न च शुक्रशो-
 णितसम्बन्धसाम्ये मातृधर्तुपितुरपि दशाहमस्पृश्यतापत्तिरिति वा-
 क्यम् । पितु रजोऽभावात् ।

तदाह बसिष्ठः—

नाशौचं विद्यते पुंसः संसर्गं चेन्न गच्छति ।
 रजस्तत्राऽशुचि ज्ञेयं तच्च पुंसि न विद्यते ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

पित्रोस्तु सूतकं मातुस्तदस्यैवार्थनाद्ध्रुवम् । (या० ३-१९) इति ।
 इयं च स्नानमात्रेण पितुः शुद्धिः स्नातिकासंसर्गभावे "संसर्गं चेन्न
 गच्छति" इति स्मरणात् ।

प्रसवे शुद्धमेधी तु न कुर्यात्सङ्करं यदि ।

दशाहच्छुध्यते माना चैवगाह्य पिता शुचिः ॥ (परा० ३-२४)

इति पदाशरस्मरणात् । तत्सङ्करे तु स पयाह—

यदि पत्न्यां प्रसूतार्यां सम्पर्के कुरुते मिजः ॥

सूतकं तु भवेत्तस्य यदि विप्रः पडङ्गावित् ॥ (परा० ३-२६) इति ।

सम्पर्क=स्पर्शः । “मातुरेष सूतकम् । तां स्पृशतश्च पितुः नेतरे-
पाम्” इति सुमन्तुस्मरणात् । “सहशयनासनभोजनम्” इति माधवः ।
सङ्गम इत्यन्यः । पितृयत्सापलमातृणामपि स्नानानन्तरमेव स्पृश्यत्वम् ।

संस्पर्शं च दशाहमस्पृश्यत्वमिति । तदाह ब्रह्मपुराणम्—

अन्याश्च मातरस्तद्वत्तद्वेहं न यजन्ति चेत् । इति ।

तद्वद्गृहगमनं=तत्सम्पर्कः । अन्येषां सूतिकास्पर्शं तु स्नानमात्रमेव ।
तदाहाङ्गिराः—

सूतके सूतिकावर्जमङ्गस्पर्शो न दुष्यति ।

संस्पर्शं सूतिकायास्तु स्नानमेव विधीयते ॥ इति ॥ (१)

सपिण्डानां पुनरस्पृश्यत्वाभावमाह—अन्येषामिति । मातापितृव्य-
तिरिक्तानां सपिण्डानां सूतकनिमित्तमस्पृश्यत्वं नास्ति । तदाह
कूर्मः—

सूतके तु सपिण्डानां संस्पर्शो नैव दुष्यति ॥ इति ॥ (१)

अनने सपिण्डानां स्नानमपि नास्ति । तदाह बृहस्पतिः—

शावाशौचं च सर्वेषां सूतकं मातुरेष हि ।

स्नानं प्रकुर्यात् पितृ ह्यतयो न सचैलिनः ॥ इति ॥ ६ ॥ (३)

अस्पृश्यत्वलक्षणाशौच एव कालान्तरं निमित्तान्तरं चाह—

सूतकं तु त्रिधा भिन्ना यावत्पूर्वाशनिर्गमः ।

सर्वेऽप्यस्पृश्यतां यान्ति सप्तपत्पलक्षणम् ॥ ७ ॥

सूतकमिति । सूतकं तु मरणाशौचं त्रिधा विभज्य यावत्प्रथमांश-
समाप्तिर्भवति तावत्सर्वेऽपि सपिण्डा अस्पृश्यत्वं प्राप्नुवन्ति ।

(१) आनन्दाश्रममुद्रितस्मृतिसमुच्चयपुस्तकस्याङ्गिरःस्मृतौ नोपल-
ब्धोऽयं श्लोकः । मिताक्षरायां त्वङ्गिरोनाम्ना ‘पित्रोस्तु’ (पा० ३-१९)
श्लोकव्याख्यानवसरे विद्वानेद्वरेण समुद्रद्वितोष्यम् । तत्र ‘सूतिका-
वर्ज्यं संस्पर्शो न निषिध्यते’ इति पाठः । निर्णयसिन्धवावप्ययमेव पाठः ।
विद्वन्मनोहरायां तु “प्रसवे” (परा० स्मृ० ३-२४) श्लोकव्याख्यान-
वसरे नन्दपण्डितैकपृष्ठतोऽयं श्लोकः तत्र तु शुद्धिचन्द्रिकावदेव पाठः ।

(२) “सपिण्डानामङ्गस्पर्शो न दुष्यति” इति ‘सर्वेषां’ (परा० ३-२५)

श्लोकव्याख्यानवसरे विद्वन्मनोहरायां पाठः ।

(३) नायं श्लोकः स्मृतिसमुच्चयपुस्तके बृहस्पतिस्मृतौ सम्प्राप्तः ।

तदाह देवल —

स्वाशोचकालाद्विधेय स्पर्शनं तु त्रिभागतः ।

शूद्रपिदक्षत्रविभ्राणां यथाशास्त्रं प्रचोदितम् ॥ इति (१) ।

एतच्च यथास्थिसञ्चयनाभावस्तादृशे अनुपनीताशौचे अतिक्रान्ताशौचे त्रिरात्रादौ च वेदितव्यम् । तर्ह्यस्थिसञ्चयनवत्युपनीताशौचे कथमित्यत आह—सञ्चयस्त्विति । उपलस्यते विशिष्यतेऽनेनेत्युपलक्षणं विशेषणम् । तथाच उपनीताऽऽशौचे अस्थिसञ्चयनविशिष्टादेव स्वाशौचविभागात्स्पृश्यत्वं, न केवलत्रिभागान्नापि केवलास्थिसञ्चयनादूर्ध्वमिति । तद्व्याह देवल—

वशाहादित्रिभागेन कृते सञ्चयने क्रमात् ।

अङ्गस्पर्शनमिच्छन्ति वर्णानां तत्त्वदर्शिनः । इति । (२)

संस्पर्शोऽपि—

चतुर्थेऽहनि कर्तव्यमस्थिसञ्चयनं बुधैः ।

ततः सञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शनमेव च ॥ (सर्व० ३८, ३९) इति । (३)

एतेन—

त्रिचतुःपञ्चदशभिः स्पृश्या वर्णाः क्रमेण तु ।

चतुर्थेऽहनि कर्तव्यः संस्पर्शो ब्राह्मणस्य तु ॥

पञ्चमेऽहनि विधेयः संस्पर्शः क्षत्रियस्य तु ।

सप्तमेऽहनि वैश्यस्य श्रेयः संस्पर्शनं बुधैः ॥

दशमेऽहनि शूद्रस्य कार्यः संस्पर्शनं बुधैः । (४)

इतिदेवलाह्निर्येवान्यान्यपि अस्थिसञ्चयने कृत इतिव्याख्येयानि । एतेन केवलास्थिसञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शनं कलिकालातिरिक्तविषयमुक्तम् ।

(१) आनन्दाश्रममुद्रितस्मृतिसमुच्चयपुस्तकस्थदेवलस्मृतौ नोपलभ्यतेऽयं श्लोकः । मिताक्षरायां तु 'त्रिरात्रम्' (या० ३-१८) श्लोकव्याख्यानावसरे विज्ञानेश्वरेण देवलनाम्ना समुद्धृतोऽयम् ।

(२) अयं श्लोको मुद्रितस्मृतिसमुच्चयपुस्तकस्थदेवलस्मृतौ नोपलभ्यते । मिताक्षरायां तु 'त्रिरात्रम्' (या० ३-१८) श्लोकज्याख्यायां देवलनाम्ना समुद्धृतो लभ्यते ।

(३) उक्तपुस्तकस्थसंवत्सस्मृतौ "बुधैः" इत्यत्र 'विज्ञैः' इति 'मङ्गस्पर्शनमेव च' इत्यत्र 'मङ्गस्पर्शो विधीयते' इति च पाठः समुलपश्यते ।

(४) नैतानि घटनानि स्मृतिसमुच्चये समुपलब्धानि ।

अस्थिसञ्चयनादुर्ध्वमङ्गस्पर्शनमेव च ।

इति कालिवर्ज्यप्रकरणे केषलास्थिसञ्चयनपदोपादानात् ॥ ७ ॥

एवमस्पृश्यत्वलक्षणाशौचस्य कालनिमित्ते अभिधाय इदानीं पुत्री-
सूतौ जननाशौचस्याल्पत्वमित्युक्तम् । तदुपपादयति—

सूयते चेत्पितुर्गोहे जातं पित्रांस्त्रिरात्रकम् ।

पष्ठे मासि विनिर्याते ममूतिर्गर्भनिर्गमः ॥ ८ ॥

सूयते इति । ऊढा कन्या पितुर्गोहे चेत्प्रसूयते तदा पित्रोर्जात जनन-
निमित्तमाशौचं त्रिदिनमित्यर्थः ।

तदाह विष्णुः—

"संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौचं पितृपक्षे तत्प्रसवमरणे चेत्पितृगृहे स्था-
ता तत्रैकरात्रं त्रिरात्रं चेति" । एकरात्रं बन्धूनां त्रिरात्रं विप्रोः ।

दत्ता कन्या पितुर्गोहे सूयते त्रियतेऽथवा ।

तद्वन्धुवर्गस्तपेकेन शुद्धयते जनकरिप्रभिः ॥

इतिब्रह्मपुराणात् ।

एतेन "प्रसवे एकरात्रं मरणे त्रिरात्रम्" इति विज्ञानेऽपरिचयं वि-
वरणमस्यवर्णयामिति । इदं चाशौचं पितृभोजनशयनदेवार्थनस्थानव्य-
तिरिक्तस्थाने प्रसवे शेषम् । मुख्यगृहप्रसवे तु पूर्णाशौचम् ।

इवमशौचं चरसम्यक् पृथक्स्थानेऽप्यवस्थिते ।

इतिब्रह्मपुराणवचनात् ।

अत्राऽप्यवस्थितेति पदच्छेदः । तत्र 'प्रसवे पितुः पूर्णं, बन्धूनां त्र्य-
हम्' इति केचित् । अत्रोदेतिवचनादनुदायां पितृगृहप्रसवे पित्रादीनां
पूर्णमेवाशौचमिति गम्यते । सपिण्डत्यादिव्राहात्माक् सगोत्रत्याद्यः ।
पूर्णाशौचे सपिण्डसगोत्रत्वस्यैव प्रयोजनवत्वात् । तदाह तु शास्त्रलि-
खितौ—

सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः सात्तरीरूपी ।

विण्डद्योदकदानं च शौचाऽऽशौचं तदनुगमम् ॥ इति । (१)

अत्र प्रकरणे सात्तरीरूपी सपिण्डता गोत्रतः । गोत्र एव एक-
स्मिन्नेव गोत्र इति परिभाषा । तत्फलं च विण्डोदकदानशौचाशौचा-
दिकं तदनु विधीयते । न चैव तन्मरणेऽपि पूर्णाशौचमसह । वक्ष्यमा-
णविशेषवचनयाधादित्यलम् । इदानीं गर्भपाताद्याशौचमभियास्यन्
स्त्रायपातयोः सूतिभेदं वक्तुं सूतिलक्षणं तावदाह-पष्ठे मासीति । पष्ठे

(१) स्मृतिसमुच्चये गोपलभ्योऽयं श्लोकः

मासि विनिर्यातेऽनीते सति सप्तमादौ मासे गर्भकोशाद्गर्भस्य निर्गमः
प्रसूतिः प्रकृष्टा सूतिः पूर्णावयवसर्जावनिर्गमनात् ।

तदाह याज्ञवल्क्यः—

मनश्चेतन्ययुक्तोऽसौ नाडोऽस्नायुशिरायुत ।

सप्तमे चाष्टमे चैव त्वङ्मांससृतिमानपि ॥ (या० ३-८१)

यत्पुनस्तेनैव—

नवमे दशमे वाऽपि प्रबलेः सूतिमारतैः ।

नि. सार्यते बाण इव यन्त्रच्छिद्रेण सज्वरः ॥ (या० ३-८३)

इतिनवमदशमयोरेव मासयोः प्रसूतिकालत्वमुक्तं तत्प्रायोवादेन,
नाभ्यपारेसंख्यायकत्वेन ।

अत एव पराशरः—

आचतुर्धान्नवेत्स्नायः पातः पञ्चमपष्ठयोः ।

अत ऊर्ध्वं प्रसूतिः क्पाद्दशाहं सूतकं भवेत् ॥ (परा० ३-१६) इति ॥ ८॥

एवं सूतिलक्षणमभिधाय पातस्नायो लक्षयति—

पञ्चमे मासि पष्ठे वा पातः स्याद्गर्भनिर्गमः ।

चतुर्धायेषु मासेषु गर्भस्य स्नाव उच्यते ॥ ९ ॥

पञ्चमे मासीति । पञ्चमपष्ठयोर्मासयोर्गर्भनिर्गमः पात इति । आ-
द्येषु गर्भधारणदिनात्सन्निहितेषु चतुर्षु मासेषु गर्भस्य निर्गमः, स्नाव
इति च लाघवायै संज्ञाकरणम् । यद्यपि स्नावतिर्द्रवद्रव्यकर्तृकं ह्यग्नेन
वर्तते, तथा प्रथममास्येव सञ्भवति,—

प्रथमे मासि सङ्कलेद्भूतो धातुयिमुर्ध्वितः ॥ (या० ३-७५)

इतियोगीश्वरस्मरणात्, न तु द्वितीयादौ, तत्र

मास्यनुद द्वितीये तु तृतीयेऽङ्गेन्द्रियेषुतः । (या० ३-७५)

“स्पर्धये चतुर्थे त्वक्कानाम्” (या० ३-८०) इति तेनैवाऽभिधानात् ।
तथापि द्रवादवसाधारणेऽथ पातमात्रे परिमाण्यते । तदुक्तं मरीचिपरा-
शराभ्याम्—

आचतुर्धान्नवेत्स्नायः पातः पञ्चमपष्ठयोः । (परा० ३-१६) इति

अत्राष्टमिव्याप्त्यर्थः । ननु चतुर्थमासे स्नावत्वमनुपपन्नं तद्विमिश्र-
त्रिरात्राशौचमावाचिकन्तु पातत्वमेव वाच्यम् । माससमसंख्याऽहोरा-
त्राशौचसाम्यादिति चेत् सत्यम्, जनकस्यपिण्डाऽऽशौचमावसान्येन
स्नावत्याभिधानम् ॥ ९ ॥

पर्वं पातस्त्रावौ लक्षयित्वा पाते जाताऽऽशौचाऽप्यत्वमुपपादयति
पञ्चमे पञ्च पष्ठे पट् दिवसाः पातसूतकम् ।

मातुरिष्टमतोऽन्येषां पितुश्च त्रिदिनं समम् ॥ १० ॥

पञ्चमं इति । पात उक्तलक्षणः तद्धिमित्तमाशौचम् । पञ्चमे मासि
पञ्च पष्ठे च पट् दिनानीति क्रमेण ज्ञेयम् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—

पण्मासान्तरं यावद्गर्भस्त्रावौ यदा भवेत् ।

तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥ इति ।

यावद्वल्क्येनापि—

गर्भस्त्रावे मासतुल्या निशाः शुद्धेस्तु कारणम् (या० १-२०) इति ।

माससमैरिति सामान्याभिधानेऽपि तृतीयमासान्तरं वेदितव्यम् ।

गर्भस्त्रावे यथामासमचिरे तूत्तमे त्रयः ॥

इति मरीचिना तत्राशौचान्तरविधानात् । अचिरे=आद्यमासत्रये ।

उत्तमे=ब्राह्मणजातौ । अत्र सर्वत्र स्त्रावश्चः पातपरः “पाते मातुर्यथा
मासम्” इति स्मरणात् । अतो मातुर्येषां सपिण्डानां पितुश्च त्रिदिनम् ।

पाते मातुर्यथामासं पित्रादीनां दिनत्रयम् ॥

इति मरीचिस्मरणात् ।

“ऊनद्विर्वापिके प्रेते गर्भपतने वा सपिण्डानां त्रिरात्रम्” (धशि०

४-२८) इति धशिष्टस्मरणाच्च । इदञ्च पाताऽऽशौचं वक्ष्यमाणस्त्रावाऽऽ-

शौचं च समं सर्ववर्णसाधारणमित्यर्थः । उदाहृतब्रह्मपुराणवाक्ये

तासामिति बहुवचनेन सर्ववर्णस्त्रीमदणात् । अत एव [पत्र] इमे

अत ऊर्ध्वं स्वजात्यायुक्तमाशौचं तासु विद्यते ॥

इत्यनेन बहुवचनास्तत्तच्छब्दपरामृष्टसर्ववर्णस्त्रीषु पण्मासान्तरं

स्वजात्याशौचं विहितं, तदपरामर्शं बोधयन्नापि बहुवचनं स्वजात्या-

शौचविधाने बानुपपन्नं स्यात् । यत्—

गर्भस्त्रावे यथामासमचिरे तूत्तमे त्रयः ।

राजस्ये तु चतुरात्रं वैश्ये पञ्चाहमेव च ॥

अष्टादेन तु शूद्रस्य शुद्धिरेवा प्रकीर्तिता ।

इति प्रतिवर्णं भिन्नमाशौचमुक्तं मरीचिना तत्सर्वं स्वस्वजात्याशौ-

ज्ञानुपानपक्षे । सर्वेषां दशरात्रपक्षे तु [आद्यमासत्रये] त्रिरात्रमेवेति

न विरोधः ॥ १० ॥

एवं पाताशौचमभिधाय स्त्रावाशौचमाह—

त्रिदिनं त्रिषु मानेषु चतुर्थे च चतुर्दिनेः ।

स्त्रावे त मातुरेव स्यान्न शास्तीनां न वै पितुः ॥ ११ ॥

- त्रिदिनमिति । आद्यमासत्रये गर्भस्रावे त्रिदिनं, चतुर्थमासे च चतुर्दिनं सूतकमिति पूर्ववाक्यादनुपपज्यते । "आवे मातुस्त्रिरात्रं स्यात्" इति "अचिरे तूत्तमे त्रयः" इति च मरीचिस्मरणात् "गर्भसंस्त्रवणे त्रिरात्रम्" इति शातातपस्मरणात् । "संवस्त्रवणे गर्भस्य अष्टमम्" इति गौतमस्मरणाच्च । इदं पुनर्मातुरेष न सपिण्डानां न वा जनकस्य । तदाह हारीतः— "गर्भपतने त्रिरात्रं स्त्रीणां रजोविषयत्यात्" इति । अवधारणं विवृणोति— न ज्ञातीनामिति । न सपिण्डानां न वा जनकस्य ।

स्रावे मातुस्त्रिरात्रं स्यात्सपिण्डाऽऽशौचवर्जनम् ॥

इति मरीचिस्मरणत्, तदाह सद्यः शौचं सपिण्डानां गर्भस्य पतने सति ॥

इति ब्रह्मपुराणोक्तम् ।

। हारीतमहपुराणयोः पातशब्दः स्रावपरः "न ज्ञातीनां न वै पितुः" [पञ्च० ११] इति निषेधे सिद्धे पुनः पितुरुपादानं,

। भैजिकादभिसम्बन्धादनुक्त्यादयं अष्टमम् । [मनु० ३-६३]

इत्यस्यान्नाभावं ज्ञापयितुम् ।

अत एव ब्रूवन्निष्ठः—

"गर्भस्रावे मासतुल्या रात्रयः स्त्रीणाम् । स्नानमात्रमेव पुत्रस्य" इति । मासतुल्यं रात्र्यभिधानं चतुर्थमासामिप्रायेण । आद्यमासत्रये त्रिरात्राभिधानाच्च ॥ ११ ॥

अल्पाधिकभेदाद्विधं सूतकमित्युक्तं तत्राल्पमुपपादितमिदानीमपिकाशौचमुपपादयति—

नाभिकर्त्तनतः पूर्वं शिशौ मृते च सूतकम् ।

मातुः पूर्णमतोऽन्येषां पितुश्च त्रिदिने समम् ॥ १२ ॥

नाभिकर्त्तनत इति । नाभिल्लेहात्पूर्वं बाले प्रसीते जनन्याः पूर्ण स्वस्यजात्युक्तमाशौचमतो मातुरन्येषां सपिण्डानां पितुश्च त्रिदिनम् ।

तदाह शुद्धमनुः—

जीवन् जातो यदि ततो मृतः सूतकं यव तु ।

सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकम् ॥ इति

यत्तु—

मुहूर्ते जीवितो बालः पञ्चत्वं यदि गच्छति ।

मातुः शुद्धिर्हशादेन सद्यःशौचास्तु गोविणः ॥

इति शुद्धप्रवेतसा "जातमृते, मृतजाते वा कुलस्य सद्यःशौचम्" इति

बृहद्विष्णुना च सपिण्डानामाशौचाभाव उक्तः स शिशुमरणनिमित्ता-
शौचविषय इति ।

दशाहाभ्यन्तरे घाले प्रसीते तस्य बान्धवैः ।

शावाऽऽशौचं न कर्तव्यं सूत्याशौचं विधीयते ॥

इतिबृहन्मनुस्मरणात् । यन्तु—

जाते मृते सपिण्डानां त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ।

दशाहमेव दम्पत्यो सोदराणां तथैव च ॥

इतिवैयाघ्रपादेन वैषम्यमुक्तं तं निरस्यति—सममिति । इदं त्रिरात्रा-
शौचं सपिण्डानां, पितुः, चकारात्सोदराणां च सममेव । वैषम्ये "पित्रा
दीनां त्रिरात्रकम्" इति विध्यते ।

न चात्रानहुणसंविज्ञानबहुर्माहिषा पितृव्यतिरिक्तानां ग्रहणं वैषा-
म्यपादवचनबलादिति वाच्यम् । अनेकस्मृतिविरोधात्तस्याचारानुग-
तत्वात्, सूतिकाससर्गाविषयत्वाद्देत्यलम् ॥ १२ ॥

मातुः पूर्णमित्युक्तं तर्हि पूर्णमित्यपेक्षायामाह—

दशाहं द्वादशाहं वा पक्षं माममिति क्रमात् ।

ग्रहाक्षत्रियविदूदवर्णानां पूर्णसूतकम् ॥ १३ ॥

दशाहमिति । ग्राह्यणक्षत्रियविदूदवर्णानां दशाहद्वादशाहपक्ष-
मासमितं पूर्णं सूतकं सूतिनिमित्तमाशौचम् । यद्यप्यत्रापत्यविशेषो
नोक्तस्तथापि तत्पुत्रपत्यप्रसवे द्रष्टव्यम् । इत्यपत्यप्रसवे आशौचान्तर-
दर्शनात् । तदुक्तमग्निस्मृती—

पुंजन्मनि सपिण्डानां दशाहाच्छुद्धिरिष्यते ।

व्यहादेकोदकानां च एकाहं सूतकं क्वचित् ॥

स्त्रीजन्मनि सपिण्डानां सोदकानां त्र्यहाच्छुद्धिः ।

स्त्रीषु त्रिपुरुषं द्वेय सपिण्डाय द्विजोत्तमा ॥ इति ।

अस्यार्थः—यथा पुंजन्मनि समानोदकानां त्र्यहाशौचं तथा स्त्रीज-
न्मनि सपिण्डानां त्रिरात्राशौचमिति दृष्टान्तार्थं सोदकोपादानम् । सपि-
ण्डानां समानोदकानां च तुरयाशौचाऽनुपपत्तेः ।

तत्र ह्यपिण्डं त्रिपुरुषं तथाच त्रिपुरुषान्तराद्योत्रेणोपेक्षया त्रिरात्राशा-
चमूर्द्धन्तु समानोदकाशौचमेकरात्रम् । "एकाहं सूतकं क्वचित्" इति-
पूर्वशक्त्यात् । क्वचित्=इत्यपत्यप्रसवे इत्यर्थः । सूतकमिति मृतकस्याप्यु-
पलक्षणम् ।

दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते । (मन्त्र ५-२९)

इतिमनुस्मरणात् । दशाहमिति द्वादशाहदेरुपलक्षणम् । तच्च दशाहं महागुरुव्यतिरिक्तविषयम् । तत्र "द्वादशरात्रं महागुरुषु दानाध्ययने वर्जयेत्" इत्याहवलायनेन विशेषविधानात् । वाशब्दः पक्षान्तराणि सूचयति । ।

तत्र पाराशरः—

दिनत्रयेण शुद्ध्यन्ति ब्राह्मणाः प्रेतसूतकाः ॥ इति ।

एतत्समानोदकाविषयम् । "ज्यहादुदकदायिनः" (मनु० ५-६४) इतिमनुस्मरणात् । ।

त्रिरात्रेण सकुलपास्तु स्नात्वा शुद्ध्यन्ति गोत्रजाः ।

इतिबहिर्स्पत्याह च । दशाहपक्षस्तु सपिण्डाविषयः ।

दशाहं शायमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते । (मनु० ५-५९)

जननेऽप्येवमेव स्यान्निपुण शुद्धिमिच्छताम् ॥ (मनु० ५-६१)

इतिमनुस्मरणात् । क्षत्रियादिविषये देवलः—

दशाहं ब्राह्मणानां तु क्षत्रियाणां त्रिपञ्चकम् ।

विंशद्रात्रं तु वैश्यानां शूद्राणां मासमेव च ॥ इति ।

वशिष्टेऽपि—“ब्राह्मणो दशरात्रेण पञ्चदशरात्रेण क्षत्रियो वैश्यो विंशतिरात्रेण शूद्रश्च मासेन” इति ।

पेठीनतिः—“पादशाहं क्षत्रियस्य” इति ।

शातातप —

एकादशाहद्राजन्यो वैश्यो द्वादशभिस्तथा ।

शूद्रो विंशतिरात्रेण शुद्ध्यते मृतसूतके ॥

बृहस्पराशरोऽपि—

क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वकर्मनिरतः शुचिः ।

तथैव द्वादशाहेन वैश्यः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥ इति ।

शूद्रविषये याज्ञवल्क्यः—

विंशदिनानि शूद्रस्य तदर्द्धं न्यायवर्तिनः ॥ (या० ३-२२)

शातातपः—“भन्त्रावश्यकवर्जनाच्छूद्रस्य नाधिकारो न प्रतिषेधः । तदाश्रितश्च तद्वत्स्यान्मासमित्येके” इति । तदाश्रितस्त्रिवर्णाश्रितसि घर्णवदेवाशौचभाक् इति ।

देवलः—

आशौचं दशरात्रं तु सर्वेषामपरे विदुः ।

निधने प्रसवे चैव पश्यन्तः कर्मणः क्षयम् ॥

भङ्गिराः—

सर्वेषामेव वर्णानां सूतके सूतके तथा ।

दशाह्वाच्युद्धिरथवा इति शातातपोऽप्रधीत् ॥ इति । १

तद्वयमर्थ — क्षत्रियस्य दशैकादशद्वादशपञ्चदशषोडशरात्रैः, वैश्यस्य पञ्चदशविंशतिरात्रैः, शूद्रस्य पञ्चदशविंशतित्रिंशद्वात्रैः त्रैवर्णिकाशौ-
च्यदिनेभ्यः अथवा सर्वेषां वर्णानां दशरात्रेणेति । तदेतेषां पक्षाणां क-
लियर्जनीपतया लोकसमाचाराभावादुपेक्षैव चितेति वाशब्दं प्रयुज्जानेय-
मायः । तदाह हारीतः—

दशाह पय विप्रस्य सपिण्डमरणे क्षतिः ।

कल्पान्तराणि पुर्वाणः कलो मुह्यति किञ्चिदपी ॥ इति । (१)

विप्रपद क्षत्रियाद्युपलक्षकम् । दशाहपदं द्वादशाहादेकपलक्षकम् ।
कल्पान्तराणीति बहुवचनसामर्थ्यात् । वर्णपदोपादानाद्वर्णसङ्कराणा-
गम्यदिति ध्यनितम् । तदाह ब्रह्मपुराणम्—

शोचाऽऽशौचं बहुर्वीर्यं शूद्रवर्णसङ्कराः । इति ।

कुण्डगोलककानीनराहोढादयोऽसवर्णाः, सूतादयः पद(२) प्रतिलो-
मजाय ।

सूत्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः । (मनु० १०-४१)

इतिस्मरणात् । अपध्वंसो व्यवसिचार्ः । यत्तु जायते—

मांसं शूद्रस्य शेषाणां सदाऽऽशौचमिति स्थितिः ।

इत्यनेन शेषपदोपात्तानां सङ्कराणां सर्वदाऽऽशौचमायुक्तं, तद्विदि-
तकर्मानधिकारमभिप्रेत्य । अत एव "प्रतिलोमा धर्महीना" इति स्मृ-
त्यन्तरम् । यदपि विद्वानेहवरेण(३) तेषामाशौचमाय पक्षेयुक्तम्,
तद्ब्रह्मपुराणवचनविरोधाच्चिन्त्यम् । मूर्द्धापक्षिकाधनुलोमजरथकारस्य
अविभागे पैत्तुमाशौच, विभागे मातृजातीयमेव । तदाहापस्तम्भ —

(१) ताऽय श्लोकः स्मृतिसमुच्चये । विद्वन्मनोहरायां तु "अतः
परं" (परा० ३-१) इति श्लोकव्याख्यायां निर्णयसिन्धौ चोपलभ्यते ।
तत्र विद्वन्मनोहरायां 'कलौ ध्यामोहमुच्छति' इति पाठः । निर्णयसिन्धौ
न 'मुह्यति' इत्यत्र 'भवति' इति पाठः । अन्यत् त्रुद्धिचन्द्रिकया
समानम् ।

(२) सूतपैदैदिकचण्डालनागप्रशस्त्रायोगया. पद प्रतिलोमजा
इत्यर्थः ।

(३) "क्षत्रस्य" (या० ३-२२) इति श्लोकव्याख्यां मिताक्षराया-
मित्यर्थः ।

क्षत्रविद्शूद्रजातीनां स्तब्धेन्मृतकसुतके ।

तेषां तु पैतृकाशौचं विभक्तानां तु मातृकम् ॥ इति । (१)

विभागः पितृमरणमप्युपलक्षयति । तदाह जावालः—

नानाजातिषु पारक्यं पैतृकं जीवतः पितुः ।

अतीते मातृकं विद्यात् पारक्यमुमयोरपि ॥ [इति]

नानाजातयः उत्पादिका येषां ते तथा । तेषु मूर्धावसिकादिषु स्वाशौ-
चविशेषाभावात्पारक्यमिति प्रतिज्ञातमुपपादयति—(जीवतः पितुरिति ।)

जीवतः पितुरितिविभक्तिव्यत्यात् । जीवति पितरि पैतृकं=पितृजाती-
यम् । अतीते तस्मिन्मातृकम् । एवमुमयोरपि जननमरणयोः पारक्य-
मेतैरुपलक्षारः । यत्तु—

शूद्रापुत्रः पारशवो ब्राह्मणोत्पादितश्च यः ।

शूद्राऽऽचारेण तस्यापि शौचाऽशौचं विधीयते ॥ (२)

इत्यङ्गिरोवचनं तदपि विभागानन्तरं पितृमरणोत्तरकालं च मातृ-
जातीयाशौचमितिपादकमिति । अत एवाऽनुल्लोमजातानामपि क्षत्रि-
याद्यादिव्यपदेशः शङ्केन तद्धर्मप्राप्त्यर्थं कृतः—“ब्राह्मणेन क्षत्रियाया-
मुत्पादितः क्षत्रिय एव मयति, क्षत्रियेण वैश्यायां वैश्य एव, वैश्येन
शूद्रायां शूद्र एव” इति । रथकारस्य तु शूद्रापत्ये करण्यामुत्पन्नाया-
श्चूद्राऽऽशौचवस्त्वमेव । एवं पत्नीनामपि जीवति भर्तुरिति तज्जातीयम् ।
मृते स्वस्वजातीयमेव । तदाह विष्णुः—

“पत्नीनां दासानामेऽनुलोम्येन स्वामितुष्यमाशौचम् । मृते स्वामि-
न्यात्मीयम्” इति । हारितोऽपि—

मृतसूतेषु दासानां पत्नीनां चाऽनुलोमतः ।

स्वामितुल्यं भवेच्छौचं मृते स्वामिनि यौतकम् ॥ इति । (३)

यौतकं पृथक् स्वजातीयमिति सङ्क्षेपः । वर्णसन्निपाताशौचं तु “उ-

(१) नाऽयं श्लोक प्राप्तः स्मृतिसमुच्चयस्थापस्तम्बस्मृतौ । विद्वन्म-
नोहरायां “एकपिण्डा” (परा० ३-७) इतिश्लोकाख्यायां नन्दपण्डि-
तेरापस्तम्बनाम्ना समुद्धृतः । शुद्धिचन्द्रिकायां तु “नामाशौचं मृतं”
इति पाठः । स न युक्त इति माति ।

(२) नाऽयं स्मृतिसमुच्चयस्थाऽङ्गिरस्स्मृतौ सम्प्राप्तः श्लोकः ।

(३) अयं श्लोको विद्वन्मनोहरायां “एकपिण्डा” (परा० ३-७) इति
श्लोकव्याख्यायां सम्प्राप्तः तदनुसारेणाऽयं पाठः । शुद्धिचन्द्रिकायां तु
“मृते सूतेषु दासीनां” इति पाठः ।

तमाधमसापिण्डये" [पठ ६४] इत्यत्र घक्ष्याम् ॥ १३ ॥

आतमृतादौ च साम्यप्रसङ्गात्स्मृतमनुपनीतादौ च साम्य भेदादिनि-
रसनेनोपपादयति—

विप्राणामेकरात्रं यत्तच्छ्रद्धाणां त्रिधासरम् ।

त्रिरात्र चेदशाह तदिति भेदो न साम्प्रतः ॥ १४ ॥

विप्राणामेकेति । विप्राणां यदेकरात्र तच्छ्रद्धाणां त्रिरात्र, यच्च त्रिरा-
त्रं तदशाहमिति । आद्यन्तर्घर्षोपादानेन मध्यवर्त्तिनोः क्षत्रियधेययोरपि
ग्रहणम् । एकरात्रादिशब्दाश्च तच्छ्रद्धोपलक्षकाः । तेन घर्षभेदेनाऽनुप-
नीतादौ च ये भेदः स न शिष्टसम्मतः । भेदोपापवादितो ब्रह्मपुराणे—

एकाहं च द्विजेभ्यः तत्तद्वह द्युजजातिषु ।

इयद चेत्तदशाह स्यादशाशेनोत्तरम् तु ॥ इति ।

उत्तरम्=क्षत्रियवर्षययोः । द्वादशाहदशांश संपादयितुं किञ्चिन्मृतम् ।
पञ्चदशाहदशांशम्=सार्द्धं दिनमित्यर्थः । नम्यश्चक्रस्तु प्रकारान्तरेणाह—

यय त्रिरात्र विप्राणामादौ च सम्प्रददयते ।

तत्र शूद्रे द्वादशाह पदं नव क्षत्रियेभ्यो ॥ इति (१)

अङ्गिरसाऽपि प्रकारान्तरेणामिहितम्—

विप्रे न्यूने त्रिभिर्वर्षेभ्यो नृदिस्तु वैशिकी ।

इह तु क्षत्रिये नृदिस्त्रिभिर्वर्षेभ्यो मृते तथा ॥

निर्वृत्तचूडके विप्रे त्रिरात्राच्च नृदिरिष्यते ।

निर्वृत्ते क्षत्रिये पद्भिर्वर्षेभ्यो नयमिरिष्यते ॥

शूद्रे त्रिष्वर्षेभ्यो नृदिस्तु पञ्चमि ।

अथ ऊर्ध्वे मृते शूद्रे द्वादशाहो विधीयते । इति । (२)

भेदासमतिर्वीजं चाहङ्गिरा —

(१) अप श्लोक मितान्तरायां "अहस्त्वदत्त" (या० ३-२४) इति
श्लोकव्याख्याया विज्ञानेदधरेण समुद्धृतः । तत्र 'द्वादशाहः' इति पाठः ।

(२) नैतानि पञ्चानि स्मृतिसमुच्चयस्याऽङ्गिरस्मृतौ सम्प्राप्ता
ति । निर्णयसिन्धौ त्वष्टिरोनाम्ना "निर्वृत्तचूडके" इत्यारम्भ्य 'द्वादशाहो
विधीयते' इत्यन्तानि ददयन्ते तदनुसारणाय पाठः । मितान्तरायां तु
"आद्यन्तजन्मन" (या० ३-२३) इति श्लोकव्याख्याया 'विप्रे न्यूने'
इत्यर्थे समुपलभ्यते तत्र 'विप्रे न्यूनत्रिष्वर्षेभ्यो' इति पाठः ।

अविशेषेण वर्णानामर्वाक् संस्कारकर्मणः ।

भिरात्रात् भवेद्धुद्धिः कन्यास्वन्हा विधीयते । इति (१)

व्याघ्रपादपि—

तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च ।

उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवातिकालजम् ॥ इति ॥

सर्वेषां वर्णानामुपतयनसंस्कारात्प्राक् वयोनिमित्तमाशौचं समा-
नमेवेति समुदायार्थः ॥ १४ ॥

एवं प्रासादिकमुक्त्वा प्रकृतमनुसरति—

छिन्ननाभेः शिशोर्मृतौ मृतस्य प्रसवेऽपि च ।

मातुश्च गोत्रिणां चैव सर्वेषां पूर्णमृतकम् ॥ १५ ॥

छिन्ननाभेरिति । नालच्छेदानन्तरं शिशौ म्रते म्रतस्य वा शिशोः
प्रसवे मातुः, चकाराज्जनकस्य, गोत्रिणां सपिण्डानां च सर्वेषां पूर्णं
स्वस्थेजांत्युक्तमाशौचं दशाहादिकमेव । तथाहं हारितः—“जातमृते मृ-
तज्जाते वा सपिण्डानां दशाहमाशौचम्” इति । जातमृत इति
नाभिच्छेदानन्तरमिति द्रष्टव्यम् । तदाह जैमिनिः—

यावन्न छिद्यते नालं तावन्नामोति सूतकम् ।

छिन्ने नाले ततः पश्चात्सूतकं तु विधीयते ॥ [इति]

यावन्नालं न छिद्यते तावच्छिशूपरमे सूतकं पूर्णं नामाति सपि-
ण्डानां, किन्तु भिराभमेव ।

जीयन् जातो यदि ततो मृतः सूतकं एव ॥ ।

सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां दिनत्रयम् ॥ (२)

इति वचनात् । सूतक एव सूतकजातमात्रे इत्यर्थः । छिन्ने नाले शिशोः
म्रते पूर्णमेव सूतकं विधीयते इत्यर्थः । पारस्करोऽपि—

गर्भे यदि विपत्तिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेत् ॥ इति ।

गोत्रिणामितिवहुयजनेनैव सर्वस्य माते पुनस्तर्पणमिति वचनं

(१) नाऽयं श्लोकः स्मृतिसमुच्चयस्याङ्गिरः स्मृतौ सम्प्राप्तः । मि-
ताक्षरायां त्वद्विरोनाम्ना “अहस्त्वद्वत्” (या० ३-२४) इतिश्लोक-
व्याख्यायां लभ्यते ।

(२) अयं श्लोकः “भृगुभिर्मरण” (परा० ३-१०) इतिश्लोकव्या-
ख्यायां विद्वन्मनोहरायां “गर्भे जाये” (या० ३-२०) इतिश्लोकव्याख्या-
यां मिताक्षरायां निर्णवसिन्धौ च समुपलभ्यते तत्र सर्वत्र ‘दिनत्रयम्’
इत्यत्र ‘त्रिरात्रकम्’ इति पाठः ।

बाले मृते सपिण्डानां सद्यः शौचं विधीयते ।

दशाहेनैव दम्पत्या सोदराणां तथैव च ॥ (१)

इति व्यासोक्तवेषम्यनिरासायेति । सपिण्डानां दशाहमितिसाम्या
भिधानात् ॥ १५ ॥

सूतकमिति वदता शिशुपरमनिमित्ताशौचाद्यमाद्य उक्तस्तमुपपा
दयति—

सूतिपापे मृते बाले शावः सद्यः पराकृतम् ।

शावादस्या स्या वाऽपि सूतिः शावेन शुद्ध्यति ॥ १६ ॥

सूतिमध्य इति । सूतिमध्ये=जननाशौचमध्ये बाले मृते शयनिमि-
त्तमाशौचोदकदानादि सद्यः स्नानमात्रेण नियतंते । कात्यायनोपि—

अनिवृत्ते दशाहे तु पञ्चत्वं यदि गच्छति ।

सद्यः एव विशुद्धिः स्यान्न मृतं नोदकमिया ॥ (इति)

अत एव विष्णुपारस्कराभ्यां तत्र सद्यः शुद्धिरभिहिता—“जात
मृते मृतजाते वा कुलस्य सद्यः शौचम्” इति । (२)

औषधं जातो यदि म्रियेत सद्यः एव विशुद्ध्यति । इति ।

दशाहान्तः शिशुपरमनिमित्ताशौचव्यपगमप्रसङ्गेनाऽऽशौचात्तर-
सङ्करोपि निर्णयमाह—शावावद्वेति । प्रकान्तशावाशौचकालादव-
कालः समकालं वा मध्ययतितः सूत्याशौचं प्रकान्तशावाशौचका-
लमेवापेति, न प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमाद्यतत इति । तदुक्तं पदमि-
ष्टमते—

शावाशौचे समुत्पद्ये सूतकं तु यदा म्रियेत ।

शावेन शुध्यते सूतिर्न सूतिः शावशौधिनी ॥ इति

आह्विरा —

सूतकं मृतके भूयो यदि तु स्यादनिर्देशम् ।

तच्छेषेणैव शुद्धिः स्यान्मृतके मृतकं तथा ॥ इति (३)

(१) नाऽयं श्लोकः स्मृतिसमुच्चयस्यास्यासस्मृतीप्राप्तः ।

(२) यच्चनमिदं मिताक्षरायां “गर्मस्त्रावे” (या० ३-२०) इति-

श्लोकव्याख्यायां बृहद्विष्णुनाम्ना समुपलभ्यते । तदनुरोधेनाऽयं पाठः

स्थापितः । शुद्धिचन्द्रिकायां तु ‘बालकस्य सद्यः शुद्धिः’ इति पाठः ।

(३) नाऽयं श्लोकः स्मृतिसमुच्चयस्याऽह्विरास्मृतीप्राप्तः । मिता-

क्षरायां त्वह्विरास्मृतीनाम्ना “अन्तराजम्” (या० ३-२०) श्लोकव्याख्या

यामुपलभ्यते । तत्राऽयं पाठः —

मृतकशेषेणैवेत्यर्थः । देवलः—

आद्यानां यौगपद्ये तु क्षेया शुद्धिर्गरीयसा । (१)

हारतोऽपि—

शुक्ला लघुशुष्येन् लघुना नैव शुर्विति । (२)

तदेतद्विषमकालीनाशौचसङ्करे । समकालीनाशौचसङ्करे तु शङ्कः—

समाशौचस्य सम्पाते पूर्वाशौचेन शुद्ध्यति ।

असमान द्वितीयेन धर्मराजवचो यथा ॥ (श० १५-१०) इति (३)

वभयोरेकदिनोत्पत्तौ ॥ यो धायन्—“जननमरणयोः सन्निपाते स मानो दशरात्र” (१-५-१२३) (इति) । दशरात्रपदं स्वस्याशौचका-
लोपलक्षणम् । अत्र सूति शौचेनार्पितेत्येव वक्तव्यं शुद्धवर्तित्वमिधान
शावाशौचान्तः पुनर्जन्मनि जातकर्माप्यर्थमपि शुष्यर्थमभिधानात् ।

आशौचे तु समुत्पन्ने पुनर्जन्म यथा भवेत् ।

‘कर्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुद्ध्यति ॥

इतिप्रजापतिस्मरणात् ॥ १६ ॥ (४)

शावाशौचवत् न्यायसाम्यात्सुत्याशौचस्यापि समाप्यशावाशौच-
शोधकत्वप्राप्तौ विशेषमाह—

यद्वा यक्ष्यमाणस्य “न सूतिः शौचशोधिनी” (यज० १९) इत्य-
स्य पुरस्तादपवादमाह—

स्वभावबहुमृतिस्तु न्यूनशावविशोधिनी ।

बहुमङ्गल्यदिने यत्तु तत्स्वभावाद्बहुमृते ॥ १७ ॥

न्यभावेति । प्रमान्ते दशाहादिजननाशौचे व्यवहाविस्यत्यप्यशावाशौ-
चपाते सुत्याशौचशेषेणैव तच्छुद्धिः ।

सूतके मृतकः येऽस्यान्सूतके त्यथ सूतकम् ।

तत्राऽधिहृत्य मृतकं शौचं कुर्यान्न सूतकम् ॥ इति ।

निर्णयसिन्धायप्ययमेव पाठः ।

(१) नाऽयं श्लोकः स्मृतिसमुच्चयस्य देवलस्मृतौ प्राप्तः ।

(२) नाऽयं श्लोकः स्मृतिसमुच्चयस्य दारुतिस्मृतौ प्राप्तः ।

(३) स्मृतिसमुच्चयस्य शङ्करस्मृतौ प्राप्तोऽयं श्लोकः । तत्राऽयं पाठः—

समान एवशाच तु प्रथमेन समाप्येत् । इति ।

(४) नाऽयं श्लोकः स्मृतेः समुच्चयस्य प्रजापतिस्मृतौ । प्रजापतिरायं
“मन्तराजम्” (या० ३-२०) इति श्लोकस्याप्यार्या निर्णयसिन्धौ च
प्रजापतिनाम्ना समुद्धृतोऽयम् ।

(' आद्यानां यौगपद्ये तु श्रेया शुद्धिर्गरीयसा । (१)

'गुरुणा लघु शुध्येत लघुना नेव गुर्विति ॥ (२)

इतिदेवलहारीतवचनात् ।

स्वभावयदुशब्दार्थमाह—यदुशब्दस्यदिनमिति । यत्स्वभावाद्बहुस
हस्यदिन तद्वह्नित्युच्यते इति न यत्र रात्रिशेषे यामशेषे वाऽऽशौचा
न्तरसन्निपातेन द्वित्रदिनाधिक्याद्बहुसहस्यदिनत्वं । सूते- सम्पद्यते
तत्रागन्तुकाधिक्यदिनमभ्यपतितस्य न्यूनस्यापि। शावाशौचस्य सूतिर्न
विशोधिकेति । तद्यथा—त्रिरात्रे सूत्याशौचे यामशेषे ह्यल्पसूत्याशौ-
चान्तरपातेन दिनत्रयाधिक्यात् पद्मात्रे स्वरूपशावाशौचपातेऽपि न
पूर्वशेषेण शुद्धिरिति । अत एवाकम्—

स्वभावयदुसूतिस्तु न्यूनशावविशोधिनी । (पद० १७) इति ।

यद्वा सप्तममाप्तानन्तरमेव स्वाभाधिक्यबहुदिनत्वं सूते अतस्तस्या-
एव न्यूनशावविशोधकरम्, न नैमित्तिकात्पक्कालीनायाः पातादिक-
पाया सूतेः स्वापेक्षयाऽल्पशावशोधकत्वमिति । तदाह ब्रह्मपुराणम्—

नागन्तुकैरघाहोभिराशौचमपनुचते । (इति ।)

न च पातनिमित्तशावस्याऽल्पशावशोधनमिति । अगन्तुकै रा
त्रिशेषाद्वाशौचोत्तरनिपातनिमित्तैरघाहोभिराशौचदिनैरित्यर्थः ॥ १७॥

तत्रैव विशेषान्तरमाह—

सूतिमध्ये पदा तुल्यमधिकं वा मृतं तदा ।

शावेन शुध्यते सूतिर्न सूतिः शावशोधिनी ॥ १८ ॥

सूतिमध्ये इति । प्रकाशे सूत्याऽऽशौचे यदा तुल्यकालमधिकका-
लं वा शावाशौचमापतति तदा शावेनेव सूत्यपनोदो न सूत्या शा-
वाऽपनोदः । अत्र "न सूतिः शावशोधिनी" इत्येव वक्तव्ये यत् "शावेन
शुध्यते सूतिः" इत्युक्तमपि पुनरुक्तं तत्सूतकधर्माणामङ्गस्पर्शाहत्वादी-
नामप्यभावबोधनायेति । अत एवाङ्गिरा —

सूतके मृतकं चेत्स्यान्मृतके त्वय सूतकम् ।

(१) नेद वचन स्मृतिसमुच्चयस्यदेवलहारीतस्मृतौ । निर्णयसिन्धौ तु
हारीतनाम्ना समुद्धृतम् ।

(२) नेद वचन स्मृतिसमुच्चयस्यहारीतस्मृतौ । निर्णयसिन्धौ तु
हारीतनाम्ना समुद्धृतम् । तत्र 'शुध्येत' इत्यत्र 'शुध्येत्तु' इति 'गुर्वि-
ति' इत्यत्र 'तद्गुर्व' इति च पाठः ।

तत्राधिकृत्य मृतकं शौचं कुर्यान्न मृतकम् ॥ इति । (१)

मृतकमधिकृत्यैव कालशौचाधिकामेत्यर्थः । अतश्च प्रेतक्रियाऽपि तत्र न निवर्तते इत्युक्तं शास्त्रातपेन—

अन्तर्दशाहं जननात्पश्चात्स्यान्मरणं यदि ।

प्रेतमुद्दिश्य कर्तव्यं पिण्डदानं स्वयन्धुभिः ॥

प्रारभ्ये प्रेतपिण्डे तु मध्येचेज्जननं भवेत् ।

तथैवाऽऽशौचपिण्डांस्तु शेषान् दद्यान्नयाविधिः ॥ इति (२)

अत्र विशेषमाह वसिष्ठः—

पितुर्दशाहमध्ये तु मातुः स्यात्प्रसवो यदि ।

पिण्डोदकक्रियां कुर्याच्छ्राद्धं चात्र विवर्जयेत् ॥ (इति) ।

धार्ष्ट्यम्—एकादशाहादिकम् ।

पितुर्दशाहमध्ये तु भार्यायाः प्रसवो यदि ।

इतरेण च पुत्रेण कर्तव्याभ्योदकक्रियाः ॥ (३)

अतुर्विंशतिमते—

मृतजातकयोर्योगे वा शुद्धिः साऽनुकथ्यते ।

मृतेन शुच्यते जातं न मृतं जातकेन तु ॥ १८ ॥

इदानीं जननाऽऽशौचयोः सन्निपाते निर्णयमाह—

सूतिमध्ये पदा मृतं पूर्वाऽनधिकमापतेत् ।

तत्र पूर्वेण शुद्धिः स्यादधिकं तु स्वकालतः ॥ १९ ॥

सूतिमस्य इति । मर्यान्तजननाऽऽशौचमध्येः यदि पूर्वाशौचकालात्समकालं न्यूनकालं वा तत्त्वधिककालं जननाशौचान्तरमापतति तत्र पूर्वाऽऽशौचशेषेण शुद्धिः स्यात् । विष्णु — “जननाऽऽशौचमध्ये यद्य

(१) यच्चनमिदं स्मृतिसमुच्चयस्याऽङ्गिरः स्मृतौ नास्ति । मिताक्षरायां ‘अन्तराज्जन्म’ (या० ३-२०) इतिदलोकव्याख्यायां निर्णयसिन्धो च समुद्धृतम् ।

(२) नेदं स्तोत्रद्वयं स्मृतिसमुच्चयस्यशास्त्रातपस्मृतौ लभ्यते । मिताक्षरायां ‘अन्तराज्जन्म’ (या० ३-२०) इतिदलोकव्याख्यायां निर्णयसिन्धो च शास्त्रातपनाम्ना समुद्धृतं लभ्यते । तत्र मिताक्षरायां शुद्धिचन्द्रिकायां समाप्तम् । निर्णयसिन्धो तु ‘स्वयन्धुभिः’ इत्यत्र ‘यथाविधि’ ‘पिण्डे’ मध्ये चेज्जननं’ इत्यत्र ‘पिण्डे च मध्ये च जननं’ इति च पाठः ।

(३) नेदं यच्चनद्वयं स्मृतिसमुच्चयस्यषडङ्गरामृतौ ।

परं जनने स्यात्, सत्रपूर्वाऽऽशौचव्यपगमे शुद्धिः" इति । जननाधिकारे गौतमोऽपि— "तच्चेदन्तः पुनरापनेच्छेपेण शुभ्येरन्" इति । (१) अत्र शुद्धिपदोपादानसामर्थ्याज्जनने जननान्तरपाते जातकर्मादावपि शुद्धिः ।

तथाह घटिष्ठः—

जननस्य च मध्ये च जननं तु पुनर्भवेत् ।

पूर्वस्य नामकर्मणि कर्तव्यं तु द्विजन्मना ॥ इति । (२)

नामकर्मणः आदि नामकर्मोदि । जातकर्मैत्यर्थः । तस्यैवान्वयगति-
कथात् । नामकरणनिष्क्रमणादेस्तु सावकाशत्वात् । ननु शायं समा-
ऽहस्यपनोदकं सुनिध्नाल्पशायापनोदिका तुल्याधिकशायाऽनपनोदि-
का समाह्वयस्यपनोदिका चेत्सुक्तम्, तर्हि स्वल्पाशौचान्ते दीर्घाशौचपाते
कथमियत् आह—अधिकमिति । पूर्वोक्ताऽऽशौचसङ्करनिर्णयशेषेऽपि ।
अल्पकालाशौचे दीर्घकालाशौचपाते न पूर्वशेषेण शुद्धिः, किन्तु स्वका-
लेनैव । तदाहोशना—

स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि ।

न पूर्वेण विशुद्धिः स्वस्वकालेनैव शुभ्यति ॥ इति । (३)

यमस्तु सोदाहरणमाह—

यथा शिराश्रे प्रकाशे दशार्हं प्रविशेद्यदि ।

आशौचं पुनरागच्छेत्तत्समाप्य विशुभ्यति ॥ इति । (४)

अथेवेदमेव व्याख्येयम् । अधिकमथद्विजन्मदाशौचं स्वकालेनैवापेति
न पूर्वाऽऽशौचशेषेणेति । तदाह यमः—

अथद्विजन्मदाशौचं पश्चिमेन समापयेत् ॥ इति । (५)

(१) वचनमिदं स्मृतिसमुच्चयस्थवसिष्ठस्मृतौ ४-२२ लभ्यते ।

(२) नाऽयं श्लोकः स्मृतिसमुच्चयस्थवसिष्ठस्मृतौ लभ्यते ।

(३) नाऽयं श्लोकः स्मृतिसमुच्चयस्थोशनस्मृतौ प्राप्तः । मिताक्ष-
रायां "अन्तराजन्म" (या० ३-२०) इतिश्लोकव्याख्यायां निर्णयसिन्धो
पिद्विजन्मनोहरायां "अन्तरा तु" (परा० ३-२९) इतिश्लोकव्याख्यायां च
अशोनाम्ना समुद्धृतो लभ्यते । तत्र विद्वन्मनोहरायां 'स्वकालेनैव शु-
भ्यति' इत्यत्र 'स्वकालेन विशुभ्यति' इति पाठः । मिताक्षरानिर्णयसिन्धो-
स्तु शुद्धिचिह्निकया समावृतम् ।

(४) नाऽयं श्लोकः स्मृतिसमुच्चयस्थयमस्मृतौ प्राप्तः । निर्णयसि-
न्धो तु यमनाम्ना समुद्धृतो लभ्यते ।

(५) नेदं स्मृतौ समुच्चयस्मृतौ । मिताक्षरायां "अन्तराजन्म" (या०
३-२०) इतिश्लोकव्याख्यायां निर्णयसिन्धो च यमनाम्ना समवधृतम् ।

अस्यार्थः—सपिण्डजननात्स्वपुत्रजननमप्यववृद्धिमत् । तत्र स्नानात्प्रा-
गस्पृश्यत्वश्रवणात् । दशाह्नाऽन्तरमपि स्नानश्रवणाच्च । तथा सपिण्ड-
मग्नात् पित्रोर्भर्तृश्च मरणमघवृद्धिमत् । तेषां महागुरुत्वेन द्वादशरात्रा-
शौचाऽभिधानात् । तथा प्रकान्ताशौचेऽघवृद्धिमत्तः पाते स्वकालेनैव
शुद्धिर्न पूर्वशेषेणेति । अत्रैव विशेषमाह देवलः—

परतः परतः शुद्धिरघवृद्धौ विधीयते ।

स्याच्चैस्पञ्चतमादहः पूर्वणैवानुशिष्यते ॥ इति । (१)

अस्यार्थः—अघवृद्धौ परतः शुद्धिर्विधीयते सा चेत्पञ्चतमादहः परतः
स्वात् । अन्यथा पूर्वणैवाऽनुशिष्यत इत्यलङ्कार्थाऽनुवादः । तदुक्तं
कूर्मपुराणे—

अघवृद्धिमदाशौचमूर्ध्वं चेत्तेन शुध्यति ।

अथ चेत्पञ्चमीं रात्रिमतीत्य परतो भवेत् ॥ इति ।

यद्येकस्मात्सूतकामृतकादीर्घमघवृद्धिमदाऽऽशौचं भवति तदा तेन
पूर्वशेषेण शुद्धिः । तत्र विशेषः—[अयेति ।] अथ पञ्चमीं रात्रिमतीत्य
भवेत्तर्हि परतः परेणैव शुद्धिरित्यर्थः । तदेतत्स्पष्टमाह ब्रह्मपुराणम्—

आद्यं भागद्वयं यावत्सूतकस्य तु सूतके ।

द्वितीयं पतिते त्याऽऽद्यात्सूतकाधनुद्धिरित्यते ॥

अत ऊर्ध्वं द्वितीयां सूतकान्तात् शुचिः स्मृतः ।

एवमेव विचार्य स्यान्मृतके मृतकान्तरे ॥ इति ।

चतुर्था विमक्तस्य मृतकस्याऽऽद्यं भागद्वयं पञ्च दिनानि यावत्, द्वितीये
सूतके पतिते आद्यमृतकान्ताच्छुद्धिः । आद्यभागद्वयेऽर्ध्वं तु सूतकान्त-
रपाते तदन्तेनैव शुद्धिरिति । एवमन्यथाऽप्युहनीयम् । अत्र सूतकसा-
मान्योपादानेऽपि अघवृद्धिमतीति ज्ञेयम् । यमादिवाक्याऽनुरोधात् । न
‘चेयं’ रात्रिशेषं द्वाभ्यां प्रमाते विमृषि ” (गो० १४-६) इति (२) विद-
ध्यत इति वाच्यम् । तस्य सपिण्डाऽऽशौचविषयत्वात् । अन्यथा प्राज्ञा-
दिवाक्यविरोधः स्यात् । यत्तु पारिजाते मृतानामाशौचान्त्यात्रिनस्य
चतुर्था विमक्तस्याद्यभागद्वयेऽहोरात्रे आशौचान्त्यपति पूर्वशेषेण शु-

(१) नाऽयं श्लो०. स्मृ० समु० देवन्स्मृतौ प्राप्तः । निर्जयतिन्धौ
तु देवदत्ता द्ध्यते तत्र ‘याऽनुशिष्यते’ इत्यत्र ‘याऽथ शिष्यते’ इति पाठः

(२) यत्र गमिर्दं मिताशराणां “यन्तराजन्म” (या० ३-२०) इति श्लो-
कस्याप्यायां निर्जयतिन्धौ च गौतमनाम्ना स्मृत्पृथक् द्ध्यते तत्र मिता-
शराणां शराणां इत्यस्यां ‘तानि’ इत्यधिकं पतितं ।

दिः, सूर्यास्तानन्तरं रात्रिरूपे भागद्वये आशौचांतरपाते वि द्यक्-
पाद्वितीयसूतकान्ताच्छुद्धिः, "रात्रिशेषे द्वाभ्याम्" (गौ० १४-६) इत्या-
दिवाक्यबलादिति विवरणमुद्गीर्णं, तदसंधर्षमेव कूर्मवाक्यविरोधात्
इत्यलं चिस्तरेण ॥ १९ ॥ ।

आशौचसङ्करे पूर्वशेषेण शुद्धौ विशेषमाह—

रात्रिशेषे यदा भूतेः पूर्वानधिकमापतेत् ।

उर्ध्वं दिनद्वयं पूर्वाध्यापशेषे दिनत्रयम् (१) ॥ २० ॥

रात्रिशेष इति । रात्रिरेव शेषो यस्य दशमस्याहस्नस्मिन्दशमे दिवसे,
रात्रिपदस्याहोरात्रपरत्येन चरमाहोरात्ररूपे वा शेषे यदि पूर्वाशौच-
समकालं न्यूनकालं वा न त्वधिककालं सूतकमाशौचमापतेत्तदा पूर्वा-
शौचकालादूर्ध्वं दिनद्वयमधिकमाशौचं भवति । तत्रापि विशेषान्तर-
माह-यामेति । रात्रेश्चरमयाममात्रे शेषे दिनत्रयमधिकमित्यर्थः । तदा-
हतुः शङ्कलिपितो—“अपचेदन्तरा प्रमीयेत जायेत वा अवशिष्टैरेव दि-
वसेः शुष्येत् । अहःशेषे द्वाभ्यां प्रमाते तिसृभिः” इति (२) । अहःशेषे
इति । अहोरात्ररूपशेषे इत्यर्थः । प्रमातो रात्रेश्चरमो यामः ।

रात्रिशेषे द्वाहाच्छुद्धिर्यामिशेषे त्र्यहाच्छुद्धिः । (३)

इतिशातातपस्मरणात् । ततश्च । नचमाहोरात्रमभिव्याप्याशौचा-
न्तरपाते पूर्वैण शुद्धिर्दशमादिनादित्योदयमारभ्य रात्रेर्याममभिव्याप्या-
शौचान्तरपाते दिनद्वयेनेत्यर्थः सम्पद्यते । तदेतत्स्पष्टमाह बीधायनः—

“अथ यदि दशरात्रा सन्निपतेयुराद्यं दशरात्रमाशौचमात्रममादिव-
सात्” (बीधा० १-५-१०४) इति (४) । आर्द्धाभिव्याप्यवर्धनया तेन च

(१) निर्णयसिन्धौ ‘यदा सूतेः’ इत्यत्र ‘यदाशौचं’ इति पाठः ।

(२) नेदं यद्यनमुपलब्धं स्मृतिसमुच्चये । निर्णयसिन्धौ तु “अहः
शेषे” इति यद्यनं शङ्कलिपितनाम्ना लभ्यत एव ।

(३) नेदं यद्यनं स्मृतिसमुच्चयस्थातातपस्मृतौ । मिताक्षरायां
“अन्तरा” (या० ३-२०) इतिदलोफव्याख्यायां निर्णयसिन्धौ च शाता-
तपनाम्ना लभ्यते तत्र द्वयोरापि शुचिन्वहात् इति पाठः ।

(४) स्मृतिसमुच्चयस्थाध्यायनस्मृतौ ‘रात्रा-सत्रि’ इत्यत्र ‘रात्रा-
त्सत्रि’ इति पाठः निर्णयसिन्धौ तु ‘रात्रासत्रिपाते पुराच’ इति पाठः ।
तत्रैव ‘अत ऊर्ध्वं द्विरात्रेण शुद्धायां त्रिरात्रेणैव’ इति प्राधिकं बीधायनोक्तं
लभ्यते । त्रिशच्छुद्धौकीव्याख्यायां रघुनाथमहर्षिभूते बीधायनपद्यने ए-
तद्वन्धवेद्य पाठः । स एव च युक्त इति मतिः ।

समभिव्याप्येत्यर्थो भवति ।

देवलोऽपि—

पुनः पाते दशाहा-प्राक् पूर्वेण सह गच्छति ।

दशमेऽग्निह पतेद्यम्य द्विज्यहात्म विगृह्यति ॥

प्रभाते तु विरात्रेण दशरात्रेणैव त्रिधिः । इति (१) ।

अथ दशमनवमादिशब्दा अन्त्योपान्त्योपलक्षणाः । तेन क्षत्रियादी-
नामप्येतत्तुह्यम् । एतेन—“जननाशौचमध्ये यद्यपरं जननं स्यात्तदा
पूर्वाशौचव्यपगमे शुद्धिः । रात्रिशये दिनद्वयेन, प्रभाते द्विनश-
येन । मरणाशौचमध्ये क्षातिमरणेऽप्येवम्” इति विष्णुवचन, “रा-
त्रिशये द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिः” (गौ० १४-७) इति गौतमवाक्यं
च व्याख्यातम् ।

यत्तु विहानेद्वरादिभिर्व्याभ्रुतमेव रात्रिपदमादाय रात्रिमात्रायशि-
ष्टे शयुक्तं, तद्वाग्यह-पदयोराशौचप्रकरणेऽहोरात्रपरतया परिभाष-
णाद्याख्यातृमेधाऽवधारणाय न शूद्रप्राहिकतयोपयोगितमिति न विरोधः ।
हर्यस्तस्तु “प्रभाते तिसृभिः” (गौ० १४-७) इति गौतमीय सूत्रं “व-
शाहादौ व्यतीते अपरेणुः प्रभाते सङ्गये यद्यन्यदापतेत्तच्छास्तिस्त्री रा-
त्रिभिः शुभेरन्” इति व्याचष्टे । [तस्येय] मुपपात्ति—आशौचिनो ह्यशौ-
चानन्तरदिने सङ्गये स्नान विहित, स्नानकालाद्यपनोद्यं चाशौचं, ततश्च
स्नानात्प्राक् प्रातरप्याशौचान्तरपते व्यहेण शुद्धिरिति युक्तमेव ।
तदेतास्पष्टमुक्तमस्मृती—

वशाहे दशमे शये शौचमन्यदापतेत् ।

प्राहाप्युद्धिर्भवेत्तस्य प्रभाते च न्यहात्तया ॥

प्रोक्तः पुरोमतः कालः प्रभातस्त्रिमुहूर्तकः ।

पुरोदयाच्च कालरात्र्यः कालः पञ्चमुहूर्तकः ॥

स्नानकालः प्रभातान्तः सायंकनिकानां स्मृतः ।

स्त्रीणां चर्षां तु तत्कालात्प्राक् स्नानाच्च शुचिर्भवेत् ॥ इति ।

(१) नैतानि यवनानि स्मृतिसमुच्चयस्य देव्यलस्मृती । निर्णयसि-
न्धी विद्वन्मनोहरायां च “जन्तरात्रु” (परा० ३-२९) इति श्लोकव्या-
ख्यायां देव्यलनाम्ना दृश्यन्त एव । तत्र निर्णयसिन्धी ‘स्मृतिप्रवृत्तस’
इत्यत्र ‘स्पाद्वर्षात्स’ इति पाठः । विद्वन्मनोहरायां तु यतदन्धसमा
नः पाठः ।

अस्यार्थः-दशमे दिन इति शेषः । शावे इति सूतकस्याऽऽप्युपलक्ष-
णम् । प्रभाते इत्यत्राऽपेक्षितं प्रभातलक्षणमाह-उदयात्पूर्वं पञ्चमुहूर्तः
उदयात्पुरोगतः, उदयानन्तरभावी च त्रिमुहूर्तः कालः प्रभात इत्यर्थः ।
स एव च कल्पाख्यः । शावं च सूतकं च शावमृतके ते विद्येते येषां ते
शावसूतकिनः । तेषामाशौचान्तरदिने स्नानकालः प्रभातान्तः प्रभा-
तस्य अन्तो येनाऽसौ प्रभातान्तः सकृद्व काल इत्यर्थः ।

स्त्रीणामृती च स एव स्नानकालः । "सङ्गवे स्नानमाचरेत्" (पट०)
इति धृष्यमाणात् । मुशन्देन तस्नानकालान्तरमप्याह-तत्कालात्सङ्गव-
कालात्माह च भातरापि रजस्वला स्नानाच्छुचिर्भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

इति श्रीधर्माधिकारिरायपण्डितात्मजनन्दपण्डितापरनामकविना-

यकपण्डितकुतायां पदार्थातिविष्टौ शुद्धिचन्द्रिकायां

सूतकप्रकरणं समाप्तम् ।

एवं पथोद्देशसूतकं निर्णीय मृतकं निर्णिनीयुः सूतकान्तरनिर्णयप्र-
सङ्गेन शुद्धिस्थं सूतकसङ्करनिर्णयं तापदात्-

शावेऽपि तुल्यं न्यूनं वा शावं पूर्वेण शूयति ।

अधिकं तु स्वकालेन रात्रिशेषादि पूर्ववत् ॥ २१ ॥

शावेऽपीति । प्रकान्तशावाशौचेऽपि तुल्यकालं न्यूनकालं वा शा-
वाशौऽऽद्यमन्तरा पतति चेत्तदा पूर्वशेषेणाऽपि । तदाह मनुः-

अन्तर्दशाहं स्यात्तां च पुनर्मरणजन्मनी ।

तावास्यादशुचिर्घिमो यावत्तत्स्यादनिर्दशम् ॥ (मनु० ५-७९) इति ।

यावच्चक्षयोऽपि-

अन्तरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुद्ध्यति । (या० ३-२०) इति ।

तथाऽल्पाशौचमप्ये दीर्घाऽऽशौचयाते तु स्वकालेनैव तदपगमो न
पूर्वशेषेण । यदा अधिकं "अघट्टिदिमत्" इत्यनन्तरौकरोत्या ध्यापयेयम् ।
अत्राऽपि रात्रिशेषे द्वादश्यामंशे ऽथहाच्छुद्धिरित्यादिकं सूतकनिर्णय-
यदेव शेषम् ॥ २१ ॥

आशौचसङ्करे पूर्वशेषेण शुद्धिः पुरुषत्रिशेषेणाऽप्यवदति-

पूर्वशेषेण वा शुद्धिः सूनिनां मृतिना तथा ।

सूनिकामग्निदं हित्वा मेवस्य च सूतानपि ॥ २२ ॥ (१)

, पूर्वशेषेणेति । सूतं मृतं वाऽस्ति तेषां ते तथा तेषां सृतिनां
सृतिनां च सर्वेषां सागरण्येनाऽऽशौचसङ्करे पूर्वशेषेण वा शुद्धियुक्ता
सा सृत्तिकामग्निदः दाहकर्तारः प्रसीतस्य पुत्रांश्च विहाय भवतीति
मयम् । सृत्तिकेति स्वमर्तुरप्युपलक्षणम् । तथाच वशिष्ठः—

१ पित्रोस्तु दशरात्र स्यात्सूतकं तु विधीयते ।

अस्पृश्यत्वं ध्रुव मातुस्सुदशनसम्मवाह ॥ इति । (१)

सूतक कर्मस्पर्शायोग्यत्वं तदुभयमपि मातुर्दशाहं ध्रुवम् । रजोऽनु-
वृत्ते । पितुस्तु दशाह कर्मयोग्यत्वमेव, न स्पर्शायोग्यत्वम् । तस्य स्ना-
नेनाऽपगमात् । तदुक्तम्—

१ पित्रोस्तु सूतकं मातुस्तदसुन्दर्शनाच्छ्रुयम् । (या० ३-१९) ।

रजस्तमाऽशुचि क्षेत्रे तथ्यं पुंसि न विद्यते । (यशो०४-२१) इति ।

तेनेव रजस एवाऽशुचितापोचनेनिवृत्तायेव शुद्धिर्न तु पूर्वाऽऽशौ-
चशेषेणेति । तदेतत्स्थगमाह देवल —

सृत्तिकानां भवेच्छुद्धिः कालेनेव रजःक्षये ।

नाऽऽशौचान्तरपातेन सूतके मृतकेऽपिच ॥ इति । (२)

आशौचान्तरपातेन न शुद्धिः । पूर्वशेषेणेति शेष । इदं च सूतके मृ-
तकेऽपि क्षेत्रमित्यर्थः । अत्राग्निदः सपिण्डो क्षेत्रः । तथाच शातातपा—

सपिण्डानां तु यः कश्चित्दहेताऽथ दहेत या ।

तस्याऽऽशौचं दशाहं तु नाऽऽभ्याशोचेन शुध्यति ॥ इति (३)

नाऽभ्याशोचेन इकागतेनेत्यर्थः । अत एव देवलोपि—

विहितं तु सपिण्डानां मृतनिर्हरणादिकम् ।

तेषां कथेति ॥ कश्चित्तस्याऽऽधिपय न विद्यते ॥ (४)

इत्यादिमात्रयोपलक्षितम्यूनत्वमपि प्रतिपेक्षति ॥ २२ ॥

धनुष्यचरणार्थं धियुनोति—

पूर्वेण चाऽपरेणापि पित्रोः क्षावेन हीतस्तु ।

आशौचं शुद्धिमाप्नोति न पित्रोः क्षावमन्यतः । ॥ २३ ॥

(१) नाऽयं मृत्निसमुच्चयस्य वशिष्ठस्मृती श्लोकः ।

(२) नाऽयं मृत्निसमुच्चयस्य देवलस्मृती श्लोकः ।

(३) नाऽयं मृत्निसमुच्चयस्य शातातपस्मृती श्लोकः ।

(४) नाऽयं मृत् १० मध्यदेशस्मृती श्लोकः ।

पूर्वेणेति । प्रक्रान्तेनाऽऽगन्तुकेन वा पित्रोः शावाऽऽशौचे वाऽन्य-
दीयमाशौचमपैति । पित्रोः शावाशौचं पुनरन्याऽऽशौचेन नाऽपैति ।
तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

अपराधं लघु शावं तु दशरात्रेण हन्यते ।

तदप्यपरशाव तु पित्रोः शावेन हन्यते ॥ इति ॥

अपरशावं पित्रोः शावेन हन्यते इति वदता नान्यशावेन पित्रोः
शावं हन्यते इत्युक्तं भवेति । तस्याध्यादिमरणात् ॥ २३ ॥

पित्राशौचयोः परस्परसाक्षिपाते निर्णयमाह—

मात्राशौचस्य मध्ये चेत्पिता भेतत्वमाप्नुयात् ।

पितुर्मरणमारभ्य पुत्राणां दशरात्रकम् ॥ २४ ॥ (१)

पित्राशौचस्य मध्ये तु यदि माता प्रमीयते ।

दशाहात्पैतृकाद्धर्षं मृतके पक्षिणी भवेत् ॥ २५ ॥

मात्राशौचेति । मात्राशौचमध्ये पितुर्मरणे तद्दिनमारभ्य पुत्राणां
दशाहमाशौचं न मात्राशौचशेषेण शुद्धिः । तदाह शब्दः—

मातर्यग्रे प्रमीतायामशुद्धौ म्रियते पिता ।

पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात् पक्षिणीम् ॥ इति । (२)

मात्राशौचमध्ये पितुर्मरणे, पित्राशौचशेषेणैव शुद्धिः पित्राशौच-
मध्ये मातुर्मरणे पूर्वाशौचापक्षिण्याधिक्यार्थः । 'पित्राशौचेनैव शुद्धिः'
इति ललितः । 'तच्च मातुर्मरणं रात्रिशेषे यामशेषे वा पित्राशौचे भवति
तदा, क्षिरात्रत्रिरात्रान्यामेव, शुद्धिर्न पक्षिण्यधिका । तत्रैवान्तर्भावात् ।
शुद्ध्या लघु अथेदिति (१) वचनाच्चेति भट्टभाट्टकः ॥ २४ ॥ २५ ॥

पित्राशौचमध्ये मातुर्मरणे पक्षिण्यधिके तस्याऽपवादमाह—

मृतं पतिमनुग्रज्य पत्नी चेज्ज्वलनं गता ।

न तत्र पक्षिणी कार्या पैतृकादेव शुद्ध्यति ॥ २६ ॥

(१) 'माप्नुयात्' इत्यत्र 'मृच्छति' इति कचित्पाठः ।

(२) नाऽयं श्लोकः स्मृ० सं० स्थगद्धस्मृतौ । विद्वन्मनोहरायां

"अन्तरा तु" (परा० ३-२९) इति श्लोकव्याख्यायां मिताश्वरायां
"अन्तरा" (या० ३-२०) इति श्लोकव्याख्यायां रघुनाथमहर्षिणायां
त्रिशङ्कश्लोकीव्याख्यायां निर्णयसिन्ध्यादिग्रन्थेषु च श्लोकोऽयं शङ्क-
नाम्ना लभ्यत एव ।

मृतमिति । मृतं पतिमुद्दिश्य यदि पत्न्याग्निं प्रविशति तदा पार्श्वी
न कार्या किन्तु पितृमरणाऽऽशौचकालेनैव शुद्धिः ।

मृतं पतिं समुद्दिश्य यदि पत्नी प्रसीयते ।

आशौचं पिण्डदानं च युगपत्तु समापयेत् ॥

इति स्मरणात् ॥ २६ ॥

अनुगताग्निदस्याहस्तदाशौचं प्रसङ्गेनाह—

पुत्रोऽन्यो वाऽग्निदस्तस्यास्तावदेवाऽशुचिस्तयोः ।

नचश्राद्धं सपिण्डान्तं समाप्यं स्यात्सकृद्द्वयोः ॥ २७ ॥

पुत्रोऽन्यो चेति । तस्या अनुगतायाः पुत्रोऽन्यो वा सगत्नीपुत्रादिः
सपिण्डो योऽग्निं वदाति स तावदेव यावत्पापुराशौचमशुचिः ।

“सपिण्डानां तु यः कश्चिद्गृहेताव दहेत वा ।

तस्याऽऽशौचं दशाह तु”

इतिशातातपस्मरणात् ।

प्रासङ्गिकान्तरमाह—तयोः सह मृतयोः द्विम्पत्योर्नचश्राद्धादिस-
पिण्डीकरणान्तं कर्मजातं युगपदेव समाप्नुयात्समापयेत्प्राप्रपञ्चाद्भावे-
न । तदाह भृगुः—

या समारोहणं कुर्याद्भर्तुश्चित्वां पतिमता ।

तां मृताहनि सम्प्राप्ते पृथक्पिण्डेन योजयेत् ॥

प्रत्ययं तु नचश्राद्धं युगपत्तु समापयेत् ॥ इति ।

अत्रोभयोरैकदिनमरणे समानकालत्यास्त्रिदेमपि युगपत्समापने च
‘सुनपंचनं तद्दशाहान्तादिनमेवेनाऽपि मरणे सहगमननिमित्ते युगपत्स-
मापनार्थमिति । तदेव स्पष्टमाह देवल —

एकाग्रमरणे पित्रोरन्यस्यान्यदिने मृतौ ।

सपिण्डनं त्रिपक्षे स्यादनुयातमृतेचिना ॥ इति(१)

पित्रोर्नच्ये चकस्याग्रे मृतौ परस्य पश्चा-मृतौ त्रिपक्षे सपिण्डनम् ।
अनुगमनमरणे तु तादृशोऽपि सौहृदेत्यर्थः । अत्रायमभिसन्धिः—प्रथमदिने
पितरि मृते द्वितीये तृतीये वा दिने तमादाय सहगतायामनुगतार्था वा
मातरि पितृमरणदिनमारभ्य पितुर्नचश्राद्धादिकं मातृमरणदिनमारभ्य
मातुश्च नचश्राद्धादिकं [न] समापयेत् । किन्तु पितृमरणदिनगणनयैव स-
मापयेत् इति । तद्यथा पितृस्थानीयप्राज्ञायाव पापं दत्त्वा पश्चात्मातृ-

स्थानीयग्राहणायेत्येवं क्रमेण विसर्जनान्तं युगपच्छ्राद्धं समापयेत्
इति । तदाह लोकाक्षिः—

मृताऽहनि समासेन पिण्डनिर्वपणं पृथक् ।

नवभ्रातृ तु दम्पत्योरन्वारोहण एव तु ॥ इति । ,

दम्पत्योरन्वारोहणे मृताऽहनि पृथक् पिण्डनिर्वपणं कुर्यात् । पूर्वो-
क्तमृगुवाक्यात् । नवभ्रातृ तु समासेनेति । व्यतिपद्गेनेत्यर्थः । पद्मा स-
मासेन सङ्क्षेपेण, एकैतेनैव पिण्डेनेत्यर्थः । तथाचाश्रमस्मृतिः—

एकचित्थां समाकृत्वा मृतयोरैकवर्हिणि ।

पित्रोः पिण्डान्मृथान्दद्यात्पिण्डं वाऽपःस्तु तत्सुतः ॥ इति ।

अत्र च दम्पतिपदमहिंसा एकानेकसापसमातृभिरन्यारोहणे कृतेऽ-
प्ययमेव विधिः । अन्यथा जनन्यारोहण इति मृयादिति महनः । अत
एव धर्मप्रवृत्तौ—

उत्तरीयं शिला पात्रमग्निमैव तथा चरुः ।

एक एव भक्षकृता दम्पत्योः सहयायिनोः ॥

नवभ्रातृ सपिण्डान्तं भ्रातृपोडशकं तथा ।

एक एव सुतः कुर्याद्दम्पत्योस्तु पृथक् पृथक् ॥ इति ।

अस्या एव स्मृतेरर्थं सञ्जग्राह स्मृत्यर्थसारः—“सहदहने तु पिण्ड-
भ्रातृदौ पाकैक्यं कालैक्यं कर्त्रैक्यं भवति” इति । “स च उयेष्ट एय” इ-
त्युपपादितं भ्रातृकल्पलतायाम् । इदं च भर्तृसमानजातीयासहगमने वि-
जातीयासहगमने घक्ष्यमाणत्वात् ॥ २७ ॥

सपिण्डनान्तं कर्मजातं युगपत्समापयेत् इत्युक्तम् । तत्र कस्य केन
सपिण्डनामित्याकाङ्क्षायाग्राह—

भर्तुः पित्रादिभिः कार्यं भर्त्रादिभिरथ स्त्रियाः ।

सापत्या वाऽनपत्या वा न भेद इति गोभिलः ॥ २८ ॥

भर्तुरिति । भर्तुः पुरुषस्य । प्रेतैः पित्रादिभिः सपिण्डनं कार्यम् ।

तदाह विष्णुः—“अथ सपिण्डीकरणम्” इत्युपक्रम्य “संचत्सरान्ते प्रे-
ताय सत्पित्रे तपितामहाय तत्प्रपितामहाय ग्राह्याणान् देवपूर्वान् सर्वान्
भोजयेत्” इति । “इत्युक्तममृते सपिण्डनं नास्ति” इति विश्वामित्रः (१) ।
तत् मातापितृभर्तृव्यतिरिक्तविषयम् ।

(१) “गन्धोदक” “ये समाना” (या० १-२५३-२५४) व्याख्यायां
मिताक्षरायां स्पष्टमेतत् इत्यर्थः ।

व्युत्क्रमेण मृतानां न सपिण्डीकृतिरिष्यते ।

यदि माता यदि पिता भर्ता नैष विधिः स्मृतः ॥

इतिस्कन्दपुराणात् । स्त्रियास्तु सपिण्डनं भर्तृवत्पितृवत्पितामहैः सह कार्यम् । यत्तु—

भर्त्रा चैकेन कर्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः (१) ।

इति यमेन ।

स्वेन भर्त्रा सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत् (२) ॥

इति हारीतेन च केवलं भर्तृपदमुपासं, सतिप्रादीनामप्युपलक्षणा-
र्थम् । एकपदं च भर्तृगणेनैव न गणान्तरेणेत्येवमर्थं न तु भर्तृपिप्रादि-
निदाकरणार्थम् । यद्वा मूलवाक्यं त्रिष्यपि प्रतीतेषु त्रिभिः सहैत्येवम-
र्थम् । यमादिवाक्यं तु भर्तुः पिप्रादिषु जीयत्सु भर्तृमात्रे प्रेते तेनैव स-
हैत्येवमर्थम् । न चैकेन सपिण्डनं नास्तीति वाच्यम् ।

अयाणामपि पिण्डानामेकेनापि सपिण्डने ।

पितृत्वमश्नुते प्रेत इति धर्मो व्यवस्थितः ॥

इति सुमन्तुना व्युत्क्रममृतस्यैकेनापि सपिण्डने पितृत्वप्राप्ति-
योधनात् । "तदेतत्पत्या सह सपिण्डनं पृथक्चित्त्यारोहणविषयम् ।
एकचित्त्यारोहणे तु पतिपिण्डदान एव तन्नामग्रहणेन तत्सपिण्डनस्या-
पि जातत्वात्" इति शाङ्गधरः । पत्युद्देशेन दिनान्तरमरणविषयमेव व-
क्तुं युक्तम् ।

मृता याऽनुगता नाथे सा तेन सहपिण्डताम् ।

अर्हति स्वर्गयासेऽपि यायदाभूतसंग्रहम् ॥ (३)

इति शातापस्मरणात् । "नाथमनुलक्षीकृत्य न तु पश्चात्" इति
लोहट्टः । विश्वनेश्वरोऽप्येयमेवाह । अथाऽपरो वक्तव्यो विशेषः धा-
म्यकल्पलतापामेध सविस्तरमाविष्ट इति नेहोच्यते । ननु—

अपुत्रा ये मृताः केचित्स्त्रियो वा पुरुषापि च ।

तेषां सपिण्डनामापादेकोद्दिष्टं न पार्षणम् ॥.

(१) यचनमिदं स्मृ० स० यमस्मृतौ नास्ति । परन्तु "गन्धोदक"
"येसमाना" (या० स्मृ० १-२५३ । २५४) व्याख्यायां मिताक्षरायां समुद्दि-
ष्टितं लभ्यत एव यमनाम्ना यचनमिदम् । तत्र 'भर्त्रा' इत्यत्र 'पत्या'
इति पाठः ।

(२) यचनमिदं स्मृ० स० हारीतस्मृतौ नास्ति ।

(३) नास्तीदं यचनं स्मृ० स० शातापस्मृतौ ।

इत्यादिना पुत्राणां सपिण्डननिषेधात्कथमिदमविशेषेणोच्यते इत्या-
ह-सापत्येति । सा स्त्री सापत्या सपुत्रा, अनपत्या अपुत्रा वा भवतु
सपिण्डने न कोऽपि विशेषः इति गोमिलः ग्राह । स्त्रीपदमुपलक्षणं तेन
पुरुषस्याप्यपुत्रस्य सपिण्डनं भवत्येव । अपुत्रादिवाक्यानां ॥ पुत्रोत्पा-
दनविधिशेषत्वेन, एकादिष्टविधिशेषत्वेन वा स्वार्थपरत्वाभावात् । भा-
षे घा—

पुत्राऽभावे स्त्रियः कुयुः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् ।

सपिण्डीकरणं तत्र ततः पार्वणमन्वहम् ।

अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिण्डताम् ॥

इत्यादिवाक्यैः सपिण्डनविधानादष्टशेषदुष्टयिकत्वापत्तेरिति भा-
षवाचार्यस्वरसः ॥ २८ ॥

“भर्त्रादिभिस्सह स्त्रीसापिण्ड्यम्” इत्यस्य कचिदपवादमाह—

द्विजा भर्त्रादिभिर्योज्या शूद्रा तु स्त्रीभिरेव हि ।

नोद्वाहभेदाद्भेदः स्यादित्याह्निरसमापितम् ॥ २९ ॥

द्विजाभर्त्रादिभिरिति । ग्राहणादीनां सर्ववर्णस्त्र्यापरिणयने ग्राहणी
क्षत्रिया वैश्या च द्विजातिस्त्री द्विजैर्भर्त्रादिभिर्योजनीया । शूद्रा पुनर्द्वि-
जातिभार्या स्त्रीभिस्तन्मात्रादिभिर्योजनीया । ननु—

तन्मात्रा तत्पितामहा तच्छ्वश्रूवा वा सपिण्डता ।

आसुरादिविवाहेषु विप्रानां योपितां स्मृता ॥

इति शातातपेन (१)विवाहविशेषेणैव तन्मात्रादिभिः सापिण्ड्यमुक्तं
तत्कर्तुं वर्णविशेषस्त्रीविषयत्वेन व्यवस्थोच्यते इत्यग्राह-नोद्वाहेति ।
उद्वाहभेदात्=विवाहविशेषात् । तन्मात्रादिभिः सापिण्ड्यमिति यो भेदः
स नेत्याह्निरसमतम् । उक्तं च स्मृत्यन्तरे—

ग्राहणी क्षत्रिया वैश्या योजनीया स्वभर्तृभिः ।

शूद्रा स्वभर्तृभिर्योज्या सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥ इति ।

युक्तं चैतत् । शूद्रस्य द्विजैः सह सपिण्डने द्विजानामपि शूद्रता-
पक्षिष्वप्याह । तदाह शङ्खः—

नीयते च सपिण्डत्वं येषां शूद्रः कुलोद्भवः ।

सर्वे शूद्रत्वमायान्ति यदि स्वर्गजितोऽपि ते (श० ४-११) इति ।

न चैवं शातातपीयवचनविरोधः तन्मात्रादिसापिण्ड्ये निमित्तान्तर-
बोधकत्वात् । तदुक्तं भवति—द्विजातिभार्यायाः शूद्रायाः तन्मात्रादि-

(१) घचनमिदं नास्ति स्मृ० स० शातातपस्मृतौ ।

भिः सापिण्ड्यं, तथा ब्राह्मण्यादीनामप्यासुरादिविवाहोदानां तन्मा-
त्रादिभिरेवेति । एतेन "स्त्रीभिरेव हि" (पट० श्लो० २९) इत्यत्र स्त्रीप-
दं पितामह्यादिपरम् ।

ब्राह्मादिषु विवाहेषु या तूदा कन्यका भवेत् ।

तस्याः सपिण्डीकरणं पितामह्या सहोदितम् ॥ (१)

इति यमस्मरणात्" इति व्याख्यानं निरस्तम् । शब्देऽकदोषापत्तेः ॥२९॥

सहगमनमृताया नवश्राद्धं सपिण्डनान्तं युगपत्समापयेत् इत्युक्तं,
इदानीमनुगमनमृताया विशेषमाह—

पृथक्चित्तिं समारोहेत्काचिद्ब्राह्मणी यदि ।

तस्या एव यथाकालं तत्सापिण्ड्यान्तमाचरेत् ॥ ३० ॥

पृथक्चित्तिमिति । अब्राह्मणी क्षत्रियादिजातीया ब्राह्मणादिभार्या पृ-
थक्चित्तिमारुह्य यदि म्रियते तदा तत्तज्जात्युक्तमेवाऽऽशौचकालमा-
दाय तत्तज्जात्युक्तमेवावयवपिण्डादिसपिण्डनान्तं कुर्यात् । यद्यप्यनुलो-
मजानां विभागात् प्राक्पैतृकमेवाशौचं, तथापि विभागवत्पितृमरण-
स्यापि मातृजातीयाऽऽशौचप्राप्तिनिमित्तत्वमभिप्रेत्योक्तं तस्या एव यथा-
कालमिति । यथावर्णमाशौचकालः प्रागुक्तः । प्रतिवर्णं पिण्डविशे-
षमाह पारस्करः—

ब्राह्मणे दश पिण्डाः स्युः क्षत्रिये द्वादश स्मृताः ।

वैश्ये पञ्चदश प्रोक्ताः शूद्रे त्रिंशत्प्रकार्तिताः ॥ इति ।

तथाऽस्थिसञ्चयनेऽपि विशेषमाह ब्रह्मपुराणम्—

कुर्मुस्तृतीये विप्रस्य चतुर्थे क्षत्रियस्य च ।

पञ्चमे वैश्यजातेस्तु शूद्रस्य दशमेऽहनि ॥

अस्मृतांतु सञ्चयः प्रेते क्रियते देशगौरवात् ॥ इति ।

नवश्राद्धेष्वपि विशेषो भविष्यपुराणे—

नव सप्त चिशां राक्षां नवश्राद्धाननुकृमात् ।

आद्यन्तयोर्वर्णयौस्तु पडित्याहुर्मनीषिणः । इति ।

तदेवं प्रतिवर्णमाशौचकालेऽवयवपिण्डादौ च मिथे सति क्षत्रि-
यादिजातीयब्राह्मणादिभार्याणां तत्तज्जात्युक्तमेव कालमादाय तज्जातीय-
कर्मजातमनुष्ठेयं, न पितृजात्युक्तकालादिकमादायेति निर्णयितोऽर्थः ।
एतेन सवर्णायाः पत्या सहैकचित्यारोहणं, असवर्णायाः पृथक्चित्या-
रोहणमेवेत्यपि ध्वनितम् । अभ्युपगतं च स्मृत्यर्थसारेणापि यथा शुद्ध-

(१) यचनामिदं नारित स्मृ० स० यमस्मृती ।

दत्तं पतिमादाय या म्रियते तस्या अप्याशौचपिण्डादिविधिः स्वकाल एव समापनीय इत्युक्तं न पत्याशौचपिण्डादिविधियत्तस्यः समापनं तस्याः । युद्धहतत्वाभावात् । (१) उक्तं च वृद्धशातातपेन—

युद्धे दत्तं पतिं धीरं यदि स्त्र्यनुगता तदा ।
आशौचं पिण्डयज्ञश्च कथं कार्यो भवेदिह ॥

इतिप्रश्नपूर्वकमुत्तरम्—

वर्ष्वा सहैव तां विप्राः स्वस्वकाले समापयेत् ॥ इति ।

स्वस्वकाल इत्यनेन युद्धहतस्य सद्यःशौचपितृयज्ञा समाप्यौ अनुगतायास्तु स्त्रियाः स्वज्जात्युक्तकालेनैवाऽऽशौचपिण्डयोः समापनमिति ॥ ३ ॥

ननु भर्त्रादिभिः स्त्रियाः सापिण्ड्ये तस्याः पार्वणं कैरसह कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह—

कृते पित्रादिसापिण्ड्ये मातुः श्राद्धं पृथग्विधौ ।

मृताहादौ तथा मातुः पितामहादिभिः क्रमात् ॥३१॥

कृतइति । मातुः सापिण्ड्ये पित्रादिभिः पित्रा पितामहा मातामहेन मातामहा वा कृते पृथग्विधिकर्तव्यतोपदेशो यस्मिंस्तादृशे मृताहादौ मृताहान्वष्टक्यबुद्धिगयासु मातुः श्राद्धं क्रमात्पितामहादिभिस्तथा आचरेदिति पूर्ववाक्यक्रियातिदेशः । (२) तदाह शातातपः—

मान्दीमुषेऽष्टकाभावे गयायां च क्षयेऽहनि ।

पितामहादिभिः सार्धं मातुः श्राद्धं समाचरेत् ॥ इति ।

मृताहादौ पृथग्विधिभिः स्मृत्यन्तरे—

अन्वष्टकासु वृद्धौ च गयायां च क्षयेऽहनि ।

मातुः श्राद्धं पृथक्कुर्यादन्यत्र पतिना सह ॥ इति ।

ततश्च येन केनाऽपि सापिण्ड्ये मातुः पार्वणं पितामहादिभिरेवेति तत्त्वम् । ननु एकमूर्तित्वात् पतिसापिण्डीकरणे कृते—

पत्नी पतिपितृणां तु तस्मादंशेषु भागिनी ।

(३) इति शातातपेन मातुर्मातामहसापिण्ड्ये तच्छ्राद्धमपि पितृभा-

(१) वचनमिदं नाम्नि स्मृ० स० वृ० शातातपस्मृतौ ।

(२) नास्तीदं वचनं स्मृ० स० शातातपस्मृतौ ।

(३) नास्तीदं वचनं स्मृ० स० शातातपस्मृतौ ।

अथप्रित्यमुक्तम् । तथा च मातृमातामहप्रमातामह इति पार्वणं भवतीति चेत् सत्यम्, तस्य पुत्रिकापुत्रविषयत्वात् । (१) तदाह र्वाधायनः—

आदिशेत्प्रथमे पिण्डे मातरं पुत्रिकासुतः ।

द्वितीये च पितुस्तस्यास्तृतीये च पितामहम् ॥ इति ।

ततश्च मातामहेन मातुः सपिण्डनमपि पुत्रिकापुत्रविषयमुपपन्नम् ।

जीवत्पिता पितामहा मातुः कुर्यात्सपिण्डनम् ।

प्रमीतपितृकः पित्रा सत्पित्रा पुत्रिकासुतः ॥

इतिस्मरणात् । सत्पित्रा=मातृपित्रेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

एवं मासाङ्गिक परिसमाप्य प्रकृतमनुसरन् विदेशस्थस्याशौच-
निर्णयमाह—

पित्रोर्मृतिश्रुतावन्तर्दशाहे शेषतः शुचिः ।

धवणादिदशाहान्तमिति यत्तदसम्मतम् ॥ ३२ ॥

पित्रोर्मृतीति । मातापित्रोर्मरणदिनाद्दशाहमध्ये मरणधवणे शेषैरेव वि-
वक्ष्यते । पुत्रः शुद्धः स्यात् । पित्रोरित्युपलक्षणम् । तेनाऽन्याऽऽशौचेऽपि
शेषेण शुद्धिः ।

विगतं तु विदेशस्थं शृणुयाद्योहानिर्दशम् ।

यच्छेषं दशरात्रस्य तायदेयाशुचिर्भवेत् ॥ (मनु०५-७५)

इतिमनुना सामान्येनाभिधानात् । विगतं मृतम् ।

अप्यदेशमृतं ज्ञातिं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।

अनिर्गते दशाहे तु शेषाहोभिर्विशुध्यति ॥

इतिवृहस्पतिना विशेषेण ज्ञातिर्दोषादानाच्च । अत्र विदेशशब्देन
यत्र स्थितेन प्रथमदिने सपिण्डमरणादि न ज्ञातुं शक्यते तादृशो देश
उच्यते । मृतिपदमपि जननमुपलक्षयति । “श्रुत्वा देशान्तरस्थे जन्मम-
रणे आशौचशेषेण शुचिः” इति विष्णुस्मरणात् । “अन्तर्दशाहे” इत्य-
मेन च दशाहानन्तरं सपिण्डजननश्रवणे नाऽऽशौचमिति ध्वनितम् ।

नाशुद्धिः प्रसवाऽऽशौचे व्यतीतेषु दिनेष्वपि । (२)

इतिदेवलस्मरणात् । पुत्रजन्मश्रवणे तु पितुरपिशेषेण सर्वदा
स्नानमस्त्येव ।

निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।

सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानवः ॥ (मनु०५-७७)

(१) वचनमिदं नास्ति स्मृ० स० र्वाधायनस्मृतौ ।

(२) वचनमिदं नास्ति स्मृ० स० देवलस्मृतौ ।

इतिमानवात् । दशाहयद्वं च स्वस्वाऽऽशौचकालोपलक्षणार्थम् ।
तेन क्षत्रियादीनामपि स्वाऽऽशौचशेषेणैव शुद्धिरिति । “प्रोपितश्चेत्प्रेया-
च्छ्रयणात्प्रभृतिकृतोदकाः । कालशेषं समासीरन्” इतिहारीतेन सामा-
न्याभिधानात् । अत्र केचित् “दशाहमभ्येऽपि धवणदिनमारभ्य
दशरात्रमाशौचं कार्यम् ।

पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः ।

श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी मयेत् ॥

इतिपैठीनासिना दशरात्रादिषहिर्भाषानादरेण सामान्यत एव अथ-
णदिनमारभ्य दशाहमभिधानात् । दशाहान्तः शेषदिनैरेव शुद्ध्यभिधा-
नादिवं दशाहयहिर्भाषविषयमर्थत एव सिद्धमिति न वाच्यम् । अन्यदेश-
मृतं ज्ञातिमित्युपक्रम्य शेषाहोमिविशुध्यति इत्यभिदधता बृहस्पतिना
शेषदिनशुद्धेर्ज्ञातिविषयत्वपोधनात् । अत्र य पितराविति विशेषोपादा-
नात् । ततश्च दशाहान्तर्वाहिर्वा पित्रोर्मरणदिनमारभ्यैव दशाहम् । ज्ञातीनां
तु दशाहान्तः भवणे शेषाहोभिरेवेति । तदुक्तं विद्यादाशेन “केचित् प्रा-
हुर्दशाहं पतिरेव” इत्याहुः । तन्निरस्यति—धवणादीति ।

असमीपे पितुः प्रेतं श्रुत्वा देशान्तरे सुतः ।

तिलमिधोदकं कृत्वा तच्छेषेण विशुध्यति ॥ (१)

इतिशातातपेन दशाहान्तः पित्रोरपि मरणधवणे शेषाहोभिरेव
शुद्ध्यभिधानात् ॥ ३२ ॥

कस्तर्हि धवणादिदशाहान्तपक्षस्य विषय इत्यत आह—

धवणादिदशाहान्तं वहिस्तु श्रवणे मतम् ।

पित्रोर्विषय एवेदमथाऽन्यविषयेऽन्यथा ॥ ३३ ॥

धवणादीति । मरणधवणदिनमारभ्य दशाहान्तमाशौचं दशाहापा-
शौचकालाद्वहिरेव धवण इति पुर्याचार्याणां मतम् । इदमपि पित्रोरेव
विषये नान्यविषये ।

दशरात्रे व्यतीते तु तथा चैवीर्ष्यदेहिकम् ।

पुत्रः कुर्यादशौचं तु दशरात्रमिति स्थितिः ॥ (२)

इतिशातातपस्मरणात् । अत्रासमीप इति पूर्ववाक्यात्पितृपद-
मनुपपद्यते । तस्य तदुत्तरवाक्यात् । अनेन सामान्यतः प्रवृत्तमपि पैठी-

(१) यचनमिदं नास्ति स्मृ० स० शातातपस्मृतौ ।

(२) यचनामिदं नास्ति स्मृ० स० शातातपस्मृतौ । ,

नसिवाक्यं स्वविषये व्यवस्थापितम् । तर्ह्यन्याविषये कथमित्यत आह-
अथेति । अधिकारान्तरार्थोऽयंशब्दः ।

अन्येषां मातापितृव्यतिरिक्तानां आशौचकालाद्विद्विर्मरणध्वजेऽ-
न्यथैव । धक्ष्यमाणो निर्णय इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

तमेवाह—

मासत्रये त्रिरात्रं स्यात्पण्मासात्पक्षिणी भवेत् ।

अहस्तु नवमादर्वागूर्ध्वं स्नानेन शुध्यति ॥ ३४ ॥

मासत्रय इति । दशाहादाशौचकालान्तरं मासत्रयं यावत्सपिण्ड-
मरणध्वजे त्रिरात्रमाशौचम् । तत ऊर्ध्वं पण्मासपर्यन्तं पक्षिणी । आ-
गामिवर्तमानाद्युक्ता निशा, रात्रिद्वयमध्यमतमद्वयम् । दिवा ध्वजे तद-
द्वयन्तरा रात्रिपर्यन्तमुवाहः । रात्रौ ध्वजे सा रात्रिपर्यन्तगृहोरात्र इति-
द्वयद्वयः । ततो नवममासान्ताद्वर्गगृहोरात्रं, ततः संवत्सरसमाप्तिपर्यन्तं
स्नानेनैव शुद्धिरिति । तदाह वृद्धवशिष्टः—मासत्रय इत्यादि । अत्र स्ना-
नं स्पष्टवचनितमुद्धकदानं मत्प्राक्षिपति । संवत्सरानन्तरमपि स्नातो-
द्धकदाने भवतः । तदाह तुः सुमन्तुवास्तव्यस्यौ—

संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वापो विद्युभ्यति ।

सर्वेषां वत्सरे पूर्णे प्रेते दत्तोदकं शुचिः ॥ इति ।

स्पृष्ट्वा स्नात्वेत्यर्थः । अभ्युपगतं घृतद्विहानेऽथर्वविद्वेष्वराभ्याम् ।
प्रदीपस्तु—

अतिक्रान्ते दशाहे तु त्रिरात्रमशुचिर्मवेत् । (मनु० ५-७६)

इतिमनुस्मरणात्, “श्रुत्वा चोर्द्धं दशम्याः पक्षिणी” (गी० १४-१८)
इति गौतमस्मरणात् “उर्द्धं दशाहाङ्गुलैकरात्रम्” (व० ४२९) इति वाशि-
ष्ठाक्य त्रिरात्रं, पक्षिणी, एकरात्रं चेति त्रयोऽपि पक्षाः “समं स्यादशु-
चत्वात्” इति न्यायेन त्रैधा विभक्ते यपे आद्यमासचतुष्टये त्रिरात्रं द्विती-
ये पक्षिणी तृतीयेऽहोरात्रमिति व्यवस्थाप्या इत्याह । “तत्रमासत्रय”
इतिवृद्धवशिष्टवाक्यात्, (१) “आत्रिपक्षात्रिशत्रं स्यात्” इति ।

तत्र त्रिरात्रमाशौचं भवेत्संवत्सराऽन्ततः ॥

ऊर्ध्वं संवत्सराधौ तु धूयते चेन्मृतः स्वकैः ।

भवेदेकाहमेवात्र तच्च सन्यासिनां न तु ॥ (२)

इतिदेवलवाक्यात् च कालविशेषेणाशौचविशेषावगमात् ।

(१) नास्तीदं यजनं स्मृ० स० पृ० वशिष्टस्मृतौ ।

(२) यजनमिदं नास्ति स्मृ० स० देवलस्मृतौ ।

“समं स्यात्” इति न्यायाऽनवकाशेनोक्तविमाणासम्भवात् । एतेन “आ-
द्यमासपट्के त्रिरात्रं, द्वितीये मासपट्के त्वद्द्विंशतिभागेन अशुतविशे-
पयो. पक्षिण्यहोरात्रयो” “समम्” इतिन्यायेनाऽऽद्यमासत्रये पक्षिणी,
द्वितीयमासत्रयेऽहोरात्रम्” इतिफलपत्रक्याख्याऽपि नाभिहितमलमत ।
तस्मादेषां सामान्यवाक्यानां विशेषवाक्येन मासत्रय इत्यादिनोपसंहार-
एव ज्यायानिति ॥ ३४ ॥

“अन्यविषयेऽन्यथा” (पट्ट० ३३) इत्यनेन प्रतिज्ञातं निर्णय विशेष-
मुपसंहरति—

— श्वातिमृत्यौ यदाशौचं दशाहास्तु बहिः श्रुतौ ।

एकदेश इदं प्रोक्तं स्नात्वा देशान्तरे शुचिः ॥ ३५ ॥

श्वातीति । दशाहाद्वहिः स्वस्थाऽऽशौचकालादुपरि श्वातीनां मातापि-
तृष्यतिरिक्तानां मृत्यौ श्रुत यन्मासत्रये त्रिरात्रमित्यार्षाच्चमुक्तं तदिद-
मेकदेशे पक्ष्यमाणदेशान्तरलक्षणरहिते देशे प्रोक्तमाचार्यैः । तदाह
बृहस्पतिः—

सन्निधानेऽशौचमिदं शाय सम्परिकीर्तिम् । इति ।

इदमित्यनेन “मासत्रये त्रिरात्रम्” (पट्ट० ३४) इत्यादेः परामर्शः ।
देशान्तरलक्षणरहितो देशः सन्निधानमात्र उच्यते । प्रदीपस्तु—“यत्राऽऽ-
शौचदिन एव क्षायते तत्सन्निधानम् । यत्र तु तद्दिने न क्षायते स दूरदेशः”
इत्याह । पक्ष्यमाणलक्षणे देशान्तरे तु सपिण्डानामाशौचकालान्तरं श्वा-
तिमृत्युध्रुवणे मासत्रयादयामपि स्नानमात्रेण शुद्धिः । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—
देशान्तरमृगं श्रुत्वा श्लीये वैधानसे यतौ ।

मृते स्नानेन शुध्यन्ति गर्भस्त्राये च गोत्रिणः ॥ इति ।

बृहस्पतिरपि—

दूरदेशमृते जाते सद्यःशौचमुदाहृतम् ।

इति प्राञ्जः ।

यस्तुतस्तु देशान्तरमृती कालविशेषेणाऽऽशौचविशेषमाह पराशर —

देशान्तरगतः कश्चित्सगोत्रः म्रियते यदि ।

न त्रिरात्रमहोरात्रं सद्यः स्नान्वा शुनिर्मयेन (परा० ३-११) इति

अस्यार्थः—सगोत्रसपिण्डः पक्ष्यमाणलक्षणे देशान्तरे गतो गति
यदि ध्रुयते, मृतः ध्रुयते इति यावत् । तदा दशाहानन्तरं त्रिरात्रं याव-
त्त्रिरात्रम् । तदूर्ध्वं पणमासं यावत्पक्षिणी । सा च पणरात्रमभ्यसिधताऽ-
दत्तं, एकादिनमभ्यस्थितरात्रिद्वयं चोपलभ्यते । तदूर्ध्वमावर्षमहोरात्रम् ।

तदूर्ध्वं सद्यः स्नानेन शुद्धिस्तत्सपिण्डानां भवति । तदाह बृहद्विष्णुः—

अर्वाप् त्रिपक्षात्रिनिशं पण्मासाद्य दिवानिशम् ।

अहः सम्बत्सरादर्वाग्देशान्तरमृते सति ॥ इति ।

दिवानिशं=पक्षिणी । देवलोऽपि—

आत्रिपक्षात्रिरात्रं स्यात्पण्मासात्पक्षिणी ततः ।

परमेकाहमात्रपादूर्ध्वं स्नानेन शुध्यति ॥ इति ।

स्नानमुदकदानमप्याक्षिपतीत्युक्तं प्राक् । यस्तु—‘देशान्तरमृतौ स्नानमित्युक्तम्’ तद्वर्पादूर्ध्वमपि घटत इत्यविरोधः ॥ ३५ ॥

“मासत्रये त्रिरात्रं स्यात्” (पड० ३४) “स्नात्वा देशान्तरे शुचिः” ।

(पड० ३५) इत्युभयोरपि पितृविषये अपवादमाह—

देशकालादिभेदेऽपि मातापित्रोर्मृतिश्रुतौ ।

श्रवणादिदशाहान्तं निर्दशत्वं इति स्थितिः ॥ ३६ ॥

देशकालादीति । देशभेदे महानद्यादिना । कालभेदे मासत्रयादिना । आदिपदात्मेतत्कार्यनिवृत्तायपि । मातापित्रोर्मृतिश्रुतौ श्रवणदिनाह्वाहान्तमाशौचम् । परन्तु निर्दशत्वे । दशरात्राद्याशौचकालातिक्रम इत्यर्थः । पूर्वं श्रवणादिदशाहान्तपक्षस्याऽऽशौचकालान्तरविषयत्वमुक्तम्, अत्र तु देशकालभेदग्राहाऽऽशौचापवादेन श्रवणादिदशाहान्तपक्षाभिधानमिति न पौनरुक्त्यम् । तदाह छातावपः—

असमीपे पितुः प्रेतं श्रुत्वा देशान्तरे सुतः ।

तिलमिश्रोदकं कृत्वा तच्छेषेण विशुध्यति ॥

दशरात्रे व्यतीते तु तथा चैवौर्ध्वदेहिकम् ।

पुनः कुर्यादशौचं तु दशरात्रमिति स्थितिः ॥

पैटिनासिरपि—

पितरौ चेन्मृतौ स्थातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः ।

श्रुत्वा तद्दिनमारुह्य दशाहं घृतकीं भवेत् ॥

स्मृत्यन्तरेपि—

महागुरुनिपाते तु जार्द्रवस्त्रोषवीतिना ।

अतीतेभ्येऽपि कर्तव्यं प्रेतकार्यं यथाविधि ॥ इति ।

प्रेतकार्यं=पिण्डाशौचादि । पित्रोरित्युपलक्षणम् । तेन दम्पत्योः स यणोत्तमवर्णसपत्न्योश्चेति द्रष्टव्यम् । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

सम्बत्सरे व्यतिक्रान्ते सवर्णस्त्रीमृतिश्रुतौ ।

मर्तुः सम्पूर्णमाशौचं सपत्न्योश्च परस्परम् ॥ इति ।

स्मृत्यर्थसारेऽपि—“स्त्रीपुरुषयोः परस्परं त्वेवम् । सयणोत्तमवर्ण-
सपत्न्योश्चैवम्” इति ॥३६॥

इदानीं देशान्तरलक्षणमाह—

भाषाभेदो महानद्या व्यवधानमयाऽद्रिणा ॥

त्रिंशद्योजनदूरं वा प्रत्येकं देशभेदकाः ॥ ३७ ॥

भाषाभेद इति । भाषा लौकिकाः शब्दास्तेषां भेदो वैलक्षण्यम् ।
महानदी समुद्रगा तथा व्यवधानम्, अद्रिणा वा व्यवधानम्, त्रिंशद्यो-
जनदूरस्य चेत्येवं प्रत्येक देशभेदकाः । तदाह गृहस्पतिः—

महानद्यन्तरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः ।

पात्रो यत्र विभिद्यन्ते तद्देशान्तरमुच्यते ॥ इति ।

पौलस्त्यलक्षणं स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्—

तिर्यग्यथोदराण्यष्टावृत्तौ वा मन्दिरखयः ।

प्रमाणमङ्गलस्योक्तं विवर्तित्वांश्चाङ्गुलः ॥

वितस्तेस्त्रिगुणोऽस्तिस्तरमात्किप्पुस्ततो धनुः ।

धनुःसहस्रे द्वे कोशौ योजनं तच्चतुष्टयम् ॥ इति ।

याशब्दापक्षान्तरं सूचयति । तथा च गृहस्पतिः—

देशान्तरं यदन्येके पण्डितोऽयमयतम् ।

चात्यारिश्वाद्दन्त्यस्ये त्रिंशदेके तथैव च ॥ इति ।

क्वचिदुक्तलक्षणसर्वेऽप्यपवादमाह स एव—

देशनामनदीमंदाधिकृतोऽपि भवेद्यदि ।

तत्तु देशान्तरं प्रोक्तं स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥ इति ।

इषाभिप्रेतं सिद्धान्तमाह—

दशरात्रेण वा घाता यत्र न धूयतेऽथवा ॥ इति ।

अत्र केचित् “महानद्यन्तरम्” (पृष्ठम्) इत्यादिनं विवक्ष्यः । पाक्य-
भेदात् । किं तु समुच्चयः ।

या स्याद्विकल्पोपमयोरेषार्थे च समुच्चये ।

इति कोशदर्शनात् । तेन महानदीगिरिवाच्यां भेदे देशभेदः । तेषां
च व्यवस्था । विभिन्नवधाने त्रिंशद्योजनाभ्यान्तर एव, द्वाभ्यां त्रिंशदुपरि,
एकेन चात्यारिश्वादुपरि, त्रितयाऽभावे पण्डितोऽयमन्तरं देशान्तरम्”
इत्याहुः । तेषां मूलाऽमाप एव कल्पनामूलमुन्मूलवर्तीत्युपेक्षणीयाः ॥३७॥

सापक्षे मातरि विशेषमाह—

मातुः सपत्न्या वृत्तायां यावत्संवत्सरं ग्रहम् ।

एवमौरसपुत्रे स्यादुपनीतो यदि त्वसौ ॥ ३८ ॥

मातुः सपत्न्यामिति । मातुः सपत्न्यां=सापक्षमातरि । वृत्तायां प्रमी-
तायाम् । यावत्संवत्सरं संवत्सरमभिमन्याप्य त्रिरात्रमाशौचं भवति ।
यावत्संवत्सरमिति वदता संवत्सरानन्तरमाशौचान्तरं ध्वनितम् ।

तदुक्तं धर्मप्रवृत्तौ—

सापक्षमात्मरणे दशाहाश्च बहिः श्रुते ।

प्रथमेऽब्दे त्रिरात्रं स्याद्वितीये चाऽथ पक्षिणी ॥ इति ।

तदेतद्देशान्तरविषयं, प्रथमात् । समानदेशध्वने त्वन्वत्सन्तरमपि
त्रिरात्रमाशौचम् ।

तदाह वक्षः—

पितृसपत्न्यामपेक्षायां मातृवर्जं द्विजोक्तम् ।

संवत्सरे व्यतीतेऽपि त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ इति ।

यथा इदमपुत्रसापक्षमातृविषयमस्तु—

पितृसपत्न्यामपेक्षायामपुत्रायां कथञ्चन ।

संवत्सरे व्यतीतेऽपि त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥

इति धर्मप्रवृत्तिस्मरणात् । अत्राऽपिशब्देनार्थांश्च संवत्सरं त्रिरात्रम-
र्थसिद्धमेवेति ध्वनितम् । तदेव यावत्संवत्सरमित्यनेन सूत्रे स्पष्टीकृत-
मिति न विरोधः । हीनवर्णायामपि सापक्षमातरि त्रिरात्रमेवाह स्मृत्यर्थ-
सारः—“देशान्तरे कालान्तरे च हीनवर्णाया मातुः सपत्न्या मरणे पुत्रस्य
त्रिरात्रम्” इति । हीनवर्णसपत्नीमरणे इत्येतदेयातिविशति “हीनवर्णसप-
त्नीषु कैयम्” इति । उक्ताऽऽशीत्यमन्यत्राप्यतिदिशति—भीरसे इति । औ-
रसपुत्रे देशान्तरे प्रमीते संवत्सरादन्तर्यदिवा श्रुते पित्रोरेवं त्रिरात्रमेव ।

पितुः पत्न्यां प्रमीतायामौरसे तनये तथा ।

इति ब्राह्मपुत्राणात् । तथा=त्रिरात्रम् । औरसपदोपादानादनौरसानां
वृत्तकादीनामदोषाद्यमेवेति मन्वते ।

तदाह याज्ञवल्क्यः—

अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्थगतास्तु च । (या० ३-२५) इति ।

यदौराश्रमित्यनुयमेने । एतस्यासहिषाने । मन्त्रिधाने तु त्रिरात्रं य-
व्यति । पूर्वोक्ताऽतिप्रान्ताऽऽशीचक्षेपमाह—उपनीत इति । असी विदेश-
सूतो यदुपनीतः स्यात्तदेयातिप्रान्ताऽऽशीचं भवति नान्यथा । तुश-

ध्वेनाऽऽव्ययहितपुत्रपरामर्शं विच्छिद्य सर्वनाम्ना अदसा बुद्धिरस्यस्य
चिदेशस्थस्यैव परामर्शात् । तच्चाऽतिक्रान्ताशोच सर्ववर्णसाधारणम् ।

तदाह व्याघ्रपादः—

तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च ।

उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवाऽतिकालजम् ॥ इति ।

अस्यार्थं—ययोनिमित्तमाशौचं “मादन्तजन्मनः” सद्यः” (पट० ४१)
इति वक्ष्यमाणमतिक्रान्ताशौचं “मासत्रये शिराग्रम्” (पट० ३४) इति च
सर्ववर्णसाधारणम् । उपनीते तु स्वस्यजात्याऽऽशौचं दशाहादि । स्त्री-
शूद्रयोस्तूपनयनभाषाद्विवाहाद्येव । “क्रांशूक्षाणां विवाहादुभयम्” इति
स्मृत्यर्थसारात् । अपापरं विशेषं वक्तव्यमग्रे वक्ष्यामः ॥ ३८ ॥

एव प्रसक्ताऽनुप्रसक्तं परिसमाप्य “उपनीतो यदित्यसी” (पट०
३८) इत्यनेन स्मृत्यन्तरप्रक्रान्तमनुपनीतयालाशौचमव्याह—

अथ त्वनुपनीतश्चेन्निर्दशो स्नानतः शुचिः ।

सदशो शेषतः शुद्धिर्निर्दशे त्वथ कथ्यते ॥ ३९ ॥

अथेति । अथेत्यतिक्रान्ताऽऽशौचप्रकरणयिच्छेदः । प्रक्रान्तयाला-
ऽऽशौचविशेषवचनार्थस्तु शब्दः । निर्दशो दशम्योऽहोरात्रेभ्य इति निर्द-
शः तस्मिन्निर्दशे दशरात्रातिरिक्तकालेऽनुपनीतश्चेन्नैति तदा सपिण्डवर्गः
स्नानतः शुद्धो भवति । एवं च प्राह नामकरणाज्ज्ञेयम् । “प्राह नाम-
कारणात्सद्यः शुद्धिः” इति शब्दास्मरणात् । दशम्योऽहोरात्रेभ्यः सह
वर्तेत इति सदशः तस्मिन् सदशो दशाहान्तर्गतकाले शिशुप्रयाणे
शेषेरेव दिषत् शुद्धिः । पूर्वं “छिन्ननामे” (पट० १५) इत्यनेन श्रुति-
निमित्तमाशौचमुपपादितम् । “श्रुतिमग्ये” (पट० १६) इत्यनेन तु
शयनिमित्ताऽऽशौचाऽभावे उपपादितः सपिण्डानाम् । अत्र तु शेषेण
शुद्ध्यभिधानम् । विशेषरिति न यौनयत्यम् । तदाह व्याघ्रपादः—

अन्तर्दशाहे जातस्य शिशोर्निष्क्रमणं यदा ।

पुतकेनैव शुद्धिः स्यात्पित्रोः शातातपोऽग्रधीत् ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि—“अन्तर्दशाहोपरमस्य यत्पित्रादिनामाशौचं तत् पु-
तकाहोमि” इति । गच्छतीति शेषः । अथेत्यभिवाचान्तरम् ॥ ३९ ॥

पूर्वं दशाहाऽनन्तरं नामकरणात्प्राणं सपिण्डानां शिशुपरमाऽशौ-
चमुक्तम् । इदानीं दशाहानन्तरमेव पित्रोऽप्युपनयनं शिशुपरमाशौचं

कथ्यते । एवं प्रतिज्ञाय तदेवाह—

यत्रोपनयनात्पूर्वं पुत्रः प्रेतत्वमृच्छति ।

आशौचं त्रिदिनं तत्र मातापित्रोः समं तदा ॥४०॥

यत्रोपनयनादिति । दशाहाऽनन्तरमुपनयनात् प्राक् यत्र यस्मिन्देशे पुत्रः प्रेतत्वमृच्छति मरणं प्राप्नोति तत्र तस्मिन्नेव देशे मातापित्रोस्त्रिरा-
श्रमाशौचं तदा भवति ।

पाळानां जातदन्तानां त्रिराश्राद्भुजिरिष्यते ।

इतिकल्पस्मरणात् ।

वैजिकादभिसम्बन्धादनुरन्ध्यादयं व्यवहृतम् । (मनु० ५-६३)

इति जनकत्वोपाधिना त्रिराश्रस्मरणाच्च । यस्तु पारस्करेण—“अद्वि-
षये प्रेते मातापित्रोराशौचं शौचमेवेतरेषामेकरात्रं त्रिरात्रं वा” (पा० गृ०
२०-१, २, ३) इत्युक्तं तदपि मातापित्रोस्त्रिराश्रमस्येषामेकरात्रं ततोऽप्यस्येषां
सगोत्राणां शौचमेवेति व्याख्येयम् । गुणवद्गुणवन्मातापितृविषयमिति
प्राच्याः । मदनस्तु “नामकरणाऽनन्तरं पित्रोस्त्रिरात्रम्” इत्याह । तथि-
न्यम् । दशाहाऽनन्तरं प्राक् नामकरणाद्योराशौचान्तरास्मरणात् ।
न च सप्तशौचम् । वैजिकसम्बन्धस्य तत्राप्यविशेषात् । एतेन “नामकर-
णात्प्राक् तयोस्त्रिरात्रम्” इत्यमृतव्याख्याऽपि निरस्ता । नामकरणाऽनन्तरं
तयोराशौचान्तरास्मरणात् । तस्माद्दशाहानन्तरमोपनयनात् पित्रोस्त्रि-
राश्रमविशेषेणेति । यत्र तत्र शब्दोपात्तदेशीयविधानेनाऽतिशयान्तमनुप-
नीताशौचं नेति ध्वनितम् । उक्तं चेत्तद्व्यस्तात् “उपनीतो यदि त्यसौ”
(पट्ट० ३८) इति ।

उपनीते ॥ विषमं तस्मिन्नेवाऽतिकालजम् ।

इतिव्याघ्रपादस्मरणात् । इदं चाशौचं समं सर्ववर्णसाधारणमित्यर्थः ।

अविशेषेण वर्णानमर्षाक् संस्कारकर्मणा ।

त्रिराश्रात् भवेच्छुद्धिः कन्यास्यहा विधीयते ॥

इत्यङ्गिरास्मरणात् ।

यथा दाहचौलयोः सदसद्भावयोः सममेव पित्रोर्न तद्वत्तो विशेष
इत्यर्थः ॥ ४० ॥

“मातापित्रोः समम्” (पट्ट० ४०) इत्यनेन सूचितं सपिण्डानामाशी-
पपेलक्षण्यामाह—

आदन्तनन्मनः सद्य आर्चौलार्चनिकी स्मृता ।

त्रिराश्रमुपनीतेः प्रागिति भेदस्तु गोत्रिणाम् ॥ ४१ ॥

आदन्तेति । दन्तोत्पत्तेः प्राक् शिशौ प्रेते गोत्रिणां सपिण्डानां सद्यः स्नानमात्रेण शुद्धिः । इदं च दाहाऽभावे । “अजातदन्ते घाले प्रेते सद्य एव । न स्यादग्निसंस्कारो नोदकक्रिया” इति विष्णुस्मरणात् । दाहे त्व-
होरात्रम् । “एकाहो दन्तजन्मनः प्राक्” इति स्मृत्यन्तरात् ।

अजातदन्ते तनये शिशौ गर्भज्युतं तथा ।

सपिण्डानां तु सर्वेषामहोरात्रमशीचकम् ॥

इतियमस्मरणाच्च । यदप्यत्र दाहो न श्रूयते तथाऽप्यदाहे विष्णुना सद्य एवेत्यभिधानादिदं दाहविषयमर्थत एव सिद्धमेवेति ।

यत्तु पराशरेण—

दन्तजातेऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते ।

अग्निसंस्करणे तेषां विरात्रमशुचिर्भवत् ॥ (परा० १-१७)

इत्युक्तं, तत् “अनुजातोऽजातदन्तः कृतचूडश्चेत्स तिष्ठति तस्याग्नि-
संस्कारे विरात्रम्” इति स्मृत्येयम् ।

यत्पुनर्मनुना—

ऊनाद्विधार्थिकं प्रेतं निदग्धुर्यान्धवा बहिः ।

अलंकृत्य शुचौ भूमावस्थिसञ्जयनाहते ॥ (मनु० ५-६८)

नाह्य कार्याऽग्निसंस्कारो नापि कार्यादकक्रिया ।

अरण्ये काष्ठवत्पक्वा क्षिपेयुस्त्रयहमेव तु ॥ (मनु० ५-६९)

इत्यनेनाऽग्निसंस्काराऽभावे निपननपक्षेऽपि विरात्रमुक्तम् । यद्य
प्राज्ञेऽपि—

अनतीतद्विषर्पं तु मृतं भूमौ निधापयेत् ।

विरात्रं वाग्धवानां तु तस्याशीचं च सर्वशः ॥

इत्युक्तं, तस्मात्तापितृविषयम् । “वैजिकादाभि” (मनु० ५-६१) इति-
वाक्यात् । वाग्धवपदं ॥ मातापितृपरमेव । ‘शयनिपननकारिसपिण्डादि
पयम्’ इति सर्वशनाशयणः । यत्तु विज्ञानेद्वारेणास्य प्रथमवर्षकृतचौल-
विषयत्वमुक्तं तच्चिन्त्यम् । कृतचौलस्य दाहादिनियमेन निपनना-
सम्भवात् । तदाह लौगाक्षिः—

तूर्णीमेवोदकं कुर्यात्तूर्णीं संस्कारमेव च ।

सर्वेषां कृतचूडानामन्यत्राषिच्छया द्वयम् ॥ इति ।

किं च ‘प्रातायां भूमौ परित्यज्य’ इति, स्वयमेव पूर्वं विधरणात् ।
ये तु प्रथमवर्षरूपचूडाकालाऽतिक्रमे द्वितीयवर्षान्ते यावदिदमवतिष्ठते ।

निवृत्तचूडकालान्तु विरात्राच्छुद्धिरिष्यते । (मनु० ५-६७)

इति मनुस्मरणात् । चूडाकालत्वं च प्रथमवर्षस्य हेतव्योक्तम् ।

चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।

प्रथमोऽन्धे तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥ (मनु० २-३५)

इत्याहुः, तेषां "निवृत्तचूडकानाम्" (मनु० ५-६७) इत्यत्र रेफापह-
वेन पाठान्तरं परिकल्प्य व्यवस्थापयतामतीव धर्मपक्षपातित्वमवगम्यते ।
मूलपाठस्तु "चूणामकृतचूडानामशुद्धिर्नैशिकी स्मृता" इति पूर्वादिनाकृत-
चूडाशौचमुक्त्वा "निवृत्तचूडकानाम्" (मनु० ५-६७) इत्युत्तरादेन कृत-
चूडाऽऽशौचकथनेनैव स्पष्टीकृतः । अन्यथा "निवृत्तचूडकानाम्" इत्य-
नेनाकृतचूडाशौचकथने पूर्वादेन पौनरुक्त्यं दुष्परिहरमेवत्यलं परमर्मे-
कादनेनेति । वन्तोत्पत्तेरनन्तरमाचूडाकरणच्छिशौ प्रेते सपिण्डानां नै-
शिकी=निशपा=अहोरात्रेण जायत इति नैशिकी शुद्धिः स्मृता पूर्वः । अत्र
प्रकरणेऽहःपदं रात्रिपदं वा अहोरात्रपरमेव । तथा च विष्णुः—
"दन्तजाते-
ऽप्येकतचूडे त्वहोरात्रेण शुद्धिः" इति । दन्तजाते जातदन्ते इत्यर्थः ।
आदिताग्न्यादिषात्पूर्वनिपातः । मयुरवि—

चूणामकृतचूडानामशुद्धिर्नैशिकी स्मृता (मनु० ५-६७) इति ।

एतदपि दादाभावे । दाहे तु विरात्रम् । तदाहाद्विराः—

पचप्यकृतचूडो वै जातदन्तस्तु संस्थितः ।

दाहयित्वा तथाऽप्यन्तमाशौचं व्यहमाधरेत् ॥ इति ।

। ब्रह्मपुराणेऽपि—

अनर्तीतद्विषयस्तु प्रेतो यत्रापि वपते ।

आशौचं घान्धयानां तु विरात्रं तत्र विद्यते ॥ इति ।

चौलानन्तरं उपनयनात्प्राक् विरात्रमाशौचम् ।

निवृत्तचूडकानां तु विरात्राच्छुद्धिरित्यते । (मनु० ५-६७)

इति मनुस्मरणात् । यत्तु "ऊनद्विषयं प्रेते गर्भपतने वा सपिण्डानां वि-
रात्रम्" (यशो० ४-२८) इति यशस्त्यवचनम् । तत् "प्रथमवर्षेऽतचौलविष-
यम्" इति विश्वानेश्वरः । "जातदन्तस्याग्निसंस्कारविषयम्" इति माघशा-
स्त्रार्थः । अयमशौचमेन्द्रे योगिण्यां सपिण्डात्मम् । नुसज्ज्देः जालयादौच-
यैलक्षण्याव्यवस्थापनार्थः । अत्र केचित् "आदन्तजन्मशब्देन दन्तोत्पत्ति-
कालो लक्ष्यते । स च सप्तममासरूपः । "दन्तजन्म सप्तमे मासि" इत्यु-
पनिषद्भाष्यात् । पर्यं चूडाशब्देऽपि तृतीयवर्षरूपस्य काललक्षकः ।
"तृतीये वर्षे चौलम्" (आश्व० १-१७) इति वचनात् । तथोपनयनश-
ब्दोऽप्युपनयनकालोपलक्षकः । स च पञ्चवर्षानन्तरकालरूपः ।

द्विजन्मनामयं कालरत्याणां तु पडाद्विषयः ।

इति भाष्यात् । संस्कारपरत्वे तेषामकृतचूडस्य विरात्रस्मरणम्,

नुपनीतस्य आत्याशौचस्मरणं च विरुध्येत । यथा—
यद्यप्यकृतचूडो वै जातदन्तस्तु संस्मृतः ।
दाहयित्वा तथाऽप्येनमाशौचं व्यवहमाचरेत् ॥

इत्यङ्गिरसा

विप्रे न्यूनत्रिवर्षे तु मृते शुद्धिस्तु नैशिकी ।

इत्यनेन न्यूनत्रिवर्षस्य नैशिकी शुद्धिमभिधाय त्रिवर्षानन्तरं त्रिरात्राभिधानात् । पञ्चवर्षानन्तरं “स्वजात्युक्तमतः परम्” इति ग्राह्ये बाधप्रशेषाच्च । तस्मात् कालोपलक्षका एवैते शब्दाः इत्याहुः । तत्र । मुण्यार्धे बाधकाभावात्, कालोपलक्षकत्वे प्रमाणाभावाच्च । न च संस्काराणां देशकालकुलधर्मादिदिशेनानियतत्वाभियता-
शौचावधित्वासम्भव एव मानमिति वाच्यम् । नालच्छेदनामकरण-
योरपि तथात्वेन कालोपलक्षकत्वापातात् । न चास्तु तथेति वा-
च्यम् । नालच्छेदे नियतकालविशेषाभावेनोपलक्षणासम्भवात् । किं
च नामकरणे दशद्वादशदिनानां, चूडाकरणे प्रथमाद्वितीयतृतीय-
कुलक्रमागतवर्षाणाम्, उपनयने स्वतमाष्टमकुलक्रमागतवर्षाणां वैकल्पि-
कानां कथमुपलक्षणम् अनियतत्वात् ? । यदि संस्काराद्वादेऽपलक्षि-
तानामनियतानामपि तत्कालानां नियताशौचावधित्वं, तद्वन्नियतानां
संस्कारणामेव शब्दशक्युपस्थितानामाशौचावधित्वमस्तु लाघवात्,
प्रथमोपस्थितत्वाच्च । नन्वेवं तृतीयवर्षानन्तरमकृतचूडस्यापि त्रिरात्रा-
भिधानं पञ्चवर्षानन्तरमनुपनीतस्यापि आत्याशौचविधानं च विरुध्यते
तत्र संस्काराभावादिनि चेन्न । अकृतचूडेऽपि त्रिवर्षे त्रिरात्राभिधानस्य
वाचनिकत्वात् । कालोपलक्षकत्वे तु प्रथमवर्षानन्तरमपि त्रिरात्रमुच्ये-
त । पञ्चवर्षानन्तरमनुपेतस्य आत्याशौचविधानाभावात् । कस्तर्हि “इत्य-
जात्युक्तमतः परम्” इत्यस्यार्थः ? उच्यते ।

विप्रो हानुपनीतस्तु राजा चैवाऽधनुर्महः ।

अगृहीतप्रतोदस्तु वैश्यः शूद्रस्तववस्त्रयुक् ॥

अपते यत्र तत्र स्यादाशौचं व्यवहमेव हि ।

इत्यनेन विप्रादीनामुपनयनादिभ्यः प्राक् त्रिरात्राशौचमभिधाय
कियत्कालमेवामनुपनीतत्वादिकामेत्याकाङ्क्षायां प्रसङ्गेन

“द्विजस्य नामयं कालस्त्रयाणां तु पञ्चाब्दिकः ॥

पञ्चाब्दिकस्तु शूदाणाम्”

इत्यनेनाऽनुपनीतत्वादिकालमभिधाय “स्वजात्युक्तमतः परम्” इ-

त्यनेनोपनयनाद्यनन्तरं जात्याशौचमुच्यते इति तस्यार्थः । युक्तस्या-
यम् । सप्तमवर्षस्य गर्माष्टमत्वेनोपनयनकालत्वं, ततः प्रागनुपनीत-
त्वमिति । एवं धनुःप्रतोदग्रहणेऽपि व्याख्येयम् ।

सप्तमे चाष्टमे वर्षे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

धनुःप्रतोदग्रहणे तत्र राजविशोः क्रमात् ॥

इति ज्योतिःशास्त्रस्मरणात् । तस्माद्विप्रस्योपनयनानन्तरं स्ववृत्त्यु-
पजीविभ्योः क्षत्रियवैश्ययोर्धनुःप्रतोदग्रहणानन्तरं, वृत्पन्तरोपजीवि-
नोस्तु उपनयनानन्तरं वा जात्याशौचमिति । शूद्रस्य तु “अनूढमार्यः
शूद्रस्तु” (पृ० ६४) इत्येतद्व्याख्याने एव विशेषं वक्ष्याम इत्यलमिति वि-
स्तरेणेति ॥ ४१ ॥

शौलानन्तरमुपनीतेः प्राक् त्रिरात्रमित्युक्तम् । यदा तु कुलधर्माऽनु-
रोधेनोपनयनात्प्राक् शौलं न कृतं तदा कथमित्यत आह—

शौलं न क्रियते यस्य स्वकाले तन्मृतावपि ।

चतुर्थे वर्षमारभ्य शौलाभावे ऽपहं समम् ॥ ४२ ॥

शौलमिति । यस्य शिशोः स्वकाले तृतीयेऽध्वे शौलं न कृतं तस्या
ऽपि चतुर्थवर्षप्रभृतिमरणे त्रिरात्रमाशौचम् । तदाहाङ्गिराः—

यद्यप्युत्तचूडे वै जातश्नस्तु संस्थितः

दाद्विषित्वा तथाऽप्येनमाशौचं ऽपहमाचरेत् ॥ इति ॥

चतुर्थे वर्षमारभ्येति यदा प्रथमद्वितीयवर्षयोश्चौलकालत्वेऽपि न
तदूर्ध्वमकृतचूडस्य त्रिरात्रमिति ध्वनितम् । एतेन स्वकालशब्देनाऽपि
तृतीयवर्षमेवोक्तं भवति ।

“शौलं न क्रियते” इत्यनेनैव शौलाभावेऽप्यगते पुनश्चौलाभापयद्म-
कृतचूडस्यापि परंप्रयानन्तरं दादादिनियमबोधनाय । अत एव मनु-
नात्रिवर्षस्य कर्तव्या याग्यवैदिकक्रिया ।

जातश्नस्तस्य वा कुर्यान्नाग्निं वाऽपि कृते सति ॥ (मनु० ५-७०)

इति ध्यातिरेकमुखेनाह । उदकक्रियेति दादोपलक्षणम् । तच्च समं
सर्ववर्णसाधारणम् ।

अपिशोषेण यर्णानामर्षाक् संस्कारकर्मणः ।

त्रिरात्रात्तु मघेऽनुदिः कन्यास्यहा विधीयते ॥

श्याङ्गिरस स्मरणात् ॥ ४२ ॥

अकृतचूडे "आदन्तजन्म" (पङ् ० ४१) इत्यादिनाऽऽशौचमुक्तम् ।
इदानीं कृतचूडेऽप्याह—

द्वितीये प्रथमे वाक्ये चौलं यदि कृतं भवेत् ।

चौलप्रभृति सर्वेषां गोत्रिणां त्रिदिनं समम् ॥ ४३ ॥

द्वितीय इति । प्रथमे द्वितीये वाऽप्ये यस्य चौलं कृतं तन्मरणे चौ-
लप्रभृति सर्वेषां गोत्रिणां सपिण्डानां त्रिराश्रमाशौचम् । तदुक्तं पङ्-
त्रिशप्तते—

यद्यप्यजातदन्तः स्यात्कृतचूडस्तु संस्थितः ।

तदाऽपि दाहाप्येदेन उपहं चाशौचमाचरेत् ॥ इति ।

प्रथमद्वितीयवर्षयोस्तु चूडाकालत्वं यममाह—ततः संवत्सरे पूर्णे(?)

चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।

प्रथमेऽप्ये तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥ (मनु० २-३५) ॥

इति मनुस्मरणात् । त्रिदिनमिति दाहस्याप्युपलक्षणम् । अत एव
लौगाक्षिः—

तृणीमेवोदकं कुर्वाण्स्पर्शां संस्कारमेव च ।

सर्वेषां कृतचूडानामभ्यग्रापीच्छया ह्ययम् । इति ॥

यत्तु (?) तुलाहरेण "प्रथमेऽप्ये कृतचूडस्याग्निसंस्कारपक्षे त्रिरात्रं प-
क्षान्तरे त्वेकाहः" इत्युक्तं, तद्विचिन्त्यम् । लौगाक्षिणा कृतचूडस्य नित्यव-
ध्निसंस्कारविधानेन विकल्पाऽसम्भवात् । विकल्पप्रतिपादकवाक्या-
न्तरस्य स्वयमनुज्ञावनाच्च । तदपि समं=सर्वेसाधारणमित्यर्थः ॥४३॥

यद्यं पुमपरयाशौचमुक्त्वा स्वपत्न्याशौचमाह—

अथ पुत्रीति त्रैव मातापित्रोस्त्यहं सदा ।

अवस्थामेदमाश्रित्य गोत्रिणामभ्यया स्मृतम् ॥ ४४ ॥

अथपुत्रीति । अयेति पुमपत्न्याशौचप्रकरणविच्छेदे । स्वपत्न्याशौ-
चाधिकारो वा । एवं यद्योपनयनात्पूर्वपुत्रमृतौ तद्योपनयनस्थानीयाद्वि-
वादात्पूर्वं पुत्र्या अपि मृती सदा=दशाहानन्तरं कालविशेषाऽनादरेण
वाग्दत्ताग्रागूर्वे वा संस्कारविशेषानादरेण च चौलं सत्यसति च मा-
तापित्रोश्चिरात्रमाशौचं भवति ।

तदाह कार्णाजिनिः—

प्रसाप्रसासु योषित्सु संस्कृताऽसंस्कृतासु च ।

मातापित्रोश्चिरात्वं स्यादितरेषां यथाविधि । इति ॥

प्रत्ताऽप्रत्तासु वाग्दत्ताऽवाग्दत्तासु, संस्कृताऽसंस्कृतासु कृतचौ-
लाऽकृतचौलासु सदेति सामान्य निर्देशेऽपि त्रिरात्रविधानं जातदन्ता-
विषयम् । अजातदन्तासु त्वेकरात्रम् । "अजातदन्तासु पित्रोरंकरात्रम्"
इति शङ्खस्मृत्यात् । यदा तु सममिति पाठस्तदा सर्ववर्णसाधा-
रणमिति तस्यार्थः । यत्तु माधवाचार्यैः कार्णार्णजिनिवचने संस्कृताऽ
संस्कृतापदे विधादिताऽर्वचदितापरत्वेनाभिप्रेत्य "संस्कृतामरणे
पित्रोस्त्रिरात्रं स्वगृहमरणविषयम् "संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौचं विवृणु-
क्ष तत्प्रसयमरणे चेत्पितृगृहे स्यातां तदैकरात्र त्रिरात्रं वा" इति विष्णु
वाक्याऽनुरोधात्" इति व्याख्यातं, तद्विगतम् । प्रत्ताऽप्रत्तापदाभ्यामूदा-
हृतार्थाभ्यां पौनरुक्त्यापातात् । अथ वाग्दत्ताऽवाग्दत्तार्थत्वं तयोस्तथापि
प्रत्तासंस्कृताशब्दयोः पौनरुक्त्यऽपरिहायात् । तथा हि—प्रत्तापदेन वाग्दा-
नानन्तरा विधादप्राप्तकालीनाऽप्यस्योच्यते । असंस्कृतापदेनापि सैव न
वाग्दानप्राप्तकालीना । तस्या अप्रत्तापदेनाक्तत्वात् । किं च एकैवैव का-
र्णार्णजिनिवाक्येन प्रत्ताऽप्रत्तासंस्कृतानां स्वपरगृहसाधारण्येन मरणे
पित्रोस्त्रिरात्रं विधेयं, संस्कृतायाः पुनर्विष्णुवाक्यानुरोधात्स्वगृहमरणे
पित्रोस्त्रिरात्रमिति विधिर्वैषम्यं स्यात् । यथा चानुमास्येषु "उपात्र वष-
न्ति" इत्यनेन वाक्येन प्रथमोत्तमयोः पर्यणोः "न वैश्वदेव उत्तरवेदिमुपवष-
न्ति न शुनास्तीरीये" इति प्रतिषेधमपेक्ष्य पाक्षिकी उत्तरवेदिर्विधेया । म-
ध्यमयोश्च वरुणप्रवाससत्ताकमेधपर्यणोऽनित्यश्चित्रिधेयेत्यलं बहुना । तर्हि
सपिण्डानां कथमित्यत आह—गोत्रिणामिति । गोत्रिणां यक्ष्यमाणतत्त-
णानां सपिण्डानामवस्थाभेदं वयोऽवस्थाविशेषमाश्रित्य । अन्यथा=अवस्था-
माणमाशौचं स्मृतं पूर्वम् । तदुक्तम्—"इतरेषां यथाविधि" इति ॥४४॥

तदेव विवृणोति—

आर्चालकरणात्सद्यस्तदूर्ध्वमहरेव तु ।

चतुर्थं वर्षमारभ्य चौलाभावऽप्यहः समयम् ॥ ४५ ॥

आर्चालकरणादिति । दशाहानन्तरमाचौलकरणाद्यवच्छेदाकरणं
सद्यः=स्नानमात्रेण शुद्धिः ।

सप्तद्वयां तु कम्पाणां, सद्यः शौचं विधीयते ।

एतत्पदस्तम्बस्मरणात् । तस्माच्छेदाकरणादूर्ध्वं वादानात्प्राग् अहः
अहोरात्रम् । "प्राग्वादानावेकाहः" इति मर्यादस्मरणात् । "मान्ययोदि-
विपादेषु वाग्दानाऽभावाद्यिपादे एकाहः" इति प्रवृत्तिः । यदि कथं चित्
शौचयर्थं चौलं न कृतं तदा चौलाभावेऽपि चतुर्थं वर्षमारभ्याहोरात्रम् ।

चौलाभायेऽप्याविवाहाद्भोगिणामहरेयं तु ।

इति स्मरणात् । वाग्दानानन्तरमापरिणयनात्त्रिरात्रम् । तदाह मरीचिः—“दत्तानां प्राक् परिणयनात् इयदम्” इति । तदेतद्वाम्दानानन्तरं त्रिरात्रमाशौचं पक्षद्वयेऽपि समानम् । तदाह मनुः—

स्त्रीणामसंस्कृतानां तु व्यवहाच्छुध्यन्ति वाग्धवाः ।

यथोक्तेनैव कल्पेन शुध्यन्ति तु सनाभयः ॥ (मनु० ५-७१) इति ।

असंस्कृतानां वाग्दानानन्तरमनूदानाम् । वाग्धवाः पतिसापिण्डाः । सनाभयः पितृसापिण्डाः । यथोक्तेनैव कल्पेन त्रिरात्रेण । तदेतत्स्पष्टमाह मरीचिः—

वारिपूर्वं प्रदत्ताऽपि या नैव प्रतिपादिता ।

असंस्कृता तु सा ज्ञेया त्रिरात्रमुभयोः स्मृतयः ॥ इति ।

प्रदत्ताऽपि वाग्दत्ताऽपि वारिपूर्वं न प्रतिपादितेऽप्युक्तयः । उभयोः पितृपतिपक्षयोः परिणीतानां तु पत्न्युरेव स्वजात्युक्तमाशौचं जननमरणयोरिति । तदेतत्सर्वं सङ्कलितं ब्रह्मपुराणे—

भाजन्मनस्तु चौलाभं कन्या यदि विपद्यते ।

सद्यःशौचं भवेत्तत्र सर्ववर्णेषु निस्पृशः ॥

ततो वाग्दानपयेन्तं वापदेकाहमेव हि ।

ततः परं प्रवृद्धायां त्रिरात्रमिति निश्चयः ॥

वाक्प्रदाने कृते तत्र श्रेयं चोभयतस्त्वयदम् ।

पितुर्वरस्य च ततो दत्तानां भर्तुरेव हि ॥

स्वजात्युक्तमशौचं स्यान्मृतके जातके तथा ॥ इति ॥ ४५ ॥

कन्यामरणे सापिण्डानामाशौचमुक्तं तस्य कदाचिदपवादमाह—

कन्याशौचं विवाहोर्द्धं पितृगोत्रे न विद्यते ।

विवाहात्प्राप्तु सापिण्ड्यं निपूरयमिति स्थितिः ॥ ४६ ॥

कन्याशौचमिति । विवाहानन्तरं कन्यायाः प्रसवमरणवाराशौचं पितृसापिण्डेषु नास्ति । तदाह विष्णुः—“स्त्रीणां विवाहः संस्कारः । संस्कृतास्तु स्त्रीषु नाऽशौचं पितृपक्षे” । इति । शब्दालङ्कितानि—
“ऊढायां गोत्रतः पिण्डाऽशौचघोर्निवृत्तिः” इति शब्दोक्तः । पितृगोत्रादित्यर्थः । विवाहोर्द्धं पितृषु कन्याशौचं नास्तीत्युक्तम् । तत्र कन्यासापिण्ड्ये सामपुरूप्यप्राप्तौ विशेषमाह—विवाहादिति । विवाहात्पूर्वमाशौचे कन्यासापिण्ड्यं त्रिपुर्यं त्रिपुर्यप्यापि इति स्थितिः पूर्वयाम् । तदाह वाशिष्ठः—“अप्रदानां स्त्रीणां त्रिपुर्या विशायते”

(वाशि० ४-१७) इति । विवाहात्प्रागितिषदता विवाहे सासगौरवमेव सापिण्ड्यमिति दर्शितम् । अत एव कूर्मपुराणे—

अप्रदानां तु नारीणां सापिण्ड्यं सासगौरवम् ॥

प्रदानां मर्त्यसापिण्ड्यमेवमाह प्रजापतिः ॥ इति ॥

एतच्च सवर्णानाम् ।

सपिण्डता कन्यानां सवर्णानां त्रिपौरुषी ॥

इतिमह्यपुराणात् । असवर्णानां तु वक्ष्यति । त्रिपुरुषानन्तरं कन्यामरणे समानोदकाशौचमेवेति ॥ ४६ ॥

इतिश्रीधर्माधिकारिरामपण्डितात्मजननन्दपण्डितापरनामक-

विनायकपण्डितकृतायां पदशीतिविवृतौ शुद्धि-

चन्द्रिकायां सगौत्राशौचप्रकरणम् ॥

पञ्च सगोत्राऽऽशौचमुक्त्वाऽसगोत्राशौचं विवक्षुरनूदकन्याऽशौच-
निर्णयप्रसङ्गेनोपदिष्टमूदकन्याऽऽशौचं तावदाह—

यत्र तद्वाहिता कन्या पितुर्गृहे प्रमीयते ।

पित्रोस्त्रिदिनमन्येषां चाह इत्येक ऊचिरे ॥ ४७ ॥

यत्र तद्वाहितेति । उद्वाहिता पुत्री पितुर्गृहे स्थिता सती यत्र तु यत्र क्वचिद्गृहाङ्गणनदीतीरादौ म्रियते तद्वा पित्रोस्त्रिरात्रम् । अन्येषां सपिण्डानामदोरात्रमाशौचम् । एके मह्यपुराणाऽनुयायिनो वदन्ति । तदुक्तं मह्यपुराणे—

गृहे मृतासु दत्तासु कन्यकासु इयहं पितुः ।

दत्ता नारी पितुर्गृहे म्रियते म्रियतेऽथ वा ॥

तद्वन्धुवर्गस्तथेकेन श्रुष्यन्ते जनकस्त्रिभिः ॥ इति ।

अत्र पितृजनकपदे जनन्या अन्धुपलक्षके । कूर्मपुराणेऽपि—

पितुर्गृहे स्थिता नारी यदा कापि प्रमीयते ।

विवाहानन्तरं पित्रोस्त्रिरात्रमिति निश्चयः ॥

इति स्मरणात् । यन्मध्यः सपिण्डा उक्तलक्षणाः पितृगृहवासिनः पितृन्यादयो विधदिताः न स्मरन्तः । तेषां गृहे विरात्रस्य, अन्यत्र पक्षिण्या-
श्च दक्ष्यमाणत्वात् । विष्णुसंहिता—“संस्तुतासु स्त्र्योऽपि नाऽऽशौचं पितृप-
दे । तत्रप्रसवमरणे चेत्पितृगृहे स्थातां तर्ह्यकरात्रं विरात्रं वा” इति ।
पितृगृहे कन्याप्रसवमरणयोर्वैन्धूनामेकरात्रं पित्रोस्त्रिरात्रमिति व्यवस्था ।
एक इत्यनेन प्रसवे एकरात्रं मरणे विरात्रमिति मतान्तरमपि विष्णुदा-
स्ये यथासंख्यन्यायेन सम्भवतीति सूचितम् । तच्च निरस्तमेव प्राक् ।

यत्र तु यत्र कापीत्यनेन पितृप्रधानगृहमिश्रस्थले इत्युक्तम् । "पृथक्स्था-
ने व्ययस्थिते" इति ब्रह्मपुराणव्याख्यशेषात् । गृहान्तरमरणे तु स्मृ-
त्यर्थसारे—“गृहान्तरमरणे पित्रोरेव विरात्रम्” इति । एवकारेण तत्र
यन्धूनामाशौचनिवृत्तिः । भ्रातॄणां पक्षिणी । प्रधानगृहमरणे तु पित्रोः
सम्पूर्णमेव । “स्वमशौचं तरेत्सम्यक्” इति तस्यैव शेषात् ।
तत्र भ्रातॄणां विरात्रं यन्धूनामेकरात्रमिति । तदयं निर्गलितोऽं-
शः—पितुरप्रधानगृहे कन्यामरणे पित्रोः तद्गृहवासिनां भ्रातॄणां च
विरात्रम् । तत्र स्थाने पितृव्यादीनामहोरात्रमेव । स्वगृहमरणे पित्रोऽजि-
रात्रं भ्रातॄणां पक्षिणी । अन्येषां न किञ्चित् । प्रधानगृहमरणे तु पित्रोः
सम्पूर्णं, भ्रातॄणां विरात्रम्, अन्येषामहोरात्रमिति । अनूढायाः रजोदर्श-
नामन्तरं पितुर्गृहे मरणे तु पित्रोर्वाज्जीविमाशौचम् । तदाह शङ्खः—

पितृवेदमति या नारी रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

तस्यां मृतायां नाशौचं कदाचिदपि शाम्यति ॥ (शङ्ख० १५-८) इति ।

शूद्रकन्याप्रसवमरणयोर्विशोषोऽग्निपुराणे—

शूद्रायाः प्रसवे गेहे शूद्राया मरणे तथा ।

भाण्डानि तु परित्यज्य इयहाबुदकतः शुचिः । इति ॥ ४७ ॥

एवं स्वगृहे पुत्रीमरणाऽऽशौचमुक्त्याऽन्यत्र तन्मृता तावदाह—

पितृगेहादतोऽन्यत्र यदि पुत्री प्रमीयते ॥

पक्षिणी तत्र पित्रोः स्यान्नान्येषामिति निश्चयः ॥ ४८ ॥

पितृगेहादिति । अतः प्रधानादप्रधानाच्च । पितृगेहात् अन्यत्र=भ-
र्त्रादिगृहे इति यावत् । यदि पुत्री=ऊढा कन्या । प्रमीयते तत्र तदा पित्रोः
पक्षिणी आमाभिधसंमानाऽहर्युक्ता निशा शुद्धितेतुः स्यात् । अन्येषां
भा. एतत्पुत्रादिभ्यतिरिक्तानां पितृव्यादीनां नाऽऽशौचमिति निश्चयः
शास्त्रज्ञानाम् । तदाह पुलस्त्यः—

सद्यस्त्वप्रौढकन्यायां वासराच्छुद्धिरिष्यते ।

प्रदत्तायां विरात्रेण दत्तायां पक्षिणी भवेत् ॥ इति ।

प्रदत्तायां प्रक्रान्तवाग्दानायाश्च । दत्तायामूढायामित्यर्थः । धर्मप्र-
दीपेऽपि—

सौदर्यायाः सुतायाश्च ऊढायाः पक्षिणी भवेत् । इति ।

स्मृत्यर्थसारस्तु प्रामान्तरमरणे पक्षिणीमाह । एतेन “संस्कृ-
तास्तु स्त्रीषु नाऽशौचं पितृपक्षे” इति विष्णुस्मरणात्, “ऊढायां
गोत्रतः पिण्डाऽऽशौचयोर्निवृत्तिः” इति शङ्खनिरूपितस्मरणाच्च ऊढास्तु

कन्यासु मृतासु पित्रादीनां नाऽऽशौचमिति हारलताधिवरण-
मसंवरणमेवेत्युपक्षेणीयम् । चाक्षयद्वयस्याऽपि पितृपक्षाशौचाभा-
वप्रतिपादकत्वेऽपि पित्रोराशौचाभावाप्रतिपादकत्वाभावात् । तथात्वे
पुलस्त्यादिवचोविरोधापातात् । किं च पितृपक्षाऽऽशौचाभावबो-
धकस्य जात्याशौचाभावबोधकत्वं चाक्षयम् । अन्यथा भ्रातृतत्पुत्रादीनां
भगिनीपितृपक्षादिमरणनिमित्ताऽऽशौचप्रातेपादकवचनविरोधः स्यात् ।
तस्माद्विशेषवचनाऽभावे आशौचाऽभावबोधकमिदमिति न विरोधः ।
तेन विवाहाः प्राक् पित्रोस्त्रिरात्रम् । ऊर्ध्वं तु वैदिकसम्बन्धेन त्रिरात्रे
प्रातेऽप्यनेन पक्षिणी विधीयते इति सर्वं सुस्थम् ॥ ४८ ॥

एवं पुत्रीमृतौ पित्रोराशौचमुक्त्वा इदानीं पितृमरणे पुण्या आशौ-
चमाह-

पुण्या गेहेऽयऽवाऽन्यत्र प्रमीतौ पितरौ यदि ॥

पुण्यास्त्रिदिनमाशौचं दशाहाऽभ्यन्तरे भवेत् ॥ ४९ ॥

पुण्या इति । पुण्याः कन्याया गेहे । गधवेत्यन्वास्थायाम् । अन्यत्र
पुत्रीगृहाद्यत्र काऽपि । यदि पितरौ प्रमीतौ तदा ऊढाया अपि पुण्या-
त्रिरात्रमाशौचं स्यात् । तदाह वृद्धमनुः-

पित्रोरुपरमे क्वाणामूढानां तु कथं भवेत् ।

त्रिरात्रमैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान् वमः ॥ इति ।

अनेन स्वपरगृहसाधारण्येन त्रिरात्रे प्रातेऽपि पुनः पुत्रीगेह इत्युपा-
दानं स्वगृहमरणस्याऽप्याशौचनिमित्तत्वात् निमित्तद्वये वैमिश्रिकादृ-
च्छिदाङ्गानिरासाय । निमित्तार्थं चास्य ।

गृहे यस्य मृतः काश्चिदसपिण्डः कथंचन ।

तस्याऽप्यशौचं विज्ञेयं त्रिरात्रे नात्र संशयः ॥

शयङ्गिरसा स्पष्टोक्तम् । ततश्च स्वगृहमरणपितृमरणयोरसङ्की-
र्णयोरपि निमित्तयोरशौचं सङ्करन्यायेन समानकालेनैव शुद्धिरिति
पुत्रपितुं सहनिर्देशः । एवं च दशाहाऽभ्यन्तरे दशाहायाशौचकाल-
मभ्ये भवेत् । ऊर्ध्वं पुनः पक्षिष्येय ।

दशाहाऽनन्तरं पुत्री पक्षिण्याशौचमात्मयेत् ।

इतिमाह्वात् । पितराधित्यत्र मातृपदेन जननी विपक्षिता । साप-
त्नमाक्षरि तु पक्षिष्येय ।

मातुः सपत्न्यां तुल्यायामनुल्यायामदो भवेत् ।

इति तर्कयोत्तरार्थात् । तुल्या सपत्न्या । अनुल्या असपत्न्या ॥ ४९ ॥

इदानीं भगिनीस्थगृहे भ्रातृमरणे भगिन्या आशौचमाह—

भगिनीनिलये भ्राता मृतश्चेन्मृतकं तदा ॥

भगिन्यास्त्रिदिनं मोक्तं न तत्स्याद्भगिनीपतेः ॥ ५० ॥

भगिनीनिलय इति । भगिनीनिलये भगिनीमात्रस्वामिके गृहे भ्राता चेन्मृतः तदा मृतकं मरणनिमित्तमाशौचं भगिन्यास्त्रिरात्रं मोक्तं पूर्वम् । तदाद्वाहिराः—

गृहे यस्य मृतः काश्चिदमपिण्डः कथञ्चन ॥

तस्याऽप्यशौचं विज्ञेयं त्रिरात्रं मात्र संशयः ॥ इति ।

यद्यसपिण्डस्यापि स्वगृहमरणे त्रिरात्राऽऽशौचं तर्हि प्रत्यासन्नमरणे सुतरां तादृशपिनोरूपने । इदमेव स्पष्टीकृतमाचार्यैः । ‘भगिनीपतेः पुनः तत्रिरात्राऽऽशौचं न स्यात् । गृहस्थाभ्यामावासान्, आशौचस्य च तत्प्रयुक्तत्वात् । किं तु एकावासतानिमित्ता शालंकादिसम्बन्धिनः पक्षिणी “असपिण्डे योनिसम्बन्धे सहाध्यायिनि च” (गी० १४-१९) इति गौतमवचनात् । योनिसम्बन्धाः इवथूश्चशुभ्रशालकमगिनीपति-जामातृमागिनीपतृपुत्र्यस्यमातृपुत्रस्येयादयः । एतेषामेकावासमरणे पक्षिणी । स्वगृहमरणे तु त्रिरात्रम् । अन्येषां तु स्वगृहमरणे एकरात्रमेव । “असपिण्डे स्ववेदमपि मृते-एकरात्रम्” इतिविष्णुवचनात् । अन्यत्र शालकमरणे तु एकरात्रमेव । “इवशुभ्रश्चधूदशुभ्रसहाध्यायिनिश्च-यतीतेभ्येकरात्रेण” इति विष्णुस्मरणात् । इवशुभ्रः=शालकः । यत्तु—

शालके नमृते चैव सद्यः स्नानेन शुच्यति ।

इति घृष्टमनुवचनं तदनुपनीतदेशान्तरस्थव्यवहितसवर्णशालक-विषयमिति । एतेन ‘शालकतत्सुनयोः सविधावेव सद्यः शुद्धिः’ इति मा-ध्वोक्तमपि स्वीदादृतविष्णुवचनाऽप्रतिसम्बन्धनिवन्धनमिति मन्तव्यम् । तदेतत्त्रिरात्रं प्रधानगृहमरणे । गृहान्तरे तु विष्णुकमेकरात्रमेव । तद्वयं सङ्कलितोऽर्थः—भगिनीमात्रस्वामिकगृहे भ्रातृमरणे भगिन्यास्त्रिरात्रम् । भगिनीपतेस्त्वेकावासतानिवन्धना पक्षिणी । उभयस्वामिके तु प्रधानगृहे उभयोरपि त्रिरात्रम् । अप्रधानगृहे तुभयोरप्येकाहः । अन्यत्र शालक-मरणे त्वेकाहः । अनुपनीतचिदेशस्थव्यवहितसवर्णेषु शालकेषु सद्य इति । अन्यत्र भ्रातृमरणे भगिन्या वक्ष्यामि ॥ ५० ॥

उक्तमर्थं भगिनीमरणेऽप्यतिदिशति—

एवं भ्रातृगृहे यत्र भगिनी चेद्विपद्यते ॥

भ्रातृस्त्रिरात्रमाशौचं भ्रातृपत्न्यास्तु नैव तत् ॥ ५१ ॥

एवमिति । भ्रातृस्वामिके गृहे स्थिता सती यत्र काऽपि भगिनी
ऊढा चेत्प्रमोयते तदा एवम् । एवंशब्दार्थं चिहृणाति-भ्रातुरिति । भ्रा-
तुस्त्रिदिनमाशौचम् । पूर्वोक्ताङ्गिरोवचनात् । भ्रातृपत्न्याः पुनस्त्रिरात्रं न
भवति । किं तु विष्णुकर्मकरात्रमेव ॥ ५१ ॥

एवं भ्रातृभगिन्योरन्योऽन्यगृहभरणे आशौचमुपस्था, इदानीमन्यत्र
भरणे तदाह—

अथाऽन्यत्र मृतो भ्राता भगिनी वा विपद्यते ॥

भगिन्याः पक्षिणी तत्र भ्रातृश्चाशौचमिष्यते ॥ ५२ ॥

अथेति । अथेतिप्रतिज्ञान्तरम् । भगिनीगृहादन्यत्र भ्रातृविपत्तौ भ्रा-
तृगृहोऽन्यत्र वा भगिनीविपत्तौ तत्र तस्मिन्मित्रमाशौचं भगिन्याः भ्रातुश्च
पक्षिणी इष्यते पूर्वैः । तदाह प्रत्युपराणम्—

परस्परमृतौ भ्रातृभगिन्योः पक्षिणी भवेत् ।

मातुलाशौचघत्पुत्र्याः पितृत्वाशौचमिष्यते(?) ॥

तथा च—

स्वशुरयोर्भगिन्यां च मातुलाभ्यां च मातुले ।

पित्रोः स्वसदि तद्वच्च पक्षिणी क्षपयेन्निशाम् ॥ इति ।

धर्मप्रदीपेऽपि—

सौदर्षायाः सुतायाश्च ऊढायाः पक्षिणी भवेत् ॥ इति ।

यस्तु—

भगिन्यां संस्मृतायां च भ्रातृयैषि च संस्कृते ।

मित्रे जामातरि मेते दौहित्रे भगिनीसुते ॥

शालके तत्सुते चैव सद्यः क्षात्रेण शुच्यति ।

इति गृहभानवं भ्रातृभगिन्योरन्योऽन्यं तंघाशौचाऽभिधानं तद्देशा-
न्तरस्थतापदान्नाश्रादिविषयत्वेन । (?) संस्थिते इति पाठे असंस्कृतविषय-
त्वेन संस्कृते इति पाठे असंस्कृतविषयत्वेन वा व्यवस्थापनीयम् ॥ ५३ ॥

उक्तमर्थमन्तराऽप्यतिदिशति—

एवं पित्रोर्भगिन्यौ ये ये पितामहयोस्तथा ॥

ये मातामहयोश्चैव भगिन्यौ तत्प्रजाश्च याः ॥ ५३ ॥

मातुलाः स्वस्य पित्रोश्च पत्न्यर्थैर्वा प्रजाश्च याः ॥

मातर्येति सर्वेषु पक्षिणी स्वगृहे ऽवहम् ॥ ५४ ॥

एवमिति । पित्रोर्भगिन्योर्मातृभगिनी पितृभगिनी च तयोर्मृतौ
पक्षिणी शुद्धिहेतुः ।

पित्रोः स्वसरि तद्वच्च पक्षिणीं क्षपयोन्नेशाम् ।

इतिवृहन्मानवात् । एतच्चान्यत्र मृतो । स्ववृहन्मृतौ तु त्रिरात्रम् ।
तदाह प्रचेता.--

मातृप्यसामातुलयोः श्वश्रूश्चशुरयोर्गुंरौ ।

मृते चार्त्विजि वाज्ये च त्रिरात्रेण विशुज्यति ॥ इति ।

मातृप्यसति पितृप्यसुरूपपक्ष्ण सम्बन्धसाम्यात् । यद्यप्यनयोर्वा-
क्ययोग्यहविशयो न श्रूयत तथाऽपि सन्निकर्षाधिक्येनाऽऽशौचाधिक्य-
यशनां प्रराधपक्षः स्ववृहन्मरणविषयत्वेन व्यवस्थापनीयः इत्याचार्या-
णामाशयः एवमग्रेऽपि ह्यम् । तथा पितामहयो = पितामहीपितामहयोः
ये भगिन्यौ पितुः पितृप्यसा पितुर्मातृप्यसा चेति तयोरपि मरणे पक्षि-
णी शुद्धिहेतुः । स्ववृहन्मृतौ तु इवहम् । यद्यप्यत्राहव्योपपादकं यद्यन-
नोपलभामहे तथाऽपि पितृप्यसूनां पितुः पितृप्यसूद्वारण सम्बन्धित्यात्
तदाशौचाभावे तत्पुत्राणामप्याशौचाऽनुपपत्तरथसिद्धमेव तदाशौचमा-
चार्यैः स्वर्णीकृतम् । अत एव दन्धुत्रयस्य “पितुः पितृप्यसुः पुत्रा”
इत्यादिना तद्वारैव सम्बन्धित्यमाविष्कृतम् । (?) तथाऽप्यापितामह
भगिन्योरपि पितामहद्वारेणैव सम्बन्धित्याच्चदाशौचमप्यर्थात्सिद्धमन्वेति
पृथक् प्रोक्तम् । तच्च पौत्राणां सपिण्डतयैव प्राप्तम् । अमात तु पौत्री-
णाम्, तदर्थं तु ब्रह्मपुराणीयं वाक्यं प्रवृत्तम्--

यथा मातामहाजीर्णं दौहित्रीणां विधीयते ।

सम्बन्धसाम्यात्पौत्रीणां तत्पितामहयोरपि ॥ इति ।

अनेन च पौत्रीमरणेऽपि दौहित्रीमरणवदेवाऽऽशौचमुक्तं भवति ।
सम्बन्धसाम्यादितिहेतुप-यासात् । अनेन “ये मातामहयोश्चैव” इति
“मातुलाः स्वस्य पित्रोश्च” इत्यपि व्याख्यातम् । मातामही अमातामहश्च
मातामहौ तयोर्बे भगिन्यौ=मातुः पितृप्यसा मातुर्मातृप्यसा च । तन्म-
रणेऽपि पक्षिणी शुद्धिहेतुः । स्ववृहन्मरणे तु इवहम् । याश्च तत्प्रजाः
तासां=पित्रोः, पितामहयोः, मातामहयोश्च भगिनीनाम् । प्रजा = अप-
त्यानि आत्मवन्धवः पितृवन्धवः मातृवन्धवश्चेति यावत् । यथोक्तम्--

आत्मपितृप्यसुः पुत्रा आत्ममातृप्यसु सुताः ।

आत्ममातुलपुत्राश्च निधाय आत्मपितृप्यसा-॥

पितुः पितृप्यसु पुत्राः पितुर्मातृप्यसु सुताः ।

पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृवन्धवाः ॥

मातुः पितृप्यसु पुत्रा मातुर्मातृप्यसु सुताः ।

मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृवन्धवाः ॥ इति ।

अथ पुत्रपदमपत्योपलक्षणम् । पुत्राश्च पुत्र्यश्च पुत्रां इत्येकशेषात् ।
इदमेवाभिधेयत्वाच्चार्थः प्रजापदं प्रयुक्तम् । एतेषु मृतेषु पक्षिणी शुद्धि-
हेतुः । तदाह मनुः—

मातुले पक्षिणी रात्रिं शिष्यास्मिन्वान्वेषे च । (मनु० ५-८१ इति
यत्तु—

समानोदकानां ज्यहं गोश्रजानामहः स्मृतम् ।

मातृपन्धौ शुरौ मित्रे मण्डलाऽधिपतौ तथा ॥

इति जायालेन मातृपन्धुशब्दोपलक्षितपन्धुव्येऽपि तथाशब्दपरा-
मृष्टमेकरात्रमुक्तम्, यच्च विज्ञानेऽवरेण मातुलपदोपलक्षितपन्धुव्ये-
ऽप्येकरात्रमुक्तम्, तदेषान्तरस्थाधिपयं, सापक्षादधिपयं पतृपन्धुस्य-
दधिपयं च इति । (१) मृतीयपैतृपन्धुस्येव्यादीनां तिसृणां तृतीयगोत्रस्य-
न्धेन द्वितीयगोत्रस्यन्ध्यापैतृपन्धुस्येव्यादेर्विप्रकृत्यात् । स्वपृष्टमृती तु
ऽवष्टम् । तदाह मनुः—

सप्तपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य वन्धुवत् ।

विशुद्ध्यति विरात्रेण मातुरातांश्च वान्धवान् ॥ (मनु० ५-१०१ इति ।

मातृपन्धवान् । चकारादात्मपितृव्यान्धवयोर्महणम् । आताम् मि-
त्राणि । “सप्तपिण्डं निर्हृत्य विरात्रम्” इत्यनेनैव सर्वप्राप्तौ पुनर्मातृवा-
न्धवमहणं स्वपृष्टमरणादिप्रत्यासत्त्यन्तरेऽपि विरात्रमापणाय” इति
मेधातिथिः । स्वस्य मातुलाः=माता सोदरा भ्रातरः । तन्मरणेऽपि
पक्षिणी शुद्धिहेतुः ।

मातुले दध्नुरे मित्रे शुरौ शर्वहनास्तु च ।

आशीर्षं पक्षिणी रात्रिमृता मातामही यदि ॥

इति पृष्टमनुस्मरणात् । “मातुले पक्षिणी रात्रिम्” (मनु० ५-८१)

इति मनुस्मरणाच्च ।

यत्तु—

शुर्वन्तेर्धास्यन्तानमातुलश्रोत्रियेषु च । (या०स्मृ० ३-२४)

इति याज्ञवल्कीयमेकरात्रम्, यच्च “मातुलपन्धुरदध्नुरदध्नुर्यसहा-
ध्यायिंशप्येचतीतेष्वेकरात्रेण” इति धैष्णयं चैकरात्रम्, नद्विदशत्यसा-
पक्षाऽनुपनीतादधिपयम् । स्वपृष्टमरणे तु विरात्रम् । तदाह प्रचताः—

मातृपन्धुमातुलयोः दध्नुरदध्नुर्योगोऽङ्गुरौ ।

मृते स्मिन्निजं याज्ये च विरात्रेण विनुज्यति ॥ इति ।

विप्राश्च मातुलाः=मातृमातुलाः पितृमातुलाश्चेति यावत् । तन्मरणे
पक्षिणी शुद्धिहेतुः ।

श्वशुरयोर्मगिन्यां च मातुलान्यां च मातुले ।

पित्राः स्वसारि तद्वच्च पक्षिणी क्षपयेन्निशाम् ॥

इति स्मरणात् । स्वशूद्रमरणे तु इयहम् । अक्षिरोवचनात् । परम्य-
क्षेपां=आत्ममातृपितृमातुलान्यः तासामपि स्वशूद्रमरणे उपहमन्यत्र प-
क्षिणी । पूर्वोदाहृतवाक्यात् । मातृपितृमातुलान्योश्चाऽऽशौचे पूर्वोक्त-
ध्याय एव मूलम् । एषां प्रजाश्च याः=आत्ममातृपितृमातुलानां प्रजा भ-
क्त्यानि=आत्ममातुलपुत्राः, पितृमातुलपुत्राः, मातृमातुलपुत्राश्चेति । त-
स्मरणेऽपि पक्षिणी ।

मातुले पक्षिणीं रारिं शिष्यं विद्यान्धयेषु च । (मनु० ५-८१)

इतिमानेनात् । स्वशूद्रमरणे तु उपहम् ।

विशुद्ध्यति त्रिरात्रेण मातुरातांश्च वाग्धवान् । (मनु० ५-१०१)

इति मानयात् । उपपादित धैतदनन्तरम् । मातरश्च=आत्मपितृमा-
तृमातुलानां मातरः आत्ममातामही, पितृमातामही, मातृमातामही चे-
ति । तस्मरणेऽपि पक्षिणी शुद्धिहेतुः । स्वशूद्रमरणे ॥ उपहम् ।

आचार्यवचने मूलमन्यत्राऽऽविष्कृतं मया ।

कथ कथ चित्तदिह विचार्य बहुदर्शिभिः ॥ ५३ । ५४ ॥

किं च—

श्वशूद्रश्चशुरजोमातृदौहित्रविपदि स्मृतम् ।

स्वशूद्रे तु उपहं तुल्यं पक्षिण्येव परत्र तु ॥ ५५ ॥

श्वशूद्रश्चशुरेति । श्वशूद्रश्चशुरजोमातृदौहित्राणां स्वशूद्रमरणे त्रिरा-
त्रं स्मृतं पूर्वं । दौहित्रग्रहण भागिनेयस्याप्युपलक्षणम् । तदाह प्रचेताः-
मातृपितृमातुलयोः श्वशूद्रश्चशुरयोर्गुरौ ।

मृते चत्विजि याज्ये च त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति ॥ इति ।

कूर्मपुराणेऽपि—

त्रिरात्रं श्वशूद्रमरणे श्वशूद्रे धैतदेव हि । इति ।

पद्मोऽपि—

जामातरि मृते शुद्धिस्त्रिरात्रेणोभयोः स्मृता ।

पक्षिणी शालूकानां स्यादिति ज्ञातातपोऽप्यवीत् ॥ इति ।

उभयोः श्वशूद्रश्चशुरयोः । स्मृत्यन्तरेऽपि—

दौहित्रे भागिनेये च त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति । इति ।

परत्र तु अन्यत्र तु मरणे पक्षिण्येव । तदाह बृद्धमनुः—

श्वशुरयोर्मगिन्यां च पक्षिणीं क्षपयेन्निशाम् । इति ।

जायालोऽपि—

भागिनेये च दौहित्रे पत्नौ च दुहितुस्तथा ।

वान्धवेषु च सर्वेषु पक्षिण्या शुद्धिरिष्यते ॥ इति ।

मनुस्तु—

संस्थिते पक्षिणीं रात्रि दौहित्रे भगिनीसुते ।

संस्थिते तु विरात्रं स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ (१)

इति संस्कृताऽसंस्कृतदौहित्रभागिनेयविषयत्वेन विरात्रपक्षिणीक-
रूपी व्याप्तिविषयः । यत्तु “इवभूषणशुद्धयश्चसहाध्यायिनिष्पद्यते”
तेष्वेकत्रयेण” इति वैष्णव तद्विवेकस्याविषयत्वेन, असर्वभूषणशुद्धयविषय-
त्वेन वा व्याख्येयम् । पक्ष—

मित्रे आमातरि प्रेते दौहित्रे भगिनीसुते ।

शाश्वते तस्मिन्नेव सद्यःस्नानेन शुद्ध्यति ॥

इति बृहन्मनुष्यचन तद्देशान्तरमृनिविषयाद्येन, अनौरसकन्यापति-
विषयाद्येन, बालदौहित्रभागिनेयविषयाद्येन, अनौरसदौहित्रविषयाद्येन,
व्यवहितभागिनेयविषयाद्येन वा व्याख्येयम् । इति न विरोधः ॥५५॥

किं च—

मातामहे च तत्पत्न्यामाचार्ये च विरात्रम् ॥

भ्रूविजि त्वसमीपस्थे एकाहं सन्निधौ ज्यहम् ॥ ५६ ॥

मातामह इति । मातामहे प्रेते विरात्रम् । तदाह हारीतः—

मातामहे विरात्रं स्यादेकाहं त्वसविण्दतः । इति ।

असपिण्डऽसगोत्र इत्यर्थः । तत्पत्न्यां मातामह्यां प्रेतायां ज्यहम् ।
(तदुक्तं, कर्मपुराण—

मातामहीनां मरणे विरात्रं स्यादशौचकम् ।

एकोदकाणां मरणे सुतके चैतदेव हि ॥ इति ।

मातामहानामिति पाठे त्वेकशेषेणार्थलाभः । यत्तु—

अशौचं पक्षिणी रात्रिर्मुता मातामही यदि ।

इति बृहन्मनुष्य तन्मातृसापन्नमातृविषयं, (सापन्न)मातृमातृविषयं
या । आचार्योऽपनीय छत्स्नवेदाध्यापके प्रेते ज्यहम् । तदाह विष्णुः—

(१) एतेनमिदं मनुस्मृतौ नास्ति । मितान्नाचार्या ॥ “मुच्यन्ते” (पा.
३-२५) श्रुतिव्याख्यानायसरे बृहद्विष्णुनाम्ना समुदाहृतं विशाले-
ष्वराचार्यः ।

“आचार्ये मातामहे च व्यतीते त्रिरात्रेण” इति । एतच्चान्यकर्तृकदाहादौ वेदितव्यम् ।

गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेघं समाधरन् ।

प्रेतहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुद्ध्यति ॥ (मनु० ५-६५)

इति मनुना स्वकर्तृकदाहादौ विशेषाऽभिधानात् । गुरुराचार्यः । यच्च स्मृत्यर्थसारेण “मातामहाचार्यादीनां सर्वेषामपिशेषेणैकग्रामे पक्षिणी” इत्युक्तं, तदपि इयदाशौचप्रतिपादकनचनादर्शननिवन्धनमिति ध्येयम् । आचार्यपदं च तत्पुत्रपत्न्योस्त्वेत्युपलक्षणम् । तदाह इयदानुवृत्तौ गौतमा-“आचार्यतापुत्रस्त्रीपार्ज्वशिश्वेषु वैधम्” (गौ० १४-२७) इति । तत्पदं विवामध्यमेति । यत्तु—

त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्ये संस्थिते सति ।

तस्य पुत्रे च पत्न्यां च विवारामिति स्थितिः ॥ (मनु० ५-८०)

इति मानवं तदनौरसाऽसवर्णपुत्रपत्नीविषयम् । एतेन “आचार्यपत्नीपुत्रोपाध्यायशिष्येभ्येकरात्रेण” इति वैष्णवं व्याख्यातम् । आचार्यपदं पत्नीपुत्रयोर्विशेषणम् । आचार्यपुत्रे त्वेकरात्रम् ।

आचार्यपुत्रीपुत्रेषु प्रेतेषु दिवसेन तु ।

इति शङ्खस्मरणात् । असमीपस्थे देशात्परस्थे शक्तिजि पुनर्मुनेषु काहम् । याज्यविविग्दैहिर्भ्रातृदीननुकम्प्य-“ग्रामान्तरे त्वेकाहः” इति स्मृत्यर्थसारात् । सन्निधौ=रकग्रामे तु इयदम् । “त्रिरात्रस्मृत्यिजां च” (घो० १-५-११५) इति घीधायनस्मरणात् । अतिवृत्तं याज्यमप्युपलक्षयति मृते चरिजि याज्ये च त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति ।

इति प्रचेतःस्मरणात् । एतच्च यावज्जीवास्विज्यकरणापिपयम् । स-
कृदास्विज्यकरणे तु—

मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यविविग्वान्धवेषु च । (मनु० ५-८१)

इति मानव विधेयम् ॥ ५६ ॥

किं च—

गुरुशिष्यसहाध्यायिभिर्भ्रात्रोत्रियनिर्गमे ।

दूरेऽहः पक्षिणी नो चेत्समीपे श्रोत्रिये इयदम् ॥ ५७ ॥

गुरुरिति । गुरुवाध्यायस्तन्मृती दूरे देशभेदे बहोरात्रम् । तदाह कर्मपुराणे—

एकरात्रं समुद्दिष्टं गुरौ सप्रह्वचारिणि । इति ।

वोधायनोऽपि-“त्रिरात्रमेकरात्रमहोरात्रं कुर्वति” (घो० १-५-११३)

“आचार्योपाध्यायतत्पुत्रेषु” (बौ०१-५-११४) इति । नो चेदेकदेशे पक्षिणी ।

मातुले इयशुरे मित्रे गुरौ गुर्वङ्गनासु च ।

आशौचं पक्षिणीं रात्रिं मृता मातामही यदि ॥

इति बृहन्मानवात् । यत्तु—

मातृप्यसामातुल्योः इयशूश्चश्रुत्येगुरौ ।

मृते चर्त्विजि याज्ये च त्रिरात्रेण विद्युज्यति ॥

इति प्राचेतसं गुरौ त्रिरात्रं तद्गुरुपदस्याचार्यपरत्वात्तद्विषयम् । उपाध्यायपदं तत्पक्षीपुत्रोपलक्षणम् । “त्रिरात्रमेकरात्रमहोरात्रं कुर्वति” (बौ०१-५-११३) “आचार्योपाध्यायतत्पुत्रेषु” (बौ०१-५-११४) इति बोधायनस्मरणात्, “गुरौ गुर्वङ्गनासु च । आशौचं पक्षिणीं रात्रिं” इति बृहन्मानवाच्च । शिष्यः स्वगुरोर्पनीतः स्वाध्यायिणः । तस्मिन् देशान्तरे मृतेऽहोरात्रम् । “शिष्येष्वतीतेष्वेकरात्रेण” इति वैष्णवस्मरणात् । एकदेशमृता तु पक्षिणी ।

मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यस्तिथ्यवधयेषु च । (मनु०५-८१)

इति मानवात् । यत्तु—“शिष्यसतीर्थसमस्तचारिषु त्रिरात्रमेकरात्रमहोरात्रम् (बौ०५-५-११६) इति बोधायनीयम्, यच्च इयदानुवृत्तौ—“आचार्यतत्पुत्रस्त्रीयाज्यशिष्येषु वैषम्” (गौ०१४-२७) इति गौतमीयम्, तत्सर्वोपनीताध्यापितशिष्यविषयम् । सर्वार्थ्येकाचार्योपनीतः । यत्तु—

शिष्ये पञ्चत्वमापन्ने शुद्धिर्नैकत्रदशमात् ।

इति बृहत्समुच्चयनं तदेकदेशोऽध्यापितशिष्यविषयम् । सहाध्यायी एकस्मादुरोः सह छास्त्रवेदाध्यायी । तस्मिन् देशान्तरे मृतेऽहोरात्रम् । “सहाध्यायिशिष्येष्वतीतेष्वेकरात्रेण” इति वैष्णवात् । एकदेशे मृते च पक्षिणी । “पक्षिणीमसपिण्डे योनिसम्यग्ये सहाध्यायिमिति च” (गौ०१४-१६) इति गौतमीयात् । मित्रं स्नेहादुपकारातिशयकारि । तस्मिन् देशान्तरे मृतेऽहोरात्रम् ।

समानोदकानां इयहं गोत्रजानामहः स्मृतम् ।

मातृवन्धो गुरौ मित्रे मण्डलाधिपतौ तथा ॥

इतिजायांलस्मरणात् । एकदेशमृतौ ॥ पक्षिणी ।

मातुले इयशुरे मित्रे गुरौ गुर्वङ्गनासु च ।

आशौचं पक्षिणीं रात्रिं मृता मातामही यदि ॥

इति बृहन्मनुस्मरणात् । श्रोत्रियः एकशाखाध्यायी । तस्मिन्नेकमा-
मयासिनि देशान्तरेमृतेमहोरात्रम् ।

एकाहं स्यादुपाध्यायस्त्रग्रामश्रोत्रियेषु च ।

इति कर्मपुराणात्, “एकाहं सद्यज्ञचारिणि समानग्रामीणे च श्रो-
त्रिये” इत्याश्चलायनस्मरणाच्च । एकग्राममृतौ न पक्षिणी ।

एकग्राममृते कार्या पक्षिणी श्रोत्रिये तथा ॥

इति ग्रहपुराणात् । प्रतिवेशिनि श्रोत्रिये विशेषमाह-समीप इति ।
समीपे प्रतिवेशिनि श्रोत्रिये इयहम् ।

श्रोत्रिये तूपसम्पन्ने त्रिरात्रमशुचिर्मवेत् । (मनु०५-८१) -

इतिमानवात् । उप-समीपम् । सम्पन्ने-स्थिते । यत्तु—

इयह मातामहाऽऽचार्यश्रोत्रियेऽशुचिर्मवेत् । -

इति बाह्वृषस्य तदपि मानयेन समानविषयम् । यत्तु—

ग्रामेद्वरे कुलपतौ श्रोत्रिये च तपस्विनि ।

शिष्ये पञ्चत्यमापन्ने शुद्धिर्नक्षत्रदर्शनात् ॥

इति वृद्धमानवं तत्कथञ्चिद्विप्रकृपश्रोत्रियविषयम् । अत्र ‘चेत्’ श-
ब्देन राजाऽनूचानग्रामेश्वरकुलपतिप्रभृतीनामप्याऽऽशौचं सूचितम् ।
तदाह जाधालः—

समानोदकानां इयहं गोत्रजानामहः स्मृतम् ।

मातृवन्धौ गुरौ मित्रे मण्डलाऽधिपतौ तथा ॥ इति । -

मण्डलाऽधिपती राज्याऽनुवर्ती राजा । यत्तु—

प्रेते राजनि सज्ज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थित । (मनु०५-८२)

इति मानवं तदुच्छालवर्तिराजविषयम् । यच्च—

“निघासराजनि प्रेते तदहः शुद्धिकारणम् । (या०३-२५) ।

इत्यत्राह पदमहर्मात्रपरं मानवाऽनुरोधेन” इतिविशानेश्वरव्या-
ख्यानं तज्जाबालयचनेन,

निघासराजनि प्रेते जाने दौहित्रिके गृहे ।

- आचार्यपुत्रीपुत्रेषु प्रेतेषु दिवसेन तु ॥

इतिशङ्खवचनेन च कथं न विरुध्यत इति चिन्त्यम् । न च तत्राप्य-
हःपदं अहर्मात्रपरमिति(१) शक्यं वक्तुम् । यथा गोत्रिमातृवन्धुगुरुमि-
त्रे तथा मण्डलाधिपतावतिदेशात् । न च तच्छाहोरात्रमत्राहर्मात्र-
मित्येकेनाह.पदेनाऽभिधातुं शक्यते । शङ्खवचनेऽप्येव न्यायस्तुल्य इत्य-
लम् । तथा—

अश्रोत्रिये त्वहः कृत्स्नमनूचाने तथा गुरौ । (मनु०५-८२)

इतिमानवं,

(१) ‘मिति केन हि शक्यं वक्तुम्’ इति क० पु० पाठः ।

ग्रामेश्वरे कुलपतौ श्रोत्रिये च तपस्विनि ।

शिष्ये पञ्चत्वमापन्ने शुद्धिर्नक्षत्रदर्शनात् ॥

इति(१) वृद्धमानवेनाऽनुसन्धेयम् । ग्रामेश्वरो ग्रामाधिपः । कुल-
पतिः समूहपतिः । ग्राममाधि स्थिते शिवे ग्रामस्याऽऽशौचम् ।

ग्राममभ्यगतो यावच्छिवस्तिष्ठति(२) कस्य चित् ।

ग्रामस्य तावदाशौचं निर्गते शुचितामियात् ॥

इतिवृद्धमनुस्मरणात् ॥ ५७ ॥

सपिण्डादिजननमरणनिमित्तमाशौचमुक्त्वा इदानीं निमित्तान्तरे-
ऽपि तदाह--

अन्नमाशौचिनामशनंस्तदगृहे निवसेद्यदि ।

असगोत्रोऽपि तद्गोत्रैः सममाशौचभाग्यवेत् ॥ ५८ ॥

अन्नमाशौचिनामिति । आशौचिनामन्नमन्नंस्तदगृहे च वसतोऽस-
गोत्रस्यापि भृतसपिण्डैः सममाशौचं भवति । एतच्चासपिण्डं शयं नि-
र्हृत्य तदन्नभोजनतदगृहवासयोर्द्रष्टव्यम् ।

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।

अशिवा च सहोषित्वा दक्षरात्रेण शुद्ध्यति ॥

इतिकूर्मपुराणात् । एतेन

यद्यन्नमस्ति तेषां तु दक्षरात्रेण शुद्ध्यति । (मनु० ५-१०२)

इति मनुचामुन्यस्य "यद्यन्नमस्ति तेषां निर्हृत्याऽनिर्हृत्य वा उभयया-
ऽपि दक्षरात्रेण" इतिविवरणे नारायणसर्वज्ञस्य सार्वभौमपट्टतमेव ।
निर्हरणतदन्नाशनतदगृहवासानां चकारेण समुच्चितत्वात् । तद्गोत्रैः स-
ममित्यनेन शयजातीयाऽऽशौचसमत्वं मुक्तम् । तदाह गौतमः--"अवर-
ज्येष्ठैः पूर्वं वर्णमुपस्पृशेत्पूर्वं वाऽवरं तन्न शयोक्तमाशौचम्" (गौ०
१४-२८) इति । उपस्पृशेत् निर्हरणम् । इदं च द्रव्यलोभाभाये । द्रव्य-
लोभेन तु विजातीयनिर्हरणे द्विगुणमाशौचम् । तदाह व्यासः--

अवरज्येष्ठं वर्णं वयो वाप्यवरं यदि ।

सदेच्छयं तदाऽऽशौचं दृष्टार्थं द्विगुणं भवेत् ॥ इति ।

दृष्टार्थे दृष्टप्रयोजनके । यन्तु विष्णुपुराणे--

योऽसवर्णं तु मूलेन नीत्वा धैव ददेन्नरः ।

आशौचं तु मयेक्षस्य प्रेतजातिसमं सदा ॥ इति ।

(१) 'मानवं वाऽनु' इति ख० पु० पाठः ।

(२) अर्थ पाठः पराशरमाधवीयः । एष एव च शुक्ल इति भाति ।

'कर्हि चित्' इति तु शुद्धिचन्द्रिका क० ख० पु० पाठः ।

तदापह्नयम् । द्रव्यलोभात्सर्वशवनिर्हरणे जाल्याशौचमेव । तदाह कूर्मः—

यदि निर्हरति प्रेतं प्रलोभाकान्तमानसः ।
दशाहेन द्विजः शुद्धोद्वादशाहेन भूमिष ॥
अर्धमासेन वैश्यस्तु शुद्धो मासेन शुज्यति । इति ।

सपिण्डानां तु प्रेतनिर्हरणेऽपि नाशौचाऽऽधिक्यम् । तदाह देवला—
विहितं तु सपिण्डानां प्रेतनिर्हरणादिकम् ।

तेषां करोति यः कश्चित्तस्याऽऽशौचं न विधत्ते ॥ इति ।

आविशब्देन दाहादि । आधिक्यं 'आशौचस्य' इति शेषः । सोदक-
निर्हरणे दशाहमाह स एव—

य समानोदकं प्रेतं घहेद्वाय ददेत् वा ।
तस्याशौचं दशाहं स्यादन्येषां तु त्र्यहं विदुः ॥ इति ।

अन्येषां बाहकदाहकव्यतिरिक्तानां सोदकानाम् । अत्र सर्वत्र पूर्णा-
शौचं निर्हरणतद्दाशानतद्वृहवासेषु समुदितेषु ज्ञेयम् । केवलनिर्हर-
णादौ त्वाशौचाभ्यन्तराऽभिधानात् । तदाह मनुः—

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हन्त्य यन्धुवत् ।
विशुज्यति त्रिरात्रेण मातुरात्माश्च बान्धवान् ॥ (मनु०५-१०१)
यद्यन्नमसि तेषां तु दशरात्रेण शुज्यति ।

अनदन्नजमहैव न चेत्तस्मिन् गृहेषसेत् ॥ (मनु०५-१०५) इति ।

स्नेहाऽतिशयेन निर्हरणं यन्धुवच्छब्दार्थः । अत्रान्ते "न चेत्तस्मि-
न् गृहेषसेत्" इतिवदत्ता पूर्वं निर्हरणगृहवासयोस्त्रिरात्रं, निर्हरणतद्दा-
शानतद्वृहवासेषु च दशरात्रमित्युक्तं भवति । निर्हरणमात्रे त्वेकाहः
इति । यस्तु—

यः कश्चिन्निर्हरेत्प्रेतमसपिण्डः कथंचन ।

स्नात्वा संचल सृष्ट्वाऽग्निं तस्मिन्नेवाऽहिं वै शुचिः ॥ (१)

इत्यङ्गिरोपचनं तदनाथग्राहणसंस्कारविषयम् । तदाह पराशरः—

अनार्थं ग्राहणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः ।

पदे पदे यज्ञफलमात्रपूर्याप्नुवन्ति ते ॥ इति ।

एतेन "असम्यन्धिनं प्रेतं द्विजं घहेत्वा दाहेत्वा च सद्यःशौचं,
सम्बन्धे त्रिरात्रम्" इति पैठानसिवाक्यमपि व्याख्यातम् । यद्य "पराश-

(१) प्रेतस्य स्पर्शसंस्कारग्राहणो नैव दुष्पति ।

बोढायाऽप्यभिदाता च सद्यः स्नात्वा शुचिर्मयेत् ॥ इति ।) क०पु० नास्ति ।

घोषस्पर्शनेऽनभिसन्धिपूर्वे संचैलोऽपः स्पृष्ट्वा सद्यः शुद्धो भवति" (घो०
ध० सू० १-५-११८) इति बौधायनीयं तदपि पूर्वेण समानार्थम् । अनभिस-
न्धिद्रव्याद्यनकाङ्क्षा । द्विविधानामपि शय्यस्पर्शितां धर्ममाह याज्ञवल्क्यः—

प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शनामपि ।

इच्छतां तत्क्षणाच्छुद्धिः परेषां स्नानसंयमात् ॥ (या० ३-१४) इति ।
मयनापादि शुद्धिपूर्वे सकृदप्याशौचाश्रमश्नाति तदा पूर्णाऽऽशौचम् ।
तदाह विष्णुः—“ब्राह्मणादीनामाशौचे यः सकृदेवाऽश्रमश्नीयात्तस्य
‘तावदाऽऽशौचं यायत्तेयम्’ इति । एवकारोऽन्यर्थः । कूर्मपुराणेऽपि—
यस्तेयमश्रमश्नाति सकृदेवाऽपि कामतः ।

तदाशौचे निवृत्ते तु स्नानं कृत्वा विशुध्यति ॥ इति ।

धापयकामतो भोजने त्वङ्गिराः—

प्रेताश्रमसपिण्डस्य यावदश्रमात्यकामतः ।

तावन्त्यहान्यशौचं स्यात्सपिण्डानां कथंचन ॥ इति ।

सपिण्डानामर्थान्मृतस्य प्रेताश्रमाशौचाश्रं यावद्दिनमकामतो योऽ-
श्नाति तस्याऽसपिण्डस्य ज्ञानदिवक्षात् तावन्त्यहान्यशौचं स्यादित्य-
र्थः । कूर्मपुराणेऽपि—

यावत्तदश्रमभाति दुर्भिक्षोपहतो नरः ।

तावन्त्यहान्यशौचं स्यात्प्रायश्चित्ते ततश्चरेत् ॥ इति ।

अशौचिनामिति सामान्योपादानात्तुल्यके मृतके वाजभोजने दोषः ।
तदाहाङ्गिराः—

अस्तर्दशाहे भुक्त्वाश्रं मृतके मृतकेऽपि वा ।

असंस्पृश्यो भवेत्तावधावतद्गतमाचरेत् ॥ इति ।

असंस्पृश्योऽशुचिः । तद्वर्तते तन्निमित्तं प्रायश्चित्तम् । तदाशौचान्ते ।
“अशौचस्यपगमे प्रायश्चित्तं कुर्यात्” इति विष्णुस्मरणात् । शङ्कोऽपि—

यस्तु भुङ्क्ते पराऽऽशौचे वर्णशोऽप्यशुचिर्भवेत् ।

अन्ते स शुद्धः शुद्धिश्च तस्याऽप्युक्ता मनीषिभिः ॥ इति ।

अन्ते आशौचस्य । शुद्धिः प्रायश्चित्तेन । यदीत्यनेन भोजनाद्यमावेपि
संसर्गमात्रेणाऽऽशौचं भवतीति सूचितम् । तदाह गृहस्पतिः—

यस्तेः सदाऽसपिण्डोऽपि प्रकुर्याच्छयनासनम् ।

यान्धयो वा परो याऽपि स दशाहेन शुध्यति ॥ इति ।

यान्धवः पितृयान्धवादिः । अङ्गिराः—

आदाचारश्च तु परः शौचं मुञ्चति नान्तरा ।

सपिण्डः सह संशुद्धेदधःशायी तु सद्यतः ॥ इति ।

॥ ५५ ॥ परोऽसपिण्डः । आशौचशौचस्य । श्रावं शयनिमित्तं धर्मम् ।
आशौचिभिः सह शयनासनादिकं करोति, आशौचमन्तरा न भुञ्जीत
चेत्तदा सपिण्डः सह शुद्ध्यदित्यर्थः । मशीच्यन्नभोजनदोषस्य कचिद-
पवादमाहाङ्गिराः—

ग्रहक्षत्रविशां भुक्त्वा न दोषो ह्यग्निहोत्रिणाम् ।

सूतक श्राव आशौचे ह्यस्थिसञ्चयनात्परम् ॥

अन्नसत्रप्रवृत्तानामाममर्धं न गर्दितम् ।

भुक्त्वा पक्वाग्रमेतेषां त्रिरात्रं तु पयः पिबेत् ॥ इति ।

तथा सपिण्डानामपि न दोषः—

सूतके तु कुलस्याग्रमदोषं भनुरग्रवात् ।

इति यमस्मरणात् । अत एव भारते—

अन्नं ददतु पानीयं दीपं ददतु कामतः ।

ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यमेतत्प्रेतेषु दुर्लभम् ॥ इति ॥ ५८ ॥

असपिण्डनिर्हरणाऽऽशौचप्रसङ्गेन तद्दाहेऽपि तद्दाह—

असगोश्रमपि प्रेतं दाहयेद्यः कथंचन ।

स चाऽपि गोत्रिभिस्तुल्य आशौचे मुनिभिः स्मृतः ॥ ५९ ॥

असगोश्रमपीति । योऽसगोश्रमसपिण्डः प्रेतं कथंचन केनाप्यग्नि-
सन्धिना दाहयेद्देहसोऽप्याशौचविषये गोत्रिभिः सपिण्डैः । तुल्यः
समानः । पूर्वं (मुनिभिः) स्मृतः । इदं च दाहान्तरं तद्गृहभोजने
द्रष्टव्यम् । तद्युक्तं ग्रहपुराणे—

सजातिमसपिण्डं ॥ दग्ध्वा तद्गृहभोजिनः ।

द्व्यजात्युक्तमशौचं तु चरन्तीह (१) सुषुप्तयः ॥ इति ।

भोजनाऽभावे तु त्रिरात्रम् ।

‘सर्वे यर्णाः सजातीयान् दग्ध्वा ग्रहमशौचिनः ।

इति ब्राह्मणम् । इदमपि तद्गृहवासे । तदन्नभोजनतद्गृहवासाभावे
त्येकरात्रम् ।

अन्यत्र भोजनं कुर्यान्न च तैः सह संवसेत् ।

एकाहमनुचिर्मृत्वा द्वितीयेऽहनि शुद्ध्यति ॥

इति दाहाऽधिकारे ग्रहपुराणात् । अन्यत्र प्रकान्तेभ्यः आचार्यादि-
भ्यः अन्यान् दग्ध्वा यदि तदन्नभोजनं न कुर्यान्न च तैः सह संवसेदित्यर्थः ।
यद्वाऽन्यत्र (२) सपिण्डान् सूतकिनो विहाय यो भोजनं कुर्यात्तैः सह च

(१) ‘चरन्ति हि’ इति ख० पु० पाठः ।

(२) ‘दग्धसपिण्डान्’ इति ख० पु० पाठः ।

न संवसेत् इति सम्यन्धः । इदमपि स्नेहाश्रुबन्धेन दाहे द्रष्टव्यम् ।
अनायत्राक्षणस्य धर्माथे दाहकरणे त्वाह पराशरः—

असगोत्रमश्वत्थं च प्रेतीभूतं द्विजोत्तमम् ।

घहित्वा च दहित्वा च प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ (परा०३-४१) इति ।

पैठीनसिरपि—“असम्यन्धिनं द्विजं घहित्वा च दहित्वा च सद्यः
शौचम्” इति ।

बृहदपराशरोऽपि—

प्रेतस्पर्शनसंस्कारैर्ग्राहणो नैव दुष्यति ।

घोहा घैवाऽग्निदाता च सद्यः ज्ञात्वा विशुद्ध्यति ॥ इति ।

घहित्वेत्यादाधिजागमश्छान्दसः । संस्कारो दाहः । असगोत्रमि-
त्यनेन समानोदकदहनेऽपि दशाहाऽऽशौचं सुचितं तदाह वेमलः—

यः समानोदकं प्रेतं घहेत्ताड्य दहेत् वा ।

तस्याऽऽशौचं दशाहं स्यादन्येषां तु ऽपहं विदुः ॥ इति ।

अन्येषां दाहकथ्यतिरिक्तानाम् । अपिशब्देनास्यर्णदहनेऽपि तज्जा-
तीयाऽऽशौचमित्युक्तम् । तदाह ब्रह्मपुराणम्—

“ योऽस्यर्णं तु मूर्ख्येन नीत्वा खैव दहेन्नरः ।

आशौचं तु भवेत्तस्य प्रेतजातिसमं सदा ॥ इति ।

कथंस्तनोपमेन लोभाद्यभिसन्धिना दहनेऽपि दशाहाद्यशौचमित्युक्त-
म् । तदाह ब्रह्मपुराणम्—

दाहयित्वा तु मूर्ख्येन शुकं प्रेतं भवेत्ततः ।

आशौचं दशरात्रं तु शिष्यस्येति विनिश्चयः ॥ इति ।

मूर्ख्येन प्रेतं दाहयित्वा शुकं तु तदभावेऽपि दाहयित्वेत्यन्वयः ।

शुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेघं समाचरेत् ।

प्रेतहारिः समं तत्र दशरात्रेण शुद्ध्यति ॥ (मनु०५-६५) ।

इतिमनुना शुकशिष्यसम्यन्धपुरस्कारेणैव दहने दशरात्राऽभिधा-
नात् । शिष्य इति दाहकमात्रोपलक्षणम् । सोऽपीत्यनेनैव प्रकृतसिद्धौ च-
कारोपादानमनुगमनयोदनाद्यशौचसमुपयार्थम् । तत्राऽनुगमनाऽऽशौ-
चमाह याज्ञवल्क्यः—

प्राक्षणेनाऽनुगन्तव्यो न शूद्रो न द्विज कश्चित् ।

अनुगम्याम्भासि ज्ञात्वा स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतमुक् शुचिः ॥ (या०३-२६) इति ।

इदं च समानोदकपृष्टजात्यनुगमनविषयम् । अपकृष्टजातिषु पृथगभि-
धानात् । अत एव मनु —

अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव च ।

स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाऽग्निं धृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ (मनु०५-१०३)
इति ।

ज्ञातिं मातृसपिण्डं बन्धुं वा । सपिण्डाऽनुगमनस्य विहितत्वात् । अ-
ज्ञातिमसपिण्डं समानमुत्कृष्टं वा । एतच्च बुद्धिपूर्वाऽगमने । तदाह कूर्मः—
प्रेतीभूतं द्विजं विप्रो योऽनुगच्छेत्तु कामतः ।
स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाऽग्निं धृतं प्राश्य विशुध्यति । इति ।
अत्र विशेषमाह शङ्खः—

अनुगम्य शवं बुद्ध्या ज्ञात्वा स्पृष्ट्वा हुताशनम् ।

सर्पिः प्राश्य पुनः ज्ञात्वा प्राणायामैर्विशुध्यति ॥ इति ।

अत्र घृतप्राशनस्य शुद्ध्यर्थत्वाच्च भोजननिवर्तकत्वम् । समानकार्य-
त्वाऽभावात् । प्राणायामैस्त्रिमिः । कपिललन्यायात् । अपकृष्टजात्यनुगम-
नाऽऽशौचमाह पराशरः—

क्षत्रियं मृतमहानाद्राक्षणो योऽनुगच्छति ।

एकादशशुचिर्भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ (परा०३-४३)

शतं च वैश्यमश्वानाद्राक्षणो योऽनुगच्छति ।

कृत्वाऽऽशौचं क्षिराञ्च च प्राणायामान् पञ्चाक्षरेत् ॥ (परा०३-४४)

प्रेतीभूतं तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्यलः ।

अनुगच्छेन्नीयमानं त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ (परा०३-४५)

क्षिरात्रे तु ततः पूर्णे नर्वा गत्वा समुद्रगाम् ।

प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ (परा०३-४६) इति ।

अत्रोपक्रमोपसंहाराभ्यां क्षत्रियाद्यनुगमनेऽपि सचैलं स्नात्वाऽग्निं स्पृ-
ष्ट्वा घृतप्राशनादयो भवन्ति । एवमेव क्षत्रियस्य वैश्यशूद्राऽनुगमने एक-
रात्रक्षिरात्रे । वैश्यस्य शूद्राऽनुगमने वैकाहं इत्युद्दनीयम् । कूर्मोऽपि—

एकाहात् क्षत्रिये शुद्धिर्वैश्ये स्याद्विदिनेन तु ।

शूद्रे दिनत्रयं श्रेष्ठं प्राणायामशतं पुनः ॥ इति ।

इदं च कामत एवाऽनुगमने ज्ञेयम् । अकामतोऽस्याशौचदर्शनात् ।
तदाह ब्रह्मपुराणम्—

सर्वेषां स्पर्शहोरात्रं सर्वाऽनुगमनादपि ।

शयस्पर्शविधानोक्तं विहितं सार्ववर्णिकम् ॥ इति ।

शयस्पर्शविधानोक्तमेव सार्ववर्णिकमाशौचमत्राऽपि विहितमित्य-
र्थः । एवं च यत्पराशरवचने अज्ञानपदं तच्छास्त्रार्थाऽपरिज्ञानपरमिति
सिद्धम् । यत्तु विज्ञानेश्वराचार्यैः 'ब्राह्मणस्य वैश्याऽनुगमने पक्षिणी
क्षत्रियस्य शूद्राऽनुगमने च पक्षिणी इत्युद्दनीयम्' इत्युक्तं तत्पराशरक-

मंपुराणादिषचोविरोधाच्चिन्तनीयम् । एवं निषेधे जायते कथं शूद्रा
अनुगन्तव्या इत्यत आह पराशरः—

चिनिर्वृत्य यदा शूद्रा उदकान्तमुपस्थिताः ।

द्विजैस्तदाऽनुगन्तव्या अप्यर्धमः सनातनः ॥ इति । (परा० ३-४८)

उदकमुदकक्रिया सा अन्ते यस्य कर्मणो दाहादेस्तदुदकान्तम् ।
निर्वृत्य यदा शास्त्रलाघुपस्थिता भवेयुस्तदा द्विजैरनुगन्तव्या इत्यर्थः ।

शूद्रस्य ॥ द्विजात्यनुगमने सज्योतिषशौचम् । तदाह पारस्करः—

स्पर्शं विनाऽनुगमने शूद्रो नक्तैः शुध्यति ॥ इति ।

“राशौ चेत्सूर्योदयेन” इति । तथा मृतासपिण्डोद्देशेन रोदनेऽप्या-
शौचम् । तत्र ब्राह्मणोद्देशेनाह पारस्करः—

अस्थिसञ्जयनादवांशुदेत्या ज्ञानमाचरेत् ।

अन्तर्देशादे विप्रस्य तूर्ध्वमाचमनं स्मृतम् ॥ इति ।

वशाहान्तरस्थिसञ्जयनादवांशु स्नानम् । ऊर्ध्वं तस्मादाचमनमिति ।
ब्रह्मपुराणेऽपि—

मृतस्य यावदस्थीनि ब्राह्मणस्याहृतानि ॥

तावद्योऽग्रान्धयस्नन रौति तद्ग्रान्धवैः सह ॥

तस्य ज्ञानाभूयेच्छुद्धिस्ततस्तथाचमनं स्मृतम् ॥ इति ।

आहृतान्यसञ्चितानि । अग्रान्धयोऽसपिण्डः । ज्ञानात्सर्वेलात् ।

तदाह कूर्मः—

अनस्थिसञ्चिते विप्रे ब्राह्मणो रौति चेत्तदा ।

ज्जनेनैव भवेच्छुद्धिः सर्वत्रेण न संशयः ॥ इति ।

यत्तु—

सजातेर्दिवसेनैव द्वाहात्क्षत्रियवैश्ययोः ।

इति पारस्करवचनं तदगृह आश्विन्युपक्रमाद् गृहगमनपूर्वकरोदने
ब्रह्मणम् । ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्योद्देशेन रोदनेऽशोरार्जम् । तदाह ब्रह्म-
पुराणम्—

अनस्थिसञ्जयादिप्रो रौति चेत्क्षत्र्यवैश्ययोः ।

तदा स्नातः सचैलस्तु द्वितीयेऽहनि शुध्यति ॥ इति ।

द्वितीयेऽहनि प्राप्ते इत्यर्थः । यत्तु द्वितीयेऽहनीत्यस्य घटनेनेति द्वा-
लताविधरणं तत्—

अस्थिसञ्जयनादवांशुकाहं क्षत्र्यवैश्ययोः ।

इति रवोदाहृतकूर्मवचनाऽप्रतिसम्माननिबन्धनमित्युपेक्षणीयम् ।
इदं च तदगृहगमनाऽभावे । तदगृहं गत्वा रोदने तु “द्वाहात्क्षत्रियवै-

श्वयो ॥ इति पारस्करोक द्रष्टव्यम् । तद्गृहं गत्वेत्युपकमात् । अस्थि-
सञ्चयनोत्तरकालं तु सज्ज्योति ।

अन्यथा चैव सज्ज्योतिर्ब्राह्मणे स्नानमेव तु ।

इति कूर्मवचनोत्तराधात् । ब्राह्मण इति ब्राह्मणोद्देशेन क्षत्रियादीनां
रोदने स्नानमाश्रमित्यर्थः । ब्रह्मपुराणे तु—

कृते तु सञ्चये विप्रः स्नानेनैव शुचिर्मवेत् ।

इति स्नानमेवाकं तत्तद्वाग्धवसाहित्यव्यतिरेकेणाश्रुपातमाश्रयिष्यम् ।

ब्राह्मणस्य शूद्रेऽद्देशेन त्रिरात्रम् । तथा च ब्रह्मपुराणम्—

अनस्थिसञ्चये शूद्रे ब्राह्मणो रीति चेज्जडः ।

तदा सचैल स्नातस्तु शुच्यते दिवसैस्त्रिभिः ॥

अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वमहोरात्रेण शुच्यति ॥ इति ।

कौर्मैऽपि—

अनस्थिसञ्चिते शूद्रे रीतिचेज्जडः स्वकैः ।

त्रिरात्र स्यात्तथाऽऽशीचमेकाहं स्वर्ग्यथा स्मृतम् ॥ इति ।

इदं तु तद्गृहं गत्वा रोदने द्रष्टव्यम् । तदाह पारस्करः—

अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वमदि विप्रोऽश्रु पातयेत् ।

मृते शूद्रे गृहं गत्वा त्रिरात्रेणैव शुच्यति ॥ इति ।

(१) कौर्मैऽपि—

अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वं मासं यावद्विजातय ॥

अहोरात्रेण शुच्यन्ति वाससा क्षालनेन च ॥ इति ।

प्रसङ्गात् स्थानान्तरमेलने (२) सर्वोद्देशेन सर्वेषामपि रोदने स्नानमेव
तदाह विष्णुः—“सर्वस्यैव धेतस्य बान्धवैः सहाश्रुपातनं कृत्वा ज्ञानेन,
अकृतेऽस्थिसञ्चयने तु सचैलज्ञानेन” इति । रोदनं विना विलापदानमात्रं (३)

शूद्रेऽद्देशेन कृत्वाऽहोरात्रेण ब्राह्मणं शुच्यति । तदाह पारस्करः—

मृतस्य बान्धवैः सार्धं कृत्वा तु परिदेवनम् ।

वर्जयेत्तद्दहोरात्रं दानं स्वाध्यायकर्म च ॥ इति ।

क्षत्रियादीनां क्षत्रियोद्देशेन वैश्यादीनां च वैश्योद्देशेन रोदने सचै-
लं ज्ञानमेव । तदाह ब्रह्मपुराणम्—

सचैल ज्ञानमन्येषामकृते स्वस्थिसञ्चये ।

कृते तु केवलं ज्ञानं सप्तविंशद्दशमनाम् ॥ इति ।

(१) ‘कौर्मैऽपि’ इति ख० पु० नास्ति ।

(२) ‘मेलने तु’ इति ख० पु० पाठः ।

(३) ‘विलापमात्रं’ इति ख० पु० पाठः ।

अन्येषां ब्राह्मणातिरिक्तानां क्षत्रविद्शूद्रोद्देशेमाकृतैऽस्थिसञ्चये रो-
दने सञ्चलं, अन्यथा केवलं ज्ञानमित्यर्थः । क्षत्रियवैश्ययोर्वैश्यशूद्रोद्देशे-
नैकान्तराद्देशेन च रोदनं यद्यपि विशेषो न श्रूयते तथाऽपि ब्राह्मणस्या-
ऽनन्तरैकान्तरचर्णोद्देशेन यदाऽशौचं तदेतदत्राऽपि ज्ञेयम् । न्यायसामा-
न्यादिति । शूद्रस्य तु द्विजातिमात्रोद्देशेन रोदने सज्योतिराशौचम् ।
तदाह पारस्कर—

एषोऽथनाऽनुगमने शूद्रो नक्तैः शुद्ध्यति ॥ इति ।

अनुगमनं रोदनस्याऽनुपलक्षणम् । रात्रौ चैसुषोदयेनेति ॥५॥

वादिमिमिच्छाऽऽशौचनिर्णयप्रसङ्गेन दाहे कालविशेषेणाऽऽशौचे वि-
शेषमाह—

अन्तर्देशाद्दाहे तु शेषतः शुचयोऽखिलाः ॥

बाहिर्देशाद्दाहे तु दाहादिभिदिनं स्मृतम् ॥ ६० ॥

अन्तर्देशादिति । श्रापितस्य सन्निहितस्य वा यस्मिन् दिने प्राण-
वियोगः तस्मिन्दिने देवानामनुग्राहाऽपराधादनिष्पन्नो दाहो यदि दशा-
हस्य एव द्वितीयतृतीयादिदिनेषु देहाऽस्थिपर्णशराणामन्यतमस्य क्रि-
यते तदा मरणदिनमारभ्य यावन्त्ययं शिष्टानि दिनानि तैरेव सर्वेऽपि
सपिण्डाः शुचयो भवन्ति । तद्दाहदिनमारभ्य दशाहाऽऽशौचं कुर्युरि-
तिवचनम् । इदं चाऽनाहिताग्निमरणविषयम् । आहिताग्नेस्तु दाहदिनमार-
भ्येवाऽऽशौचस्य विधानात् । तद्दाहाह्वराः—

अग्निमत उक्तान्तेः साग्राः संस्कारकर्मणः ।

शुद्धिः सञ्चयनं दाहान्मुनाहस्तु यथाविधि ॥ इति ।

शब्दाऽपि—

मरणादेव कर्तव्यं संयोगो यस्य नाग्निना ।

दाहादूर्ध्वमशौचे स्वाधेस्य धैतानिको विधिः ॥ इति ।

दशाहादूर्ध्वं तु देहाऽस्थिपर्णशराऽन्यतमदाहे दिनत्रयमशौचं स-
र्वेषां स्मृतं पूर्वं । तदुक्तं महापुराणे—

अनाहिताग्नेर्देहस्तु दाहो गृह्याग्निना द्विजैः ।

तदभावे पलाशोत्थैः पत्रैः काशैः पुमानपि ॥

सुविष्टैर्जलमग्निर्धैर्दग्धवपश्च तथाऽग्निना ।

असौ स्वर्गाय लोकाय साहोयुक्त्वा तु याम्ययैः ॥

एवं पर्णशरं वपश्चात्रिरात्रमशुचिर्मथेत् ॥ इति ।

पुत्रपतिरिक्तस्य दाहकृत्तुल्लिख्येमेव । तदुक्तं विद्वदादौ—“प्रतिष्ठा-

तर्हि श्रवणकाल एवाऽऽशौचप्रौढिणां कथमित्यत आह—

माग्रादिनां तु नैवं स्यात्कर्तुंस्त्वस्ति तथाऽपि च ।

कर्ता चेत्तनयः पूर्वाग्रहे पूर्णमुदीरितम् ॥ ६२ ॥

माग्रादिनामिति । प्राक् मरणश्रवण एव गृहीताऽऽशौचानां सपि-
ण्डानां पुनर्दाहकाले एव त्रिरात्राऽऽशौचं न स्यात् । किं तु पूर्वाऽऽशौ-
चग्रहेणैव शुद्धिः । तर्हि दाहकर्तुः कथमित्यत आह—कर्तुरिति । कर्तुं
दाहकस्य तथाऽपि पूर्वं मरणश्रवणकाले गृहीताऽऽशौचस्याऽपि पुन-
र्दाहकाले त्रिरात्राऽऽशौचमस्ति । तु शब्दो विशेषाऽभिधानार्थः । किमे-
तत्पुत्रसाधारणं नेत्याह—कर्ता चेदिति । [तनयः] पुत्रश्चेत् कर्ता पूर्वं
वाऽगृहीताऽऽशौचं पितृदाहं करोति तदा पूर्णमेवाऽऽशौचमुदीरितं
पूर्वं । 'पूर्वाग्रहे' इत्यनेन गृहीताऽऽशौचस्य पुत्रस्याऽपि दाहकाले
त्रिरात्राऽऽशौचमेवेति ध्येयमितम् ॥ ६१ ॥

इति श्रीधर्माधिकारिरामपण्डितात्मजननन्दपण्डितापरनामकविना-

यकपण्डितकृतायां पट्टशीतिविष्टर्ता शुद्धिचन्द्रिकाया-

मसगोत्राऽऽशौचमकरणम् ।

पूर्वं सवर्णसपिण्डाऽऽशौचमभिहितमिदानीमसवर्णसपिण्डाऽऽशौ-
चमाह—

उत्तमाऽधमसपिण्डये जननं मरणेऽपि च ।

उत्तमाऽऽशौचमानं पक्षदेव स्याद्द्वयोरेव ॥ ६३ ॥

उत्तमेति । उत्तमो ब्राह्मणादिः । पूर्वपूर्वा वर्णं उत्तरोत्तरवर्णाऽपे-
क्षया । अधमः क्षत्रियादिः । उत्तरोत्तरवर्णः पूर्वपूर्ववर्णाऽपेक्षया तौ
वत्तमाऽधमौ तयोः सपिण्डये एकद्वयोराश्रयवाच्ययरूपम् । तच्च त्रि-
पुत्रमेव । तदाह शब्दः—

यत्तज्जाती यद्वधः पृथक्क्षेत्राः पृथक्जनाः ।

एकपिण्डाः पृथक्दोषाः पिण्डस्थायतैते त्रिषु ॥ इति ।

अस्यार्थः—एकस्मात् प्राज्ञमादेर्जाताः पृथक्क्षेत्रा भिन्नजातीयमाह-
जम्बाः ॥ एव पृथक्जनाः भिन्नजातीयाः ते एकपिण्डाः सपिण्डाः पृथ-
क्दोषाः भिन्नदोषाः तेषां पिण्डस्त्रिराश्रयतैते त्रिपुत्रमेव सपिण्डव-
मिति । मध्ये तु 'पृथक्जनाः' इति पठ्यते । तस्याऽपि पितृजातीयपिमा-

गादन्यथा विभागमात्र इत्यर्थः । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—

क्षत्रविदूश्च जातीनां सापिण्ड्यं तु त्रिपुरुषम् ।

ब्राह्मणैरपि जातानामविमकार्यमागिनाम् ॥ इति ।

ब्राह्मणैरिति क्षत्रियाद्युपलक्षणम् । अविमकार्यमागिनामित्यविम-
क्तानां पितृजातीयाऽऽशौचप्राप्त्यर्थम् । [अतएव] बृहस्पतिराशौचोऽपि—

सापिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।

सजातीयेषु वर्णेषु चतुर्थे भिन्नजातेषु ॥ इति ।

अस्मिन् सापिण्ड्ये विद्यमाने जनने मरणे च जाने यदुत्तमस्य ब्रा-
ह्मणादेराशौचमानं दिनपरिमाणं तदेव ब्रह्मपुराणमाधमपौरुष्याशौचे
परिमाणं स्यात् । यद्यपि शूद्रापेक्षया उत्तमाः ब्राह्मणक्षत्रियविशाः, ब्राह्मणा-
पेक्षया चाधमाः क्षत्रविदूश्चराः इत्येवमुत्तमाऽधमानामनेकबाहुयोरिति
नोपपद्यते तथाऽप्युत्तमत्वाऽधमत्वापाधिद्वयवर्गीकरणाद् ब्रह्मपुराणस्य
गदेशः । तथा चाधमार्थः—ब्राह्मणस्य क्षत्रविदूश्चरेषु बन्धुषु जातेषु
मृतेषु वा दशाहमाशौचम् । तथा क्षत्रियस्य विदूश्चरेषु बन्धुषु जातेषु
मृतेषु वा द्वादशाहम् । वैश्यस्य शूद्रे बन्धो जाते मृतं वा पञ्चदशाहम्,
तथा वैश्यस्य ब्राह्मणक्षत्रियवर्णस्य चार्जुनयोर्मृतयोर्वा दशाहं दशदिनानि ।
क्षत्रियस्य ब्राह्मणे बन्धो जाते मृते वा दशाहमिति । स्वध्वस्तमानजाती-
येषु बन्धुषु जातेषु मृतेषु वा स्वस्वजातीयमाशौचमिति स्थितमेव ।
तदाह तु कूर्मबीजायनी—

क्षत्रविदूश्च जातीया ये स्मृतिप्रस्य वाग्धवाः ।

तेषामशौचं विप्रस्य दशाहाच्छुद्धिरिष्यते ॥

तेषां जननादिनिमित्ताऽऽशौच इति । ब्रह्मपुराणेऽपि—

वाग्धवेषु च विप्रस्य क्षत्रविदूश्च जातेषु ।

मृतेषु वाऽथ जातेषु दशाहाच्छुद्धिरिष्यते ॥

क्षत्रियस्याऽथ वैश्यस्तु वैश्यस्य बृहस्पतिराशौचम् ।

जायते म्रियते बन्धुस्तत्राऽऽशौचं स्वर्कं भवेत् ॥ इति ।

अत्रैव विप्रस्य कूर्मः—

राजान्यवैश्या अप्येवं हीनवर्णास्तु योनिषु ।

स्मृतमेव शौचं कुर्यातां विशुद्ध्यर्थं न संशयः ॥ इति ।

तद्योत्तमाशौचमेवाधमेन कार्यम् । तदाऽऽह ब्रह्मपुराणम्—

शूद्रा वैश्याः क्षत्रियास्तु क्रमादुत्तरजातेषु ।

वाग्धवेषु चरन्त्यत्र परसंख्यं तेषु विद्यते ॥ इति ।

मनुकूर्मावपि—

सर्वे तत्समवर्णानां शौचं कुर्युस्तन्दिताः ।

तद्वर्णविधिदष्टेन स्वमशौचं स्वयोन्येषु ॥

शुद्धविदूक्षत्रिणाणां तु ब्राह्मणे संस्थिते सति ।

दशरात्रेण शुद्धिः स्यादित्याह कमलान्द्रवः ॥ इति ।

विष्णुरपि—“हीनवर्णानामधिकवर्णेषु तदाऽऽशौचव्यपेक्षमे शुद्धिः”

अत्र विदूक्षानि (१) वचनानि दृश्यन्ते । तथाह दूक्षः—

वर्णानामनुपुष्येण कृष्णामेको यदा पतिः ।

वशाहपद्वयदैकाद्याः प्रसवे सूनकं मवेत् ॥ (६० ६-१७)

हारीतोऽपि—

शुद्धोद्दिष्टो दशाहेन जन्महानौ स्वयोन्येषु ।

पद्मभिस्त्रिभिरथैकेन क्षत्रविदूक्षद्वयोन्येषु ॥ इति ।

विष्णुरपि—“ब्राह्मणस्य क्षत्रविदूक्षद्वये सपिण्डेषु पद्मत्रिरात्रिकरात्रिः
क्षत्रियस्य विदूक्षद्वये पद्मत्रिरात्रिरात्राभ्यां वैश्यस्य शूद्रे त्रिरात्रेण” इति ।
शङ्खोऽपि—

एकरात्रं त्रिरात्रं च पद्मत्रं मातमेव च ।

शूद्रे सपिण्डे वर्णानामाशौचं क्रमशः स्मृतम् ॥ (शं० १५-१७)

त्रिरात्रमथ पद्मत्रं पक्ष एकस्तथैव च ।

वैश्ये सपिण्डे वर्णानामाशौचं क्रमशः स्मृतम् ॥ (शं० १५-१८)

सपिण्डे क्षत्रिये शुद्धिः पद्मावाह्याद्यनस्य तु ।

वर्णानां परिशेषेण द्वादशाहेन निर्दिशेत् ॥ (शं० १५-१९) इति

क्षत्रियमरणे परिशेषाणां वर्णानां क्षत्रियवैश्यशूद्राणामित्यर्थः ।

कूर्मपुराणेऽपि—

पद्मत्रं वा त्रिरात्रं स्यादेकरात्रं क्रमेण तु ।

वैश्यक्षत्रियविप्राणां शूद्रेष्वशौचमुच्यते ॥ -

अर्धमासोऽथ पद्मत्रं त्रिरात्रं द्विजपुङ्गवाः ।

दूद्रक्षत्रियविप्राणां वैश्येष्वशौचमुच्यते ॥

पद्मत्रं द्वादशाहं च विप्राणां वैश्यशूद्रयोः ।

माशौचं क्षत्रिये शौकं क्रमेण द्विजपुङ्गवाः ॥ इति ।

अत्रायं समुदायार्थः—ब्राह्मणस्य ब्रह्मक्षत्रियवैश्यशूद्रेषु चन्द्रपु जा-
तेषु मृतेषु वा द्वादशपद्वयैकदिनान्याशौचम् । तथा क्षत्रियस्य क्षत्रविदू-
क्षद्वये चन्द्रपु जातेषु मृतेषु वा द्वादशपद्वित्रिदिनानि । वैश्यस्य वैश्य

शूद्रेषु बन्धुषु [जातेषु] मृतेषु वा पक्षयद्वात्रे । शूद्रस्य शूद्रे बन्धौ जाते मृते वा मासमिति । ब्राह्मणादिजननपरणयो पुनः क्षत्रियादीनां ब्राह्मणादिजातीयमेवाशौचमिति । अस्याऽपि विरुद्धार्थमाह (१) बृहस्पतिः—

शुश्रूक्षिषो दशाहेन जन्मदानौ स्वयानिषु ।

सप्तपञ्चशिरात्रैस्तु क्षत्रविद्शूद्रयोनिषु ॥ इति ।

तमेवं विरोधं परिजहार हारलना यथा—‘दक्षवचनं यथाक्रमविवाहोदात्तस्य पर्याशौचविषयम् । ‘वर्णानामानुपूर्व्येण’ इत्यानुपूर्व्यवचनात् । न च ‘वर्णपदेनानुपूर्व्यपदमन्येति । अर्थातिरेकाभावात् । न च दशाहादिपदैरन्येति । यथासंख्यस्यायेनैव तदर्थलामात्, व्यवहितान्वयाच्च । तस्मादानुपूर्व्येण यथाक्रमविवाहेनैव यदा एकपतिरित्यर्थलामो भवति । बहिस्पर्यं तु व्युत्क्रमविवाहोदात्तस्य पर्याशौचविषयमर्थाङ्गमिति । व्युत्क्रमविवाहस्य निषिद्धत्वेन प्रायश्चित्तनिमित्तत्ववदधिकाऽऽशौचनिमित्तत्वस्याऽपि युक्तत्वादिति । तन्मन्दम् । दक्षवाक्यस्य वर्णानां क्रमेणैकरात्राद्याशौचमात्रपादकैः “आशौचं क्रमशः स्मृतम्” इत्यादि-ब्रह्मकूर्मादिवाक्यैः समानार्थत्वेनाऽप्रस्तुताऽऽनुपूर्व्यविवाहविषयत्वाभावात् । किं च यथा “प्रसवे सूतकं भवेत्” इत्यस्य व्यवहितस्याऽपि सम्बन्धपेक्षायां वर्णानामित्युपतिष्ठते, तथा प्रकाराकालाद्यामानुपूर्व्येणेतदपि सम्बन्धवत् इति न दोषः । तस्माद्देशाचारतो व्यवस्थैवां पक्षाणां वाच्यता । आह च ब्रह्मपुराणम्—

देशधर्मभ्रमाणत्वात् पद्वारत्र क्षत्रियैश्च ।

त्रिरात्रमपि वैश्यस्य शूद्रेऽत्रेकाहमेव च ॥ इति ।

उपलक्षणमेतत्सत्तरात्रार्थानामप्येवैव दिगिरिते । आपदनापत्कल्पत्वेन शुणवदशुणवद्विषयत्वेन स्निग्धाऽस्निग्धविषयत्वेन वा व्यवस्थेति सर्वं सुस्थम् । एतेषामनुलोमजादीनां भूद्धायासिकादीनां स्वस्वजातीयप्रातृजननमरणयोराशौचं प्रागेवाऽभिहितम् । विज्ञानीयपत्नीनां जीवति भर्तृरितज्जानीयं मृते स्वस्वजातीयमेव । तदाह विष्णुः—“पत्नीनां दासानां चोऽनुलोम्येन स्वामितुल्यमाशौचं मृते स्वामिन्वात्मीयम्” इति ॥६३॥

“त्रिरात्रमुपनीतेः प्राक्” (पठ०) इत्यत्र शूद्राणामुपनयनाभावात्तस्यानापन्नाद्विवाहात्प्राक् त्रिरात्रमित्युक्तं नस्याऽपवादमाह—

अनूढभार्यः शूद्रस्तु षोडशाद्वत्सरात्परम् ॥

मृतं समाभिगच्छेच्चन्मासाच्छुद्ध्यन्ति बान्धवाः ॥ ६४ ॥

(१) ‘विशुद्धार्थमाह’ इति ख० पु० पाठः ।

अनूदमार्थेति । तुशब्दः प्रकरणविच्छेदार्थः, अर्थान्तरमस्तावन्तार्थो
या । अनूदमार्थोऽकृतविवाहः शूद्रः षोडशावर्षादनन्तरं चेन्म्रियते
तस्य बान्धवाः सपिण्डाः मासाञ्छुञ्जन्ति कर्माहं भवन्ति । तदाह शङ्खः-

अनूदमार्थः शूद्रस्तु षोडशावर्षासरात्परम् ।

मृत्यु समाधिगच्छेच्चन्मास तस्याऽपि बान्धवाः ॥

शुद्धि समाधिगच्छति नाश कारो विचारणा (शं० १५-६-७)

ननु अनूदमार्थस्य शूद्रस्य षोडशावर्षादनन्तरं मासाऽऽशीचमभि-
वधताऽनेन घास्येन [यत्] माषोडशावर्षातिशोभाऽऽशीचमुक्तं भवति
तदनुपपन्नम् । अनेकयचनविरोधात् । तदाहाङ्गिराः-

शूद्रे विषर्पन्त्युने तु मृते शुद्धिस्तु पञ्चभिः ।

अत ऊर्ध्वं मृते शूद्रे द्वादशाहो विधीयते ॥

पञ्चवर्षास्तमतीतो यः शूद्रस्तन्म्रियते यदि ।

मासिकं तु मयच्छौचमित्याङ्गिरसमावितम् ॥ इति ।

न्यूनविषर्पस्य पञ्चाहं विषर्पाऽनन्तरं पञ्चवर्षपर्यन्तं द्वादशाहं पञ्च-
र्षाऽनन्तरं मासमिति [यावत्] । हारीतोऽपि-

जामीक्षीयन्धनादिप्र. क्षमियञ्चाऽऽधनुर्महात् ।

आम्रतोदम्रहादिप्र. शूद्रो परब्रह्मप्रहात् ॥ इति ।

अत्राप्याहोऽनुप्रसङ्गः । तेन शूद्रोऽप्यावस्रमहादिरर्थः । एतन्मरणे
त्रिरात्राऽऽशीचमनुवर्तते । तथा च ब्रह्मव्रतमहातन्तरं शूद्रमरणे [इयम्] ।
आशीचमिति । [तथा च] ब्रह्मपुराणमपि-

विम्रो हानुपनीतस्तु राजा चैवाऽधनुर्महात् ।

अगृहीतप्रतोदस्तु वैश्यः, शूद्रस्त्ववस्रमुक् ॥

म्रियते यत्र तत्र ह्यादाशीचं ब्रह्ममेव हि ।

ब्रह्मन्मनामयं कालखयाणां तु पदादिदकः ॥

पञ्चाब्दिकस्तु शूद्राणां स्वजात्युक्तमतः परम् । इति ।

अत्र केचित्-परस्परविरोधादेयमुपेक्षेति । सत्र । ग्रामाणिकाऽने-
कनिबन्धोदाहृतानामुपेक्षाया अन्याय्यत्वात् । यत्तु पञ्चपञ्चवर्षवत्पञ्च-
प्रहस्यानन्तरं मासाऽऽशीचं सगुणशूद्रविषयं षोडशावर्षादनन्तरं मासा-
ऽऽशीचं निर्गुणविषयमिति । तदसत् । कर्मादयोऽपि शूद्रस्य गुणा तेषां
च पञ्चवार्षिकादावसम्भवात् । न चैषां यचनानां कृतविवाहशूद्रवि-
षयत्वमिति वाच्यम् । पञ्चवार्षिकादेर्यौवनाभ्यासेन विवाह्योभ्यताऽ-
भावात् "युषाऽधीमान्" इत्यनेन च तस्यैव तद्विधानात् । न चैतन्नि-
र्गणिकविषयम् । पुस्त्वपरीक्षादेदृष्टार्थत्वेन सर्ववर्णसाधारण्यात् । त-

स्माद्विरुद्धमेतदिति । अत्रोच्यते । “शूद्रस्त्ववस्त्रयुक्” “शूद्रो वस्त्राव-
ग्रहात्” इतिब्राह्महारीतवाक्ययोर्वैयर्थ्येऽथवणाद्यथाकालकृतवि-
वाहविषयत्वेन व्यवस्येति न विरोधः । यत्राऽपि ब्राह्माक्षिरसवाक्ययोः
पञ्चपद्वार्तिकताश्रवणाच्चादृशयोश्च विवाहयोग्यताऽभावात् कृतविवा-
हविषयत्वं न सम्भवतीति विरोधः प्रतिभाति, तत्राऽप्येवं परिहारः—

त्रैवर्णिकानां संस्कारयाहुत्याद् गृहिणीविधिः ।

यथोक्तेनैव कालेन शूद्राणां स निजेच्छया ॥

इतिवृद्धवसिष्ठवाक्येनाभिहितः । अस्य चायमर्थः—त्रैवर्णिकानां
विवाहप्राक्कालीनानामुपनयनवेदाभ्ययनवेदमृतस्नानादीनां नियतका-
लानां संस्काराणां याहुत्यात्प्रतिपदोक्त एककाले विवाहः । शूद्राणां तु
विवाहात्प्राक् कालाऽनन्तरं नियतकालसंस्कारान्तराभावाद्यथोपपत्ति-
विवाहः इति । तेन पञ्चमपद्योरपि वैयर्थ्योर्विवाहसम्भवात् शूद्रस्य
मासाऽशौचाऽभिधानं न विरुद्धमिति । अत एव स्मृत्यर्थसारे—“स्त्रीणां
शूद्राणां च विवाहादूर्ध्वजात्याशौचम्” इत्यभिहितम् ॥ ६४ ॥

शूद्राऽऽशौचप्रसङ्गेन स्मृत दासाद्याशौचमाह—

स्वामिशौचेन दासाद्याः स्पृश्या मासास्तु कर्मसु ॥

योग्याः स्युर्मासतो दासी सता चेत्स्पृश्यतामिषाद् ॥ ६५ ॥

स्वामिशौचेनेति । दासा आद्या येषां ते दासाद्याः । दासाश्च पञ्च-
वक्ष्यप्रकाराः । तदुक्तम्—

गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः ।

अनाकालभृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः ॥

मोक्षितो महतश्चर्णायुद्धप्राप्तं पणे जितः ।

तदादमित्युपगतः प्रमज्ज्यावसितः कृतः ॥

भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव घट्टवाहतः ।

धिकेता चात्मनः क्षाले दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥ इति ।

यस्तु मनुना—

ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतश्चिन्मी ।

पैत्रिको दण्डदासश्च समेते दासपौनयः ॥ (मनु०८-४१५)

इति सप्तविधत्वमुक्तं तत्सेवामपि दासत्वप्रतिपादनाय, न त्वन्यप-
रिस्तद्व्याप्यम् । यद्यपि पणजितत्यादिकं सर्वयज्ञेषु सम्भवति, तथा-
ऽप्युत्तरोत्तरं एव वर्णाः पूर्वपूर्ववर्गस्य दासाः । न पूर्वपूर्वा उत्तरो-
त्तरस्य ।

वर्णानामानुलोम्येन न दास्यं प्रातिलोम्यतः ।

इत्याहिरसस्मरणात् । भावशब्देन शिष्यान्तेवासिभृतका गृह्यन्ते ।

दासान्तेवासिभृतकाः शिष्याश्चैकत्र वासिनः ।

स्वामितुल्येन शौचेन शुद्ध्यन्ति मृतसूतके ॥

इतिबृहस्पतिस्मरणात् । अन्तेवासी=शिल्पिशिष्याः । मूलेन क-

र्मकरो भृतकाः । शिष्यो वेदविद्यार्थी । एते दासाद्याः स्वजननमरणयोः

स्याम्याशौचकालेन स्पृश्या भवन्ति । यो यज्जातीयस्य समस्योत्कृष्टस्य

या दास्यं करोति, स तज्जातीयाऽऽशौचकालेनैव स्पृश्या भवतीत्यर्थः ।

तदाहाहिराः—

दासी दासश्च सर्वो वै यस्य वर्णस्य यो भवेत् ।

तद्वर्णस्य भवेच्छौचं दास्या मासस्तु सूतकम् ॥ इति ।

हारीतोऽपि—

मृतसूनेषु दासार्ता पत्नीनां चाऽनुलोमतः ।

स्वामितुल्यं भवेच्छौचं सूने स्वामिनि यौतकम् ॥ इति ।

यौतकं पृथक्भूतं स्वजात्युक्तम् । तदाह विष्णुः—“पत्नीनां दासाना-

मानुलोम्येन स्वामितुल्यमाशौचं मृते स्वामिण्यात्मापिम्” इति । एतच्च

स्वामिभृतावस्थितानां हेतुम् । “एकत्र वासिनः” इति बार्हस्पत्यात् ।

‘स्पृश्या’ इत्यनेन कर्मकरणयोग्यत्वमुक्तम् । तदाह शास्तातपः—

मूह्यकर्मकराः शूद्रा दासी दासस्तथैव च ।

एनानि शरीरसंस्कारे मूहकर्मण्यवृपिताः ॥ इति ।

मूह्यकर्मकराः शूद्राः=भृतका इत्यर्थः । एतेन स्वामितुल्यमाशौच-

मित्यादावाशौचशब्दोऽस्पृश्यत्वपरो बोध्यः । यत्तु—

शिल्पिनः कारका वैद्या दासी दासश्च नापिताः ।

राजानः भोजिषाश्चैव सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताः ॥

इति पराशरस्मरणं, यद्यपि च—

कारवः शिल्पिनो वैद्या दासी दासास्तथैव च ।

राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताः ॥

इति प्राचेतसं तदापह्नयम् ।

दास्यो दासाश्च यत् किञ्चित्कुर्वन्त्यपि च लीलया ।

तदग्नौ न क्षमः कर्तुं तस्मात्ते शुचयः सदा ॥

इतिमल्लपुराणात् । अत्र यतस्तदग्नौ न क्षमः कर्तुं तस्मात्ते शुचयः

इति हेतुं यदता तत्कर्तव्यस्याऽन्येन सम्पादने तस्याऽस्पृश्यत्वमस्त्ये-

वेति ध्यनितम् । तथा च सद्यःस्पृश्यत्वस्थापद्विषयत्वं युक्तमेव । इदं चा

-पद्यपि सद्यःस्पृश्यत्वं गर्भदासस्यैव । भक्तदासादीनां तत्राऽपि व्यहादेव स्पृश्यत्वम् ।

सद्यःस्पृश्यो गर्भदासो भक्तदासस्यवहाच्छुचिः ।

इति स्मृत्यन्तरात् । एवं स्वाभ्याशौचकालेन स्पृश्यत्ववत्कर्माऽधिकारोऽपि स्यादित्याशङ्क्याह-मासादिति । मासात्तु कर्मसु । कर्माधिकारः पुनर्मासेनैवेत्यर्थः । मास इति स्वस्वाऽऽशौचकालोपलक्षणम् । दासानामनेकजातीयत्वात् । अयं च कर्माऽनधिकारः "सद्यःस्पृश्यो गर्भदासः" "गृहकर्मण्यद्विताः" इत्यादिवचनैरेव व्यतिरेकमुख्येणोक्तः । दासवत् दास्या अपि स्वाभ्याऽऽशौचकालेन स्पृश्यत्वप्राप्ती कचिदपवादमाह-मासत इति । दासी [सूता] प्रसूता चेन्मासेनैव स्पृश्या भवतीत्यर्थः । तदाहाङ्गिराः-"दास्या मासस्तु सूतकम्" इति । सूतक स्पर्शाव्याप्यत्वं कर्मयोग्यत्वं च यद्यपि—

सूतिका सर्वधर्मानां दशरात्रेण शुच्यति ।

अतौ च न पृथक्शौचं सर्वधर्मेणैव विधिः ॥

इतिप्रचेतसा दशरात्रमेवास्पृश्यत्वं सर्वासामभिहितं, तथाऽपि मासास्पृश्यत्वं गृहलेपनजलाहरणादौ, गृहकर्मण्येवोक्तमिति श्वेयम् । "गृहकर्मण्यद्विताः" इत्यस्यैवानेनोपपादनात् । तथा च प्राचेतसमङ्ग-स्पर्शो स्नानाभावमात्रप्रतिपादकमिति न विरोधः । इदं च दासाऽऽशौचं सहसासेऽपि न स्वामिनो भवति ।

कारणाद्गच्छति प्रैष्यं तदाऽऽशौचं न तान् भजेत् ।

इतिवचनात् । प्रैष्यं दास्यं, गच्छति प्राप्ते यदाऽऽशौचं तत्कारणात् सहवासादिनः स्वामिनो न भजेदित्यर्थः । अथ कोचित् स्वामिनः प्रसवमरणयोर्दासानां स्वामितुष्यमाशौचमनेनोच्यते इत्याहुः । तच्चुच्छम् । "मासात्तु कर्मसु । योग्याः स्युः" (पठ० ६५) इत्यस्याऽसङ्गतत्वात् । न हि स्वामिनः प्रसवमरणयोर्दासानामयं कर्माऽनधिकारः सम्भवति । तदाशौचकालेनैव तेषां शुद्धत्वात् । किं च स्वामिप्रसवमरणनिमित्तकदासाऽऽशौचप्रस्तावे दास्याः प्रसवनिमित्तस्यास्पृश्यत्ववचनस्य-सुनरामसङ्गतत्वाऽऽपातात् । तस्मादुक्तव्याख्येयं नाधीयसीति । तर्हि स्वामिनः प्रसवमरणयोर्दासानामाशौचं किमिति चेत् स्वामिजातीयमेव प्रत्येहि । तद्गृहवासतदभिमोजनतत्सम्पर्ककरणात् । तदभावे दासस्वामिभावभावे किमिति चेत्—

ग्रामेक्ष्वरे कुलपतौ शुद्धिर्नैव दर्शनात् ।

इतिवृत्तमानधमेवाऽपेहि । कुलपतिर्गर्भदासादेः कुलस्य स्वामीति ॥६५॥

सपिण्डानां प्रसवमरणयोर्दशाहाऽऽशीचमुक्तं तस्य काचिदपवादमाह—

अनुलोमाऽश्रितायास्तु भार्यायाः प्रसवे मृतौ ॥

पुत्रस्याऽनौरसस्याऽपि समीपे त्रिदिनाच्छुचिः ॥ ६६ ॥

अनुलोमाश्रितेति । तुशब्दोऽर्थान्तरप्रस्थापनार्थः । अनुलोममनु-
कषेणाश्रिता अनुलोमाश्रिता । स्वजातीयमुत्कृष्टजातीयं वा पुरुषान्तर-
माश्रिता तादृश्याः स्वभार्यायाः प्रसवे आश्रितपुरुषेणाऽपत्यजनने
मरणे च पूर्वं भर्ता त्रिदिने त्रयाणां दिनानां समाहारस्त्रिदिने तस्मा-
न्शुचिः । कर्मयोग्यः स्पर्शयोग्यश्च भवतीत्यर्थः । तदाह गृहस्पतिः—

अप्याऽऽश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च ।

मृतेष्वप्युत्पत्य शुष्येत् त्रिरात्रेण द्विजोत्तमः ॥ इति ।

प्रतिलोमाद्याऽश्रितायास्त्वाशौचाऽऽभावमेव वक्ष्यति । इदमप्यव-
हिष्टतानाम् । वहिः कृतानां तदभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् । उक्तमर्थम-
प्यत्राप्यतिदिशति—पुत्रस्येति । अनौरसाः क्षेत्रजो गूढजः कान्तीनः सहो-
दजः पुत्रिकापुत्रकेति । तेषां प्रसवे उत्पत्तौ क्रीतकृत्रिमदत्तक(१)स्वयन्द-
त्ताऽपविद्धानामुत्पत्त्यनन्तरमन्यपुत्रयोत्पत्तेर्न प्रहीतुस्तत्प्रसवाऽऽशीचं
सम्भवतीति तदपत्यप्रसवे तेषां मरणे च त्रिरात्राऽऽशीचं प्रहीतुर्भव-
तीत्यर्थः । पीनर्मवस्य स्वयन्पूर्वाप्रसव एव वक्ष्यते । इदं च प्रहीतुस-
मानजातीयानामेव पुत्राणामिति ध्येयम् । तदाह ब्रह्मपुराणम्—

गौरसं वर्जयित्वा तु सर्ववर्णेषु सर्वदा ।

क्षेत्रजादिषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च ॥

आशीचं तु त्रिरात्रं स्यात्समानामिति निश्चयः । इति ।

सर्वदा सर्वकालमुपनयनावनन्तरमपि । समानां गृहीतपुत्रसमान-
जातीयानां पितृणामित्यर्थः । केचित्समवर्णोऽप्यिति पठन्ति । तेषां
समानामित्यनेन पीनरुक्तं स्यात् । यद्यपि “परपत्नीसुतेषु च” इत्यनेन
क्रीतकृत्रिमदत्तकस्वयन्दत्ताऽपविद्धपुत्रिकापुत्रकानिना एव गृहस्पति-
नोक्तास्तथाऽपि क्षेत्रजादीनामपि तदुपलक्षणम् । “गौरसं वर्जयित्वा”
“क्षेत्रजादिषु पुत्रेषु” इत्यनेन ब्राह्मे सर्ववामविशेषोपादानात् । इदं च

(१) स्वयं प्रहीतुर्भवतीत्यर्थः । पीनर्मवस्याऽप्यन्यपूर्वाप्रसव एव
वक्ष्यते । इदं गृहीतसमानजातीयानामेव दत्ताऽपविद्धानामुत्पत्त्यनन्तर-
मन्यपुत्रयोत्पत्तेर्न प्रहीतुस्तत्प्रसवाऽऽशीचं सम्भवतीति तदपत्यप्रसवे-
तेषां मरणे च त्रिरात्राऽऽशीचं पुत्राणामिति ध्येयम् इति क० पु०पाठः ।

त्रिरात्राऽऽशौचविधानं यत्प्रातियोगिकं भार्यात्वं पुत्रत्वं च तस्यैव ।
सपिण्डानां तु पृथगाह मरीचिः—

सूतके मृतके चैव त्रिरात्रं परपूर्वयोः ।

एकाहस्तु सपिण्डानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुः ॥ इति ।

परः पूर्वः पतित्वेन पितृत्वेन च ययोर्भार्यापुत्रयोस्तौ पर पूर्वौ तयोः
परपूर्वयोरित्यर्थः । सोदकसगोत्राणामभ्याशौचमाह प्रजापतिः—

अभ्याधितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च ।

गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युस्त्रिरात्रेणैव तर्पिता ॥ इति ।

यत्तु सपिण्डानामाशौचाऽभाव एव । “गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युः”
इतिप्रजापतिस्मरणात् । इतिमिताक्षरोक्तं तद्विबन्धम् । “एकाहस्तु
सपिण्डानाम्” इतिमरीचिवचनविरोधात् । “गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युः”
इत्यस्य सोदकादिविषयत्वसम्भवाच्च । यच्चनक्षत्रेऽपि सपिण्डगोत्रिश-
ब्दयोरेव च विशेषोपादानात् । यद्यपि मरीचे परपूर्वाशब्दः स्वसाम-
र्थ्येनाभ्यर्चार्था स्वयंपरिवृहीतामभिधत्ते प्राजापत्ये चाऽभ्याधितशब्दः
स्वीयामभ्यपरिवृहीतां च क्षिपमभिधत्ते इत्यर्थमेवादुभयव्यवस्थाऽपि
सम्भवति तथाऽपि—

एकाहस्तु सपिण्डानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुः ।

इत्येतनोभयत्राऽपि सपिण्डानामेकाहविधाने “गोत्रिणः स्नानशुद्धाः
स्युः” इति प्राजापत्यवचनविरोधः स्यादिति नेयं व्यवस्थेति । यदपि
च “यत्र पितुः त्रिरात्रमूनमाशौचं तत्र “गोत्रिणः स्नानशुद्धाः” इति प्रा-
जापत्यं प्रवर्त्तते, यत्र पितुस्त्रिरात्रं तत्र “एकाहस्तु सपिण्डानाम्” इति
मरीचमवतिष्ठते, इति मदनविवरणं तदप्यापातत एव ।

गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युस्त्रिरात्रेणैव तर्पिता ।

इत्यत्राऽपि पितुस्त्रिरात्रबोधनादित्यलमापातदर्शनाममृतादीनां मर्मो-
द्घाटनेनेति । तस्मादुक्तं व्याख्या जाताभिर्या माधवाऽनुमता
सार्थायसीति । अथाऽपि “गोत्रिणः स्नानशुद्धाः” इति सपिण्डविषय-
मेवाऽभिप्रेतं तर्ह्यसन्निधाने तदस्त्विति उभयशेषं विशेषमाह—तमीप
इति । यदिदमभ्याऽऽधितभार्याऽऽशौचमनैरसपुत्राऽऽशौचं च त्रिरात्र-
मित्युक्तं तत्तस्मीपे एकदेशाऽवस्थितौ ज्ञेयम् । देशान्तरे पृथगाभि-
धानात् ॥ ६६ ॥

तदेवाह—

अन्यत्र तु दिनादन्यपूर्वपत्न्या दिनत्रयात् ।

वैजिकादभिसम्बन्धादनुरुन्ध्यादयं व्यवहृत्य ॥ ६७ ॥

अन्यत्र त्विति । तुशब्दो विषयविशेषसमर्पणार्थः । अन्यत्र देशान्तरस्थितयोरन्याधितभार्याऽनौरसपुत्रयोर्दिनाद्वहोरात्रात्तत्पतिपित्रोः शुद्धिः । तदाह याज्ञवल्क्यः—

अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च । (या० ३-२५) इति ।

“अहस्त्वदत्तकन्यासु” (या० ३-२४) इत्यतोऽहरित्यनुवर्तते । अन्याधितस्वभार्याऽऽशौचकथनप्रसङ्गेन स्वपरिगृहीतान्यपूर्वाऽऽशौचमप्याह—अन्यपूर्वेति । अन्यो दानेनोपभोगेन वा पूर्वा यस्याः साऽन्यपूर्वा । त्रिविधा पुनर्भूश्चतुर्विधा स्वैरिणी चेति सप्तविधा । यथाऽऽह भारदः—

परपूर्वाः स्त्रियस्त्वभ्याः सप्त प्रोक्ता मनीषिभिः ।

पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी तु चतुर्विधा ॥ इति ॥

सा चासौ पत्नी च पत्नी कथंचन विवाहविधिना परिगृहीता । पत्नीशब्दसामर्थ्यादस्यत्र भार्यापदेनोपादानादवकक्षायाः पृथगाशौचविधानाच्च । तस्याः प्रसवे मरणे च परिगृहीतुर्दिनत्रयाच्छुद्धिरिति । तदाह भारदः—

अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च ।

परपूर्वासु च स्त्रीषु त्रिरात्राच्छुद्धिरित्यते ॥ इति ।

द्वारितोऽपि—

परपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च ।

मातामहे त्रिरात्रं स्यादेकाह एवसपिण्डतः ॥ इति ।

शसपिण्डे गोप्रजे एकाहमित्यर्थः । तथा त्रिरात्राऽनुपुत्ती विष्णुः—

अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च ।

परपूर्वासु भार्यासु प्रमृतासु गृतासु च ॥ इति ॥

कूमोऽपि—

परपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च ।

त्रिरात्रं स्यात्तथाऽऽचार्ये स्वसार्थास्वन्यगतासु च । इति ।

यशु—

अन्यपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च ।

नाऽनभ्यायो मयेत्तस्य नाऽऽशौचं मोदकक्रिया ॥

इति चण्डालवित्तवचनं, तद्वद्वृत्तजातीयाऽन्यपूर्वाकृतकपुत्रविषयम् । तुल्यजातीयेषु—

भाशौचं तु त्रिरात्रं स्यात्समाप्तामितिनिश्चयः ।

इति प्राप्ते त्रिरात्रविधानात् । यौनभेषस्य प्रसवे मरणे धैतदेवाऽऽ-

शौचमित्याह—वैजिकादमीति । बीजं शुक्रं तन्निमित्तौ वैजिकः । अभि-
सम्बन्धोऽपत्योत्पादनाऽनुकूलो व्यापारः । तस्मादप्यहं = त्रिरात्रम् ।
अर्घं = आशौचम् । अनुकूल्यादनुवर्तते । वैजिकादित्यनेनाऽन्यपूर्वास्त्वप-
त्योत्पत्तौ बीजमात्रसम्बन्ध एव, न तु पत्नीद्वारकाऽपि । तस्याः पत्नी-
त्याऽभावादिति । यद्यप्यनौरसपुत्राऽऽशौचकथनेनैव पौनर्भवाऽऽशौच-
परिभाषार्थमिदमारभ्यते इति न पौनरुक्त्यम् । अत्राप्यसन्निधौ त्वहोरा-
त्रमेव । "अन्यत्र ॥ दिनात्" इत्यस्य सन्दर्शनायेनोभयमशेषत्वात् ॥६॥

इदानीमवरुद्धाऽन्यपूर्वाऽऽशौचमाह—

अन्यपूर्वाऽवरुद्धासु त्रिदिनाच्छुद्धिरिष्यते ।

तास्वेवाऽनन्यपूर्वासु पञ्चाहोभिर्विशुध्यति ॥ ६८ ॥

अन्यपूर्वेति । अन्यपूर्वाः पूर्वोक्ताः । ताश्चता अवरुद्धाश्च पुरापान्त-
रोपभोगनिवृत्त्याः । नियतपुरुषपरिगृहीता वास्यः ।

अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यसु सदैव च । (यस् २-२९०)

इति याज्ञवल्क्येनावरुद्धानां दासीविशेषत्वबोधनात् । तासु प्रसू-
तासु मृतासु च त्रिदिनं त्रयाणां दिनानां समाहारस्त्रिदिनं तस्मात् प-
रिग्रहीतुः शुद्धिरिष्यते पूर्वैरित्यर्थः । तदाह ब्रह्मपुराणम्—

पित्रा दत्ता तु या कन्या स्वातन्त्र्यादभ्यमाश्रिता ।

यं संभितवती भूयस्तस्याऽऽशौचं भवेत्स्यहम् ॥ इति ।

या कन्या पित्रा कस्मैचिद्वत्ता । सा च सं परित्यज्य स्वातन्त्र्येणा-
भ्यं सर्वर्षमुत्तमं पर्णं वाऽऽश्रिता सा यं संभितवती = मम्यक् भितव-
ती येनाऽवरुद्धेति यावत् । तस्य त्रिरात्रमाशौचमित्यर्थः । यत्तु—

अन्यपूर्वा यस्य गेहे भार्या स्यात्तस्य त्रित्यशः ।

आशौचं सर्वकार्येषु वेदे भवति सर्वदा ॥

दानं प्रतिग्रहः स्नानं सर्वं तस्य भवेद्दुष्टम् ।

इति ब्रह्मपुराणीयमेव ध्वनयति, तत् सर्वदाऽऽशौचबोधनेनाभ्यपूर्वा-
परिग्रहनिन्दापरम् । अत एव दानादीनामपार्थक्यता च हेतुरिति ।
अत्र सपिण्डानामाशौचं नास्ति ।

मृतायां वा प्रसूतायां नान्येषामिति निश्चयः ।

इति ब्राह्मणम् । अनन्यपूर्वाऽवरुद्धासु विशेषमाह—तास्थिति । तासु

अवरुद्धासु अनन्यपूर्वासु प्रसूतासु मृतासु च पञ्चाभिर्दिनैः परिग्रहीता
शुद्धौ भवतीत्यर्थः । तदाह ब्रह्मपुराणम्—

कामादक्षतयोनिश्चेदन्य गत्वा व्यवस्थिता ।

तस्याऽन्यस्य समोत्रा सा यमाश्रितवती स्वयम् ॥ इति ॥

अक्षतयोनिरन्यपूर्वा यमन्यं गत्वाऽऽश्रितवती । आश्रित्य च व्य-
वस्थिता विशेषेणाश्वस्थिता येनाऽश्वरुद्धेति यावत् । तस्याऽन्यस्य सा
संगोत्रा भवतीत्यर्थः । अनेन संगोत्रत्वाऽभिधानेनाऽऽशौचाऽधिषयं
व्यञ्जितम् । तदेवाचार्यैः पञ्चाहपदेन स्पष्टीकृतम् । अत्राऽयमाशयः-
दशादाशौचे सपिण्डसंगोत्रत्वं निमित्तम् । तदादतुः शङ्खलिखितौ-

सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः साप्तपौरुषी ।

पिण्डद्वयोदकदानं च शौचाऽऽशौचं तदाऽनुगम् ॥ इति ।

गोत्रे साप्तपौरुषी या सपिण्डता सेव पिण्डोदकदानाऽऽशौचात्
निमित्तमित्यर्थः । पिण्डादिसाहचर्यात्पूर्णाऽऽशौचमेवाऽत्र गृह्यते । त-
था च अतन्यपूर्वाऽश्वरुद्धास्तु ब्राह्मवचनेन संगोत्रत्वबोधनात्, पाणिग्रह-
णाऽभावेन सापिण्ड्याऽभावाच्च एकमात्रनिमित्तसङ्गात्वाद्धाऽऽशौचं
युक्तमेव । न चैवं संगोत्रमातुल्योरप्यर्थाऽऽशौचं स्यादिति वाच्यम् । त-
त्र विशेषवचनसङ्गात्वात् । न च परित्यक्त्वा सहैकशरीरात्मकत्वेन
सापिण्ड्यमप्यत्राऽस्तीति वाच्यम् । तस्य चेद्वादावतिप्रसक्तत्वेन पति-
पत्नीमात्रविषयत्वाद्याऽवश्यवाच्यत्वात् । तस्माद्युक्तमत्र पञ्चाहकल्पनमि-
त्यल यदुना । अत्र च सपिण्डानां संगोत्राऽऽशौचमेव । ब्राह्मवचनेन स
गोत्रतामात्रबोधनात् ॥ ६८ ॥

इदानीं स्वपत्न्यां व्यभिचारोत्पन्नपुत्रस्याऽऽशौचमाह-

व्यभिचारादहीनेन जायतेऽसौ त्रियेत वा ॥

इयं तु भर्तुरेव स्यात्सपिण्डानां तु नेह्यम् ॥ ६९ ॥

व्यभिचारादिति । या स्त्री अहीनेन समेनोत्कृष्टेन वा व्यभिचाराजा-
यते प्रसूयते तदा भस्ती जातः पुत्रो त्रियेत चेत्तदा तस्या भर्तुरेव इय-
माशौचं स्यात् पुनस्तस्याः सपिण्डानामीदृशमाशौचमित्यर्थः । तदाह
सुमन्तु-

व्यभिचारेण यस्य स्त्रीं सूयते त्रियतेऽयं वा ।

भर्तुरेव त्रिरात्रं स्यात्सपिण्डानां तु नैव तत् ॥ इति ।

अहीनेनेतिषदता हीनवर्णव्यभिचारे आशौचाऽधिषयं व्यञ्जितम् ।
तदादतुः शङ्खलिखितौ-

हीनवर्णास्तु या नारी प्रमादात्प्रसवं यजेत् ।

प्रसवे मरणे तज्जमाशौचं नोपशाम्यति ॥ इति ।

हीनवर्णात्=रूपेण स्याद् हीनवर्णात् । प्रमादात्=व्यभिचारात् । प-
रिणेतुं जनिष्येति सख परिणेतुतायां स्वयमपि पुत्रे जनिते द्वयोरपि

पुत्रयोः प्रसवमरणयोः परिग्रहीतुस्त्रिरात्रमित्याह ब्रह्मपुराणम्—

आदायेकस्य दत्तायां कुत्रचित्पुत्रयोर्द्वयोः ।

पितुर्यत्र त्रिरात्रं स्यादेकं तत्र सपिण्डनाम् ॥ इति ।

आदौ प्रथममन्यस्य दत्तायामन्येन परिणीतायां कुत्रचिद्वयोः परि-
णेतुपरिग्रहीत्रोः सकाशादुत्पन्नयोः पुत्रयोः पितुः पूर्वस्य परिग्रहादुत्तर-
स्य च जननात्पितृत्ववतः परिग्रहीतुर्यत्र पुत्रद्वयोत्पत्तौ मृतौ च त्रिरात्रं
स्यात्तत्र सपिण्डानामेकाहमित्यर्थः । यद्यपि पूर्वस्योत्पन्नस्यैव पुत्रत्वेन
परिग्रहात् तदुत्पत्तिनिमित्तमाशौचं परिग्रहीतुः सम्भवति तथाऽपि त-
स्मरणे तेन याऽपत्यजने गर्भाऽवस्थस्य मातृपरिग्रहाऽनन्तरं स्वगृहो-
त्पत्तौ वाऽशौचं भवत्येवेति न दोषः । न चास्याऽनौरसपुत्राशौचकथने-
नास्य पौनरक्त्यम् । एवामप्यनौरसत्वादिति वाच्यम् । एषां तद्वक्षणा-
ऽभावेन पुत्रेषु परिगणनाऽभावाद्नाशौचप्रसक्तत्वावस्थाऽभिधानात् । पि-
तृद्वयोत्पन्नयोरेकमातृकयोः परस्परं शौचमाह ब्रह्मपुराणम्—

एका माता द्वयोर्यत्र पितरो द्वौ च कुत्रचित् ।

तयोः स्यात्सूतकादौक्यं मृतकाद्वा परस्परम् ॥ इति ।

सूतके मृतके च परस्परं तुल्यशौचमित्यर्थः । परं तु सूतके एक-
रात्रं मरणे त्रिरात्रमिति विशेषः । तदाह मरीचिः—

मात्रैकया द्विपितृकौ भ्रातराद्यन्ययोत्रजौ ।

एकाह सूतक तत्र त्रिरात्रं मृतकं तयोः ॥ इति ।

एतेनैकमातृकयोर्द्विपितृकयोः परस्परं प्रसवमरणयोर्मातृजातीयमे-
वाऽऽशौचमिति हारल्लताविहित ब्राह्मवचोविधरणमसंघरणमेवेत्युपेक्ष-
णीयम् । मरीचिश्चनविरोधात् इति ॥ ६९ ॥

द्विविधं तावदाशौचं स्वर्शायोग्यत्वं कर्मायोग्यत्वं च, तत्राप्यस्योक्ते
कालनिमित्ते अन्यत्राऽप्यतिदिशति—

एवं कर्मनिषेधश्च विधेयस्यैव कर्मणः ॥

निषेधविधयः सर्वे त्वादेयाः शुचिभिस्तथा ॥ ७० ॥

एवमिति । विधीयते विधिना तद्विधेयम् । “अहरहः सन्ध्यामुपा-
सीत” “तानेतान्यज्ञानहरहः कुर्वन्ति” इत्यादिविधिवोधिनस्य सन्ध्या-
पञ्चमहायज्ञादेर्निमित्तकस्य कर्मणो यः कर्मनिषेधः कर्तव्यतानिषेधः

सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते ।

इत्येवमादिः सोऽप्येवमेव । पूर्वोक्तकालनिमित्तक इत्यर्थः । यस्मिन्
निमित्ते यावत्कालमाशौचं तत्र स्पृश्यत्ववदेव विहितकर्मयोग्यत्वमपि

तन्निमित्तं तावत्कालमध्यवसेयमिति । अत एव मार्कण्डेयपुराणे-

‘दशाहं ब्राह्मणस्तिष्ठेद्दानहोमादिचर्जितः ।

क्षत्रियो द्वादशाहं च वैश्यो मासार्द्धमेव च ॥

शूद्रश्च मासमासीत् निजकर्मविधर्जितः । इति ।

अत्र विधेयस्येतिवदता रागप्राप्तानां भोजनशयनाऽसनादीनामाव-
श्यकानामनिषेधः । अत एवाऽनावश्यकानां रागप्राप्तानां क्षारलवणता-
म्बूलाऽश्नादीनां निषेध एव । एवमाशौचे निषेधविषयस्याऽननुष्ठेयता-
मभिधाय प्रतिप्रसूतस्य पुनरनुष्ठेयतामाह-निषेधेति । निषेधपूर्वका वि-
धयो निषेधविधयः प्रतिप्रसवाः “वैतानौपासनाः कार्याः” (पा० ३-१७)
इत्यादयस्ते सर्वे तथा आदया यथा शुचिभिराशीयन्ते इति । तदाह
पारस्करः—“निष्यानि नियतैरन्धैतानवर्जम्” (पा० गृ० ३-१०-३२)
“शालाग्नौ चैकं” (पा० गृ० ३-१०-३३) “अन्य एतानि कुपुः” (पा० गृ०
३-१०-३४) इति । अत एव हारीतः—

कर्म वैतानिकं कार्यं स्नानोपस्पर्शनास्वयम् ।

न तु सप्रस्य विच्छेदं प्रयदन्ति मनोपिणः ॥

इति स्थस्य ध्यातेऽधिकारमाह । तथा तत्तद्वर्गोपरोधार्थं “उपस्पृश्य
पिता शुचिः” इतिशुचित्वं चाह । सप्रस्याग्निहोत्रस्याऽनुपरोधार्थमनुष्ठा-
नमितियावत् । शुचित्वाऽभिधानमधिकारनिर्वाहाय । अत एव गोमिलः—

अग्निहोत्रस्य होमार्थं शुद्धिस्तात्कालिकी भवेत् ।

पञ्चयज्ञात् कुर्यात् छानुदः पुनरेव सः ॥ इति ।

यत्तु “साङ्गे कर्मण्यन्यकर्तृत्वेऽपि स्वद्रव्यस्यागात्मकं प्रधानं स्वय-
मेव कार्यम् । तस्याऽनन्यनिष्पाद्यात्वात्” इतिमिताक्षरोक्तं तच्चिन्तयम् ।

कर्म वैतानिकं कार्यं स्नानोपस्पर्शनास्वयम् ।

इत्यनेन स्वस्यैव साङ्गकर्मोऽधिकारयोचनात् । न चेदमपि श्यागमा-
त्राऽभिप्रायेणेति वाच्यम् । अनन्यनिष्पाद्यस्य तस्य श्याययत्नेनेव स्व-
कर्तृत्वस्याऽयगमात्त्वनाऽऽरम्भो निरर्थकः स्यात् । स्वत्वस्यागस्य धौ-
तस्मार्तसाधारणत्वात् “कर्म वैतानिकम्” इति विशेषोपादानं चाऽनर्थकं
स्यात् । किं च

अग्निहोत्रस्य होमार्थं शुद्धिस्तात्कालिकी भवेत् ।

इत्यनेनाऽग्निहोत्रहोमार्थं शुद्धिरभिधीयते । होमश्च स्वत्वस्यागपूर्व-
को द्रव्यप्रक्षेपात्तो व्यापारः । तदुक्तं—“शुद्धीतितासेचनाधिकः स्यात्”
इति । ततश्च श्यागमाप्रस्य स्वकर्तृकायै अन्यकर्तृके प्रक्षेपे स्वस्य शुद्धि-
मिधानं नाप्यद्यते । तस्मात्साङ्गे वैतानिके होमे स्वस्याऽधिकार इत्य-

लम् । उपपादितं चैतच्छास्त्रकल्पलतायामेवाऽऽस्माभिरिति नेहोच्यते ॥७०॥
इदानीमाशौचपरिगृहीतेषु द्रव्येष्वप्याशौचमित्याह—

अशुचीनां नराणां तु द्रव्याण्यप्यशुचीनि हि ॥

तस्मात्तान्यपि वर्ज्यानि शुचीनामिति निश्चयः ॥ ७१ ॥

अशुचीनामिति । जननमरणानिमित्तेनाऽऽशौचेनाऽऽशुचीनां नरा-
णां यानि द्रव्याणि भस्मादीनि तान्यप्यशुचीन्येव । तुशब्द एवकारार्थः ।
दृष्टादृष्टार्थकर्मायोग्यानीति यावत् । तस्मादशुचित्वादेव शुचीनाम-
सपिण्डानां तानि वर्ज्यानि परिहरणीयानीति निश्चयः शास्त्रज्ञानाम् ।
अत एव यमः—

उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते । इति ।

विष्णुरपि—“माशौचे कस्य चिद्वस्त्रमदनीयात्” इति । उभयत्र=जन-
नमरणयोः । कुलस्याऽऽशौचयुक्तस्य । अन्नमसपिण्डैर्न भोज्यम् । स-
कुलवानां तु न दोषः ।

सूतके तु कुलस्यान्नमदोषं मनुरप्रपीत् ।

इति यमस्मरणात् ॥ ७१ ॥

उक्तमशुचित्वं द्रव्यविशेषेणाऽप्यवदति—

क्षीराज्यदधितक्राम्बुतिलपुष्पफलं गुडम् ।

शाककाष्ठौषधं मूलं प्राञ्च स्वात्स्वाम्यनुज्ञया ॥७२॥

क्षीराज्येति । क्षीरं=पयः । आज्यं=सर्पिः । दधि प्रसिद्धम् । तक्रं=
उदम्बितम् । अम्बु=जलम् । तिलाः प्रसिद्धाः । पुष्पं=मल्लिकादि । फलं=
आम्रादि । तेषां समाहारः । समाहारेण च लवणमधुमांसतृणलाघाऽजि-
नशुष्काक्षपण्यानि समाह्रियन्ते । गुडः प्रसिद्धः । शाकं=पास्तुकादि ।

मूलपत्रकरीराप्रफलकाण्डाविगूढकाः ।

० स्थक् पुष्पं कवचं च चेति शाकं दशविधं स्मृतम् ॥

इति स्मृत्यन्तरोक्तम् । काष्ठौषधमितिसमाहारेण तैलं गृह्यते । मू-
लं=मूलकादि । इदं सर्वमाशौचसम्बन्धयि द्रव्यजातं स्वाभ्यनुज्ञयाभ्य-
स्वयमेव गृहीयादित्यर्थः । तदाह मरीचिः—

लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च ।

शाककाष्ठवृणेष्वप्सु दधिसर्पिःपयःसु च ॥

तिलौषधाऽजिने चैव पक्वापके स्वयंग्रहः ।

पुण्येषु चैव सर्वेषु नाऽऽशौचं मृतसूतके ॥ इति ।

पक्वं मोदकादि । अपक्वं=तण्डुलादि । इदं च पक्वाऽपक्वाभ्यनुज्ञया

मन्त्रसत्रप्रवृत्तविषयम् । तथा चाङ्गितः—

अन्नसत्रप्रवृत्तानामाभमन्नमगाहितम् ।

भुक्त्वा पक्वान्नमेतेषां त्रिरात्रं तु पयः पिबेत् ॥ इति ।

पक्वान्नमोदनादि । ग्रन्थपुराणेऽपि—

लघुणं मधु मांसं च पुष्पमूलफलानि च ।

काष्ठं लोष्टं सृणं पर्णं दधि क्षीरं घृतं तथा ॥

औषधं तैलमजिनं शुष्कमन्नं च नित्यशः ।

आशौचिनां गृहाद् ग्राह्य स्वयं पण्यं च मूत्रयजम् ॥ इति ।

कूर्मपुराणेऽपि—

हिरण्यधान्यगोषासस्तिलाक्षगुडसर्पिषाम् ।

फलानि पुष्पशकं च लघुणं काष्ठमेव च ॥

तोयं दधि घृतं क्षीरमौषधं तैलमेव च ॥

आशौचिनां गृहाद् ग्राह्यं शुष्कान्नं चैव नित्यशः ॥ इति ।

तथा च कदम्बः—“तै. सह ग्राह्यणो न वसेन्न याचेन्न दद्याद्विषद्वच-
तुष्पदधान्यहिरण्यधस्त्रवर्जम्” इति । याचनदानयोरुभयोरपि प्रतिप्रस-
घोऽयं द्विपदादिरित्यर्थः । जन्माऽऽशौचे केषां चित्प्रतिग्रहेऽपि न दो-
षः । तदाह तुः शङ्खलिरिती—“कुमारप्रसवे नाख्यामच्छिन्नायां गुह्यतिल-
तैलहिरण्यधस्त्रप्रावरणगंधान्यप्रतिग्रहेष्वदोषस्तदह” इति । एके शुर्व-
र्थं कुर्वते इति ॥ ७२ ॥

अन्यत्राऽप्याशौचाऽपवादमाह—

संसर्गादस्य वाऽऽशौचं यस्यातिक्रान्तकालजम् ।

तदीयस्य पदार्थस्य नाऽऽशौचं विद्यते कश्चित् ॥ ७३ ॥

संसर्गादिति । यस्य संसर्गात् शवसंस्पर्शरूपायाशौचं भवति, यस्य
चाऽतिक्रान्तकालजमाशौचं पश्चाच्छ्रवणेन भवति, तदीयस्य भार्यापुत्रा-
देः पदार्थस्य च जलान्नादेराशौचं कश्चिदपि देशकालनिमित्तादिभेदेऽपि
न भवति इति । तदादाङ्गिराः—

आशौचं यस्य संसर्गादापतेद् गृहमेधिन ।

क्रियास्तस्य न लुप्यन्ति गृहाणा च न तद्भवेत् ॥

अतिक्रान्ते दशाहे तु पश्चाज्जानाति चेद्गृही ।

त्रिरात्रं सूतक तस्य न तद्भवेत्स्य कश्चित् ॥ इति ॥

गृहाणां गृहे भवानां भार्यापुत्रादीनाम् ॥ ३७ ॥

एवं च द्रव्यविशेषेणाऽऽशौचमपाद्य पुरुषविशेषेणाप्याशौचमप-

घदति—

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणः शुचयः सदा ॥

इतरेऽपि समारब्धप्रयोगाः शुचयः स्मृताः ॥ ७४ ॥

वानप्रस्थेति । वानप्रस्थस्तृतीयाश्रमी । यतो सन्न्यासी एकदण्ड-
स्त्रिदण्डश्च । ब्रह्मचारी नैष्ठिक उपकुर्वाणकश्च । एते सदा सर्वकालं,
आश्रममात्रपरिग्रहेण सपिण्डजननमरणयोः शुद्धाः । स्पर्शकर्मयोग्या
इत्यर्थः । तदाह याज्ञवल्क्य —

सत्रिप्रतिब्रह्मचारिदाक्षब्रह्मविदां तथा । (या० ३-२८) इति ।

अत्र दाक्षशब्देन नित्यं दातैव न प्रतिग्रहात् । तादृशो वैष्णानस
उच्यते । ब्रह्मविद् सन्न्यासी । सुमन्तुराप—“दीक्षितयतिब्रह्मचारिणां
नाऽऽशीचम्” इति । ब्रह्मपुराणेऽपि—

नैष्ठिकस्याऽथवाऽन्यस्य भिक्षार्थं प्रस्थितस्य च ।

वानप्रस्थस्य वाऽन्यस्य साधिकारस्य, सर्वथा ॥

प्रतिग्रहाऽधिकाराच्च निवृत्तस्य न विद्यते ॥ इति ।

नैष्ठिकस्य ब्रह्मचारिणोऽथवाऽन्यस्य उपकुर्वाणकस्य भिक्षार्थं प्र-
स्थितस्य भिक्षोः सन्न्यासिनश्च । वानप्रस्थस्य वाऽन्यस्य उभयविधस्य ।
उभे विधे वर्जयति—साधिकारेति । साधिकारस्य ग्रामादष्टमासाऽऽह-
रणाधिकारवतः । सर्वथा प्रतिग्रहाधिकाराभिवृत्तस्य यन्मफलमू-
लाशिनो वायुभक्षादेर्षा सपिण्डजननमरणयोरप्यशौचं न विद्यते इति ।
कौर्मिऽपि—

नैष्ठिकानां वनस्थानां यतिनां ब्रह्मचारिणाम् ।

नाऽऽशीचं कीर्तितं सद्भिः पतिते च तथा स्मृते ॥ इति ।

ब्रह्मचारिणामुपकुर्वाणकानाम् । नैष्ठिकस्य पृथगुपादानात् ।
देयलोऽपि—

नैष्ठिकानां वनस्थानां यतिनां ब्रह्मचारिणाम् ।

नाऽऽशीचं सूतके प्रोक्तं शावे चाऽपि तथैव च ॥ इति ।

अयं चाऽऽशीचाऽभावो ब्रह्मचारिप्रभृतीनामाशीचिसंसर्गाऽभावे ।

ब्रह्मचारी गृहे येषां हृयते च हुताशनः ।

सम्पर्कं चेन्न कुर्वन्ति न तेषां सूतकं भवति ॥ (परा० ३-१९)

इतिपराशरस्मरणात् । ब्रह्मचार्यप्रिहोत्रिणोरप्यशौचिसंसर्गाऽभावे
नाशीचमित्यर्थः । विशेषं चोपरिष्ठाहस्यामः । इतरेऽपि ऋत्विग्दीक्षित-
सत्रिप्रतिप्रभृतयः समारब्धप्रयोगाः—प्रयोगमारब्धवन्तः तत्र तत्र

शुचयः स्मृताः मन्वादिभिरित्यर्थः । तदाह याज्ञवल्क्यः—

ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वताम् ।

सत्रिव्रतिग्रहचारदातृग्रहविदां नथा ॥ (या० ३-२८)

दाने विवाहे यज्ञे च सङ्ग्रामे देशविप्लवे ।

शापद्यापि च कष्टायां सद्यः शोचं विधीयते ॥ (या० ३-२९) इति ।

ग्रहपुराणेऽपि—

गृहीतमधुपर्कस्य यजमानाच्च ऋत्विजः ।

पश्चाद्दशाहं पतिते न भवेदिति निश्चयः ॥

तद्यद् गृहीतदीक्षस्य त्रैविद्यस्य महामखे ।

ज्ञानं त्वयभूथे यावत्तावत्तत्रैव विद्यते ॥ इति ।

एतच्चाऽऽशौचाऽभाववचनं पित्राऽऽशाचव्यतिरेकेण । तदाह शङ्खः—

ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वताम् ।

नैवाऽऽशौच भवेत्तेषां पित्रोस्तु मरण विना ॥ इति ॥ ७४ ॥

भारवधप्रयोगाणां शुचिस्थमित्युक्तं तदारब्धप्रयोगमात्रे सर्वत्रेत्याह—

सूतकात् माक् समारब्धमनेकाहं तु पद्धतम् ॥

उपवासादिकं कुर्यान्न तु दानार्चनं जपम् ॥ ७५ ॥

सूनकात्प्रागिति । सूनकोत्पत्तिदिनात्प्राग्भवेद्यु दिनेश्चारब्धं यदने-
कदिनसाध्यं मासोपवासकृच्छ्रचान्द्रायणादिकं वनम्, उपलक्षणमेतत्
प्रधान्यद्यज्ञविवाहश्चाहुर्होमार्चनजपादिकम्, तावन्मात्रमाशौचदिनेष्वपि
कुर्यात् अनुवर्तयेत्, न तु नित्यं नैमित्तिकं दामार्चनजपादिकुर्यादित्यर्थः ।
तदाह विष्णुः—

। अतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जपे ।

। भारवधे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥ इति ।

अयं च तावन्मात्रे एवाऽऽशौचाऽभावो नान्यत्र । अत एव वि-
ष्णुना—“न राज्ञां राजकर्मणि न व्रतिनां व्रते न सत्रिणां सत्रे न कारुणां
कारकर्मणि” इति प्रतिनियतयिषय एवाऽऽशौचाऽभावो दर्शितः ।
स्मृत्यन्तरेऽपि—

नित्यमन्नप्रदस्याऽपि कृच्छ्रचान्द्रायणादिषु ।

निवृत्ते कृच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ॥ इति ।

नित्यमन्नदाने कृच्छ्रचान्द्रायणादिव्रतेषु कृच्छ्रेषु=कष्टेषु ज्वरादिषु
पिहिते होमादौ होमदानजपादौ निवृत्ते समाप्ते तदङ्गतया विहिते
प्राक्षणभोजनदक्षिणादानार्चनेकादिषु च नाशौचमित्यर्थः ॥ ७५ ॥

आशौचमध्येऽपि पूर्वोक्तप्रयोगेऽनुष्ठीयमाने कथञ्चित्तद्वातिपत्तौ किं कार्यमित्यत आह—

मृतकाहेषु यत् किञ्चिदानाद्यन्तरितं व्रते ॥

मृतकाऽनन्तरे त्वह्नि तर्कतव्यमतन्द्रितैः ॥ ७६ ॥

मृतकादेव्यति । मृतकस्याहानि मृतकाहाः । “राजाहः सखि-
भ्यष्टु” (पा० सू० ५-४-९१) इत्यनेन दधि कृतेऽजन्तता । तेषु
मृतकाहेषु । पूर्वाऽऽरब्धे व्रते कार्तिकमाघवैशाखादिप्रतेऽनुष्ठीयमाने
तद्व्रतया प्रत्यहं विहितं यद्दीपतिलयवादिदानं, भादिशब्दाङ्गाक्षण-
भोजनं च तद्देवाभ्यानुपाह्वाऽपराधात्तस्मिन् कालेऽननुष्ठानेनान्तरितं
चेत्तदा मृतकाऽनन्तरदिने अतन्द्रितैस्तदनुष्ठाने तत्कालस्यैवान्तरि-
तसङ्ख्यापारिगणनेन सर्वं कर्तव्यम् । न ॥ मुख्यकालाऽतिपातनिव-
र्धनं तदननुष्ठानमेष, गौणकालेऽप्यनुष्ठानसम्भवात् । अथ च प्रताप-
दिनादिकमित्युपलक्षणम् । तेन यत्तद्दिनकर्तव्यतया प्राप्तं नित्यहोमादि
तदप्यन्तरितं मृतकान्ते कार्यम् । अत एवाऽऽश्वलायनः—

स्मार्ताग्निरात्मनोऽन्येषामभावे मृतकादिषु ।

समारोप्य तदग्नेषु विहृत्य जुहुयात्स्वयम् ॥

धौताग्निरुत सहवृ हुत्वा समासे वा स्वयं जुनेत् ॥ इति ।

आश्रमः मृतकादिषु सम्भावितेषु अन्येषां चाभावे मृतकाप्रमाणेन
समारोप्य मृतकाग्नेषु विहृत्य प्रायश्चित्तपूर्वकमतीतहोमं कुर्यादि-
त्यर्थः । तथा मृताद्विदकमप्याऽऽशौचान्ते कार्यम् । तदाह आप्यशूद्रः—

भाद्रिके चैव सम्प्राप्त आशांश्च जायते यदि ।

आशौचे तु द्यनिकान्ते तत्र आह विधीयते ॥ इति ।

गोभिलोऽपि—

द्वैषात्प्रत्यादिकआग्ने त्वन्तरा मृतमृतके ।

आशौचाऽनन्तरं कुर्यात्तन्मान्सेन्दुसयेऽपि च ॥ इति ।

अत्राऽऽशौचाऽनन्तरमिति सामान्याऽभिधानेऽपि मृतके एकाद-
शदिने, मृतके त्रयोदशदिने इति द्रष्टव्यम् ।

मृते त्रयोदशे आह वृद्धावेकादशेऽहनि ।

इति विशेषस्मरणात् एवमाशौचप्राप्तबद्धानामप्येकादशदिनमारभ्य
पुनरनुष्ठानम् । तदाह हारीतः—

ततस्त्वेकादशदिने यन्नस्वाप्ययनानि च ।

प्रवर्तन्ते क्रियाभ्यैव इत्येवं मैथिरमव्रीत् ॥ इति ।

जावालोऽपि—

सन्ध्यापञ्चमहायज्ञाद्यैत्यकं स्मृतिकर्म च ।

तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रिया ॥ इति ॥ ७६ ॥

पूर्वारब्धाऽनुष्ठाने ताऽऽशौचमित्युक्तम् । इदानीमपूर्वाऽऽरम्भेऽपि कचिन्नाऽऽशौचमित्याह—

अनारब्धेऽपि शान्त्यादौ तत्कालैकक्षमे सति ।

सद्योभ्रश्वत्कुटुम्भार्थं प्रतिग्रहकृता तथा ॥ ७७ ॥

अनारब्धेऽपीति । सूतकात्मागनारब्धेऽपि शान्त्यादौ तीव्रामयोप-
शामके शान्तिकजपहोमादौ तत्कालैकक्षमे सति स एव कालस्त-
त्कालः तत्काल एव एकस्मिन् क्षमं तत्कालैकक्षमं तस्मिन् । काला-
न्तरप्रतीक्षायां रोगप्रस्तस्य भवेन तत्कालैककर्तव्यताकारयेताऽवधा-
रिते ताऽऽशौचमिति । तदाह विष्णुः—“न देशविघ्नमे नापद्यि च
कष्टायाम्” इति । देशविघ्नमे देशोरपातनिमित्तके कष्टापत्तिनिमित्तके
च शान्त्यादावित्यर्थः । ग्रहपुराणेऽपि—

गोमङ्गलादौ वैश्यानां रक्षाकालात्ययादपि ।

आशौचं न भवेच्छ्लोके सर्वत्राऽभ्यत्र विद्यते ॥ इति ।

वैश्यानां गोपीडोपशमार्थं कर्तव्ये मङ्गले शान्तिकपीष्टिकादौ ना-
ऽऽशौचम् । तत्र हेतुः रक्षाकालात्ययादिति । अन्यथा पीडासमका-
लमक्रियमाणे शान्त्यादौ गवादीनां रक्षाकालोऽवीयादिति । गोवैश्या-
दिपदानामुपलक्षणतयाऽन्यत्राऽप्यन्यथाऽनुपपत्त्याऽऽशौचाभावो योध्यः ।
न्यायसाम्यात् । ‘तत्कालैकक्षमे’ इत्यनेन यद्यत्कालान्तरे कर्तुमशक्यं
ग्रहणछानादि तदप्याशौचमध्ये एव कार्यमित्युक्तं भवति । अत
एव वसिष्ठः—

चन्द्रसूर्यग्रहे कात्यास्सूतके मृतकेऽपि च ।

अज्ञापी मृत्युमाप्नोति आपी मृत्युं न विन्दति ॥

सूतके मृतके चैत्र न दोषो राहुदर्शने ।

तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते ॥ इति ।

यत्र तावच्छुद्धिरिति घटता तत्कालकर्तव्ये ज्ञानदानधार्द्रहोमादौ
सर्वत्राऽऽशौचाऽभावा इति वक्षितम् । अत एव पुलस्तकः—

सन्निहित्यामुपस्पृश्य राहुग्रस्ते दिषाकरे ।

सप्रधर्मप्रभृतस्य दानकर्मफलैषिणः ॥ इति ।

दानकर्मसाध्यफलच्छोः राहुग्रस्ते सूर्ये सन्निहिते तीर्थविशेषे
ज्जावा दाने प्रभृतस्य सप्रःशौचमित्यर्थः । तथा कालान्तरालभ्येषु

तीर्थपर्व्यादिव्यपि नाऽऽशौचम् । तदाह पुलस्त्यः—

अभ्युमध्ये गवां गोष्ठे तीर्थेष्वपि च पर्वसु ।

राहोर्दशीनकाले च सूतकं न कदाचन ॥ इति ।

‘अभ्युमध्ये गवां गोष्ठे’ इति स्वायम्भुव्याकान्त्यकाम्याऽभिप्रायेण । इतरत्सर्वमलभ्ययोगाऽभिप्रायेण । पर्वसु=कपिलपञ्चमयनाविषुवदादिषु । अत एव बृहस्पतिः—

कस्यापिवाहे सङ्क्रान्तौ सूतकं न कदाचन । इति ।

गिद्धीनासिरपि—

विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि ।

न तत्र सूतकं तद्वत्कर्म यज्ञादि कारयेत् ॥ इति ।

तथा सद्यस्तत्कालमेव क्षुत्क्षामतया भ्रम्यन्=विनश्यन् कुटुम्बमवश्यमरणायं मृतापितृभार्यापुत्रादि तदर्थं=तत्पोषणाय । प्रतिग्रहकृतौ=प्रतिग्रहकरणेऽपि । तथा आशौचाऽभाव इत्यर्थः । कुसूलकुम्भादितादृशस्तनधान्यानां चतुर्विधानां गृहस्थानां मध्ये यस्य यावत्कालमसत्ज्ञाधनार्थभायस्तस्य तावत्कालमाशौचम् । समाप्तत्वेन प्रतिग्रहाकरणे सकलकुटुम्बाद्यप्रसङ्गेन तत्पोषणाय प्रतिग्रहार्थमाशौचाऽभावो युक्त एव । अत एव मनुना—

कुसूलधान्यको वा स्वात्कुम्भीधान्यक एव वा ।

इषहृदिको वाऽपि भवेद्व्यस्तनिरु एव वा ॥ (मनु०४-७)

इति चानुर्विध्यं गृहिणामभिधाय तदभिप्रायेणैव

वशाह शायमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ।

अर्थात् सञ्जयनादस्थनां इवहमेकाहमेव वा ॥ (मनु०-५-५९)

इत्याशौचेऽपि कल्पचतुष्टयमभिहितम् । इदमेवाऽभिप्रेत्य ह्यसत्ज्ञोत्तेनाऽऽशौचसङ्कोचमाह सङ्ग्रहकारः—

शिलोच्छायाचितैर्जीवन् सद्यःशौचो द्विजोत्तमः । इति ॥ ७७ ॥

तत्कालिकक्षमे शान्त्यादौ नाशौचमित्युक्तम्, तत्र स्वयमपि कनिचिदुदाहरणान्याह—

भूमिरक्षणकृत्येषु राज्ञां तत्प्रेषितस्य च ।

तथा कर्मविपाकेषु वर्द्धमानायस्य च ॥ ७८ ॥

भूमिरक्षणेति । भूमेः दृष्टिव्याः यान्येकदेशभूतानि मण्डलानि । कृत्स्नभूमेरेकस्वामिकत्वाऽसम्भवात्, राज्ञामिति बहुवचनात् । तेषां पद्रक्षणं नदीयप्रजापालनं तत् येन चरद्वृतदानमानसत्कारव्यवहारदर्शना

दिता [विना] न निर्वहति तत्र राक्षां भूपालानां नाऽऽशौचम् । तदाह मनुः-
राक्षो माहात्मिके स्थाने सद्यःशौचं विधीयते ।

प्रजानां परिरक्षणार्थमासनं तत्र कारणम् ॥ (मनु०५-९४) इति ।

माहात्मिकं माहात्म्यद्योतकं व्यवहारदर्शनादिस्थानम् । यमोऽपि-
राक्षामात्म्यिके कार्ये सद्यःशौचं विधीयते ।

प्रजानां रक्षणार्थाय आसनं चात्र कारणम् ॥ इति ।

श्रोत्रियिके=विलम्बासहिष्णौ । गौतमोऽपि--“राक्षां च कार्याधि-
घातार्थम्” (गौ०ध०१४-४३) इति । विष्णुरपि--“न राक्षां राजकर्मणि”
इति । ब्राह्मेऽपि--

राजा करोति यत् कर्म स्वप्नेऽप्यन्यस्य तत्कथम् ।

एवं सति नृपः शुद्धः संस्पृश्यो मृतसूतके ॥ इति ।

तथा कृत्येषु कृतिमहंतीति कृत्यानि अवश्यकर्तव्यानि सङ्ग्राम-
सङ्ग्रहप्रस्थापनिकशान्तिकदेशोपलुप्तप्रजाविप्लवोत्पातशान्तिकादीनि ते-
ष्वपि राक्षां नाऽऽशौचम् । तदाह हारीतः--

सङ्ग्रामस्थश्च राजभ्यो घैभ्यो मध्ये गवां स्थितः ।

श्रोत्रियब्राह्मणो नित्यं ब्रह्मचारी च वै शुचिः ॥ इति ।

भाष्यलापनोऽपि--“सङ्ग्रामे समुपोऽद्भे च राजानं सन्नाहयेत्” इति ।
ब्रह्मपुराणे--

प्रयास्यतश्च सङ्ग्रामे द्रोमे प्रास्थानिके सति । इति ।

पराशरः--

दुर्भिक्षे राष्ट्रमम्पाते आपदां च समुद्भवे ।

उपसर्गमृते चैव सद्यःशौचं विधीयते ॥ इति ।

ब्राह्मे--

मन्त्रादितर्पणे चाऽपि प्रजानां शान्तिकर्मणि ।

राज्यनाशस्तु येन स्वादिना राक्षा स्वमण्डले ।

आशौचं न मण्डलोके सर्वत्राऽभ्यत्र विद्यते ॥ इति ।

यमपूहस्पती--

दैवे भये समुत्पन्ने प्रजानां च विनाशने ।

सद्यःशौचं समावृणोत कान्ताराऽपि संयति । इति ।

तथा तत्प्रेषितस्य=तेन राजा प्रेषितः आक्षतस्तदधिष्ठितो मन्त्रिपु-
रोहितादिरिति यावत् । तस्याऽपि तदुपसम्दानेन तदीयमन्त्रस्यस्य-
यनादौ नाशौचम् । तदाह नृपः शान्तिकर्मणि--

राजः पुरोहितोऽमात्यः शुद्धिस्तस्य तदाधयात् । इति ।

अथ तदाश्रयादिति हेतुवचनाद्राजकार्येष्वनन्यनिष्ठाष्वेव शुद्धिरिति भावः । चकाराद्राजाज्ञाकारिणां राजभृत्यानां राजाऽपेक्षितानां च ग्रहणम् । तथा च शङ्कः—

नाऽशौचभाजः कथिता राजाज्ञाकारिणश्च ये । इति ।
प्रचेताः—

राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताः । इति ।

राजभृत्या हस्त्यश्वदमनादिकारिणः । तथा च घ्राह्ये—

यत्कर्म राजभृत्यानां हस्त्यश्वदमनादिकम् ।

तस्मास्ति यस्माद्व्यस्य तस्मात्ते शुचयः स्मृताः ॥ इति ।

शातातपः—“यस्य च छन्देनेच्छन्ति मरेन्द्रास्तस्य च नाशौचम्”
इति । छन्देन स्वेच्छया । पराशरोऽपि—

राज्ञां च सूतक नास्ति यस्य चेच्छति पार्थिवः । (परा०३-२२) इति ।

यस्य काशशिष्टिसूपकारवैषादेराशौचभावं स्वकार्यसिद्धये राजा वाञ्छति तस्याऽपि नाशौचम् । तदाह ग्रहणपुण्यम्—

शिष्टिपत्रश्चिकित्सकाः कर्म यत्साधयन्मृतम् ।

तत्कर्म ज्ञायो जानाति तस्माच्छुद्धाः स्वकर्मणि ॥

सूपकारेण यत्कर्म करणीयं नृपस्य हि ।

तद्व्यो नेय जानाति तस्माच्छुद्धस्तु सूपकम् ॥

चिकित्सको याकुपते तद्व्येन न शक्यते ।

तस्माच्चिकित्सकः स्वर्शे शुद्धो भवति निर्यशः ॥ इति ।

यद्यप्येषामेषा स्वभावतोऽपि शुद्धिस्तथाऽपि राजाऽपेक्षितानां सुतरामियं भवतीत्यत्रोक्तिः । तथा च वर्द्धमानः प्रतिदिनमुपवीयमानः, भामयो श्वरादिर्यस्य तस्य । तन्निवर्तकेषु कर्मविपाकेषु स्नानदानजप-होमादिरूपेषु कर्मव्येषु । तथा—नाशौचम् । तदाह पराशरः—

उपतो निधने दाने आर्तो विप्रो निमग्निरनः ।

तदैव त्रिभिर्दण्डं यथाकालेन शुद्ध्यति ॥ (परा०३-२३) इति ।

निधने उपतो—मुमूर्तुः । आर्तो—व्याधिपीडितः । दाने तदुपशान्तके कर्मविपाके निमग्निरतश्च विप्रस्तदैव शुद्ध्यतीति त्रिभिर्दण्डम् । यथा-कालेन वशादादिनिर्यथः । सहदेवऽपि—

दानं विशिष्टे आर्तस्य व्याधिना शुद्ध्यतीत्यने ।

यो निर्यथोऽपि यो यस्तु दानं हेमादि वाञ्छति ॥ इति ।

व्याधिना आर्तस्य विशिष्टव्याधिपरिहारकमादिभ्यादिदाने निर्यथा-नादौ च शुद्धतोऽप्यत इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

अपि च—

जन्मप्रभृतिपापानां निरासे च मरिष्यतः ।

उत्क्रान्तिवैतरण्यादिदाने प्रेताद्गुनिष्वपि ॥ ७२ ॥

जन्मप्रभृतीति । जन्मप्रभृति जन्मत आरभ्य कृतानां प्रकाशकृतम-
हापातकव्यतिरिक्तानां कायिकवाचिकमानसिकानां पापानां निरासे नि-
रस्यते अनेनेतिनिरासस्तस्मिन्निरासे प्रायश्चित्ते मरिष्यतः सुमूर्धोर्ना-
शौचम् । तथा अनायासेन प्राणोत्क्रमणसिद्धये विहितं उत्क्रान्तिधेनु-
दानं, यमद्वारस्थितवैतरणीनामकनक्षुत्तारणाय विहितं कृष्णगवीदानं,
आदिशब्देन देवपितृमनुष्यश्रेयाऽपाकरणाय विहितमृणधेनुदानं, एक
लपातकापनोदाय विहितं पापधेनुदानं च गृह्यते । नचाऽपि सुमूर्धोर्ना-
शौचम् । धेनुचतुष्टयदाने साद्रे सर्वप्रायश्चित्ते च सुमूर्धोर्नाशाच्चमित्य-
र्थः । अन्तरेव मरणसम्भवे नाशौचम् । अतिबाहुनस्य प्रतीक्षाया शस-
म्भवात् । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

प्रायश्चित्तप्रवृत्तानां दातुं ब्रह्मविदां तथा । इति ।

पृथ्वराशरोऽपि—

तपोदानप्रवृत्तेषु नाऽशौचं विद्यते कश्चित् । इति ।

पराशरोऽपि—“उद्यतो निधने दाने” (परा०३-२३) इति । विवृतं
चैतदध्यस्तात् । तथा प्रेताऽऽहुतिरपि नाशौचम् । प्रेताद्गुणयः प्रेतोद्दे-
शेन क्रियमाणाः पिण्डोदकदानादयः तेषु आशौचाभिरुद्धस्य प्रेतस्य
पिण्डोदकदानादौ न पूर्वाऽऽशौचं प्रतिबन्धकमिति भावः । तद्वाह-
शातातपा—

अन्तर्देशाद्दे जननात्पश्चात्स्यान्मरणं यदि ।

प्रेतमुद्दिश्य कर्तव्यं पिण्डदानं स्वयन्धुभिः ॥

आरण्ये प्रेतपिण्डे तु मध्येष्वे ज्ञानं भवेत् ।

तथैवाऽऽशौचपिण्डांस्तु शेषान्दद्यात्तथाविधिः ॥ इति ।

गालवोऽपि—

शावेऽपि सूतकं चेत्स्यान्निशाशेषे तथैव च ।

नवधाह्वानं देवानि यथाकालं यथाक्रमम् ॥ इति ।

तथैव शावाऽऽशौचयोः सविषाते प्रेतहृत्यं कार्यम् । तुल्यन्याय-
त्वादिति ॥ ७२ ॥

एवमाशौचाऽतिबाहुनप्रतीक्षासाहिष्णूनि कर्माण्यभिधाय पृष्टाको-
टेन तेषामभिधानायोगादिगभिधानेनाह—

एवंविधानां चान्येषां नाशौचं न च मृतकम् ।

कर्तव्यान्येव कर्माणि यथा पुण्यस्तथैव तः ॥८०॥

एव विधानमिति । एव विधा=प्रकारो येषां तेषां राश्यां कोपाति-
शयेन घण्टादिनाऽऽवृत्तानां दहननिगडाऽधिहृदयानां च बहलजलकल्लोल
कलिनजलधितरणाय तरणिमधिष्ठितानां तच्छिदापदुस्तराय स्तोत्रयन्त्र
मन्त्राराधने नाशौचम् ।

आपद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते । (या० ३-२९)

इतिस्मरणात् । अन्येषां च आद्यकर्तृभोक्तृप्रभृतीनां च नाऽऽशौचम्
तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे आद्यकर्मणि ।

निमन्त्रितस्य विप्रस्य स्वाध्यायादिरतस्य च ॥

देहे पितृषु तिष्ठन्सु नाऽऽशौचं विद्यते कश्चित् ।

गृहीतनियमस्याऽपि न स्यादन्यस्य कस्यचित् ॥ इति ।

ब्राह्मेऽपि—

अथ देवप्रतिष्ठायां गणयागादिकर्मणि ।

आद्यादौ पितृयज्ञे च कन्यादाने च नो भवेत् ॥

अथदातृमहीश्रोत्र्यं सृत्तके मृतके तथा ।

अविज्ञाते न दोषः स्याच्छ्राद्धादिषु कदाचन ॥

विज्ञाते भोक्तुरेव स्वात्प्रापधिसादिकं प्रजात ।

भोजनादौ तु नम्रमुक्तं विप्रदातुर्विपद्यते ॥

यदि कश्चित्तदोद्विष्टशेषं त्यक्त्वा समाहितः ।

आद्यस्य परकीयेन जलेन शुचयो विज्ञातः ॥

विद्याहोतस्यपक्षेऽपि स्यन्तरा मृतसृत्तके ।

शेषमत्र परदेवं दातुं भोक्तृशब्दं न स्पृशेत् ॥ इति ।

अथ देवप्रतिष्ठादौ पूर्वसम्भृतसम्भारे इति द्रष्टव्यम् ।

यत्ते सम्भृतसम्भारे विद्याहे आद्यकर्मणि ।

इति स्मृत्यन्तरात् । “न देवप्रतिष्ठाविषाहयोः पूर्वसम्भृतयोः” इति

विष्णुस्मरणात् । “कन्यादाने” इति चौलोदयवज्रतर्दिमंस्कारमाशेषलक्ष-

णम् । “देवप्रतिष्ठोत्सवयज्ञेषु” इतिविष्णुस्मरणात् । पूर्वसद्द्रवितद्रव्य-

दानेऽपि नाऽऽशौचम् ।

पूर्वसद्द्रवितद्रव्यं दीपमानं न दुःपति ।

इतिप्रभुस्मरणात् । नाऽऽशौचं न च सृत्तकम् । जममरणनिमित्त-

माशौचं नास्ति । अतोऽन्यथाऽनुपपन्नानि प्रतिप्रसृतानि च कर्माणि कुर्यादेव । यथा पुण्यः=आशौचाऽभाववान् तथैव सः इति । अत्र पुण्यत्वातिदेशयलादेव न सर्वत्र पुण्यत्वं, किं तूक्तेष्वेवेति पूर्वोक्तमपि पुनरुक्तमनिरासायोक्तम् ॥ ८१ ॥

एवमनुयोगिविशेषेणाऽऽशौचमपोष सम्प्रति प्रतियोगिविशेषेणाऽप्यपवदति—

कामतो दुर्मृतः कश्चित्पातितः क्लीब एव वा ॥

तन्मृतौ तु सगोत्राणां नैवाऽऽशौचं विधीयते ॥ ८२ ॥

कामत इति । यः कश्चित्कामतो बुद्धिपूर्वं दुष्टैरविहितैः भूयान्यनशनाभ्युषिषशस्त्राद्वन्धनमभ्युतिभिर्मृतस्तस्य सगोत्राणां सपिण्डानां तन्मृतिनिमित्तं नैवाऽऽशौचमस्ति । आशौचमित्युपलक्षणम् । तेन दाहविण्डीदकदानादिकमपि न कार्यम् । तदाहाऽऽपस्तम्बः—

व्यापादयेदिहृत्मानं स्वयं योऽभ्युदकादिभिः ।

विहितं तस्य नाऽऽशौचं नाग्निर्नाप्युदकक्रिया ॥ इति ।

अत्रादिशब्दसंज्ञाह्यमाहाङ्गिराः—

चण्डालादुदकात्सर्पाद्विद्युतो ब्राह्मणादपि ।

द्विध्वश्च पशुध्वश्च मरणं दोषकर्मणाम् ॥ इति ।

यद्यपि चण्डालादिदत्तानामात्मघातित्वं न सम्भवति स्वमरणाऽनुकूलव्यापाराभावात्, तथाऽपि दर्पादिप्रभेन तन्निग्रहे प्रवृत्तस्य तैश्च हतस्य बुद्धिपूर्वं मरणसंशये प्रवृत्तत्वादात्मघातिता भवत्येव । “सर्वत एवात्मानं गोपायेत्” इतिविध्यतिक्रमात् “न संशयं प्रपद्येत” इतिनियेधाऽतिक्रमाच्च । एवमेव यादुभ्यां नदीं तरीतुं प्रवृत्तस्य, सर्पादीन् ग्रहीतुमतिप्रवृत्तस्य सम्भावितोत्कटकोटिकमरणहेतुप्रवृत्तत्वादात्मघातिताऽऽशौच्येव । एवमन्यत्राऽप्युक्तम् । अत एव ब्रह्मपुराणे—

नामानां विप्रियं कुर्वन्दध्वश्चाऽप्यथ विद्युता ।

निगृहीतः स्वयं राज्ञा चौयंदोषेण कुशचित् ॥

परदारोऽनुगन्ता च दोषात्तत्पातिभिर्हतः ।

भसमानैश्च सङ्कीर्णैश्चण्डालाद्यैश्च विप्रहम् ॥

कृत्या तैर्निहतास्तांश्च चण्डालादीन् समाश्रिताः ।

शस्त्राऽग्निगदश्चैव पाखण्डाः कूर्खुजयः ॥

क्रोधात्पाप विषं वह्निं शस्त्रमुद्वन्धनं जलम् ।

गिरिवृक्षप्रपातं च ये कुर्वन्ति नराऽधमाः ॥

तथा प्रायश्चित्तार्थमात्मस्याग्निनामपि नाऽऽशौचम् । तथा च गो-
तमः—“यस्य तु प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तं, स मृतः शुद्धोऽस्मिन्नुदका-
दोनि सर्वाणि प्रेतकार्याणि कुर्वे” (गौ० ध० २०-१३, १४) इति । तथा
पतितस्याऽपि प्रायश्चित्तमनुतिष्ठतो मरणेऽप्यस्याऽऽशौचम् ।

पतितोऽपि च ॥ कुर्वन् चिशुद्धिं मरणान्तिकम् ।

तस्याऽऽशौचादि कर्तव्यं प्रेतकार्ये यथाविधि ॥

इतिस्मरणात् । मरणान्तिकं प्राप्त इति शेषः । तथा राज्ञा पापवि-
शेषे वधदण्डे क्रियमाणे मृतस्याऽऽशौचमस्त्येव । तथा च ब्रह्मपुराणम्—

राजमिः कृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।

निर्मलाः स्पर्शमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥ इति ।

तथा यः पतितः पतनीयेन महापातकादिना युक्तः तस्मृती तन्मरणे
तत्सपिण्डानां नाऽऽशौचम् । तदुक्तं ब्राह्मे—

पतितानां ॥ दाहः स्यान्नास्त्यैष्टिर्नास्तिलञ्चयः ।

न चाश्रुपातः पिण्डश्च कार्यं धात्वादिकं कचिद् ॥ इति ।

आदिशब्देनाऽऽशौचस्पर्शनयाहनादीनि गृह्यन्ते । तथा यः क्लीयो
नपुंसकः तस्मृती तत्सपिण्डानां नाऽऽशौचम् ।

मुखेभगास्तु ये जीवाः क्लीयमाया नपुंसकाः ।

इतिग्राह्यात् । तेषां नाऽऽशौचमित्यनेन सम्बन्धः । क्लीयशब्दो या-
नप्रस्थसन्धासिनोरभ्युपलक्षकः । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

देशान्तरमृतं श्रुत्वा क्लीये वैष्णवसे यती ।

मृते ज्ञानेन शुद्ध्यन्ति गर्भस्त्राये च गोविणः ॥ इति ।

ब्राह्मेऽपि—

सर्वसङ्गनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च ।

न तस्य दाहनं कार्यं नाऽऽशौचं नादकक्रिया ॥ इति ।

सङ्गनिवृत्तः सन्ध्यासी । आशब्दः पापण्ड्यादिसङ्गद्वार्यः । तदाह
याज्ञवल्क्यः—

पापण्डवनाथिता स्नेना भर्तृघ्न्यः कामगादिकाः ।

सुराप्य आत्मस्याग्निन्यो नाशौचोदकभाजनाः ॥ (या० ३६) इति ।

सुराप्य इत्यादिषु लिङ्गमविचक्षितम्, उद्देश्यगतत्वात् । तथा—

हस्तानां नृपगोविप्रैरन्वक्षं चारमयातिनाम् ॥ (या० ३-११) इति ।

अन्वक्षं यावच्छब्ददर्शनमित्यर्थः । (यत्तु) नृपहतानामाशौचोऽभावो
युद्धदत्तव्यतिरेकविषयः । (१) “गोब्राह्मणहतानामन्वक्षम्” (गौ० १४-९)

(१) कंसान्तर्गतो ग्रन्थः अथ, पु, नास्ति ।

"राजक्रोधाच्चायुर्द्धे" (गौ० १४-१०) इति गौतमात् । (इति) प्राच्यः ।
तत्र । अयुर्द्ध इत्यस्यापपाठात् ।

उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च ।

सद्यः सन्तिष्ठते यक्षस्तथाऽऽशौचमिति स्थितिः ॥ (मनु० ५-९८)

इति स्मृत्यन्तरविरोधाच्च । तस्माद्युद्धहतस्याऽन्वक्षमेवाऽऽशौच-
मित्येव साधयति हरदत्तः (१) युद्धहतस्य त्वेकरात्रम् ।

ब्राह्मणाऽर्धेविपन्ना ये योपितां गोमूत्रेऽपि पा ।

आहवेऽपि हतानां च एकरात्रमशौचकम् ॥ (परा० ३-२९)

इतिपराशरस्मरणात् । इदं च युद्धकालीनप्रहारेण कालान्तरमृत-
विषयम् । मध्येयुद्धं हतस्य तु सद्यःशौचम् ।

उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च ।

सद्यः सन्तिष्ठते यक्षस्तथाऽऽशौचमिति स्थितिः ॥ (मनु० ५-९८)

इतिमनुस्मरणात् । एतेन "भृग्वर्ग्यनशनाऽग्निः संप्रामयिष्यन्नुप-
हतानां नाऽऽशौचम्" "भृग्वर्गिजलसंप्रामदेशान्तरस्थानामुदकक्रि-
याकार्ये सद्यःशौचं भवति" "युद्धहतानामनाशके च सद्यःशौचम्" इति
विष्णुसुमन्तुपैत्रीनस्यादिषाक्यानि व्याख्यातानि । यस्तु—"भृगुसद्वा-
मदेशान्तरगतानां गर्भानां जातदन्तानां त्रिरात्रेण" इति कश्यपस्मरणं
तदवाङ्मुखस्य पलायनसमये हतस्येति ज्ञेयम् ।

शस्त्रेणाऽभिमुखो यस्तु घट्यते क्षत्रधर्मेण ।

सद्यः सन्तिष्ठते यद्यः सद्यःशौचं विधीयते ॥

इति यमेनाऽभिमुखहनस्य सद्यःशौचस्मरणात् । एतेन 'राहा क्रोध-
मन्तरेण प्रमादाद्भुत क्रोधेनाऽपि वा युद्धहतस्तदा सविष्टानां सप्तप्रमे-
याऽऽशौचम् । "राजक्रोधाच्चायुर्द्धे" (गौ० १४-१०) इतिविशेषणद्वयो-
पादानात्, इतिहारलगाधिवरणमसंवरणमेवेत्युपेक्षणीयम् । नन्वयं
कामतो दुर्मृतानां बाह्याऽऽशौचादिनिषेधोऽनाहिताग्निविषयो धार्यः,
आहिताग्निविषयत्वे तु "आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यक्षपात्रैश्च" इति
श्रुतिविहिताऽग्नियक्षपात्रादिप्रतिलोपप्रसङ्गात्, इतिचेन्मैयम् ।
तद्वर्गीनां यक्षपात्राणां चात्र प्रतिपक्ष्यन्तरविधानात् । तदुक्तम्—

वैतानं प्रक्षिपेदप्सु जायस्यं चतुष्पदे ।

पात्राणि तु ददेद्ग्नौ यजमाने वृधामृते ॥ इति ।

तथा तच्छरीरस्यापि प्रतिपत्त्यन्तरमुक्तं स्मृत्यन्तरे—
आत्मनस्त्यागिनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया ।
तेषामपि तथा गङ्गातोये संस्थापनं हितम् ॥ इति ।

यस्तु—

विषोद्वन्धनद्राक्षाद्यैरात्मानं यस्तु धातयेत् ।
मृतो मध्येन लेप्तव्यो नाऽन्य संस्कारमर्हति ॥

इतिपराशरेण मध्यलेपनमुक्तं तद्राक्षो अतिप्रसङ्गनिवृत्तये कार्यम् ।
गङ्गातोये प्रक्षेपस्तु तद्विषेस्तत्संस्कारार्थं कार्यं इति न विरोधः ।
नन्वेवम्—

खण्डालेन दूषपाकेन गोमिर्धिमो हतो यदि ।
बाहिताग्निर्मृतो विप्रो विशेषेणारम्भघातकः ॥
दहेत्सं ब्राह्मणं विप्रो लोकाऽग्नीं मन्त्रवर्जितम् ।
दग्ध्याऽस्थीनि पुनर्ब्राह्मं क्षीरेण क्षालयेत्ततः ॥
क्षेमाऽग्निना स्वमन्त्रेण पृथगेतत्पुनर्दहेत् ।

इतिपराशरस्मरणं विरुद्ध्यते, तच्छरीरस्य गङ्गातोये प्रतिपादित-
त्वेन लौकिकाग्निना दाहासम्भवेन अस्थिमहणाऽसम्भवात् । तदग्नी-
नामपि प्रतिपादितत्वेन पुनः क्षेमाऽग्निना तदस्थिदाहाऽसम्भवाच्च
इतिचेत्, मैवम् । तद्देहाऽग्निप्रतिपत्तिविधायकावस्य पक्षान्तरविधा-
यकत्वेन विरोधपट्टिहारात् । तर्ह्यार्ध्यदेहिकमप्यस्य कथं स्याद्देहा-
ग्न्योः प्रतिपादितत्वेन दाहाऽसम्भवादिति चेत्, सत्यमेवेनत् । देहा-
ग्न्योः प्रतिपत्त्या दाहोत्तरकालाभाया उदकादिक्रियाया एव तत्रेष्टयात् ।
अत एव त्रिकाण्डमण्डनः—

अग्नीं सति स्यादथ देहफलति-
रस्थ्यस्ति चेदग्निरपेक्षणीयः ॥
अस्थनामलामे तु शरीरकस्य
धिनप्यन्हेरुदकाक्रियैव ॥ इति ।

अस्यार्थः—अग्नीं सति देहान्तरे मग्नादिना देहाऽभावे पलाशप-
त्रादिभिर्देहः कल्पणीयः । देहाऽस्थिसन्नावे प्रेताधानविधिना विच्छिन्नो
प्यग्निराहरणीयः । प्रतिपत्त्यादिना देहाऽस्थ्यभावे अग्निरपि तत्रेष्टयाभावे
उदकाक्रियामारब्धैव आर्ध्यदेहिकं कार्यम् । उभयप्रतिपत्त्या दाहस्य द्रुत-
त्वाविति । अत एव गौतमेनाऽपि “यस्य प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तं स
मृतः नृप्येत् । (गौ० २०-१४) तस्मिन्नुदकादीनि सर्वाणि प्रेतकार्याणि
कुर्युः” (गौ० २०-१५) अथ उदकादीनांसेवोक्तं न तु दाहादीनीति ।

न च दाहाऽभावे शरीरसंस्काराऽभावादग्नेतनक्रियायामप्यनधिकारः
इति वाच्यम् । सम्म्यासिनो निखननस्येवाऽत्र गङ्गादितोये प्रक्षेपस्यैव
शरीरसंस्कारकत्वात् सर्वत्र दाहनियमः । न च

गोघ्राहणहतानां च पतितानां तथैव च ।

ऊर्ध्वं सम्यत्सरात्कुर्यात्समर्घमेवौर्ध्वदेहिकम् ॥

इति पट्टाभिशास्त्रतद्वचने सर्वस्यधुतिविरांच इति वाच्यम् । “मर्यादमा-
धिकारिकम्” इतिन्यायेन दाहव्यतिरिक्तस्यैव कृत्यस्य सर्वशब्देन
परामर्शात् । ततश्चाऽपि निर्गलितोऽर्थः—नास्मघातादिना दुर्मुतस्याऽऽदि-
ताऽग्नेः शरीरं गङ्गादिपुण्यनदीतोये प्रक्षिप्य तदीयं दैतान चाप्सु प्र-
क्षिप्य आधसथ्यं च चतुष्पथे प्रक्षिप्य सम्यत्सराऽनन्तरमुदकदानादिका-
मेवौर्ध्वदेहिकक्रियां कुर्यात् । अथ वा नदीय लौकिकाऽग्निना तं दग्ध्वा
तदवर्षानि क्षीरादिना प्रक्षाल्य सम्यत्सरान्ते मृताऽग्निहोत्रेण रक्षितर-
क्षिभिर्विधियद्दाहं विधाय सर्वमौर्ध्वदेहिकं कुर्यात् । अत एव दहभोगप-
रिशिष्टे कार्यायनः—

महापातकसंयुक्तो वैयास्यादग्निमान् यदि ।

। पुत्रादिः पालयेद्ग्रीन्युक्त वादाय स क्षयात् ॥ इति ।

। महापातकादियोगः पातित्येदं नूपलक्षणार्थः । तेनास्मघातिप्रभृती-
नामपि पातित्यमस्तीति निरूपितमेव प्राक् । तथा च कलिप्रधानपरा-
शरोक्त्येनायमेव पक्षः शिष्टाचाराऽनुगतः प्रतीयते । पक्षद्वयेऽप्याघा-
तप्रायश्चित्तं प्रेतशुद्धये नारायणबलिं च कृत्यैवौर्ध्वदेहिकं कार्यम् ।
तदुक्तं—

नारायणबलिः कार्यो लोकगर्हप्रयाग्नरैः ।

तथा तैशां भवेच्छौचं नान्यथेत्यप्रवीच्यतः ॥ इति ।

नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत्प्रदीयते ।

तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्भवेन्न तदन्यथा ॥ इति ।

विशेषान्तरं श्राद्धकन्दलतायामेषोक्तमिति मेहोच्यते ॥ ८१ ॥

“इतरेऽपि सारम्भप्रयोगा” (पृष्ठ० ७४) इत्यादौ प्रयोगाऽऽरम्भे
नाऽऽशौचमित्युक्तं तत्राऽरम्भ पथ क इत्याकाङ्क्षायां तं लक्षयति—

मारम्भो वरुणं यज्ञे सङ्कल्पो मनसप्रयोः ।

नान्दीमुखं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥ ८२ ॥

मारम्भ इति । यज्ञे ज्योतिष्टोमादौ क्रतियन्वरणं मारम्भस्तस्मिन् कृते

आशौचपातेऽपि याज्ययाजकयोर्न दोष इत्यर्थः । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—

गृहीतमधुपर्कस्य यजमानाश्च ऋत्विजः ।

पश्चाद्दशाहे पतिते न भवेदिति निश्चयः ॥ इति ।

यद्यपि मधुपर्कवरणानन्तरं न भवति तथाऽपि 'ऋत्विजो वृथा मधुपर्कमाहरेत्' इत्यनेनाऽव्यवधानबोधनान्मधुपर्कशब्दो धरणं लक्षयति । तथा—

तथा गृहीतदीक्षस्य त्रैविद्यस्य महामखे ।

स्नानं त्वद्यभूथे वायस्तावत्तस्य न विद्यते ॥ इति ।

अत्राऽपि गृहीतप्रायश्चित्तस्येत्येवं व्याख्येयम् । अन्यवहित्वात् । मते अनन्तव्रतादौ । सत्रे गवामयनादौ । यज्ञशब्देन सिद्धेऽपि सत्रग्रहणे तत्र यजमानानामेव ऋत्विक्कार्यकरत्वेन धरणाऽभावाद्दुकारम्भासम्भवेन पृषक् सत्रनिर्देशः । सङ्कल्पः प्रारम्भः । तत्प्रभृत्याशौचदोषाऽभावः । तथा विद्यादोषनयनर्वालादिषु संस्कारेषु, तथा तद्धागोत्सर्गमहादानादिषु, नान्दीमुखं नान्दीमुखपितृगणध्यानमारम्भः । तस्मिन् कृते नाऽऽशौचदोषः । तदुक्तं सङ्ग्रहे—

प्रारम्भादूर्ध्वमाशौचं विवाहः कार्य एव तु ।

निमग्नत्वं तु वा भास्वं प्रारम्भः स्यादिति श्रुतिः ॥ इति ।

प्रारम्भो नान्दीमुखात् । यदि तु बलवत्यनुपपत्तिस्तदाऽशौचसम्भायतायां नान्दीमुखं कर्तव्यमर्थायुक्तं सङ्ग्रहे—

भार्य्यं ॥ सूतकं सारया मातृणां पूजनं भवेत् ।

सूतकं न विशेषतः मातरो यत्र पूजिताः ॥ इति ।

तस्य किपद्दिनं पूर्यमनुष्ठानमपेक्षितमित्युक्तं तत्रैव—

एकविंशत्यह्यष्टे विवाहे दशे वासराः ।

पञ्चोपनयने चैव चोत्ते चैव त्रिषत्यकम् ॥ इति ।

एवं कथञ्चिन्नान्दीमुखाऽकरणेऽपि बलवदनुपपत्त्याशौचमभ्येऽपि विवाहाद्यर्थं शुच्युपायमाह विष्णुः—

अनारम्भविशुद्धये कृष्माण्डैर्लेह्याद् घृतम् ।

ग्रां वृथात् पञ्चगव्यादी ततः शुद्ध्यति सूतकी ॥ इति ।

कृष्माण्डैः="यदेवा देवदेष्टनं" इत्यादिमन्त्रैः । तथा धास्त्रे=एकोद्दिष्टे पापेणे च पाकपक्षिकया परेः साकल्यार्थकत्वाद्यावत्पाकनिष्पत्तिः । प्रारम्भः । पाके निष्पत्ते नाऽशौचदोष इत्यर्थः । यस्तु—

निमग्नितेषु विप्रेषु प्रारब्धे भ्रातृकर्मणि ।

निमग्नितस्य विप्रस्य स्याप्यायादिरतस्य च ॥

देहे पितृषु तिष्ठत्सु नाऽऽशौचं विद्यते कश्चित् । इति,
तन्निमन्त्रणस्याऽपि आरम्भत्वमभिप्रेत्येति ध्येयम् । तद्युक्तं सङ्गदे-
निमन्त्रणं तु वा धाद्ये आरम्भ' स्यादिति श्रुतिः । इति ।

यद्वा पूर्वद्युनिमन्त्रणे तस्यैव आरम्भत्वं, सद्यो निमन्त्रणे तु पाकप-
रिक्रिया इति व्यवस्था । अत्र च

प्रतयन्नविद्याहेषु धाद्ये होमेऽर्चने जपे ।
प्रारब्धे सूतर्के न स्यान्नारब्धे तु सूतकम् ॥
प्रारम्भो वरणं यत्ने सङ्कल्पो प्रतसत्रयोः ।
नान्दीमुखं विद्यादादौ धाद्ये पाकपरिक्रिया ॥

इत्यादिमूलसमरूपं बिष्णुवचनमेव मूलमिति ध्येयम् ॥ ८१ ॥
एवं सविशेषं साऽपवादमाशौचं निर्णयितुं तन्निमित्तामुदकक्रियां कर्तुं
विशेषनिर्णयद्वारेणाह—

ज्ञातीनां मरणे ब्रह्मचारिणां नास्त्यशौचिता ॥
अतस्तिलोदकं तेभ्यो न ददुर्मह्यचारिणः ॥ ८३ ॥

ज्ञातीनामिति । यतो ज्ञातीनां मातापितृभ्यातिरिक्तानां मरणे ब्रह्म-
चारिणामाशौचं नास्तीत्युक्तं प्राक् । अतः=माशौचाभ्यासात् । ब्रह्मचा-
रिणस्तेभ्यो ज्ञातिभ्यः । तिलोदकं न ददुः । तदाह याज्ञवल्क्यः—

न ब्रह्मचारिणं कुर्वुदकं पतितास्तथा । (पा० ३-५) इति ।

मनुर्वि—

आदिष्टी मोदकं कुर्यादायतस्य समापनात् । (मनु० ५-८८) इति ।

आदिष्टं='ब्रह्मचार्यसि' इत्यादिषते यस्याऽसाध्यादिष्टी ब्रह्मचारी ।
आयतस्य समापनात् । आ समार्यतनादित्यर्थः । आदिष्टी='प्रजापतमा-
यश्चित्ता' इत्येके । तस्य

प्रायश्चित्तप्रवृत्तानां दातृब्रह्मविदां तथा ।

(१) इति ब्राह्मणोऽऽशौचाऽभाषणोपधानात् । तर्हि कथं कुर्यादित्यत
आह स एव—

समाप्ते त्वत्कं कृत्वा त्रिरात्रमशुचिर्मयेत् । (मनु० ५-८८) इति ।

कारपापनोऽपि—

माशौचं कर्मणोन्ते स्यादप्यहं वा ब्रह्मचारिणाम् । इति ॥ ८३ ॥

(१) कंसान्तर्गतो ग्रन्थः ख० पु० नास्ति ।

तर्हि मातापितृविषये कथमित्यत आह—

मातापितृमृतौ ब्रह्मचारिणां चास्त्यशौचिता ॥

पितृभ्यामपि तैस्तस्मादेयमेव तिलोदकम् ॥ ८४ ॥

मातेति । मातापित्रोर्मरणे ब्रह्मचारिणामप्याशौचमस्त्येव । तेन तैर्ब्रह्मचारिभिः पितृभ्याम्, अपिशब्दादाचार्योपाध्यायशुद्धभ्यश्च तिलोदकं देयमेव यथाह शङ्करः—

जनने मरणे चैव नाऽऽशौचं ब्रह्मचारिणाम् ।

पित्रोर्मरण एव स्यादाशौचमुदकं तथा ॥ इति ।

तिलोदकमिति प्रेतक्रियामात्रोपलक्षणम् । तदाह वशिष्ठः—“ब्रह्मचारिणः शवकर्मिणो प्रतान्निवर्तेन । अन्यत्र मातापित्रोः” (वशि० २३-७, ८) इति । घहनदहनोदकदानाऽऽशौचादि शवकर्मं तद्धतो ब्रह्मचारिणो ब्रह्मचर्यलोपो मातापित्राचार्योपाध्यायव्यतिरेकेण । तेषामेतत्करणे न प्रतलोप इत्यर्थः । तदाह मनुः—

आचार्ये स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं शुद्धम् ।

निर्हृत्य तु मतीं प्रेतान्न प्रेतेन चियुज्यते ॥ (मनु० ५-२१) इति ।

आशुवदकयोऽपि—

आचार्यपितृमुपाध्यायान्निर्हृत्याऽपि मतीं मतीं ।

सकटाक्षं च नादनीयात्त च तैः सह संवसेत् ॥ (या० ३-१५) इति ।

मतीं=ब्रह्मचारी प्रायेव न मृतव्युत इत्यर्थः । सकटाक्षम्=भाशीक्षाक्षम्, पित्राद्याशौचेऽपि नाऽदनीयात् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—

आचार्यं वाऽप्युपाध्यायं शुद्धं वा पितरं च वा ।

मातरं वा स्वयं दग्ध्वा मृतस्थस्तत्र भोजनम् ॥

कृत्या पतति नो तस्मात्प्रेतार्थं तत्र भक्षयेत् । इति ।

यत्तु स्मृतिचन्द्रिकायां—

मातापित्रोर्विपत्तौ तु ब्रह्मचार्यपि यः सुतः ।

स मृतस्थोऽपि कुर्यात् अग्निविण्ढोदकक्रियाम् ॥

तेनाशौचं न कर्तव्यं सन्ध्या चैव न कुर्यात् ।

अग्निकार्यं च कर्तव्यं सायं प्रातश्च नित्यशः ॥

इति संप्रसंगस्मरणम्, यच्च छन्दोगपरिशिष्टे—

न त्यजेत्सूतके कर्मं ब्रह्मचारी स्वक कथञ्चित् ।

न दीक्षणात् परं यत्र न कृच्छ्रादि तपश्चरन् ॥

पितर्यपि मृते नैषां दोषो भवति कुत्रचित् ।

आशीर्चं कर्मणोऽन्ते स्याद्वहं वा ब्रह्मचारिणाम् ॥

इतिकार्यायनवचनम्, तदुभयं नैष्ठिकब्रह्मचारिण्यप्यप्येन व्या-
ख्येयम् ।

नैष्ठिकानां वनस्थानां यतिनां ब्रह्मचारिणाम् ।

नाऽऽशीर्चं कीर्तितं भङ्गिः पतिते च तथा मृते ॥

इतिकूर्मदेवलवाक्यात् । नैष्ठिकानामिति ब्रह्मचारिणां विशेषणम् ।
ब्रह्मचारिण्यस्योपकुर्वाणकपरत्वेऽपि सपिण्डाऽऽशीर्चामाद्ययोधकायम् ।
संयत्तकार्यायनवाक्यानुसंधात् । न चानयोर्नैष्ठिकविषयत्वे "आशीर्चं
कर्मणोऽन्ते स्यात्" इति विरुद्धयेत ब्रह्मचर्यस्य मरणान्तिकत्वादिति वा-
क्यम् । ब्रह्मचर्यमध्ये एव ऽवहाऽऽशीर्चरूपपश्चात्तरविधानार्थकत्वात् । अतः
पुनर्ब्रह्मचारिग्रहणं नियमार्थम् । तेन वीक्षिततत्परिचिनोर्न कर्ममध्ये ऽवहा-
ऽऽशीर्चम्, किं तु सम्पूर्णमेव । "पिश्रोस्तु मरणं विना" इतिपूर्वादाहृत-
वचनात् । अन्ये तु दशाहिकमेतकर्ममध्ये ऽवहमेवाऽऽशीर्चं कुर्यात्, अ-
नन्तरं स्वकर्माऽनुविष्टमेव मेतकर्मोऽऽचरेत् । वाशब्दस्येकाहापेशवा
विकल्पार्थः । तथाहि ब्राह्मे- "आचार्यं वाप्युपाध्यायम्" इत्युपक्रम्य "मि-
तार्थं तत्र भक्षयेत्" इत्यस्यानन्तरं—

अथत्र भोजनं कुर्यान्न च तैः सह सम्भरेत् ।

एकादमनुविर्भूया द्वितीयेऽदनि शुभ्यति ॥

इत्येकाहाऽऽशीर्चविधानात् । यस्तु प्रजापतिना—

ब्रह्मचारी यदा कुर्यात्पिण्डनिर्घेपणं पितुः ।

तावत्कालमशीर्चं स्यात्पुनः स्नानात् विदुष्यति ॥

इत्युक्तं नासंयत्तवाक्यैकवाक्यतया व्याख्येयम् । तस्मादनैष्ठिकानां
पित्रादिपितृमेवाचरणे तावत्कालमेवाऽऽशीर्चमित्येकः पक्षः । एकाहाऽऽ-
शीर्चमिति द्वितीयः । ऽवहाऽऽशीर्चमिति तृतीयः । तद्वेषां पक्षानां वेदा-
कालापेक्षया व्यवस्थेयत्वं बहुधा ॥ ८४ ॥

किञ्च—

स्त्रीषाऽऽचारादपि भ्रष्टाः पतिता ये वा दूषिताः ।

न कुर्युर्दकं ते वै सेव्योऽप्यन्ये न चैव हि ॥ ८५ ॥

स्त्रीषाऽऽचारादिति । स्त्रीषां द्वेषोधिनाश्चाचाराऽऽचाराः । वेदनिर्दि-
तमार्गानुवर्तिन्यात् । पतिताः मद्यापानादिव्रतभङ्गकर्माऽभिभूताः । एका-
रात्पत्नीयाः गर्भभर्तृद्वयं योपि नष्टं गृह्यन्ते । दूषिताः संस्कारादीना

मात्याः । एते प्रसीतेभ्यः सपिण्डेभ्यः उदकं न कुर्युः । तदाह वृद्धमनुः—
 क्लीवाद्या नोदकं कुर्युः स्तेना मात्या विकर्मिणः ।

गर्भमर्तुद्वयैव सुराप्यक्षैव योपितः ॥ इति ।

अत एवमुदकदानकर्तृत्वमेवां प्रतिपिष्य उदकसम्प्रदानत्वमपि नि-
 पेधति—तेभ्योऽपीति । तेभ्यः पूर्वोक्तेभ्यः स्वाचारप्रदादिभ्यः अपिशब्दा-
 त्सङ्करजातप्रव्रजितात्मत्यागिप्रभृतिभ्यो दुर्मरणमृतेभ्यः पूर्वोदाहृतेभ्यो-
 ऽन्ये सपिण्डा उदकं न कुर्युः । तदाह मनुः—

वृथासङ्करजातानां प्रमथ्यासु च तिष्ठनाम् ।

आत्मनस्त्यागिनां चैव निघर्त्ततोदकक्रिया ॥ (मनु० ५-८९),

पाण्डपहमाश्रितानां च चरन्तीनां च कामतः ।

गर्भमर्तुद्वयं चैव सुरापीणां च योपिताम् ॥ (मनु ५-९०) इति ।

वृद्धयाहवक्ष्योऽपि—

विधुता नृपथिप्राभ्यां शृङ्खिदंष्ट्रासिघातिताः ।

वृथोत्पन्नो महाक्लीबो यवी नैवोदकार्दकः ॥ इति ।

महाक्लीबो लिङ्गरहितः । यवी महायती नैष्ठिकः । यमोऽपि—

वृथासङ्करजातानां आश्रमान्तरिताश्च ये ।

वसानां चैव कन्यानां निघर्त्ततोदकक्रिया ॥ इति ।

आश्रमान्तरिताः सत्यप्यधिकारे आश्रमरहिताः । स्वेच्छाकल्पिता-
 ऽऽश्रमा वा । दत्तकन्यानामुदकदानाऽभावस्त्वेच्छिकः ।

कामोदकं सखिप्रप्तास्वकीयश्चशुरतिजाम् (या० ३-४)

इतियोगिस्मरणात् । प्रप्ताः कन्याभगिन्यादयः । एषां कामेन इच्छ-
 या उदकं देयमित्यर्थः । पारस्करोऽपि—“अथ कामोदकान्युत्तिक्क्ष्यशु-
 खसखिसन्धिमातुलमाग्निमेयानाम्” (या० ३-१०-४६) जातिषदिष्कृत-
 स्यात्पुदकं न कार्यम् । तदाह तुः शङ्खलित्वा—“अपपात्रितस्य ऋक्ष-
 पिण्डोदकानि व्याघर्त्तन्ते” इति । अपपात्रितः पर्यस्तपात्रः । तथा अजात-
 वन्तस्याऽपि उदकं न कार्यम् । तदाह पराशरः—

अजातदन्ता ये बाला ये च गर्भाहिनिःसृताः ।

न तेषामग्निसंस्कारो नाशौचं नोदकक्रिया (परा० ३-१४) इति
 नाऽऽशौचं सपिण्डानामिति श्लोकः । अग्निर्यापिकस्याप्येवम् ।

तदाह मनुः—

अग्निर्यापिकं घ्नन् निदग्धुर्यान्धवा बहिः ।

यत्तच्छूय्य द्यौश्च मूमापदिषसञ्चयनाहते ॥ (मनु० ५-६८)

नास्य कार्योऽग्निमंस्कारो नाऽपि कार्योदकाक्रिया ।

अरण्ये काष्ठवस्यक्त्या क्षपेयुस्त्वहमेव तु ॥ (मनु० ५-६९) इति ।

एवमग्निवर्षस्याऽपि । तदाह मनुरेव—

नाऽग्निवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकाक्रिया । (मनु० ५-७०) इति ।

कृतचूडानां तूदकाक्रियानियमः, अन्यत्र तु विकल्प इत्यप्याह स एव—

तूष्णीमेवोदकं कुर्यात्तूष्णीं संस्कारमेव च ।

सर्वेषां कृतचूडानामन्यत्राऽपीच्छया द्वयम् ॥ इति ।

जातदन्तस्य वा कुर्यान्नाग्निं वाऽपि कृते सति । इति च ॥ ८५ ॥

एवमाशौचनिमित्तामुदकदानक्रियां कर्तुं सम्प्रदाननिर्णयेनाऽभिधाय क
चिदाशाचाऽभावेन तदपघादमाह—

अस्नानभोजना ये च ये च होमविवर्जिताः ॥

नास्तिकाः किम्भरिष्यन्तस्तेषां भस्मान्तमृतकम् ॥ ८६ ॥

अस्नानेति । स्नानपूर्वकं भोजनं स्नानभोजनम् । न विद्यते स्नान-
भोजनं येषां ते अस्नानभोजनाः स्नानव्यतिरेकेणैव भोक्तारो ये नराः
ये च होमेन धौतेन स्नातेन धैव्यदेवेन च वर्जिता रक्षिताः । ये च ना-
स्तिकाः=नास्ति परलोके मतिर्येषां ते नास्तिका । परलोको नास्तीति-
मरणा विहिताऽनुष्ठातारो निषिद्धाऽनुष्ठातारश्च । तथा ये किम्भरिष्य-
न्तः कुत्सितं भरणं किम्भरः तं करिष्यन्तीति किम्भरिष्यन्तः । कुटुम्ब-
स्य कुत्सितभरणशीलाः कर्षणा इति यावत् । तदुक्तं—

भारमानं धर्मवृत्तं च पुत्रदाराश्च पोषयेत् ।

लोभाद्यः पितरं भृत्यान् स कर्षयति स्मृतः ॥ इति ।

अस्नानभोजना ये केचित्काराद्याभितक्त्वा भस्मान्तमृतकम् । तेषां
भस्मान्तमृतकम् । भस्मस्यान्तो भस्मान्तः=भस्मीभावः सोऽन्तो यस्य
तद्भस्मान्तम् । एकस्यान्तशब्दस्य लोपः तच्च तत्सूतकं च भस्मान्तसूत-
कम् । सूतकशब्देनाऽऽशौचं लक्ष्यते । यावद्भस्मीभायमाशौचमित्यर्थः ।
तदाह दश—

भस्नाद्या चाऽप्यहुत्वा च भद्रस्याऽदनाति यो विप्रः ।

एयंविधस्य विप्रस्य सर्वदा सूतकं भवेत् ॥

व्याधितस्य कर्षयस्य श्रुण्वस्तस्य सर्वदा ।

क्रियादीनस्य मूर्खस्य स्त्रीजितस्य विशेषतः ॥

स्पर्शनासकचित्तस्य पराऽधीनस्य निस्पृहाः ।

भस्मात्यागविहीनस्य भस्मान्तं सूतकं भवेत् ॥

- ४३ न्यादर्शनम् । श्रीगोतममुनीप्रणितम् । श्रीधात्स्यायनमुनीप्रणित
भाष्यसहितम् । श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननमहाचार्यविरचि-
तन्यायसूत्रवृत्त्यनुगतम् । टिप्पण्यादिसहितम् (न्याय ६) २० ३-०
- ४४ दानमयूषः । चिह्नद्वरश्रीनीलकण्ठभट्टविरचितः । (धर्मशास्त्र १) २० १-८
- ४५ कालमाधवः । चिह्नद्वरश्रीमाधवाचार्यविरचितः । (धर्मशास्त्र २) २० १-८
- ४६ भास्वती । श्रीमच्छतानन्दविरचिता । श्रीमातृप्रसाद (दैवप्रभू-
पण) पाण्डेयेन वृताभ्या छात्रयोधिनीनाम संस्कृतसोदाहरण
भाषाटोकाभ्यां सहिता । (ज्यातिर्ष ३) २० २-०
- ४७ फक्किारकाशः । उपाध्यायोपाङ्करेयाकरणकेसरीचिरदाङ्कितमैथि-
लेन्द्रवत्तशर्मविरचितः - । पं० सीतारामशर्महृतटिप्पण्या
विभूषितः । (व्याकरण ७) २० १-४
- ४८ मिताक्षरा । श्रीगौडपादाचार्यवृत्तमाण्डूक्यकारिकाध्याप्या-श्रीम-
त्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्ययम्प्रकाशानन्दसरस्वतीस्यामि-
वृत्ता । शंकरानन्दवृत्तमाण्डूक्योपनिषद्दीपिका च । (वेदा० ६) २० १-४
- ४९ काव्यप्रकाशः । श्रीमम्मटाचार्यविरचिनः । पं० श्रीहरिशङ्करशर्मणा
मैथिलेन संगृहीतया नागेश्वरीटीकयाऽलङ्कृतः । (का० प० ४) २० ४-०
- ५० अधिकरणकौमुदी । श्रीदेवनाथठक्कुरवृत्ता । (मीमां० ४) २० १-०
- ५१ रघुवशमहाकाव्यम् । महाकविश्रीकालिदासविरचितम् । महामहो-
पाध्याय श्रीमल्लिनाथकृतसर्वाविनीटीकयोपेतम् पं० श्रीकन-
कलालठक्कुरेण, विरचितया भावयोधिनी टिप्पण्या सम-
लङ्कितम् सपूर्णम् । २० १-४
- ५२ काव्यबोधः । भाजनीवृत्त टीकोपेतः । वृत्ताग्र्य सम्प्रदायाऽनुगतः । २०-८
- ५३ रसचन्द्रिका । पर्वतीय-पण्डितप्रवर-श्रीविश्वेश्वरपाण्डेय
निर्मिता । (काव्य १) २० १-०
- ५४ अलङ्कारमुक्तावली । पर्वतीय-चिह्नद्वर-श्रीविश्वेश्वर पाण्डेय-
निर्मिता- (अल० वि० १) २०-१२ ०

पत्रादिप्रेषणस्थानम् } जयकृष्णदास-हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा सम्स्कृत सीरीज आफिस,
विद्याप्रताप प्रेम, गोपालमंदिर के उत्तर पाग
ननारस सिटी ।

२९. कामसूत्रम् । श्रोत्रात्स्यायनमुनिप्रणीतं बहुयत्नरासादितया पूर्णया जयमङ्गलरचितया टीकया समेतम् । बहुखण्डितगठान् परिपूर्य, सूत्राङ्गान् संयोज्य, परिष्कृत्य संशोधितम् । (काम०२) ४० ८—०
३०. न्यायकुसुमाञ्जलीः । न्यायाचार्यपदाङ्कितधीमदुदयनान्वयविरचितः । महामहोपाध्यायकचिदत्तकृतमकरन्दोद्भासितमहामहोपाध्याय चर्द्धमनोपाध्यायप्रणितप्रकाशसाहितः (न्याय०४) ४० ६—०
३१. परिभाषेन्दुशेखरः । म० म० श्रीनागेशभट्टरचितः । म० म० भैरवमिश्रविरचितया भैरवीत्यपराख्यया परिभाषाविवृत्या—तत्त्वप्रकाशिकया टीकया च सहितः । (व्याकरणं ४) ४० ३—०
३२. अर्थसंग्रहः । पूर्वमीमांसासारसंग्रहरूपः । श्रीलौगाक्षिभास्करविरचितः । श्रीमत्परमहंसपरिवाजकाचार्यश्रीरामेश्वरशिवयोगिमिश्रविरचितमीमांसार्थकौमुद्याख्यव्याख्यासहितः । (मीमां०२) ४० १—०
३३. न्यायचौत्तिकम् । न्यायदर्शनधास्यायनाभाष्यो गृह्यणम् । परमपिण्डभारदाजोद्भूतकरविरचितम् । महर्षि-गोतमादिचरितसम्भालेतगृह्यभूमिकासहितम् । (न्यायं) ४० ६—०
३४. शुद्धयजुर्वेदसंहिता । चाजसनेपिमाप्यन्दिर्नशास्त्रीया । श्रीमदुद्योताचार्यविरचितमन्त्रभाष्येण श्रीमन्महोपाध्यायविरचितवेददीपेन च सहिता । (भाग १-२-३-४) (वेदिकं ३) ४० ८—०
३५. शुद्धयजुर्वेदकाण्वसंहिता । श्रीसायणाचार्यविरचितमाप्यसंहिता । १ अध्यायादारभ्य २० अध्यायपर्यन्ता । (वेदिकं ४) ४० ६—०
३६. सिद्धान्तलेशसंग्रहः । श्रीमदप्ययटीक्षितविरचितः । श्रीमत्परमहंसपरिवाजकाचार्यकृष्णानन्दतीर्थविरचितया कृष्णानन्दकृष्णाय व्याख्यया समलंकृतः । (वेदान्तं ४) ४० ६—०
३७. काशिका । श्रीपाणिनिमुनिविरचितव्याकरणसूत्राणां वृत्तिः विशदहर-वामन-जयादित्यविनिर्मिता । (व्याकरणं ५) ४० ६—०
३८. प्राकृतप्रकाशः । भामहकृतः । श्रीमद्वयरकचिप्रणीतप्राकृतसूत्रसहितः । टिप्पण्या च संयोजितः । (व्याकरणं ६) ४० १—४
३९. जीवन्मुक्तिविशेषः । श्रीमद्विचारण्यस्वामिविरचितः । भाषानुवादनमेतः । (वेदान्तं ५) ४० २—०
४०. श्रीनारदीयमन्त्रादता । प्रणयोपदिष्टो नारदमहामुनिप्रोक्तो ज्योतिषग्रन्थः । (ज्योतिषं २) ४० ०—६
४१. मैत्रेयीश्रौतः—मैत्रेयीश्रौतविरचितः । (श्रौतं १) ४० १—८
४२. मीमांसादर्शनम् । श्रीशबरस्वामिविरचितमाप्यसहितम् । (भाग १—२) (मीमांसा ३) ४० १०—०

- १४ कुमारसंभवं महाकाव्यम् । महाकवि-श्रीकालिदासवि० । सञ्जी-
वनी-शिशुदितैपिणी-टीकाद्वयोपेतम् सम्पूर्णम् । (शाब्द० २)
- १५ भुतयोधदलन्दोऽग्रन्थः । आनन्दवर्दिनीतात्पर्यप्रकाशाख्यसंस्कृत-
भाषाटीकासहित । (छन्दः १) २० ०—६
- १६ कारिकावली । मुकावली-न्यायचन्द्रिकाटीकाद्वयसहिता सटि-
प्पणा । (न्याय २) २० १—०
- १७ पारस्करगृह्यसूत्रम् । काण्डद्वये हरिहर गदाधर० तृतीयकाण्डे ह-
रिहर-जयराम-प्रणीतभाष्येण समलङ्कृतम् । हरिहरभाष्यस-
हितस्नानत्रिकाण्डिकासूत्र-गदाधरभाष्यसहितश्राद्धनवक-
ण्डिकासूत्रैः यमलजननशान्ति-पृष्टोदिवि-शौच-भोजन-
कामदेवकृतभाष्यसहितोत्सर्गपरिशिष्टसूत्रैः परिष्कृतं-टिप्प-
ण्यादिभिः सहितं च । (कर्मकाण्डे २) २० ३—०
- १८ संक्षेपशारीरकम्-मधुसूदनीटीकासहितम् सम्पूर्णं (वेदान्त०) २० ८—०
- १९ लघुजुटिका-अर्थात् अभिनवा परिभाषेन्दुशेखरपरिष्कृतिनि-
र्मितिः । (व्याकरणं २) २० ०—८
- २० कातीयेष्टिदीपकः । (दशपौर्णमासपद्धतिः) महामहोपाध्याय-
पं० श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयविरचितः । (कर्मकाण्डं) २० १—०
- २१ सप्तपाठि-श्रीशिवमाहम्नस्तोत्रम् धीगन्धर्वराज पुष्पदन्ताचार्य-
विरचितम् । हरिहरपक्षीय-मधुसूदनीटीकया (संस्कृतटी-
का-संस्कृतपद्यानुवाद-भाषाटीका-भाषापद्यानुवाद-भाषा-
विम्ब) पञ्चमुखानाम्ना टीकाया-शक्तिमहिम्नस्तोत्रेण च
समन्वितम् । (स्तोत्रवि० १) २० १—०
- २२ बौद्धाऽऽचार्यधीधर्मकीर्तिप्रणीतः सटीकन्यायविन्दुः-भाषा-
टीकासहितः । (बौद्धन्याय वि० १) २० १—८
- २३ सपरिष्कृत-दर्पणसहितवैयाकरणभूषणसारः (व्याकरण ३) २० ४—०
- २४ न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीका श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता । सम्पूर्ण
(न्यायविभाग ३) २० ६—०
- २५ मीमांसान्यायप्रकाशः (आपदेवीयः) श्रीचित्रस्वामिशालिङ्कृतया
सारीवेचिन्या ध्याख्यया सहित । (मीमांसा १) २० २—०
- २६ पौरोहित्यकर्मसारः (टिप्पणीसमलङ्कृतः) प्रथमो भाग श्रीरमा-
कान्तशर्मणा संगृहीतः । (कर्मकाण्डवि० ३) २० ०—४
- २७ लघुशब्देन्दुशेखरः म० म० श्रीनागेशभट्टविरचितः । अव्ययी-
भावान्तो भागः, म०म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त-पर्यतीय-
कृतशेखरटीपकाख्येन टिप्पणेन समुज्ज्वलितः । (व्या० ४) २० ८—८
- २८ रघुवंशमहाकाव्यम् । महाकविश्रीकालिदासविरचितम् पञ्चसर्गा-
त्मकम् । म० म० श्रीमहिनाथसुरिकृतसर्जाविनीटीकया
पं० श्रीरुनकलालबकुरकुताचार्यप्रकाशिकाटीकया च सम-
लङ्कृतम् । (काव्यवि० १) २० ०—१२

काशीसंस्कृतसीरीज-पुस्तकमाला ।

इयं काशी-संस्कृतग्रन्थमाला विभागशः प्रकाशिता भवति ।-एतस्यां प्राचीनाः नवीनाश्च दुर्लभाः सुलभाश्च अत्युपयुक्ताः संस्कृतग्रन्थाः काशिकराजरीयसंस्कृतपाठशालीयः पण्डितैरन्यैरपि विद्वद्भिः संशोधिताः क्रमेण संमुद्रिता भवन्ति । अस्या प्रकाशनायानां ग्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्तते । परंतु एतस्या नियमेनाऽविच्छिन्नतया निश्चितमाट्टमहाशयानां प्रतिमुद्रा-
जनकं पञ्चविंशतिमुद्रा (२५ मिशन) परावर्तिता भवेयुः मार्गलक्षणं न पृथक् दातव्यं भवेत् ।

तत्र मुद्रितग्रन्थनामानि ।

मूल्यम् ।

- १ नलपाकः नलविरचितः । संपूर्णः (पाकशास्त्रम् १) रु० १-८
- २ संक्षेपशारीरकम् । रामनार्यस्यामिकृतान्वयार्थयोधिसीड्रीका-
सहितम् । (वेदान्त १) रु० ८-०
- ३ वैशेषिकदर्शनम् । पं० श्रीदण्डिराजशास्त्रिकृतविवरणोपेताभ्यां
प्रशस्तपादभाष्योपस्काराभ्यां समन्वितम् (वैशेषिकं १) रु० २-८
- ४ श्रीसूक्तम् । विद्यारण्यपृथ्वीधरश्रीकण्ठाचार्यकृतभाष्यत्रयेण
टिप्पण्या च समलङ्कृतम् । (वैदिकं १) रु० ०-६
- ५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः-प्रथम
भाग अव्ययीभावः । रु० ५-०
- ५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः तत्पुरुषादि-
समाप्तिपर्यन्तः । द्वितीय भाग (व्याकरणं १) रु० ८-०
- ६ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम० शब्दखण्डसहिता तथा "गुण
निरूपणदिनकरीय" महामहोपाध्याय पं० श्रीलक्ष्मणशास्त्रि
कृतव्याख्यासहिता । (न्यायं १) रु० ६-०
- ७ पञ्चाङ्गकरणम् । चार्तिकामरणालङ्कृतवार्तिकटीकया-तत्त्वचन्द्रि-
कासमेवेतविवरणेन च समन्वितम् । (वेदान्तं २) रु० ०-८
- ८ अलङ्कारप्रदीपः । पण्डितवरविश्वेश्वरपाण्डेयनिर्मितः । रु० ०-८
- ९ अन्नहारः । महाकविकल्याणमहाविरचितः । (कामशास्त्रं १) रु० ०-१२
- १० जातकपारिजातः । श्रीविद्यनागशर्मणा विरचितः । (ज्योतिषं १) रु० २-०
- ११ पारस्करगृह्यसूत्रम् । कात्यायनसूत्रीयश्राव-शौच-स्नान-भोजन-
फलसहितम् । (कर्मकाण्डम् १) रु० ०-८
- १२ पुरुषसूक्तम् । सायणभाष्य-महीधरभाष्य-मंगलभाष्य-नि-
र्याकमन्तभाष्यचतुष्टयसहितम् । (वैदिकं २) रु० १-४
- १३ श्रीमत्सन्तगुजानीयम्-श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितभाष्येण
श्रीलक्ष्मणश्रीन्यायन्यायसहितम् । (वेदान्तं ३) रु० १-४

काशीसंस्कृतसारीज्ञ-ग्रन्थमाला ।

इयं काशी-संस्कृतग्रन्थमाला विभागशः प्रकाशिता भवति । एतस्या प्राचीना, नवीनाश्च
दुर्लभा, सुलभाश्च अत्युपयुक्ता संस्कृतग्रन्थाः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीये.

‘पण्डितैरन्यैरपि विद्वद्भिः संशोभिताः क्रमेण संमुद्रिता भवन्ति । अस्या

प्रकाश्यमाणानां ग्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्तते ।

तत्र मुद्रितग्रन्थनामानि ।

मूल्यम् ।

१ नलपाकः नलविरचितः । संपूर्णः (पाकशास्त्रम् १) रु० १—८

२ संक्षेपशारीरकम् । रामतीर्थस्वामिकृतान्वयार्थयोधिनीटीका-
सहितम् । (वेदान्तं १) रु० ८—०

३ वैशेषिकदर्शनम् । पं० श्रीदुषिंदिराजशास्त्रिकृतविवरणोपेताभ्यां
प्रशस्तपादभाष्योपस्काराभ्यांसमन्वितम् (वैशेषिकं १) रु० २—०

४ श्रीसूक्तम् । विचारण्यपृथ्वीभरभीकण्ठाचार्यकृतभाष्यत्रयेण
टिप्पण्या च समलङ्कृतम् । (वैदिकं १) रु० ०—६

५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहिता-प्रथम
भाग अन्ययीभाष्यान्तः । (न्याकरणं १) रु० ५—०

५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहिताः तत्पुरुषादि-
समाप्तिपर्यन्तः । द्वितीय भाग (न्याकरणं १) रु० ८—०

६ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम० शब्दखण्डसहिता तथा “गुण-
निरूपणदिनकरीय” महामहोपाध्याय पं० श्रीलक्ष्मणशास्त्रि-
कृतव्याख्यासहिता । (न्यायं १) रु० ६—०

७ पञ्चीकरणम् । वार्तिकामरणालङ्कृतवार्तिकटीकया-तत्त्वचन्द्रि-
कासमवेतविवरणेन च समन्वितम् । (वेदान्तं २) रु० ०—८

८ बलङ्कारप्रदीपः । श्रीविश्वेश्वरपाण्डेयनिर्मितः । (काव्य १) रु० ०—८

९ अनङ्गरङ्गः । महाकविकल्याणमल्लविरचितः । (कामशास्त्रं १) रु० ०—१२

१० जातकपारिजातः । श्रीविद्यनाथशर्मणा विरचितः । (ज्योतिषं १) रु० २—०

११ पारस्करगृह्यसूत्रम् । कात्यायनसुग्रीयभाद्र-शौच-स्नान-भोजन-
कल्पसहितम् । (कर्मकाण्डम् १) रु० ०—८

१२ पुरुषसूक्तम् । सायणभाष्य-महीधरभाष्य-मंगलभाष्य-नि-
म्बार्कमतभाष्यचतुष्टयसहितम् । (वैदिकं २) रु० १—४

१३ श्रीमत्सनत्सुजातीयम्—श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितभाष्येण
नीलकण्ठीन्याख्याया च सवलितम् । (वेदान्तं ३) रु० १—४

१४ कुमारसंभवं महाकाव्यम् । महाकवि श्रीकालिदासवि० । सञ्जीवनी
दिगुहितैयिणी-टीकाद्वयोपेतम् सम्पूर्णम् । (काव्यं २) रु० १—८

१५ भुतबोधश्छन्दोग्रन्थः । आनन्दवर्दिनीतात्पर्यप्रकाशाख्यसंस्कृत-
भाषाटीकासहितः । (छंदः १) रु० ०—६

१६ कारिकावली । मुक्तावली-न्यायचन्द्रिकाटीकाद्वयसहिता सट्टि-
प्पणा । (न्यायं २) रु० १—०

१७ पारस्करगृह्यसूत्रम् । काण्डद्वये हरिहर गदाधर० तृतीयपाण्डे द-
रिहर-जयराम-प्रणीतभाष्येण समलङ्कृतम् । हरिहरभाष्यस

हितस्नानत्रिकण्डिकासूत्र—गदाधरभाष्यसहितभाष्यनवक-
ण्डिकासूत्रैः यमलजननशान्ति-पृष्ठोदिवि-शौच-भोजन-
कामदेवकृतभाष्यसहितोत्सर्गपरिशिष्टसूत्रैः परिष्कृतं-टिप्प-
ण्यादिभिः सहितं च । (कर्मकाण्डं २) ६० ३—०

१८ संक्षेपशांतीरकम् । मधुसूदनीटीकासहितम् संपूर्णं (वेदान्तं) ६० ८—०

१९ लघुजुष्टिका-अर्थात् अभिनवा परिभाषेन्दुशेखरपरिष्कृतिनि-
मित्तिः । (व्याकरणं २) ६० ०—८

२० कातीयेष्टीपकः । (दर्शपौर्णमासपद्धतिः) महामहोपाध्याय-
पं० श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयविरचितः । (कर्मकाण्डं) ६० १—०

२१ सप्तपाठि श्रीशिवमहिम्नस्तोत्रम् । श्रीगन्धर्वराज पुष्पदन्ताचार्य-
विरचितम् । हरिहरपक्षीय-मधुसूदनीटीकया (संस्कृतटी-
का-संस्कृतपद्यानुवाद-भाषाटीका-भाषापद्यानुवाद-भाषा-
विषय) पञ्चमुज्जीनाम्न्या टीकया-शक्तिमहिम्नस्तोत्रेण च
समन्वितम् । (स्तोत्रवि० १) ६० १—०

२२ वींदाऽऽचार्यश्रीवर्मकीर्तिप्रणीतः सटीकन्यायपिन्दुः । भाषाटीका-
सहितः । (वींदन्याय वि० १) ६० १—८

२३ सपरिष्कृत-दर्पणसहितवैयाकरणभूषणसारः । (व्याकरणं ३) ६० ४—०

२४ न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका । श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता । सम्पूर्ण
(न्यायविभाग ३) ६० ६—०

२५ मीमांसाव्यायप्रकाशः । (भाषदेवीयः) श्रीचित्रस्यामिशास्त्रकृतया
सारीख्येचित्या व्याख्यया सहितः । (मीमांसा १) ६० २—०

२६ पौरोहित्यकर्मसारः । (टिप्पणीसमलंकृतः) प्रथमो भागः श्रीरमा-
कान्तशर्मा संश्लेषितः । (कर्मकाण्डवि० ३) ६० ०—४

२७ लघुशब्देन्दुशेखरः । म० म० श्रीनागेशभट्टविरचितः अव्ययी-
भाषान्तो भागः, म० म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त-पर्वतीय-
कृतशेखरटीपकाख्येन टिप्पणेन समुज्ज्वलितः । (व्या० ४) ६० ४—८

२८ रघुवर्णमहाकाव्यम् । महाकविश्रीकालिदासविरचितम् पञ्चसर्गा-
त्मकम् । म० म० श्रीमहिनाथमूरिरचितसर्जाविर्नाटीकया
पं० श्रीकनकलालटक्कुरकनाऽर्थप्रकाशिकाटीकया च सम-
लङ्कृतम् । (वाच्यवि० ३) ६० ८—१२

२९ कामसूत्रम् । श्रीवात्स्यायनमुनिप्रणीतं बभ्रुयत्नरागादितया पूर्णया-
जयमङ्गलरचिनया टीकया समेतम् । चतुर्गण्डितपाटान् परिपु-
र्यसूत्राङ्गांश्च संयोज्य, परिष्कृत्य संशोधितम् । (काम० २) ६० ८—०

३० न्यायफुसुमाञ्जलीः । न्यायाचार्यपट्टाक्षिन् श्रीमदुदयनानार्यविरचि-
तः । म० म० रुचिदत्तकृतमकरन्दोद्भासित म० म० चर्यना-
नोपाध्यायप्रणीतप्रकाशसहितः । (न्याय ४) ६० ६—०

३१ परिभाषेन्दुशेखरः । म० म० श्रीनागेशभट्टविरचितः । म० म० भैरव-
मिश्रविरचितया भैरवीत्यपराभ्यां परिभाषाविकृत्या-नृत्य-
प्रकाशिका टीकया च सहितः । (व्याकरणं ५) ६० ३—०